Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 45: Godišnjak/Jahrbuch

Govedarica, Blagoje

2016

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/d86ecfe3-1150-4d15-9c3b-5d702643190c

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE
VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK
JAHRBUCH

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen

KNJIGA / BAND 45

Urednik / Herausgeber
Blagoje Govedarica

Redakcija / Redaktion
Dževad Juzbašić, Radoslav Katičić,
Esad Kurtović, Blagoje Govedarica

SARAJEVO 2016

ISSN 0350-0020 (Print) ISSN 2232-7770 (Online)

FONDACIJA
ZA IZDAVAŠTVO
SARAJEVO

Štampano uz podršku Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke
i Fondacije za izdavaštvo Federalnog ministarstva kulture i sporta Bosne i Hercegovine, Sarajevo /
Gedruckt mit Unterstutzung des Föderalen Ministeriums für Bildung und Wissenschaft
Bosnien-Herzegowinas und des Verlagsfonds des Föderalen Ministeriums für Kultur und Sport
Bosnien-Herzegowinas Sarajevo

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Članci / Aufsätze

Blagoje Govedarica
The stratigraphy of Tumulus 6 in Shtoj and the appearance of the violin idols in burial complexes of the south Adriatic region
Stratigrafija tumula 6 u Štoju i pojava violinskih idola u grobnim kompleksima na južnom Jadranu 5

Adnan Kaljanac
Mehanizmi identificiranja u brončanodobnim zajednicama homerskog doba
The mechanisms of identifying the Bronze Age communities of the Homeric era 35

Martina Blečić Kavur, Aleksandar Jašarević, Almir Mutapčić
Nova kasnobrončanodobna ostava iz Srebrenika: preliminarno izvješće
New Late Bronze Age hoard from Srebrenik: a preliminary report 53

Adnan Busuladžić
Tipologija rimskih urni iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine
The typology of Roman urns in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina 63

Almir Marić
Prva kohorta Belgâ i njeni pripadnici u ljubuškom kraju
Cohors I Belgarum and its members from the area of Ljubuški 105

Salmedin Mesihović
Pobuna panonske armije 14. god. n. e.
Rebellion of the Pannonian legion in 14 AD 119

Adnan Busuladžić
Predmeti i prikazi erotskog sadržaja iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine
Objects and images of an erotic nature in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina 127

Maja Soldo
Zaštitno istraživanje kasnosrednjovjekovnog groblja kod osnovne škole u Kočerinu
Preventive research of the Late Medieval cemetery at the Primary school in Kočerin 205

Zijad Halilović
Ornamentika stećaka na Hreši
Ornaments of tombestones from Hreša 215

Dženan Dautović, Enes Dedić
Povelja kralja Tvrtka I Kotromanića Dubrovniku,
(Žrnovnice, 10. april 1378 – Trstivnica, 17. juni 1378)
The Royal Charter of king Tvrtko I Kotromanić issued to the Ragusan commune
(Žrnovnice, 10th April 1378 - Trstivnica, 17th June 1378) 225

Lidija Fekeža – Martinović
Istraživanje srednjovjekovnog groblja na lokalitetu Mašeti u Fazlićima, općina Travnik
Survey of the medieval cemetery at Mašeta in Fazlići, Travnik 247

Aleksandar Jašarević
Keramika iz Iznika s Dobora
Iznik pottery from Dobor 267

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u 2016. godini 279

In Memoriam

Živko Mikić (1946-2016) – (Blagoje Govedarica) 281

Adrese autora / Autorenadressen 283

Uputstva / Richtlinien / Guidelines

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH..... 285
Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH.... 287
Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH..... 289

Godišnjak/Jahrbuch 2016,45:5-34
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-45.70

The stratigraphy of Tumulus 6 in Shtoj and the appearance of the violin idols in burial complexes of the south Adriatic region

Blagoje Govedarica
Berlin

Abstract: The paper presents the violin-shaped idols from Shtoj, Rakića Kuće and Apollonia that date to the beginning of the Bronze Age in the area of the southern Adria. A relationship is indicated between the appearance of these idols and the abstract-schematic forms of the Early Cycladic period. Further, the question of contacts between the study area and the Pit-grave culture of the steppe region, with its local derivatives in the eastern Balkans, is discussed. To this end, the emergence of the pit graves under tumuli in the area of the Adria, in which the idols were discovered, is also considered. The links with the Aegean and the eastern Balkans, including several reliable radiocarbon dates that fit within the local framework, offer for the first time the possibility of placing the beginning of the Adriatic Bronze Age in the context of cultural advancements of the first centuries of the 3rd millennium BC. At the same time, it represents the first age determination for this period based on definite indicators of the absolute chronology. The emergence of tumuli and violin idols, as well as rich "princely" graves is an explicit reflection of the important cultural innovations that mark the final break with the former Neolithic traditions. That makes the southern Adriatic, above all the coastal areas of present-day Montenegro and northern Albania, the initial centre of the development of the Adriatic Bronze Age.

Key words: violin idols, the Cyclades, tumuli, pit graves, Early Bronze Age, southern Adria

1. Introduction

The anthropomorphic figurines that, by their shape, resemble the body and neck of the violin – so-called 'violin idols'– represent a specific form of cult objects characterising the Cycladic culture of the eponymous islands in the central Aegean over the period spanning the end of the fourth and beginning of the third millennium BC - period Early Cycladic I (EC I). Numerous, though not entirely adequate, analogies for these idols are found in the nearby region of southwest Anatolia. On the other side of the Aegean, in the southern Balkans, only three such finds were known until recently (from Yunazite IV, Maliq IIIc and Lerna IVb); they were the first indicators of the possible presence of these forms in the European continent. However, the Balkan examples were dated to Early Helladic III (EH III) and Middle Helladic (MH) phases, that is, to a much later period, and this immediately impeded any attempt of identifying a relationship between these instances. The situation changed markedly after the discovery of a set of tumuli containing rich "princely" graves, such as those in Mala and Velika Gruda dating to the beginning of the third millennium and showing multiple links with the Aegean and the wider area of the Mediterranean.[1] In several of these tumuli located in present-day Montenegro and Albania a significant quantity of violin idols was discovered (eleven until now). It is of particular importance that there, similar to the examples from the Cyclades, the idols were found in graves and that they typologically correspond with the Cycladic abstract-schematic forms to a great degree.

The largest group comprising six such figurines was encountered in Tumulus 6 in Shtoj near the town of Skadar (Albania). Initially, the specific circumstances surrounding the ritual

[1] Primas 1996, 11 ff.

Fig. 1: *1 Shtoj;* 2 *Rakića kuće;* 3 *Apollonia;* 4 *Maliq;* 5 *Yunazite;* 6 *Lerna;* 7 *Milos;* 8 *Paros*

offering of these figurines caused some uncertainties and erroneous interpretations in relation to the content and dating of the earliest phase of use of the tumulus. Ultimately, indicative archaeological finds enabled the correct interpretation of the main strata and the graves. Fortunately, the primary finds were relatively well preserved, which is rarely the case in early tumuli in this area. Overall, Tumulus 6 in Shtoj emerged as a key site of the Early Bronze Age in the southern Adriatic.[2] The characteristic finds and the stratigraphy of the tumulus render it a very good example and a starting point for both investigations on the appearance of violin idols in the Adriatic and research on the development of tumuli and other novelties of the funerary cult that mark the beginning of the Bronze Age in the region. For this reason, and considering the aspects of the research mentioned above, here the relevant cultural layers and finds from the tumulus will be examined first.

2. Tumulus 6 in Shtoj

In the plain of the village Shtoj that extends immediately to the east of Lake Skadar and to the north of Skadar (Fig. 1,1) ca. 160 tumuli were

[2] The designation 'south Adriatic' refers to the most south-eastern part of the Balkan coast of the Adriatic Sea and its hinterland. In geographical and archaeological literature, the entire Balkan coast is usually called 'eastern Adriatic' as opposed to the Apennine coast which is referred to as 'western Adriatic'. Through most of the Holocene, the Balkan side of the Adriatic, including its immediate hinterland, constituted an independent geo-cultural entity consisting of three local regions: northern Adriatic (Istra, Kvarner, Velebit), central Adriatic (Dalmatia) and southern Adriatic (Montenegro, north Albania). See Govedarica 1989, 7 ff.

documented, eleven of which were excavated in 1980-1990.[3] The excavations brought forth some very interesting results that were partially published on several occasions, but are slightly contradictory. It was only with the comprehensive publication presented in 2012 that detailed considerations and investigations of the tumuli became possible.[4] Tumuli 6 and 10, in which burial began in the Early Bronze Age, turned out to be the earliest among those excavated, and also most likely represent the earliest such monuments along the Adriatic. Particularly interesting in view of the objects that it yielded and the stratigraphy is Tumulus 6, which was excavated in 1984. Excavations revealed 14 graves within the mound (which was 1.7 m high and 18 m in diameter). The stone cist detected below the accumulation of stones in the centre of the tumulus was identified as the primary grave; in it, as a grave good, was a characteristic pot of the Cetina culture, placed next to the buried individual (grave number 14).[5] Graves 1-13 represent later burials associated with the Glasinac-Mati culture of the Early Iron Age. In addition, six violin-shaped anthropomorphic figurines were discovered at the very base of the tumulus, ca. 0.40 m underneath Grave 14. In accordance with the determined stratigraphy, the figurines were attributed to the Cetina culture grave.[6]

However, this ascription was problematic from the very beginning, because neither anthropomorphic representations nor any other such figural depictions have been recorded in the Cetina culture. The excavators themselves had difficulties in interpreting the situation; so they re-visited the site in 1985. During the renewed excavations another grave was detected, beneath the stone cist in Grave 14, and dug into the virgin soil; the six idols were clearly associated with this particular grave. Moreover, the discovery of this burial place – Grave 15 – offered a basis for a detailed understanding of the stratigraphy and architecture of the tumulus, as well as the identification of two phases of mound construction and three phases of interment. It became obvious that Grave 14, at the outset described as the primary grave, stems in fact from the second phase of the construction of the tumulus, i.e. the second burial phase, whereas the initial phase, that is the first burial horizon, is represented by the newly discovered Grave 15. The remaining 13 graves constitute the third phase of burying that falls within the Early Iron Age. There was no further building activity at the tumulus during this last phase; instead, the Iron Age graves were dug into the existing accumulation created over the period of the Cetina culture.[7]

2.1 Primary tumulus with Grave 15

The architectural elements and dimensions of the primary tumulus can be examined only from the aspect of the condition in which it was encountered at the moment of excavation and that aspect, due to a number of factors, diverges from the tumulus' original state to a small or a great degree.[8] At the time of discovery, the earthen mound of the primary tumulus together with the stone cover was ca 0.44 m in height and ca. 8 m in diameter (Fig. 2,a.b). The total diameter of the primary tumulus, including the layer of humus preserved between the stone cover of the initial mound and the secondary stone accumulation, is ca. 11 m (Fig. 2,c). As already emphasised, the preserved dimensions cannot be taken as an accurate reflection of the original state. However, the described elements provide a sufficient basis for the reconstruction of the 'development' of the tumulus, that is, the method of its construction and enlargement, whilst they offer some indirect possibilities for examination of the original dimensions of the mound. Thus, the existence of the layer of top soil above the stone covering unambiguously demonstrates that the primary tumulus stood independently for some time. The intensity of humus deposition along its edge suggests that this period was considerably long, i.e. long enough for the effect of the natural processes of sedimentation and erosion to become highly evident. As a consequence of these processes,

[3] For the geographical position and history of research of the tumuli in Shtoj, see Koka 2012, 15-21.
[4] Koka 2012.
[5] Koka 1985, 241 ff.; Govedarica 1989, 189-190.
[6] Koka 1985, 241-249; Govedarica 1991, 105-106; Bodinaku 1999, 14-15.
[7] The researchers mention only two Bronze Age phases of the construction and burial as evidenced by graves 15 and 14, without explicitly defining the Iron Age graves as a separate, third burial phase. See Koka 1990, 27 ff.; 2012, 36-37.
[8] All of the data presented here are based on the 2012 comprehensive publication (Koka 2012).

the height of the tumulus decreased, whereas its perimeter increased (Fig. 2,a.b.c).

The relatively long time period between the raising of the primary tumulus and the construction of the secondary mound was also necessary from a socio-religious perspective. That is to say, the construction of the secondary mound obscured the main function of the primary tumulus as a visible symbol and an authentic memorial. This means that there was no direct relationship between the individual interred in the primary grave and the builders of the secondary tumulus; otherwise the earlier burial mound would not have been covered and, practically, obliterated. Already during the Cetina culture the primary tumulus obviously lost its significance as a personalised tomb requiring special honouring and piety. Only a general memory of the burial place remained. Secondary use of tumuli as final resting place was a common practice in prehistory, which also occurred in later periods. To this end, it is only in prehistory that former mounds were extended to accommodate new graves, whereas the later ones were chiefly used as prominent locations suitable for placing new burials.[9] The examples from other regions demonstrate that the respect for 'old graveyards' started to be shown as early as the Early Copper Age and is evident even in cases of flat cemeteries. It appears that visible traces of a gravestone were not instrumental for this kind of remembrance, but that it could have been determined by the importance of the buried individual, following the principle: the greater the importance, the more lasting the memory.[10]

The subsequent use of the burial place located in Tumulus 6 in Shtoj and the accumulation of the secondary stone covering halted the process of erosion of the primary mound. This suggests that the dimensions of the primary tumulus, as measured at the time of the excavation (8 m between the edges of the stone cover and 11 m in diameter of the humus layer, Fig. 2,b.c), adequately reflect the state at the time of mound's enlargement.

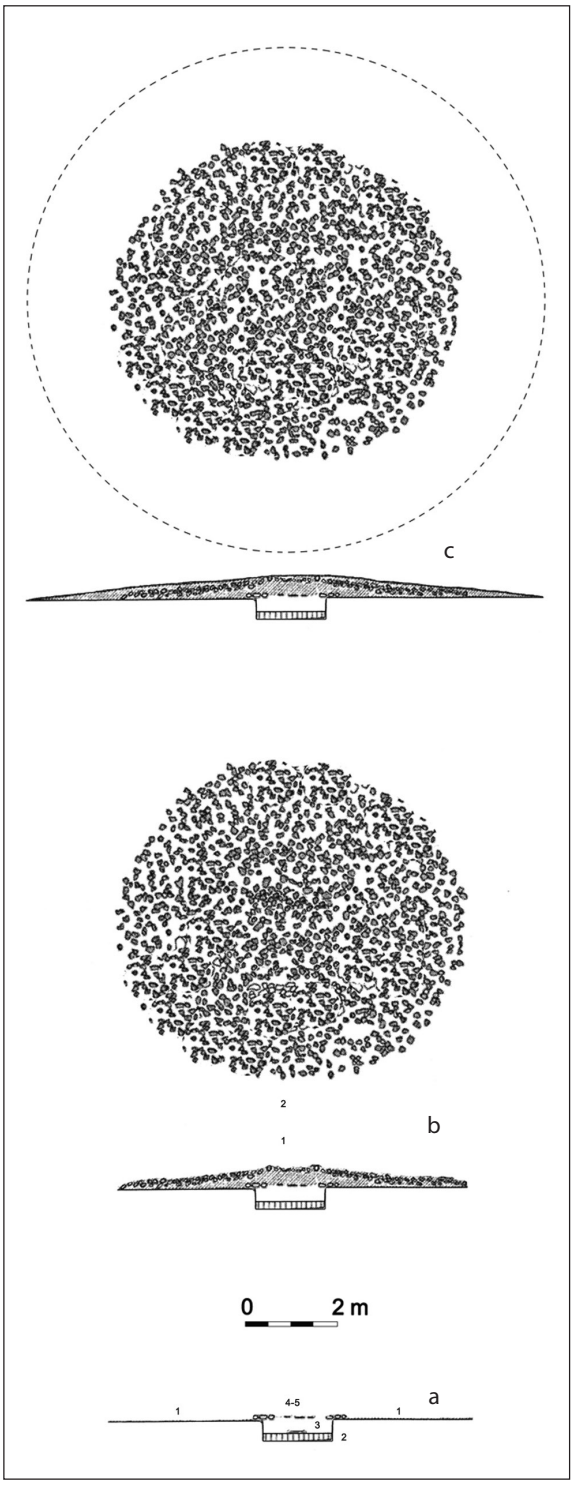

Fig. 2 *Tumulus* 6 *in Shtoj, primary mound*

This gives significance to the available measurements, as they can be taken as valid for the point in time at which the Cetina culture burial was made – a time that is much closer to the period of construction of the primary mound. This,

[9] Govedarica 2011, 34-37, Abb. 1; 5.

[10] An illustration of this form of continuity is the site of Giurgiulești in the south of the Republic of Moldova where, on the place of five flat graves dominated by the tomb of a local leader from the time of the Early Copper Age, ca. 1500 years later a monumental tumulus of the Pit-Grave culture was created. See Govedarica 2004, 85 ff.

however, refers only to the circumference, not to the height. Whereas the pressure exerted by the weight of the new accumulation suspended erosion and further horizontal expansion of the bulk of the primary tumulus, it increased the settling of the sediment and reduced the mound's height. The process of settling of sediment constituting the primary mound, which started already at the time of its construction and increased in intensity after the build-up of the mass of the secondary accumulation, continued up to the time of the excavations, although naturally with decreasing effect over time.

The primary mound of Tumulus 6 was built as part of the burial of the individual in Grave 15 and was intended as a memorial; there were no other graves within the mound. Together with this grave, the mound represents an intact symbolic and chronological entity, which from an archaeological point of view gives it unique importance. In addition, the very well-expressed constructional and cult elements of Grave 15 offer numerous possibilities for examining the internal stratigraphy of the grave itself, i.e. understanding the phases of its construction and infill, as well as the associated ritual activities. This information is highly indicative and can serve as a model for explaining the situation encountered in other Early Bronze Age graves in the region of the southern Adriatic where similar elements occur, but are not as distinct, are less well preserved or not documented in detail.

The funerary ritual in Grave 15 and the raising of the primary tumulus to function as a grave monument for the inhumed individual, entailed the following seven essential ritual activities and undertakings:

1. purification (?) and marking of the sacred area of the tumulus (Fig. 2,a.1);
2. digging the pit in the centre of the sacred area and spreading a layer of sand on its bottom (Fig. 2,a.2; 2,a.3);
3. a) interring the deceased and b) depositing ceramic grave goods upon the sand bedding (Fig. 2,a.3; 3,a.1; 3,b.1-3);
4. filling the pit and creating a stone border along the perimeter of the covered grave (Fig. 2,a.4);
5. offering figurines and a vessel within the stone-bordered area of the grave covering (Fig. 2,a.5);
6. construction of the tumulus using the soil collected in the surrounding area (Fig. 2,b1);
7. laying the stone covering over the earthen mound of the tumulus (Fig. 2, b2).

2.1.1 Grave 15 (ritual activities 2–5)

Grave 15 was located in the central part of the tumulus, in a rectangular pit of 1.5 x 1.1 m in dimensions, in NW–SE orientation and dug into the virgin soil to a depth of 0.45 m. The bottom of the pit was covered with a 15 cm-thick layer of yellowish sand (ritual activity No. 2; Fig. 3,a) like a bedding. It was upon this pallet that the deceased, judging from the poorly preserved skeleton, was placed in a flexed position, on the left side, with the head towards the N–NW and the face towards the E–NE (ritual activity No. 3a; Fig. 3,a1; 3,b1). Discovered in front of the chest were two pots: a conical bowl and inside it a jug with a handle (ritual activity No. 3b; Fig. 3,b.2.3). The jug has a spherical body, a flat base and a gently curving neck. The upper end of the loop handle sits on the rim, whereas the lower end is attached where the body is at its widest (H: 9.5 cm; Dm of the rim: 9 cm; Dm of the body: 10.1 cm; Pl. 1, 5). The conical bowl has a flat base and a flattened rim under which are four symmetrically placed protrusions (H: 7.5 cm; Dm of the rim: 18 cm; Dm of the base: 6.2 cm; Pl. 1, 4).

Following the interment, the burial pit was in-filled with brown soil up to the level of the surrounding area. Subsequently, a rectangular border was built, up to 0.40 m wide, by placing several rows of stone slabs around the pit (ritual activity No. 4; Fig. 3,a.4; 3,c). This stone edging, combined with finely crushed stone, gravel and fragments of reddish mineral spread over the infill of the burial pit, formed a platform of 2.19 m x 1.64 m, which at the same time represented the grave cover (Fig. 3,c). Discovered in the southern part of the bordered area were six ceramic figurines in the shape of a violin as well as a small vessel, all organised in two clusters: the cluster to the west comprised four figurines and the pot (fig. 3,c.1–4.7), while the cluster to the east consisted of two figurines (Fig. 3,c.5–6). All of the figurines, except for No. 3, were placed on their back. The ritual encompassing the deposition of

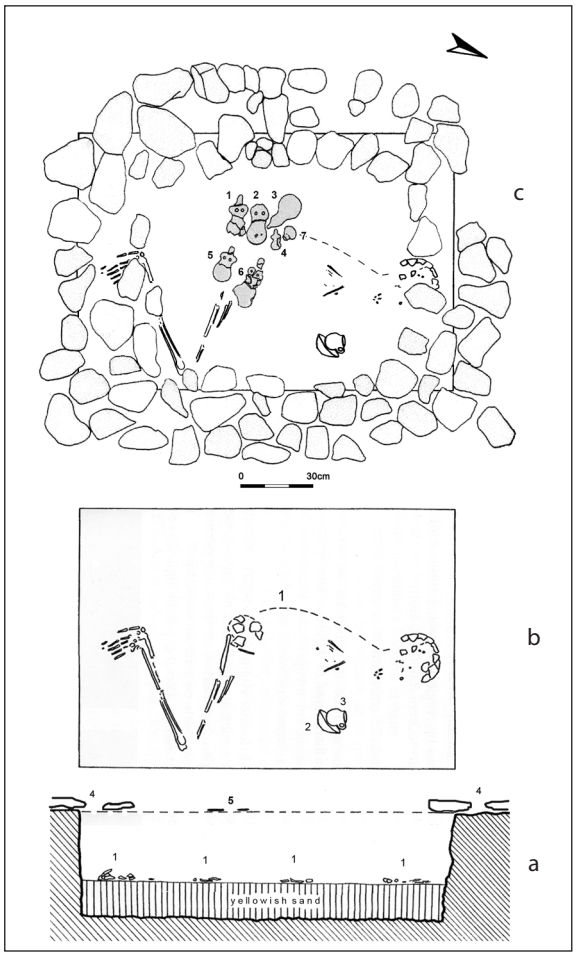

Fig. 3 *Tumulus* 6 *in Shtoj, Grave* 15

the statuettes and the pot constitutes ritual activity No. 5.

After all of the activities related to the inhumation of the deceased and the closure of the grave had been completed, the construction of the mound as the external marker of the grave commenced. For this purpose, ritual activities nos. 6 and 7 were performed and included building the mound of earth and covering the mound with a layer of stone that was supposed to protect and reinforce the thus formed grave monument (Fig. 2,b.1.2).

2.1.2 Description of the finds reflecting ritual activity No. 5 (six violin idols and a vessel)

Idol Nr. 1: made of clay, broken into several pieces, but mostly preserved, placed in the southern part of the western cluster with the head pointing towards the SW (Fig. 3,c.1; Pl. 1.1). The dark brown surface has a matte finish with sporadic traces of reddish and whitish colour (possibly deriving from the surrounding soil matrix). The body is flat and schematised in the shape of a violin. The head at the top of the flat neck is tilted backwards. There are two knobs in the upper part of the body, representing female breasts (dimensions: 16 cm x 8–9 cm x 1 cm).

Idol Nr. 2: made of red baked clay, with a dark brown matte surface, broken into two pieces, head missing, found to the right of Figurine 1 of the western cluster and pointing towards the SW (Fig. 3,c.2; Pl. 2.1). The flat body in the shape of an '8' has two small protrusions in the upper part representing secondary characteristics of female body, whereas the lower part of the body, where the primary gender characteristic was depicted, is damaged (dimensions: 14.7 cm x 7.8–8.1 cm x 1.5 cm).

Idol Nr. 3: in the shape of a violin, made of red baked clay, with a dark grey polished surface, placed on its front diagonally from the first two figurines of the western cluster, its head pointing to the SE (Fig. 3,c.3; Pl. 2.2). The upper, significantly narrower part of the body gradually becomes a moderately modelled neck. In the lower part of the body is the formed representation of male genitalia, partially preserved (dimensions: 18 cm x 5.5–8 cm x 1.5 cm).

Idol Nr. 4: partially reconstructed, made of grey-red baked clay, with a dark brown rough surface, found in the eastern part of the western cluster of figurines, head pointing to the SW (Fig. 3,c.4; Pl. 1.2). It possesses all of the elements typical for the other figurines, but has no decoration, i.e. no gender attributes. For this reason and basing on its small dimensions, it can be considered as the representation of a child (dimensions: 6.5 cm x 3.3–3.6 cm x 0.8 cm).

Idol Nr. 5: the second, eastern cluster of figurines includes a relatively well preserved statuette made of red baked clay, with a grey-brown matte surface, and lying with its head pointing to the W-SW (Fig. 3,c.5; Pl. 3.1). Below the neck, on the left side, in the area of the neck and the head and in the belly areas are single or double rows of circular indentations. Similar dents are visible in the lower part of the statuette, where they are organised in two groups – one group consisting of 13 and the other comprising eight depressions. The two usual protrusions representing female

breasts are visible in the upper part of the body (dimensions: 13.7 cm x 6-7 cm x 1 cm).

Idol Nr. 6: the other figurine in the eastern group is fragmented into many pieces and lay parallel to Figurine 5, also pointing towards the W-SW (Fig. 3,c.6; Pl. 3.2). The two knobs in the upper part of the figurine with grey matte surface indicate another representation of a female (dimensions: 17.7 cm x 7.5–9.7 cm x 1.9 cm).

The pot: at the northern edge of the western cluster of figurines, immediately next to Figurine 4. It is a small vessel with a spherical body and indistinctly modelled curving neck (Fig. 3,c.7; Pl. 1.3). The pot is made of clay of the same quality as the clay used for creating the figurines and has grey-brown matte surface.

2.2 Secondary tumulus with Grave 14

At the top of the central part of the primary mound, and partly dug into it (Fig. 4,a), was the stone cist of Grave 14 constructed out of two long and two short slabs which form the inner space that is 1.15 m long, 0.75 m wide and 0.30 m deep.[11] This structure was covered with small slabs that later collapsed into the cist itself. One of the slabs damaged the skeleton of the deceased, which, as indicated by its preserved remains, had been placed on the left side in a tightly flexed position, the head pointing towards the SE and the face towards the SW (Fig. 5).

An amphora made of well-baked clay with a polished, dark brown matte surface had been placed upright near the pelvis of the deceased (Fig. 5,b; dimensions of the amphora: H: 14.5 cm, Dm: 15.7 cm). The round body of the vessel with flat base gradually tapers into an indistinct neck and a slightly everted rim. Two 'X'-shaped handles extend from the rim to the indiscernible shoulder. The vessel is decorated with three horizontal rows of triple incised lines with encrustation; the two upper rows end near the handles and there they bend in an acute angle; the lower row runs around the whole pot and forms the same bend in the area where the handles are attached to the body (Pl. 4.1). All of the described

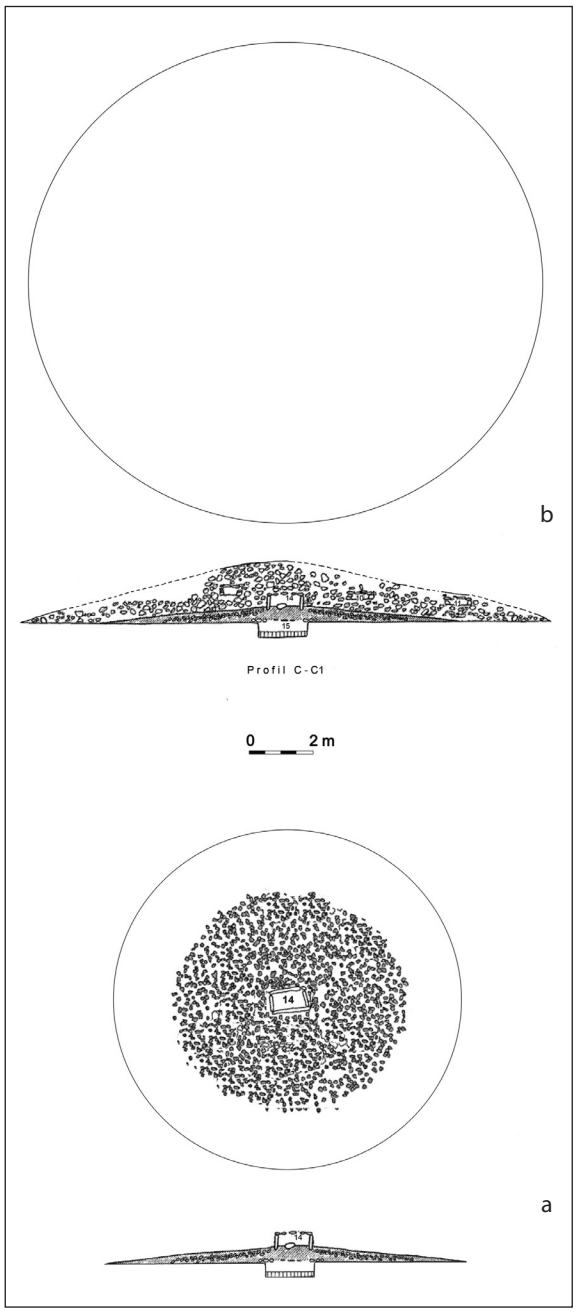

Fig. 4 *Tumulus* 6 *in Shtoj, secondary mound*

elements suggest that the pot is typical of the classical phase of the Cetina culture.

Following the funeral and closure of the stone cist in Grave 14, the erection of the secondary tumulus took place. This accumulation, together with the thin layer of modern humus, gave the current shape to the tumulus which is 1.7 m high and 18 m in radius (Fig. 4). Yet, the composition of this accumulation is not entirely clear. There are not sufficient data about it in the published

[11] This is calculated based on the scale provided in the photography and drawings of the grave. Hence, the dimensions of the cist given in the text, i.e. 1.5 x 0.8 m, do not correlate with the actual dimensions. See Koka 2012, 40.

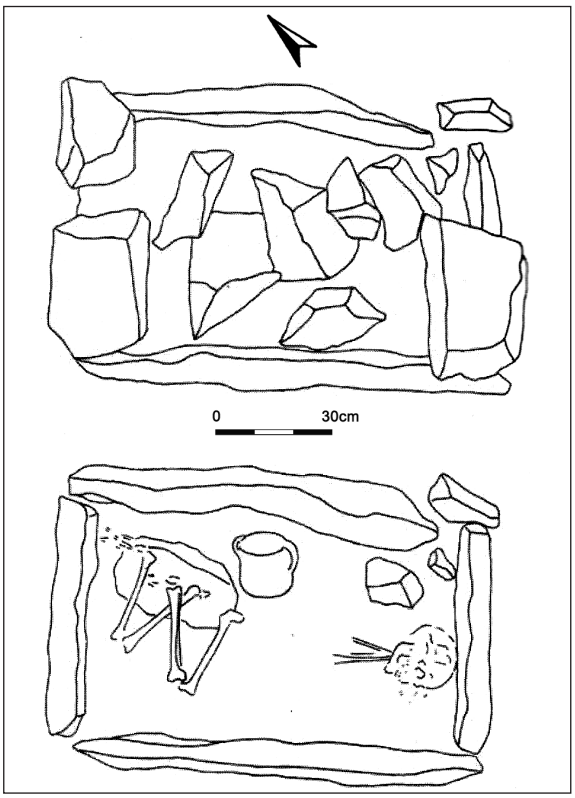

Fig. 5 *Tumulus* 6 *in Shtoj, Grave* 14

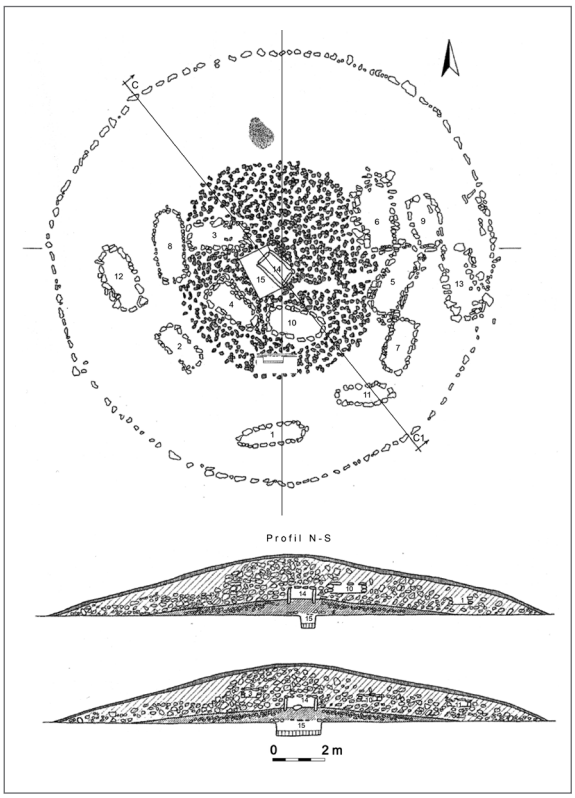

Fig. 6 *Tumulus* 6 *in Shtoj, general layout*

reports. According to the profiles available in print, the secondary mound was entirely built of stone, but was disturbed in several places due to graves dug there during the Iron Age. However, in the general plan of the tumulus only the stone covering of the primary mound is shown, whereas traces of the stone accumulation along the edge are missing (Fig. 6). Thus, the wider area of the mound must have been covered with earth, and this contradicts the situation presented in the published profiles. Furthermore, detected at the perimeter of the tumulus was a border constructed of a row of stone blocks, but the method and timing of this construction have not been clarified. These discrepancies relate mainly to the outermost edge of the secondary tumulus and to the issue of intrusions from the time of the Iron Age. They should thus be resolved as part of investigations of the third burial phase of the mound. In any case, these questions are not within the scope of the considerations presented here, which focus on the grave goods and the stratigraphic relationships of the primary mound and its enlargement during the time of the Early Bronze Age.

3. Other burial complexes with finds of the violin idols

3.1 Tumulus 'Rakića Kuće'

This tumulus is located in the area of the hamlet Rakića Kuće in Ćemovsko Field, ca. 2 km to the west of the motorway that runs from Podgorica to Tuzi and continues to Skadar (Fig. 1.2).[12] The stone covering of the tumulus was used as a source of building material for the construction of a local road in 1989 and is almost entirely dismantled. During the quarrying for stone, a grave in the middle of the tumulus was disturbed; three violin-shaped figurines, the head of a figurine and a small ceramic vessel with a lid were discovered in the grave. During the salvage excavations that immediately followed, six more graves were discovered and an empty pit as well as half of a wall made of pebbles and gravel that initially enclosed an area of 14 m in diameter within which the graves were contained (Fig. 7). All of the

[12] All of the data on the finds from this tumulus that will be presented below are based on the excavation report published in 1995 (Velimirović-Žižić 1995, 21 ff.).

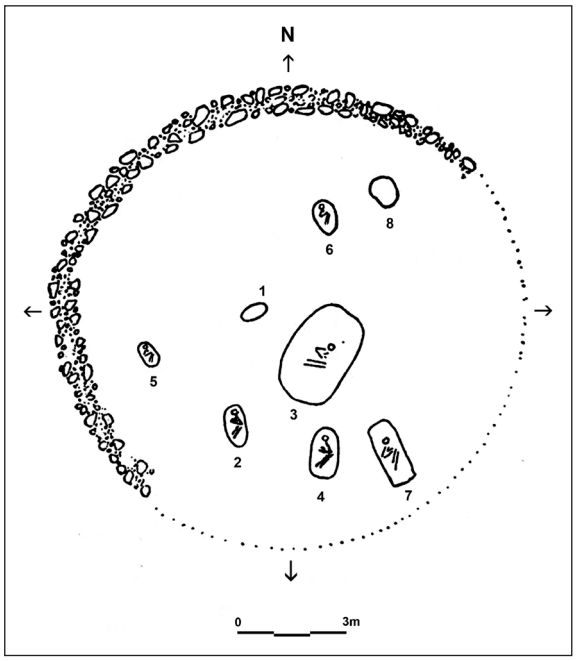

Fig. 7 *Rakića Kuće tumulus, general layout*

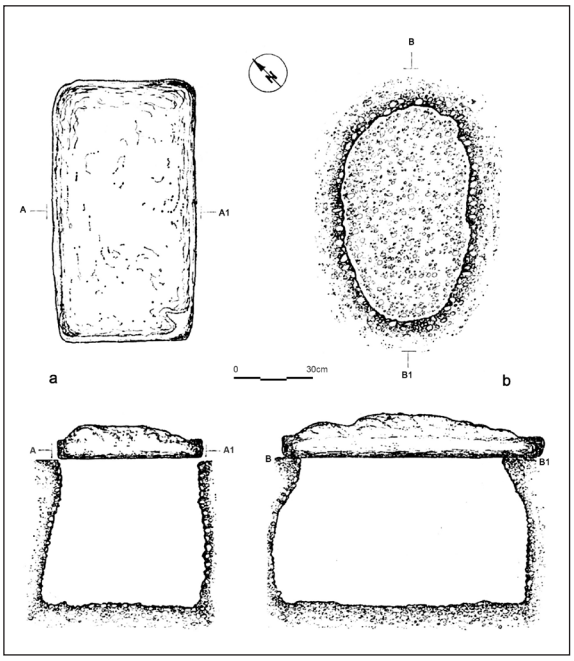

Fig. 8 *Rakića Kuće tumulus, Grave* 1

recorded graves were dug into the natural soil. Based on the multitude of shared characteristics, they belong to one and the same, primary burial horizon.[13] Given the unusually large concentration of pit graves, the graves will be presented in more detail in the text below.

Grave 1 (destroyed during road construction work) was located in the central part of the base of the tumulus, in an oval pit in NE–SW orientation; it was dug into the natural conglomerate to the depth of 0.55 m (Fig. 7.1). The base of the pit was rectangular, 0.85 x 0.55 m in size, and covered with small-sized river pebbles. In its south-eastern part were displaced elements of the leg of an infant skeleton, which radiocarbon dated to the period 2503-2288 cal BC (2σ).[14] The pit was filled with dark soil and covered with a large stone slab, whose dimensions are: 1.10 m x 0.55 m x 0.14 m (Fig. 8).

According to the statement from the workman who dismantled the grave, immediately underneath the stone slab were the above-mentioned four ceramic statuettes and the pot with a lid.[15]

1. Well-baked, truncated in the upper part, but completely preserved flat figurine with a body in the shape of a violin that tapers into an indistinctly modelled neck and an amorphous head (Pl. 4, 2). On the compact and polished, dark brown surface are three protuberances interpreted as indicating the female gender (dimensions: 16 cm x 6.8-8.6 cm x 1 cm).
2. The badly preserved violin-shaped figurine made of poorly baked clay and with a porous grey-tan surface was broken into five fragments in the course of the excavation and because of this was partially reconstructed (Pl. 5, 2). In the upper part of the flat body two asymmetrically placed knobs represent female breasts (reconstructed dimensions: 13 cm x 5.8-6.8 cm x 0.5 cm).
3. The figurine is flat in outline, made of well-baked clay and displays a somewhat stylised form of the violin; the head is broken off (Pl. 5, 1). Two modelled protuberances on the grey polished surface symbolise fe-

[13] Possibly the aforementioned stone enclosure wall belonged to the primary burial horizon as well. However, due to the lack of stratigraphic data, a later use of the primary mound and subsequent emplacement of the stone circle cannot be excluded.

[14] Guštin, Preložnik 2015, 32, Fig. 15.

[15] The finds were afterwards collected around the grave and from the dump of the removed mound material.

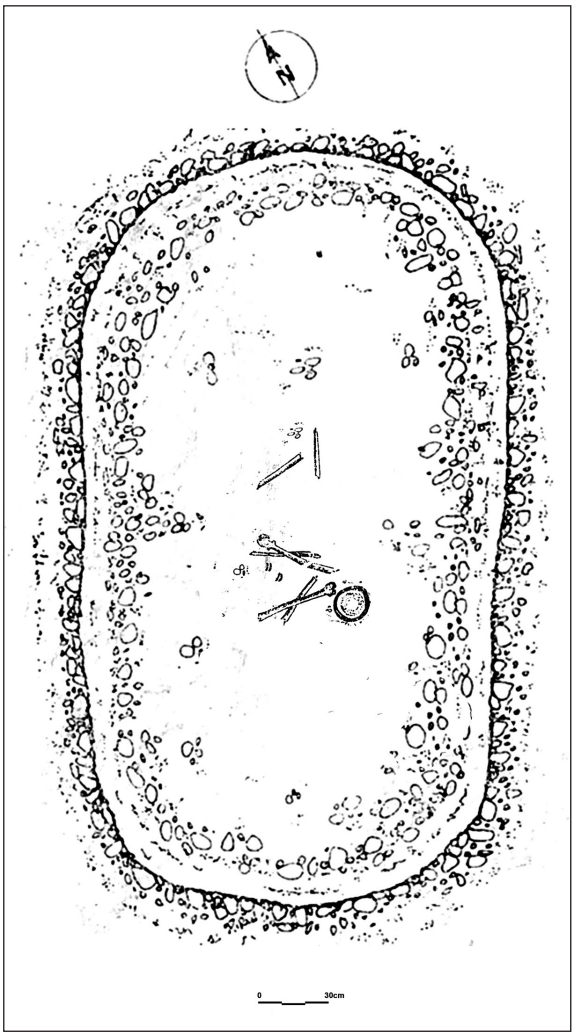

Fig. 9 *Rakića Kuće tumulus, Grave* 2

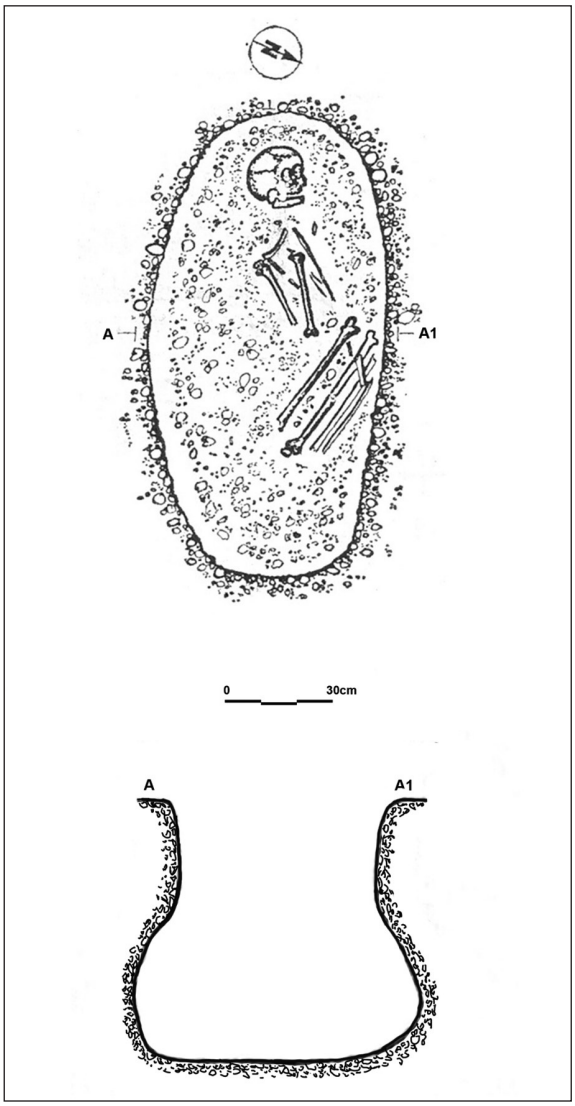

Fig. 10 *Rakića Kuće tumulus, Grave* 3

male breasts and arms (dimensions: 9 cm x 4.5-6.3 cm x 0.6 cm).

4. Head and part of the body most likely of a male figurine with schematically depicted facial features (eyes, nose, lips and ears), made of well-baked clay and with a tan polished surface (Pl. 6, 1; dimensions: 7 cm x 5.6 cm x 0.7 cm).[16]
5. A small vessel with a round body, flat base, short neck and gently everted rim, made of clay with sand inclusions. The surface is of tan colour and slightly burnished (H: 7 cm; Dm of the opening: 5 cm). Found next to it was a concave lid with a perforation in the centre (Dm: 7 cm).[17]

Grave 2 was situated ca. 2.5 m to the south of Grave 1, in an oval pit oriented in SW–NE direction, 1.25.m x 0.58 m in size, and dug into the virgin soil to the depth of 0.7 m. Similar to Grave 1, here as well the pit broadens in the lower portion and becomes rectangular at the base. In the NW part lay the skeleton of an adult individual, flexed, placed on the right side and with tightly bent legs. Adjacent to the legs were fragments of a poorly-baked, dark grey vessel (Fig. 7.2; 9).[18]

[16] The figurine was probably broken and most fragments lost during the construction works.

[17] Velimirović-Žižić 1995, 27. Neither the pot nor the lid was illustrated. According to the information supplied by colleagues in Podgorica, both artefacts were lost.

[18] Unfortunately, no further details about this find are available; it was likely lost.

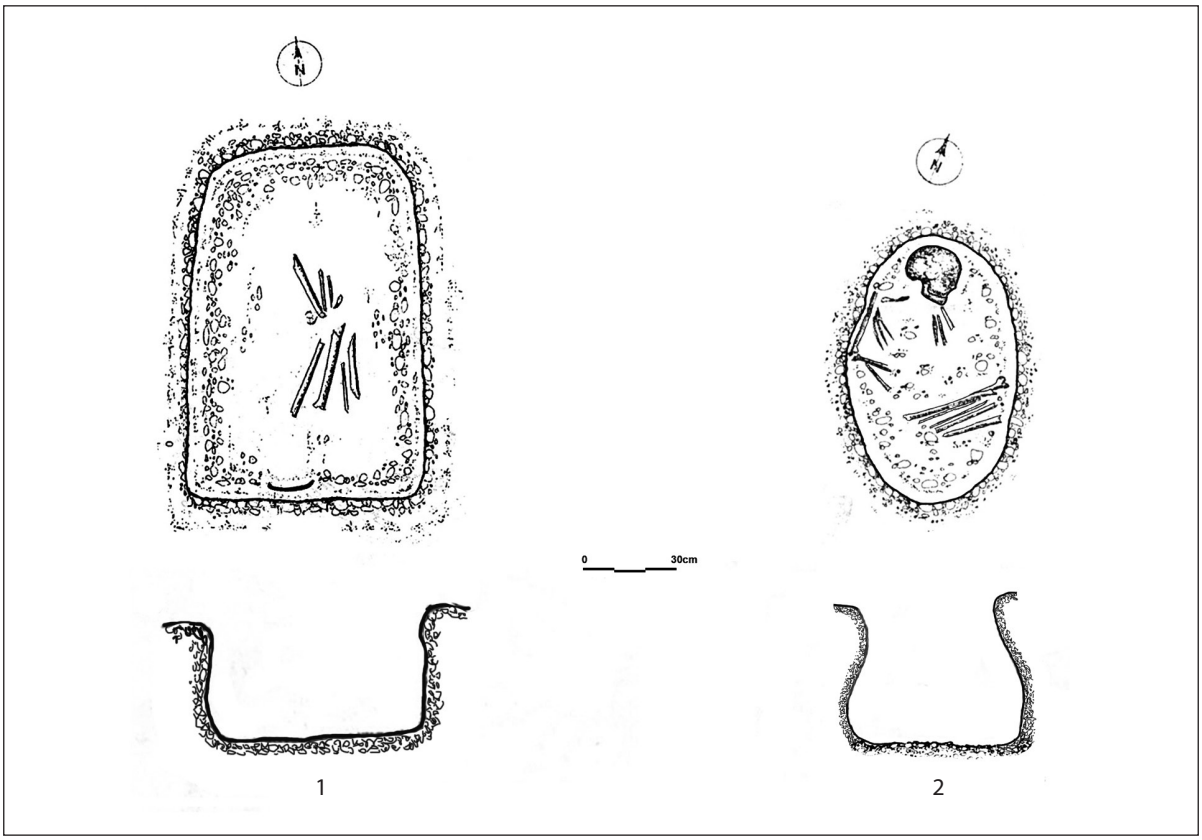

Fig. 11 *Rakića Kuće tumulus, Grave* 4 *and Grave* 5

Grave 3, located almost in the centre of the bordered area of the tumulus, consisted of an unusually large, rectangular pit (3 m x 1.8 m x 0.75 m), oriented NE–SW and dug into the virgin soil to the depth of 0.75 m (Fig. 7.3). Discovered in the centre of the bottom of the pit were the poorly preserved skeletal remains of an adult; the body lay on its left side in flexed position, with the head pointing to the NE. As an offering, next to the knee was a pot with a loop handle, vertical neck, biconical body and gently rounded base. The vessel has thin walls and is made of low-quality fabric; thus, as it was lifted from the pit, it disintegrated.[19] The burial pit was densely filled with large pebbles and dark grey earth (Fig.10).

Grave 4 was positioned ca. 0.8 m to the south of Grave 3 and comprised a rectangular, 1.2 x 0.82 m large pit with rounded corners, oriented N–S and dug 0.4 m depth into the natural soil (Fig. 7.4). In the central part of the pit were the remains of poorly preserved skeleton, lying in flexed position on its right side (?), without the skull. The pit's fill was composed of reddish soil containing gravel and a few larger pebbles (Fig. 11.1). On the surface of the grave, next to its southern edge, a ceramic vessel – an offering – was encountered; it is fragmented and highly friable.[20]

Grave 5 was detected ca. 2.5 m to the W–SW of Grave 1 and consisted of an oval pit oriented NW–SE (Fig. 7.5; dimensions: 0.9 m x 0.58 m; 0.5 m deep). The relatively well-preserved skeleton of a young individual was discovered inside the pit, tightly flexed, on its left side, with the head pointing towards the NW (Fig. 11.2). There were no offerings in the grave.

Grave 6 was located some 2 m to the north of Grave 3, in an oval pit oriented NW–SE (Fig. 7.6; dimensions: 1.13 m x 0.8 m; depth 0.52 m). The base of the pit was not flat, but had an oval depression along the longer axis. There were well-preserved skeletal remains of an adult in-

[19] The pot fell apart during the excavation and hence could not be documented in its entirety (Velimirović-Žižić 1995, 25, 27). The description provided suggests that it could correspond to forms of the Adriatic type of the Ljubljana culture (cf. Govedarica 1989, 94 ff.).

[20] There are no further data on this vessel; it is likely that it also fell apart during excavation.

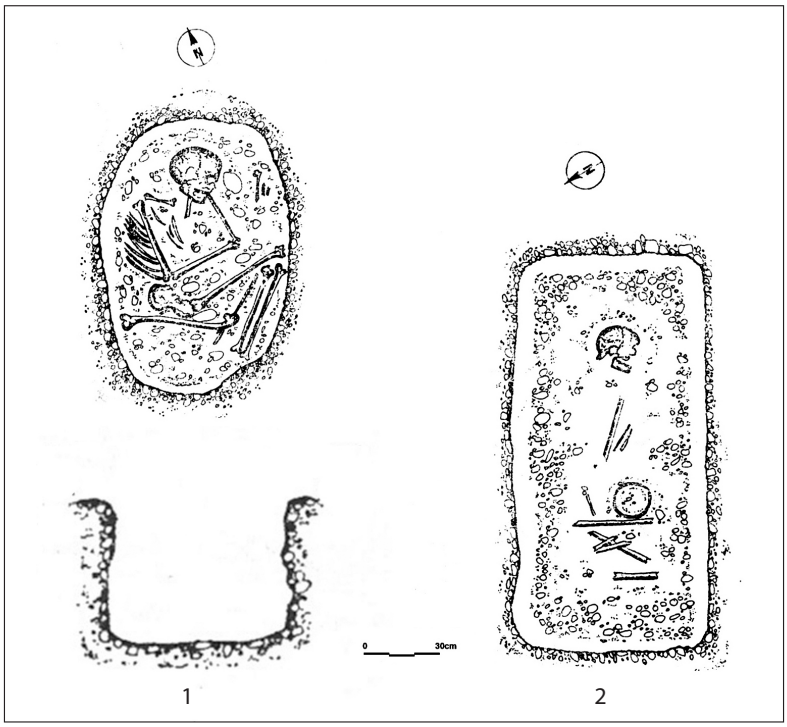

Fig. 12 *Rakića Kuće tumulus, Grave* 6 *and Grave* 7

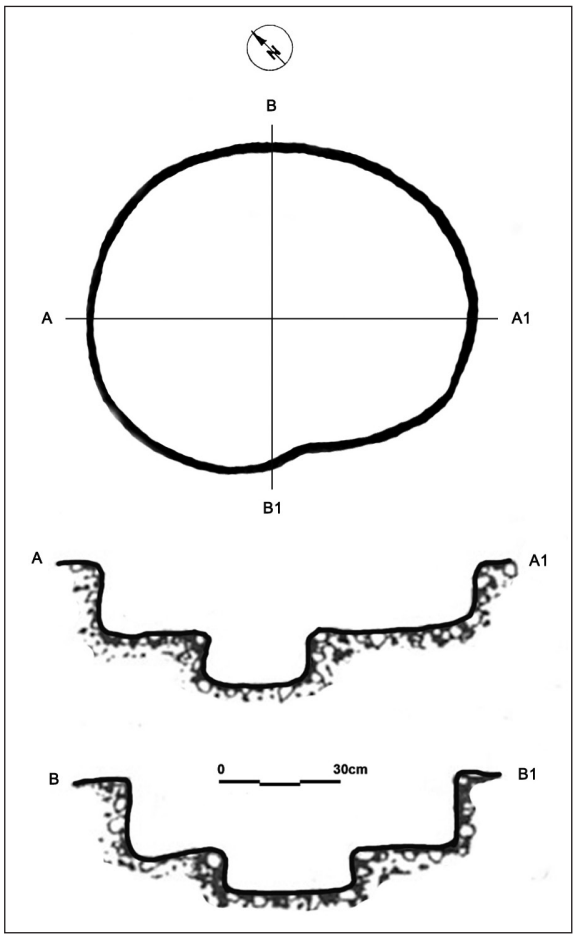

Fig. 13 *Rakića Kuće tumulus, Pit* 8

dividual in the pit, placed on the left side in a tightly flexed posture. The skull, resting on a river pebble, was tilted towards the chest; the arms were bent and the hands placed in front of the face. The severely flexed legs resulted from the feet being placed under the pelvis (Fig. 12.1). Similar to the previously described Grave 5, this position was dictated by the small dimensions of the pit. The burial pit was filled with dark soil. There were no offerings in the grave.

Grave 7 was situated at the SE edge of the bordered area of the tumulus, ca. 1 m to the east of Grave 4 (Fig. 7.7). It was composed of an elongated rectangular pit with the dimensions 1.62 m x 0.82 m, dug to the depth of 0.25 m into the natural soil and oriented NW–SE. The skeletal remains were those of an adult in flexed position, on the left side, with the head pointing towards the NW (Fig. 12.2). Above the femur was a pot made of poorly baked clay, which fell apart during the excavation. The pit was packed with reddish soil and large river pebbles.

Ritual pit (?): recorded ca. 1.5 m to the northeast of Grave 6 (Fig. 7.8) was an oval pit, 1.05 x 0.85 m large, in NW–SE orientation and dug into the virgin soil to the depth of 0.3 m. The base of the pit was rectangular and had a small rectangular depression in the centre, filled with dark soil

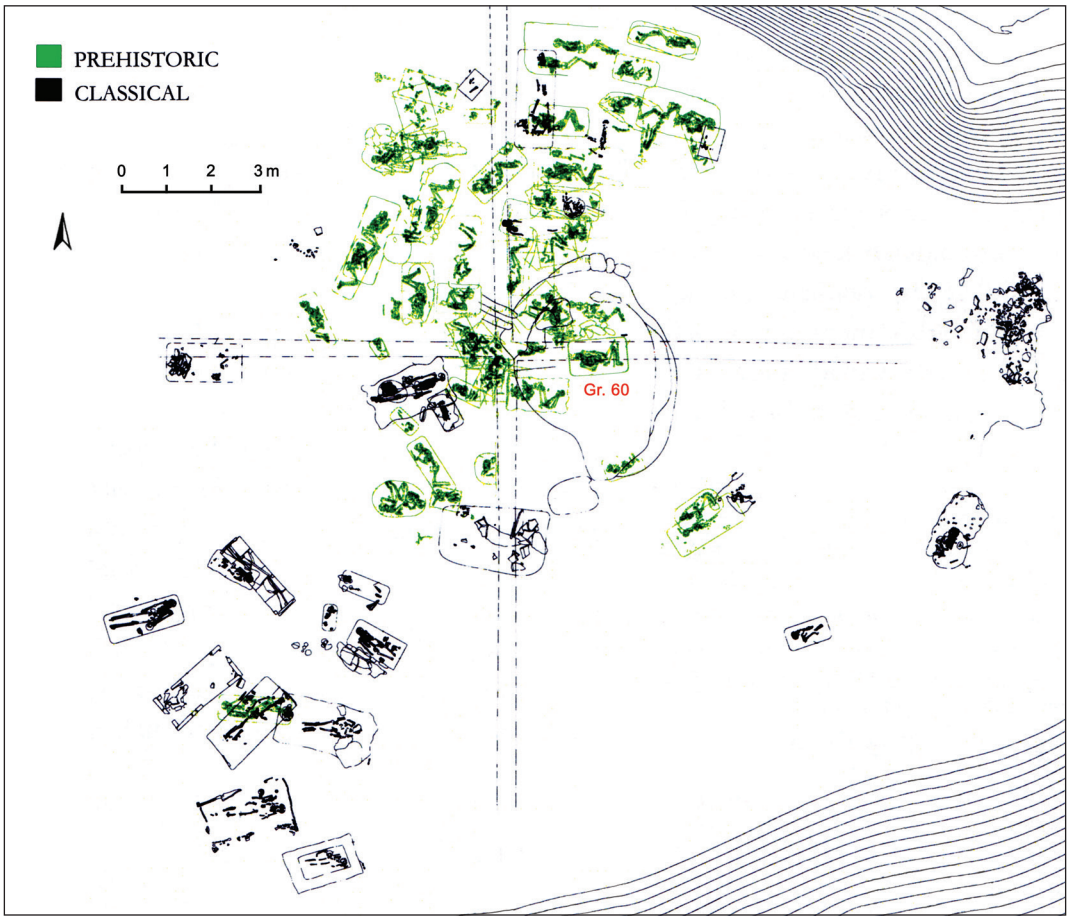

Fig. 14 *Tumulus* 10 *in Apollonia, general layout*

and gravel (Fig. 13). There were no other finds in the pit. The function of this pit within the Rakića Kuće tumulus remains unclear.

3.2 Tumulus 10 in Apollonia

In the territory around the Greek city of Apollo-nia, over an area of 1.5–2 km², was once a large necropolis with tumuli, many of which were destroyed and levelled over time. This prevents establishing their exact number, but it is estimat-ed that there could have been 100–300 tumuli. Investigations have been conducted in this area since the 1950's and have revealed that most of the burials date to the Classical and Hellenistic periods. Tumulus 10 is of particular interest for this study as there burying already began during the Early Bronze Age, which makes this tumu-lus the earliest among the so far excavated buri-al mounds at this necropolis. Together with two other mounds, the tumulus belongs to a group (No. 9, 10 and 11) located on a low hillock ca. 2 km east of Apollonia (Fig. 1.3); it was explored during the excavation seasons 2002–2006.[21]

Despite the fact that this prehistoric burial mound was largely damaged by subsequent burials and other activities, 77 graves with inhumations were discovered in it, of which 48 were of prehistoric age.[22] The better preserved west and north-west parts of the tumulus indicate that, in general, the prehistoric graves were closely arranged in several irregular rows around the centre of the tumulus (Fig. 14). The majority of the prehistoric graves did not contain any grave goods and this makes their chronological determination difficult.

[21] The information on the finds within the tumulus derives from the comprehensive publication printed in 2010 (Amore 2010; 2010a) and 2016 (Amore 2016, 57 ff.).

[22] Amore lists 49 prehistoric graves in this tumulus (Amore 2016, 69). However, Grave 74 is here excluded because, as is described in the further text, it does not represent a burial complex.

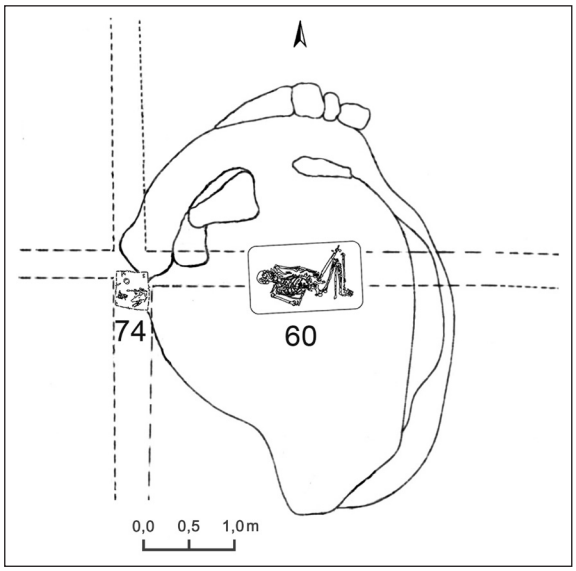

Fig. 15 *Tumulus* 10 *in Apollonia, central platform with Grave* 60 *and "Grave* 74*"*

Fig. 16 *Tumulus* 10 *in Apollonia, central platform with Grave* 60 *during the excavation*

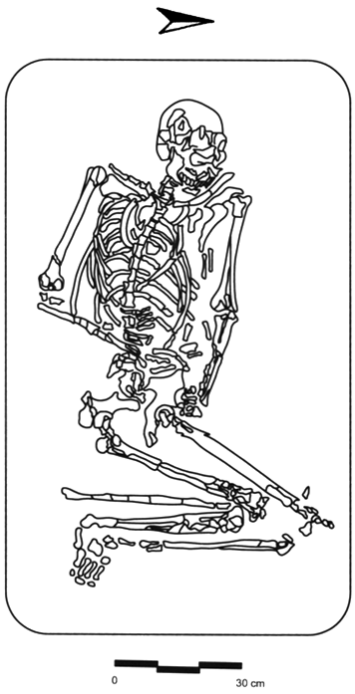

Fig. 17 *Tumulus* 10 *in Apollonia, Grave* 60

3.2.1 The central part of the tumulus with Grave 60 and "Grave 74"

Grave 60 is located at the centre of the base of the tumulus, underneath a small earthen platform, or alternatively, a heavily damaged mound that, as indicated by its preserved part, was covered with stones and lined with river pebbles (Fig. 15; 16). The burial was made in the middle of this space, in a pit dug into the virgin soil to the depth of 0.38 m. The stratigraphic position alone signals that this is the earliest grave in the tumulus.

The burial pit had the shape of a rectangle with rounded corners, was oriented W-E, and measured 1.37 x 0.70 m. In the middle of the pit lay the skeleton of a grown individual (age 25-30), placed on the back with the legs bent and turned to the left. The left arm was stretched next to the body, with the hand resting on the hip; the right arm was bent and the hand was placed on the belly (Fig. 17). The grave did not contain offerings.

Two bone samples extracted from the skeleton for C^{14} dating gave the following results: 2528±53 and 2679±174 cal BC (2580-2475 and 2852-2505 cal BC).[23]

3.2.2 "Grave 74"

On the western periphery of the small mound that covered Grave 60, ca. 0.5 above the level of this grave, traces of a certain ritual activity were found, which at the time of the excavation were incorrectly determined as Grave 74 (Fig. 15). There in an area of 0.48 x 0.40 m, an anthropomorphic figurine and a ceramic vessel were unearthed, as well as very friable long bones belonging to the *Ovis* genus.[24] The pot had the shape of

[23] Amore 2010a, 331; 2016, 68.

[24] The type of the bone and the species were determined through osteological analysis. See Amore 2010a, 254.

single-handled kantharos; it fell into pieces during the excavation. The figurine, although broken into several fragments, could be reconstructed to a large extent. Thus, this find complex is not a grave of any kind. It is, in fact, the remnant of a cultic ritual, which judging by its stratigraphic position and typological characteristics, was in direct relationship with Grave 60.[25]

The figurine has the shape of a violin; the upper part extends into the neck and the head, and the lower part has a slightly flattened base (L: 17.3 cm; W: 8.3 cm; thickness: 1.9 cm; Pl. 6, 2). One side of the figurine (the front?) was elaborately decorated with incised lines on the upper and lower part of the body, arranged along a deep groove that runs along the middle from the neck to the transition to the lower part of the body. The other side of the figurine is polished and without decoration. No gender attributes are depicted (Pl. 6.2).

4. Comparative analysis of the violin idols

In the graves in Shtoj, Rakića Kuće and Apollonia ten relatively well-preserved statuettes in the shape of a violin were discovered, as well as the head of one other figurine that likely was of the same form. These are rare finds of this specific type that derive from apparently stratified grave complexes, a context that notably increases the amount of information that they can offer. The goal of the typological and chronological determination discussed in the following text is to mobilise this information potential, that is – to examine the culture-historical circumstances in which these interesting figurines appeared in the region under study.

The first glance already reveals a great resemblance between the figurines from Shtoj and Rakića Kuće, whereas the find from Apollonia stands out in its form and decoration. So, two typological groups can be distinguished here: one group in the north represented by the nine statuettes from Shtoj and Rakića Kuće, and the other group in the south, which for now includes only the find from Apollonia. As will be shown below, these two groups diverge not only in terms of style; the differentiation also has an actual cultural dimension. In the northern group, Figurine 6 from Shtoj and Figurine 2 from Rakića Kuće display the greatest similarity. In fact, besides a certain difference in size and slight dissimilarities in the modelling of the lower part, these two idols are almost identical (Pl.3,2; 5,2). Figurine 1 from Shtoj bears great resemblance to them; it differs only by the head tilted backwards and the somewhat wider round parts (Pl. 1,1). Figurine 1 from Rakića Kuće is distinctive in its faintly modelled neck and uniform representation of primary and secondary gender attributes (Pl. 4,2). The female figurine No. 2 from Shtoj, the head of which is not preserved, can be distinguished by its unusual proportions (Pl. 2,1); solely in this case is the upper part of the body larger than the lower. Figurine 5 from Shtoj differs from the others in the northern group through the presence of decorations that could represent the schematised depiction of hair, necklace, belt and ornaments on the clothes (Pl. 3,1). Figurine 3 from Rakića Kuće is characterised by arms and breasts implied by small protrusions (Pl. 5,1).

On the basis of the gender attributes, six statuettes in this group can be securely identified as female representations (No. 1.2.5.6 from Shtoj and 2 and 3 from Rakića Kuće). The determination of gender of Figurine 1 from Rakića Kuće is difficult due to the unusual portrayal of the primary gender attributes (Pl. 4,2); the representation of a hermaphrodite cannot be excluded. Figurine 3 from Shtoj (Pl. 2,2) is the only one that can be considered male without doubt, whereas Figurine 4, based on it small dimensions and absence of gender attributes, might be the depiction of a child (Pl. 1,2). The head from Rakića Kuće, described as belonging to a male, is stylistically most distinctive within the entire northern group (Pl. 6,1). In this case, unfortunately, the largest part of the figurine is missing, and this impedes a more reliable identification.

Leaving aside the sphere of cultural interpretations, it can be stated that in the grave in Shtoj four representations of a woman, one of a man and one of a child are discernible. Among the figurines from the Rakića Kuće tumulus there are two female representations, one portrayal of a hermaphrodite (?) and one most likely male figurine. With the exception of the fragmentarily preserved and thus problematic Figurine 4 from

[25] Amore 2010a, 240, 324.

the Rakića Kuće tumulus, all of the aforementioned typological differences can be considered as either the unintentional consequence of modelling by hand, or as deviations created with the intention of expressing gender characteristics and special attributes indicated by decoration. These variances are, in any case, of secondary importance in terms of the typological and cultural determination of the figurines. That this regards the same local community is evidenced by the significant resemblance of the graves that yielded the figurines, as well as the insignificant distance between them, which is only 35 km as the crow flies. Far more revealing are the elements of style of these figurines, which not only confirm their affiliation with a unique figural type, but also support the notion of a single workshop, if not a single modelling hand.

Nonetheless, as already stressed, the statuettes represent a novelty in the local developments. Hence, a fundamental question arises: in which culture-chronological context could they have developed in the region of southern Adriatic? Or, in other words: where else have similar finds been registered? Namely, there are no corresponding forms in the western Balkan hinterland. Two figurines from the area of the Boleráz culture, from the Šošari-Sač tumulus in eastern Bosnia and the settlement of Likodra in western Serbia, in which only the upper part is preserved, bear some resemblance to the examples from the Adriatic, based on the method of depicting the breasts and arms. However, as indicated by the preserved fragments, they do not have the shape of a violin, but are instead elongated.[26] This feature would point to the anthropomorphic figurines of the Cernavodă III culture and the late Tripolye culture (Vyhvatincy, Serezlievka, Usatovo), in which the upper part of the body is flat and rounded, and the lower part is elongated, or they are overall pillar-shaped and voluminous.[27]

In contrast to the situation in the north, in southern parts of the Balkans individual analogies are encountered that are quite similar to the finds from Shtoj and Rakića Kuće. The geographically nearest parallel is the female figurine with flat and somewhat elongated but generally rounded lower part, which was discovered in layer IIIc of the settlement in Maliq (Fig. 1,4). Basing on the stratigraphic position, this example is attributed to the earlier phase of the Middle Bronze Age in Albania. It is especially the way of modelling the upper part of the body that shows great resemblances to Figurine 3 from the Rakića Kuće tumulus (in both cases the head is missing).[28] Similar to these, but without gender characteristics, is the statuette from the Middle Bronze Age layer (layer IV) of the tell settlement Yunazite in Thracian Bulgaria (Fig. 1,5). [29] A further parallel is the figurine from layer IVb of the settlement in Lerna on the Peloponnese (Fig.1,6), which corresponds to the end of the Early Helladic period (EH III).[30] This is an example of the classical violin form and is thus entirely analogous to the finds from the south Adriatic. Its only distinguishing characteristic is the very high quality of manufacture and the painted ornaments in the form of brown ribbons on the tan background.[31]

All three of these objects represent exceptions within their find contexts and are in a very uncertain typological connection with the settlement layers in which they were discovered. The figurine from Yunazite was described as a vestige from the previous early Bronze Age period,[32] and the same observation could apply to the finds from Maliq and Lerna. Because of this, despite the striking concordance in terms of style, the figurines cannot be used as a reliable basis for more precise cultural and chronological determination of the finds from the region under study. In this perspective the situation in the central Aegean is much more favourable. Copious parallels to the northerly group of figurines can be discerned among the abstract-schematic mar-

[26] Govedarica 1997, 150-154, Abb. 4,8; 2001, 367, Abb. 3, 2.4.

[27] See Dergačev, Manzura 1991, Fig. 8,3. 4; 15,8; 86,2,3.9,10.18; Patokova et al. 1989, Fig. 16, 1-6; 22,1-3; 35,3- 5; Roman 2001, Taf. 1; 2; 4.1.

[28] Prendi 1978, Pl. IV, 8.

[29] Katinčarov, Macanova 1993, 158 Fig. 18.5.

[30] The figurine from layer V of the settlement in Aegina, of which only the upper part is preserved and which I, in a previous paper, tried to bring into connection with the violin idols, most likely belongs to the Cernavodă III-Boleráz type of idols, just like the above-mentioned finds from the interior of the western Balkans (Likodra i Šošari-Sač). See Govedarica 1991, 108 T. II,14; Walter, Felten 1981, 41-42 Taf. 101:265, XXII. The same could be valid for the figurine of a layer IIIb from settlements in Dikili Tash. See Séfériadès 2001, 109 ff., Fig. 42, 2.

[31] Caskey 1955, 43, Pl. 22,j, k.; Govedarica 1991, 108, T. I,3; Maran 1997, 186, Abb. 3,1.

[32] Katinčarov, Macanova 1993, 158.

ble idols from the Cyclades, particularly within the groups Pelos and Plastiras on the islands Milos and Paros (Fig. 1,7.8). Here it is important to note that these idols represent offerings found in cist graves, or objects for which the information about the find spot is insecure, but which probably derive from looted graves.[33] With the exception of the type of material employed (marble), and the peculiarly high neck (also dictated by the hardness of the material), these idols have the same features as the figurines of baked clay from Shtoj and Rakića Kuće. Especially characteristic are the classical abstract-schematic forms from Grave 103 in Pyrgos,[34] Graves 115 and 117 in Krasades,[35] as well as examples from Paros, Antiparos and in the Basel collection.[36] In many of these, e.g. the finds from Grave 9 in Naxos and from Akrotiri, the female breasts are represented by protuberances, just as on the figurines found in Shtoj and Rakića Kuće.[37] The engraved ornaments on some of the idols from Amorgos, and also on examples in the collection in Karlsruhe, suggest the representation of a necklace and a belt, which reminds of Figurine 5 from Shtoj.[38] The depiction of the upper part of the body of one of the Cycladic idols from the collection in Geneva is in agreement with the female idols of ours above defined northerly group, whereas the representation of the vulva as well as the position of arms point to – like the head from Rakića Kuće – so-called hybrid idols.[39] The idols within the Pelos group, which represent typical abstract-schematic forms lacking naturalistic elements, correspond to the beginning of the EC I period (EC Ia1), whereas the somewhat more developed forms of the Plastiras group, with distinct decorative elements, belong to the following period EC Ia2. Jörg Rambach, whose focus recently was mostly on this topic, designates both of the groups as the 'Panajia-complex', which spans the earlier phase of the EC I period, that is, the period 3100–2800 cal BC.[40]

As already emphasised at the beginning, violin idols of the abstract-schematic type have also been encountered in south-western Anatolia, mostly as the variant made of baked clay, although marble ones also occur. The ceramic examples essentially have a body in the shape of a violin, and the modelling of the head is very reminiscent of the south Adriatic finds (for instance, the statuette from the collection in Solothurn).[41] However, these figurines are not flat in profile like the classical abstract-schematic type, but are instead more-or-less voluminous and oval in cross-section. Also, they are, as a rule, decorated with the encrusted Furchenstich (stabs).[42] They show very little resemblance to the idols of our northern group; in this view more similarity can be observed in the form and decoration of the finds from Apollonia. Particularly indicative there are the examples of the so-called Çaykaner type, dated to the Early Bronze Age I–II period, as well as two finds from Alişar in central Anatolia, which were quite confidently attributed to the phase Alişar Ib, i.e. the transition from the Chalcolithic to the Early Bronze Age I (ca. 3000 cal BC).[43]

5. Cultural and chronological determination

With respect to the cultural and relative chronological determination of the violin idols of the Adriatic, their stratigraphic position is of fundamental importance, that is, their association with the primary graves in the tumuli in which they were discovered. Of particular significance is the stratigraphy of Tumulus 6 in Shtoj, where the primary grave was overlain by a later accumulation containing a cist grave of the Cetina culture. This is the first time that a priority of a pit grave in relation to the cist graves is stratigraphically confirmed. However, this is relevant only for the cist graves belonging to the classical Cetina culture, but not for cist graves of the Ljubljana and Proto-Cetina culture that precede the Cetina graves. There are as yet no clear stratigraphic sequences

[33] Rambach 2000, 21.
[34] Ib. Taf. 13, 13-19.21-23; 14, 1-4.
[35] Ib. Taf. 17, 1.4-14.
[36] Thimme 1976, 221-222 Abb. 26. 29. 30, 427-428.
[37] Rambach 2000, Abb. 88,17; Thimme 1976, 226, Abb. 42, 430.
[38] See Thimme 1976, 223 Abb. 35.36, 429; Steinmann 2015,21; Schulze 2015, 14.
[39] Thimme 1976, 226 (Abb. 42), 430; Schulze 2015, 14
[40] Renfrew 1969, 1 ff.; 1976, 61 ff.; Rambach 2000, 21.
[41] Thimme 1976, 557, Abb. 539 (Provenance of the find unknown. The object comes from a private collection).
[42] See Thimme 1976, 394 Abb. 539, 541, 557.
[43] Bittel 1934, 75, Taf. IX,5.7; Bossert 1942, 61 Abb. 288, 293, 294; Höckmann 1976, 185 ff.

pertinent to these relationships and, thus, the issue of their interaction must be approached differently.

Given that all three graves with violin idols are, to a smaller or a greater extent, dug into the natural soil, they can be considered pit graves, and so the question ensues of their connection with the steppe culture under the same name. The shape of the pits and the position of the skeleton in Grave 60 in Apollonia suggest this possibility. In contrast, not a single one of the grave goods found in these graves supports the notion of contacts in this direction. As indicated by the previously described analogies, the violin-shaped idols cannot be correlated with the steppe cultures. The particularities of their style and manufacture clearly demonstrate that they were local products developed under the influence of Early Cycladic idols of the abstract-schematic type. On the other hand, pottery offerings display local characteristics. The vessels from Shtoj as well as the ceramic finds from the area of the tumulus correspond with forms of the Ljubljana culture registered in the Adriatic and the sub-Alpine regions.[44] According to their description, the vessels from the Rakića Kuće tumulus and from Apollonia, which were not documented in full detail due to their poor preservation, would also belong to this cultural zone. The presence of autochthonous pottery is, without doubt, of key importance for the cultural attribution of the graves. Furthermore, it is a secure indicator that the buried individuals were members of communities of the local, south Adriatic expression in the Ljubljana culture identified within the time frame of the initial phase of the Early Bronze Age in the Adriatic region (Br. Ia).[45]

The aforementioned facts do not entirely rule out possible links between these graves and the Pit-grave culture, at least in terms of basic funerary ritual. All the more so, given the fact that in the area of the southern Adriatic there are tumuli such as in Ljeskova Glavica in Ljubomir, Shtoj 10, Pazhok, Piskovë and Dukat, whose primary graves contain clear elements of this ritual.[46] Highly distinctive is Grave 3 from Tumulus 10 in Shtoj, in which seven silver earrings – typical for the Pit-grave culture – were detected.[47] The closest analogies for the earrings are noted in the east Balkan region, in the burials of the Pit-grave culture, as well as in local variants of this culture, which were on the whole dated to the period 3100-2850 cal BC.[48] Nevertheless, the ceramic offerings in both pit graves found in the mountainous eastern Balkans and those in Montenegro and Albania generally display local characteristics.[49] Besides these the pit grave in Gruda Boljevića can be included, near which, among other objects, luxurious pots of the Ljubljana type were offered that correlate with the princely graves in Montenegro.[50]

In sum, all of the pit graves in this region in which identifiable finds were recorded derived from the local form of the Ljubljana culture, i.e. the first phase of the Early Bronze Age in the Balkan part of the Adriatic region. This shows that the funerary ritual of the local Ljubljana culture encompasses, besides cist graves such as those in the princely mounds of Velika and Mala Gruda, interment in simple pit graves. This is also where pit graves containing violin idols belong. However, in contrast to the authentic steppe burials, where the pits are dug into the natural soil to considerable depths (not less than 0.80 m, generally 0.80 m-1.20 m) and where the deceased were regularly sprinkled with ochre, the depth of the Adriatic graves is frequently ca. 0.30 m and almost never exceeds 0.80 m. Sprinkling with ochre occurs only as an exception. In fact, the burial ritual of the south Adriatic Ljubljana cul-

[44] Koka 2012 Pl. XXX, 81-94. Govedarica 1989, T. VIII,1.3.8; IX,; XVIII,5; XXII,8; XLIII, 2.

[45] See Govedarica 1989, 178 ff.

[46] For further details on pit graves see: Jovanović, 1979, 381 ff.; Govedarica 1989, 212 ff; Bodinaku 1999, 15-16; Guštin, Preložnik 2015, 21-22.

[47] Koka 2012,110-111, Pl. 39,2-8.

[48] Goran Slatina, Tarnava, Plačidol et al. See Panajotov, Aleksandrov 1991, 4-5; Kaiser, Winger 2015, 120 ff.

[49] For the eastern Balkans, Panajotov, Aleksandrov, l.c. and pertinent references. Noted in the Adriatic region are mostly fragments bearing characteristics of the local variant of the Ljubljana culture (See Koka 2012, Pl. 39. 9-23; Bodinaku 1999, 17, Pl. 1-11, 15 and Govedarica l.c. note 45). The fragments with cord decoration in Ljeskova Glavica, considered by some authors as "steppic elements", do not have much in common with the finds from the Pit-grave culture; instead they represent a version of cord-ornaments widely distributed across the area of south-east Europe. See Čović 1983, 106 f.; Jovanović 1979, 383-384; Roman u. a. 1992, 61-65, 93-102, Taf. 29,14; 30,1; 60, 1-12; 61, 2,17; Séfériadès 2001, Fig. 38-39.

[50] Baković, Govedarica 2009, Sl. 9-11; Govedarica 2010, 105-108, Abb. 4-6.

ture integrates three different components: one comprises the elements of the steppe culture visible in the rectangular or oval shape of the pits dug into the virgin soil, in the position of the skeleton and, very rarely, in the presence of steppe-type grave goods; another component is the Mediterranean tradition expressed in the presence of the stone cists, violin-shaped idols and some ornamental forms, seen especially in pottery from the princely graves; and the third component is local features observable in the Ljubljana type pottery.

Some other aspects of the funerary practice point to further local distinctions of the cultural development in this region, and they are best recognisable in the context of offering a 'ritual set' – the violin idol and a pot. The situation in Tumulus 6 in Shtoj is of principal relevance here: the ritual activity No. 5 reflects the ritual conducted at the already covered primary Grave 15. On this occasion on a special platform lined with stone slabs, a ritual of offering six violin idols and a pot occurred. A similar practice took place in Grave 2 in the Rakića Kuće tumulus, where four figurines and a vessel were laid on top of the already infilled grave, and were subsequently covered with a stone slab. The situation in the ritual pit ("Grave 74") at the edge of a small mound/elevation that covered the primary Grave 60 in Tumulus 10 in Apollonia is also indicative. In this case, an activity can be identified that is essentially identical to the ritual activity No. 5 recognised in Shtoj: there also on the platform that covered the central grave and bordered with stones, the ritual offering of a violin idol and a pot was performed.

The selection of important offerings and their deposition on top of a closed grave is not only related to the burials with violin idols; indeed, this was a widespread practice at the beginning of the Bronze Age in this region. This is evident in case of the Gruda Boljevića tumulus in Podgorica, which was built as a grave monument for the deceased, who was interred in the central burial pit. There the rich princely grave goods were not placed next to the deceased, but within the mound of the tumulus that accumulated above the grave. The set of ritual vessels (a jug, a funnel and a censer) used in the act of censing and libation during the funeral, as part of the separate offering of the goods, and in the ritual associated with the completion of the mound construction, was afterwards deposited in the surface layer of the tumulus.[51] Performing special ritual acts at the grave or around can be observed in the other early tumuli in this area (for example, the princely graves of Mala and Velika Gruda, the primary grave from Pazhok, and the central grave in Dukat).[52] It was adopted as a custom in the further development of the Early Bronze Age, in Proto-Cetina and Cetina culture.[53]

For the purpose of absolute chronological determination of the violin idols found in the territory of Montenegro and Albania, as well as the initial phase of the Early Bronze Age of the eastern, respectively Balkan Adriatic Area (phase Bronze age Ia) to which they have been attributed, seven radiocarbon dates from five sites are available:

1. Grave 1 in the Rakića Kuće tumulus: 2503-2288 cal BC (Guštin, Preložnik 2015, 32, Fig. 15);
2. Grave in the Gruda Boljevića tumulus: 3090-3044 cal BC (Guštin, Preložnik 2015, 31-32, Fig. 14.);

3-4. Grave 60 in Apollonia: 2852-2505 and 2580-2475 cal BC 2σ (Amore 2010, 331);

5. Grave 1 in the Velika Gruda tumulus (3081-2866 cal BC 1σ (Primas 1996, 48-51)
6. Layer of the primary mound of the Velika Gruda tumulus (3076-2917 cal BC 1σ (Primas 1996, 49-51)
7. Layer VIb in the cave dwelling at Odmut (3036-2754 cal BC [1σ]) (Della Casa 1996, 131).

Of the listed dates, four were obtained on the samples of human bone (Gruda Boljevića, Rakića Kuće and Apollonia); the results are not reliable due to the so-called marine reservoir effect.[54] The remaining three dates were derived basing on the radiocarbon measurement of wood and bones of ruminants, in which the radiocarbon content is not affected by this factor, and so they can serve as a solid basis for absolute dating. The dating of Grave 1 and the associated layer of the primary mound in Velika Gruda indicate a time span between 3081 and 2866 cal BC, which, combined with the dates for the Ljubljana layer VIb in Odmut, would cover the period of 3081-2754 cal BC (1σ).

[51] Ibid.
[52] Bodinaku 1999, 12 ff.
[53] Govedarica 1989, 117.
[54] For details on the reservoir effect see Philippsen 2013, 1 ff.

The radiocarbon date for the grave in Gruda Boljevića (3090-3044 cal BC) fits well in the beginning of the time span of Velika Gruda and Odmut VIb, while the first date for Grave 60 in Apollonia (2852–2505 cal BC) corresponds partly with the later part of this interval. It can thus be assumed that the human bones that provided these dates were not contaminated with aquatic food. The first date of the grave in Apollonia, although not truly precise can be well interpolated in phase Bronze age I–II in Anatolia, to which the aforementioned parallels of the Çaykaner type were assigned. Accordingly, the typologically most divergent idol from Apollonia cannot be linked to origin Cycladic forms, but rather to their Anatolian variations.

However, the second date for Apollonia (2580-2475 cal BC) and the date for Grave 1 in Rakića Kuće (2503-2288 cal BC) are entirely conspicuous in the obtained framework, perhaps indicating an insecure dating possibly due not only to the reservoir effect, but also to the low amount of radiocarbon preserved in the samples. In any case, although they relate to the graves containing violin idols that are of primary interest for this study, these two samples remain unreliable and unusable.

Taking into account the above-mentioned valid dates, a time span can be defined of ca. 3050/3000-2700 cal BC, which would refer to the period of duration of the first phase of the Early Bronze Age in the south Adriatic region (phase Bronze age Ia).[55] The graves with violin idols would then fall within this time frame, although those from Shtoj und Rakića Kuće would probably correspond with the earlier part of the stated period.

6. Conclusion

The stated attribution of the violin idols from the territory of southern Adriatic to the first phase of the Early Bronze Age in the east Adriatic area, including their dating to the first centuries of the 3rd millennium BC, is a corollary to the available absolute-chronological indicators and the relevant parallels chiefly from the Aegean. Such a determination departs from the accepted absolute chronology of the Bronze Age in the south Adriatic region, which to a great extent is reliant upon the central European system developed by P. Reinecke, on one hand and, on the other, the analogies in the framework of the Helladic chronology established by A. Wace and C. Blegen. As a result, two divergent chronological systems exist, one of which is valid in Dalmatia and Montenegro, and the other in Albania. The use of two different and mutually poorly correlated systems in this relatively small and in the cultural sense largely unified area complicates the picture of development in prehistory far more than it contributes to its understanding. On such a basis it is not possible to devise satisfactory chronological synchronisms nor further cultural syntheses.

A comprehensive revision and harmonisation of the existing chronological systems for the region was clearly not the aim of the present study, nor was it feasible within this paper. Nevertheless, new investigations, in particular on the highly indicative finds from so-called princely graves in the territory of Montenegro, as well as the graves containing violin idols described here, including the several reliable radiocarbon dates obtained in this regard, offer a number of opportunities to examine the outset of the Bronze Age in the context of the cultural advancements at the end of the 4th and the beginning of the 3rd millennium BC. This is, at the same time, the first dating of the period on the grounds of definite absolute-chronological indicators.

During this period in the region of the southern Adriatic, primarily in the coastal areas of present-day Montenegro and northern Albania, several important innovations emerged that marked the final break from the preceding Neolithic tradition and that turned this territory into a centre of the development of the Bronze Age in the eastern Adriatic. These novelties can at present be best perceived in the funerary cult. To this end, the main reference point is the appearance of burials under tumuli, which will remain the only form of grave monument throughout the entire Bronze Age and most of the Iron Age in this region. Excavations in Velika Gruda and Gruda Boljevića have demonstrated that the tumuli with cist graves and pit graves, as well as the objects made of tin-bronze and arsenic bronze occur in this area already at the beginning of the 3rd millennium, if not even a little earlier

[55] Govedarica 1989, 203 ff.

than that. Such a date for the first tumuli and along with them the start of the Bronze Age is reinforced by the graves containing violin idols and their relationship with the Aegean. Of special significance here is the Early Cycladic Pelos culture, within which not only the best analogies with the violin idols have been documented, but also the corresponding cist graves and, moreover, some similarities with the luxurious pottery of the Montenegrin princely graves.

Intensive communication between this part of the Adriatic and areas to the north and east, particularly the often-underlined Vučedol culture and the Pit-grave steppe culture, is not adequately confirmed by the archaeological evidence. In particular, insisting upon the genetic relationship with the late Vučedol culture runs into chronological and likewise typological barriers. It is increasingly evident that the so-called Vučedol culture elements in the Adriatic have better parallels in the Mediterranean; thus, even if direct links with the Vučedol complex existed, it is more likely that the cultural impulses spread in the direction from the Adriatic to Pannonia rather than the other way around.

The frequently discussed intrusion of the Pit-grave culture communities all the way to the Adriatic can neither be confirmed by the material record. All of the investigations show that during their migration from the East to the West, the Pit-grave culture communities settled only in steppe regions or in similar lowland areas. In the west they reached Pannonia, i.e. the territory of the Vučedol culture, and in the south-west they arrived at Dobruja and the Black Sea coast. There are no integral elements of this culture in the mountainous regions of present-day Bulgaria and Serbia. However, there are influential trends, visible to a greater or smaller degree, taken in by the local populations principally in the territory of today's Bulgaria. Indeed, the steppe elements noted in the Adriatic and considered here represent influences transmitted by the indigenous cultures of the eastern Balkans. This may also have been the route by which the first tumuli appeared in the Adriatic. However, with respect to the introduction of this kind of tomb, whose appearance is understood as the fundamental spiritual division between Neolithic and Bronze Age cultures in the region, some other traditions cannot be excluded. This issue certainly demands a broader discussion that is beyond the scope of this paper.

The intensive upheaval that commenced in south-east Europe during the transition from the 4th to the 3rd millennium BC, as a by-product of the spread of the Pit-grave culture from the Volga region to Pannonia and the west Black Sea coast, could not have passed without certain repercussions, even in the areas not reached by the Pit-grave culture communities. The events that took place along the line of the direct interaction, and in the Balkans this line extended across the sub-mountain areas of present-day Bulgaria, were echoed as far as the Aegean and the Adriatic. The effect of these turbulences was reflected very well in the delicate sphere of spirit and art, that is, in the sudden departure from the entrenched expression in the traditionally strong culture centre like the Cyclades. The Cycladic anthropomorphic sculpture, clearly defined already in the Neolithic and characterised by naturalistic representations, at one point completely lost its identity and was reduced to depersonalised abstract-schematic forms. This dramatic change happened exactly at the time when the said upheaval began around 3000 BC. The new abstract style continued throughout the first subsequent centuries, after which figural depictions gradually returned to the fore. Thus, the appearance of the violin-shaped idols and the large-scale spread of burials under tumuli in the south-west Balkan region are in full agreement with the trends of the epoch and the changes that, in this part of Europe, led to the development of a new culture-historical period, a period which in the absence of a better term is called the Bronze Age.

Rezime

Stratigrafija tumula 6 u Štoju i pojava violinskih idola u grobnim kompleksima na južnom Jadranu

U tekstu su prezentirani violinski idoli iz grobova pod tumulima u Štoju, Rakića Kućama i Apoloniji koji odgovaraju početku bronzanog doba na području južnog Jadrana. Radi se o jedanaest figurina priloženih u kontekstu jamnih grobova koji ujedno predstavljaju i primarne sahrane u odgovarajućim tumulima. Pojava ovih idola dovodi se u vezu sa apstraktno-šematskim formama iz ranokikladskog perioda. Takođe se raspravlja pitanje kontakta ovog područja sa stepskom kulturom jamnih grobova i njenim lokalnim derivatima iz istočnog Balkana. U tom kontekstu se i pojava tumula i jednostavnih jamnih grobova na južnom Jadranu razmatra kao jedan od "pseudosstepskih" elemenata koji je pristigao posredstvom istočnobalkanskih kultura. Veze sa egejskim i istočnobalkanskim prostorom, uključujući nekoliko pouzdanih radiokarbonskih datuma iz lokalnog okvira, dale su po prvi put mogućnost smještanja početaka jadranskog bronzanog doba u kontekst kulturnih događanja iz prvih vijekova trećeg milenija BC. To je ujedno i prva datacija ovog razdoblja koja se zasniva na konkretnim absolutnohronološkim pokazateljima. Pojava tumula, kneževskih grobova i violinskih idola jasan je odraz važnih kulturnih inovacija koje označavaju definitivan prekid sa starom neolitskom tradicijom i koje područje južnog Jadrana, a prije svega priobalni prostor današnje Crne Gore i sjeverne Albanije, čine inicijalnim jezgrom razvoja brozanog doba na širem prostoru istočnojadeanske obale i njenog mediteranskog zaleđa.

Literatura:

Amore, M.G. 2010, The Complex of Tumuli 9, 10 and 11 in the Necropolis of Apollonia (Albania) I, BAR 2010.

Amore, M. G. 2010a, The Complex of Tumuli 9, 10 and 11 in the Necropolis of Apollonia (Albania) II, BAR 2010.

Amore, M.G 2016, The complex of Tumuli 9, 10 and 11 in the necropolis of Apollonia (Albania). A time span from the Early Bronze Age to the Early Helenistic Period. In: Ute Kelp and Olivier Henry (Eds.), Tumulus as Sema. Space, Politics, Culture and Religion in the First Millenium BC , Berlin, Boston: De Gruyter 2016, 57–74.

Baković, M. / Govedarica, B. 2009, Nalazi iz kneževskog tumula Gruda Boljevića u Podgorici, Crna Gora, Godišnjak, Sarajevo 36/XXXVIII 2009, 5-21.

Bittel, K. 1934, Prähistorische Forschung in Kleinasien, Istanbul 1934, 75, T. IX, 5.7.

Bodinaku, N. 1999, Some tumulus burials of Early Bronze Age in Albania (Problem of Migrations). In: P. Cabanes (Hrsg.), L'Illyrie méridionale et l'Epire dans l'antiquité III: actes du IIIe colloque international de Chantilly (16–19 octobre 1996), Paris 1999, 11–17.

Bossert, H. Th. 1942, Anatholien, Berlin 1942.

Caskey, J. L. 1955, Excavations at Lerna 1954, Hesperia 24, 1942, 25-49.

Čović, B. 1983, Eneolitski supstrat, In: A. Benac, B. Čović (Hrsg.), Praistorija Jugoslavenskig zemalja IV, Bronzano doba, Sarajevo 1983, 103-113.

Della Casa, Ph. 1996, Velika Gruda II, Die bronzezeitliche Nekropole Velika Gruda (Opš. Kotor, Montenegro), UPA 33, Bonn 1996.

Дергачев, В. А. / Манзура, И. В. 1991, Погребальные комплексы позднего Триполья, Кишинев „Штиинца" 1991.

Gebhart, R. / Schulze, H. (Hrsg.) 2015, Kykladen frühe Kunst in der Ägäis, Begleitheft zur Ausstellung in der Archäologischen Staatssammlung München 13.2–7. 7. 2015, München 2015.

Govedarica, B. 1987, Einige Fragen der Chronologie und Herkunft der ältesten Tumuli mit Steinkistengräbern in Ostadriatischen Gebiet, In: D. Srejović, N. Tasić (Hrsg.), Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der Äneolithischen Periode, Internationales Symposium, D. Milanovac, Beograd 1987, 57 -70.

*Govedarica, B.*1989, Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana, Sarajevo 1989.

Govedarica, B. 1991, Hronološki položaj i porijeklo violinskih idola iz Štoja, In: B Čović (Hrsg), Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu, Posebna Izdanja ANUBiH knjiga XCV, Odjeljenje Društvenih nauka, knjiga 27, Sarajevo 1991, 105-112.

Govedarica, B. 1997, Cernavoda III-Boleráz-Funde im Westbalkan, In: Internationale Archäologie, Studia honoraria 1. Beiträge zur Prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa, Festschrift für Bernhard Hänsel, C. Becker u.a. Hrsg, Espelkamp 1997, 149-156.

Govedarica, B. 2001, Die Funde vom Typ Cernavodă III-Boleráz im ehemeligen Jugoslawien, In: Studia Danubiana Series Symposia II. Cernavodă III-Boleráz, ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und dem unteren Donau, Symposium Mangalia/Neptun 18-24. Oktober 1999, P.

Roman und S. Diamandi, Hrsg, Bucureşti 2001, 358-368.

Govedarica, B. 2004, Zepterträger – Herrscher der Steppen, Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und in Steppenraum Südost- und Osteuropas, Monogr. Balkankomm. Heidelberger Akad. Wiss. 6, Mainz 2004.

Govedarica, B. 2010, Grab- und Opferfunde aus dem Hügel Gruda Boljevića in Montenegro., erste Hälfte des 3. Jahrtausend v. Chr, In: Panta Rhei, Studies on the Chronology and Cultural Development of South-Eastern and Central Europe in Earlier Prehistory, Studia Archaeologica et Mediaevalia 11, Presented to Juraj Pavúk on the Occasion of his 75th Birthday, Ed. J. Šuteková, P. Pavúk, P. Kalábková, Bratislava 2010, 103-109.

Govedarica, B. 2011, Die sakrale Symbolik des Kreises Gedanken zum verborgenen Sinnbild der Hügelbestattungen, In: Ancestral Landscapes, Burial mounds in the copper and bronze ages, Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C, E. Borgna, S. Müller-Celka, Ed. TMO 58. Lyon 2011, 33-46.

Guštin, M. 2006, The First Rulers Between the Aegean and Adriatic Seas, In: Symbol of God and King, The First European Rulers, Catalogue of the Exhibition, Ed. J. Poklečki Stošić, Zagreb 2006, 87-99.

Guštin, M. / Preložnik, A. 2015, Gruda Boljevića kneževska humka kasnog bakarnog doba, In: Podgorica, praistorijske humke i srednjovjekovne nekropole, Gruda Boljevića, L. Saveljić-Bulatović, Hrsg, Podgorica 2015, 15-47.

Höckmann, O. 1976, Neolithische und frühbronzezeitliche Idole aus Anatolien, In: J. Thimme (Hrsg.), Kunst und Kultur der Kikladen im Jahr 3000 vor Christus, Katalog der Ausstellung des Badischen Landesmuseums, Karlsruhe 1976, 178-189.

Jovanović, B. 1979, Stepska kultura u eneolitskom periodu Jugoslavije, In: A. Benac, N. Tasić (Hrsg.), Praistorija Jugoslavenskih zemalja III, Eneolitsko doba, Sarajevo 1979, 381-395.

Kaiser, E. / Winger, K. 2015, Pit graves in Bulgaria and the Yamnaya Culture, PZ 90 1-2 2015, 114-140.

Катинчаров, Р. / Мацанова, В. 1993, Разкопки на селищтна могила при с. Јунаците Пазарджишко, In: V. Nikolov (Hrsg.), Prähistorische Funde und Forschungen, Festschrift zum Gedenken an Prof. Georgi I. Georgiev, Sofia 1993, 155–173.

Koka, A. 1985, Kultura e varrezës tumulare të Shtojit, Iliria 1985, 2, 241-249.

Koka, A. 1990, Tuma nr. 6 e varrezës së Shtojit, Iliria 1990,1, 27-73.

Koka, A. 2012, Kultura ilire e tumave të Shtojit Shkodër, Tiranë 2012.

Maran, J. 1997, Neue Ansätze für die Beurteilung der Balkanisch-Ägäischen Beziehungen im 3. Jahrtausend v. Chr, In: P. Roman et al. (ed.), The Tracian World at the Crossroad of Civilisation I. Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology, Constanţa-Mangalia-Tulcea 20-26 May 1996, Bucureşti 1997, 171-192.

Панайотов, И. / Александров, С. 1991, Могилен некропол от ранната бронзова епоха в землищата на селата Медникатово и Искрица, У: ЕкспедицияМарица Изток, Археологически проучвания, София 1991.

Патокова, Ф. / Петренко, В. Г. / Бурдо, Н. Б. / Полищук, Л. 1989, Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье, Киев Наукова Думка 1989.

Philippsen, B. 2013, The freshwater reservoir effect in radiocarbondating, Heritage Science 2013, 1-24. http://www.heritagesciencejournal.com/content/1/1/24

Prendi, F. 1978, Epoka e bronzit në Shqipëri, Iliria VII-VIII, 1977-1978, 5-58.

Primas, M. 1996, Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr, Im Adriagebiet – Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext, UPA 32, Bonn 1996.

Rambach, *J.* 2000, Kykladen I. Die frühe Bronzezeit: Grab- und Siedlungsbefunde, Bonn 2000.

Rambach, J. 2000a, Kykladen II. Die frühe Bronzezeit: Frühbronzezeitlichen Beigabensitten- Kreise auf den Kykladen, relative Chronologie und Verbreitung, Bonn 2000.

Renfrew, C. 1969, The Development and Chronology of the Early Cycladic Figurines, American Journal of Archaeology 73 1969, 1-32.

Renfrew, C. 1976, Typologie und Chronologie der Kykladenidole, In: J. Thimme (Hrsg.), Kunst und Kultur der Kykladen im Jahr 3000 vor Christus, Katalog der Ausstellung des Badischen Landesmuseums, Karlsruhe 1976, 60-73.

Roman, P. / Dodd- Opriţescu, A. / János, P. 1992, Beiträge zur Problematik der schnurverzierten Keramik Südosteuropas, Monogr. Balkankomm. Heidelberger Akad. Wiss. 3, Mainz 1992.

Roman, *P.* 2001, Die Cernavodă III – Boleráz-Kulturerscheinung im Gebiet der Untren Donau, In: Cernavodă III – Boleráz ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der unteren Donau, Symposium Mangalia/Neptun 18-24. Oktober 1999, Studia Danubiana, Series Symposia II, Bucareşti 2001, 13-59.

Schulze, H. 2015, Kykladenidole im Kontext der mediterranen Welt, In: Gebhart/Schulze 2015, 14-19.

Séfériadès, M. 2001, Dilili Tash et Cernavodă III-Boleráz: contribution aux recherches archéologiques européennes récentes sur la période de transition

et le début de l`Âge du Bronze (Europe centrale et orientale), In: Cernavodă III – Boleráz ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der unteren Donau, Symposium Mangalia/ Neptun 18-24. Oktober 1999, Studia Danubiana, Series Symposia II, Bucareşti 2001, 109-164.

Steinmann, B. 2015, Vielfalt der Kykladenidole, In: Gebhart/Schulze 2015, 20-31.

Thimme, J. (Hrsg.) 1976, Kunst und Kultur der Kykladen im Jahr 3000 vor Christus, Katalog der Ausstellung des Badischen Landesmuseums, Karlsruhe 1976.

Velimirović-Žižić, O. 1995, Violinski idoli: Tumul iz Zetske ravnice, Glasnik Odjeljenja Umjetnosti Crnogorske Akademije Nauka i Umjetnosti 14, 1995, 21– 41.

Walter, H. / Felten, F. 1981, Alt-Ägina III,1, Die vorgeschichtliche Stadt, Befestigungen, Häuser, Funde, Mainz 1981.

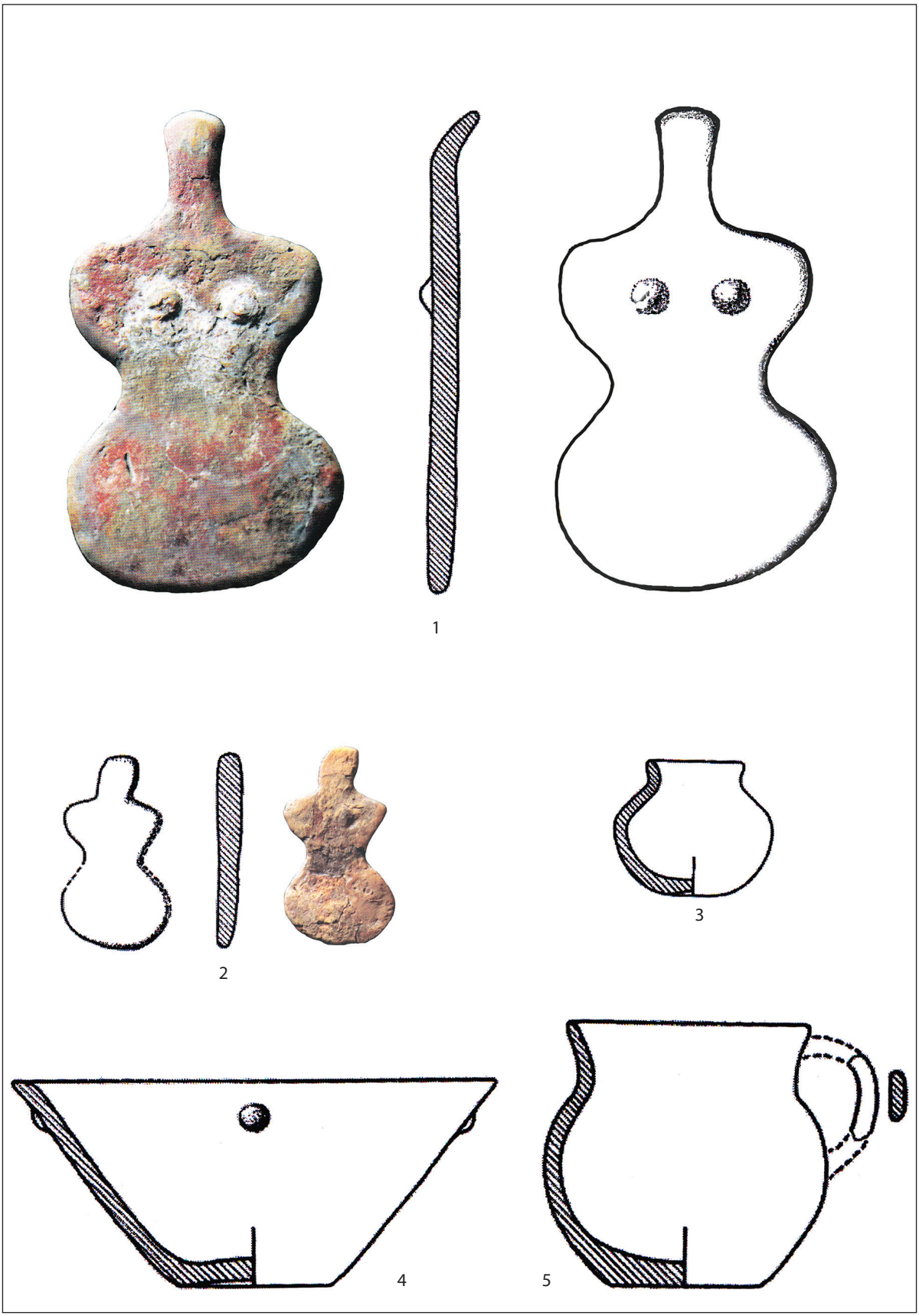

Plate 1. *Tumulus* 6 *in Shtoj, Grave* 15 – 1: *Figurine* 1; 2: *Figurine* 4; 3: *vessel from the grave covering*; 4-5: *vessels from the grave* (1-5 scale 1:2)

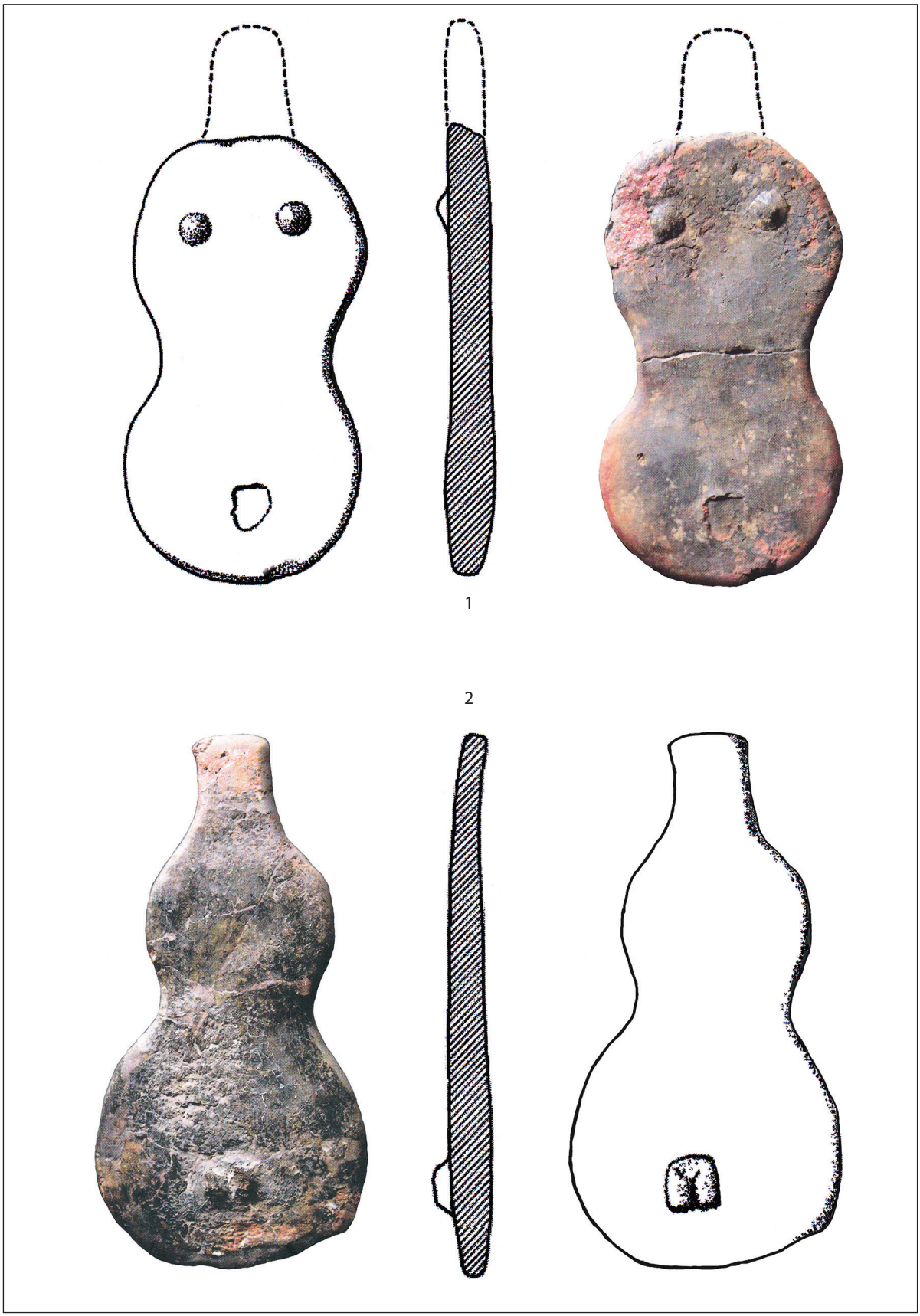

Plate 2. *Tumulus* 6 *in Shtoj, Grave* 15 – 1: *Figurine* 2; 2: *Figurine* 3 (1-2 scale 1:2)

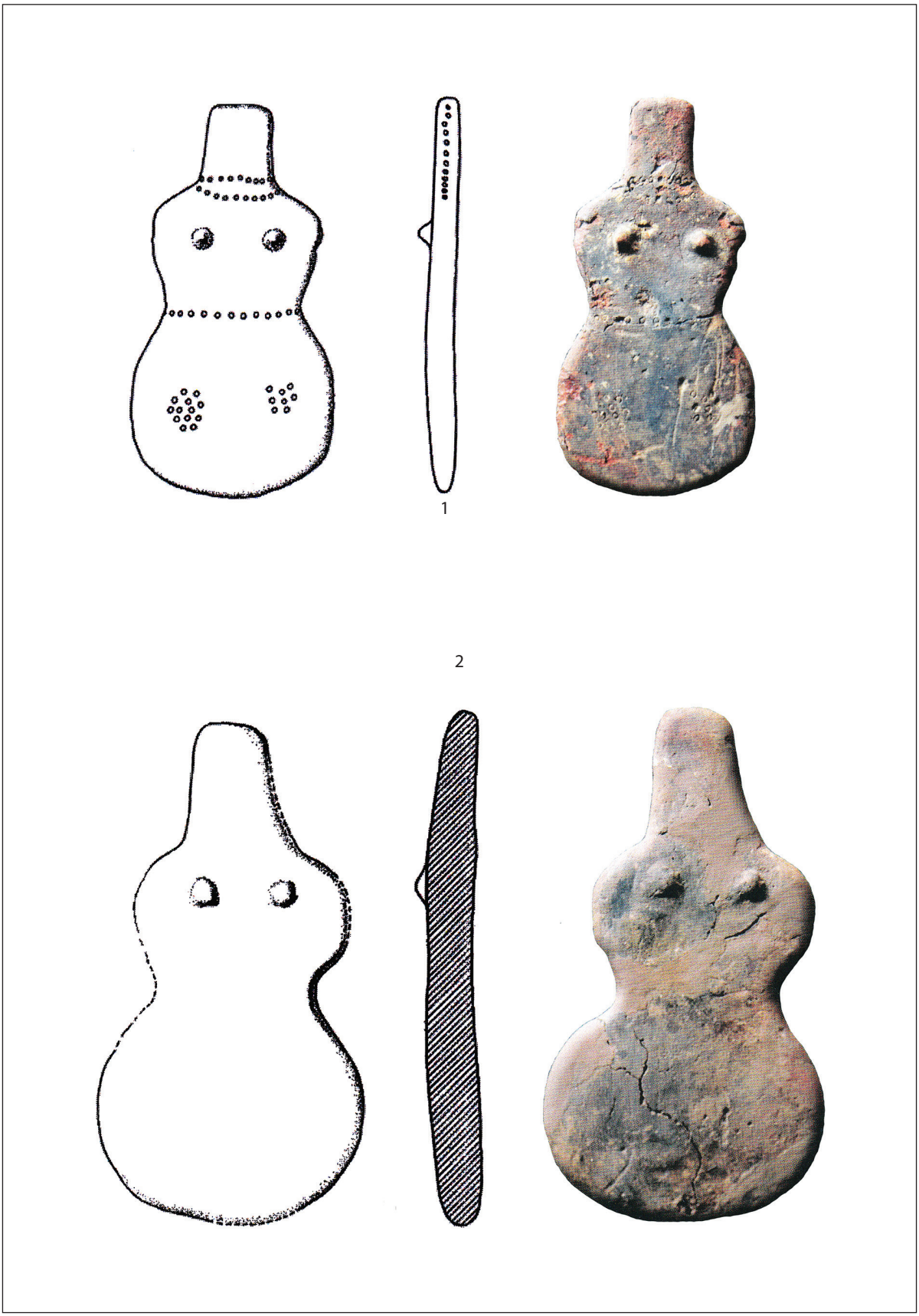

Plate 3. *Tumulus* 6 *in Shtoj, Grave* 15 – 1: *Figurine* 5; 2: *Figurine* 6 (1-2 scale 1:2)

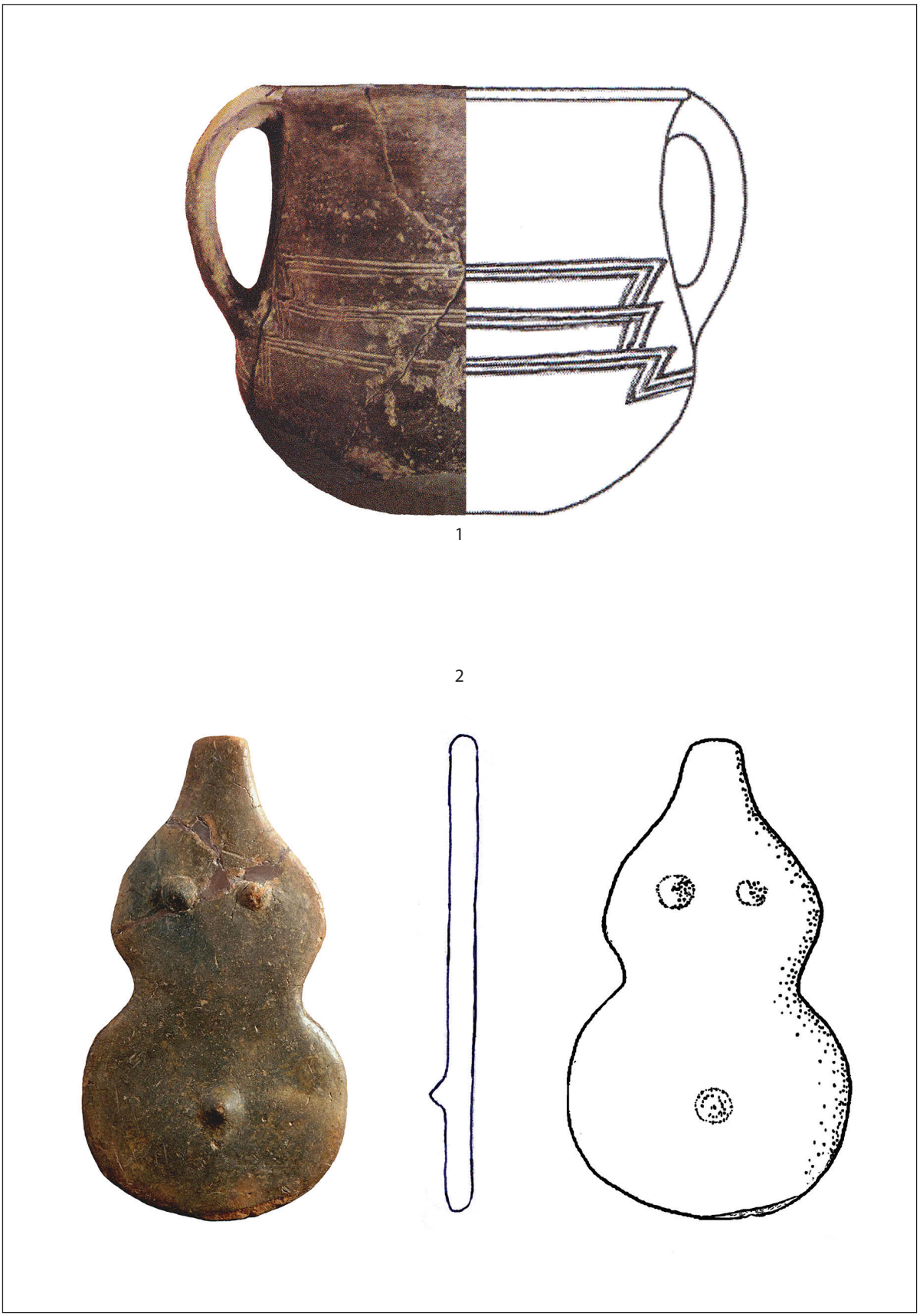

Plate 4. 1: *Tumulus* 6 *in Shtoj, Grave* 14; 2: *Rakića Kuće tumulus, Grave* 1, *Figurine* 1 (1-2 scale 1:2)

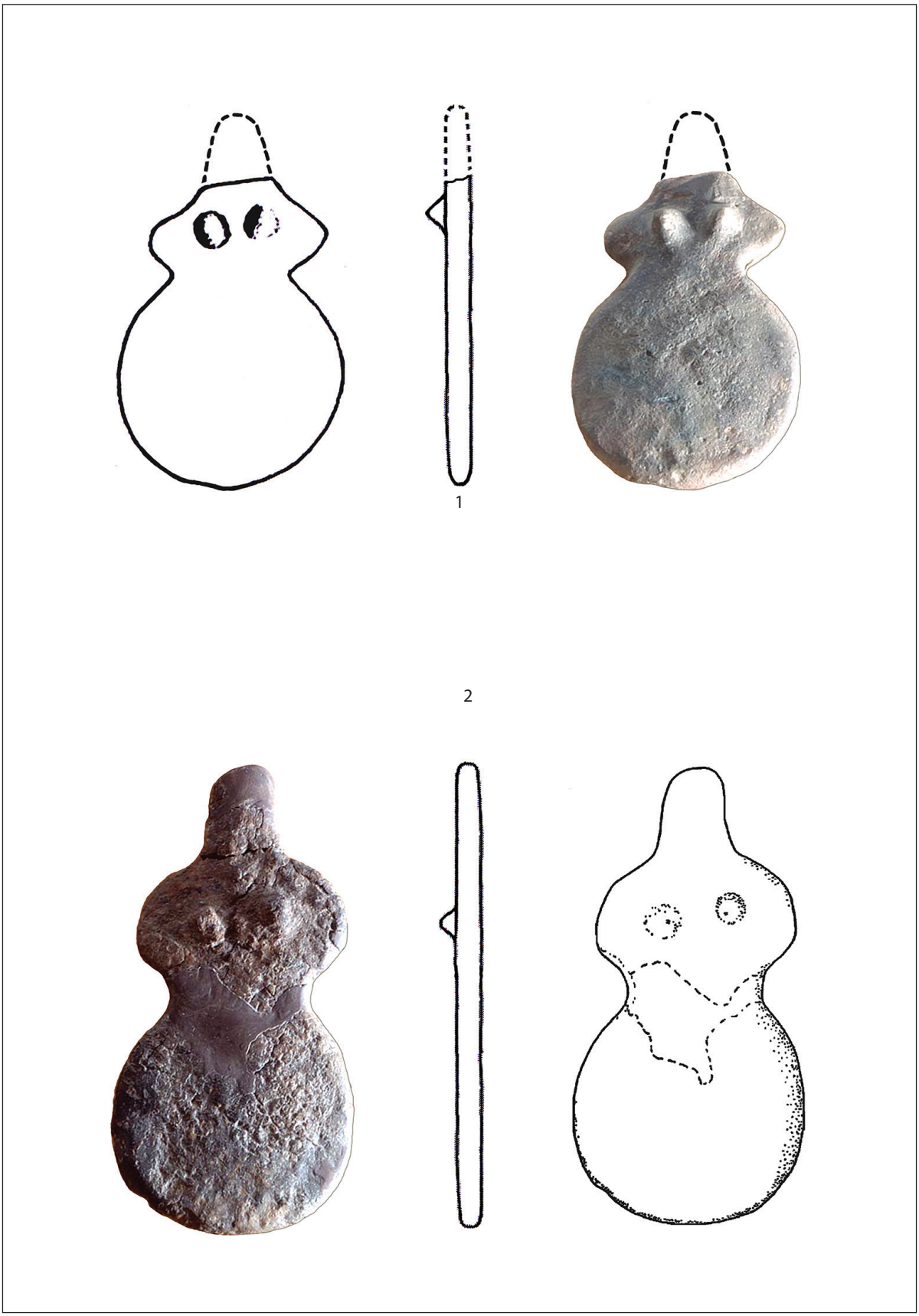
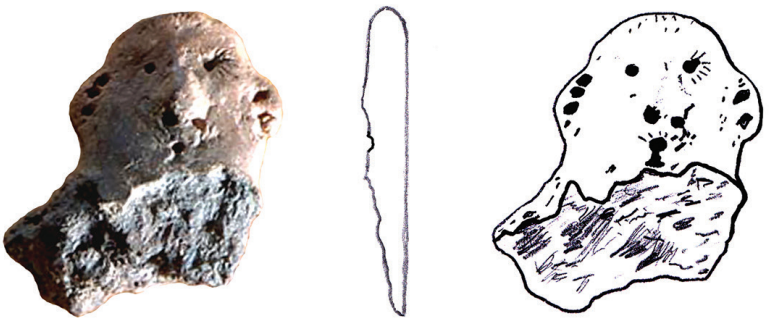
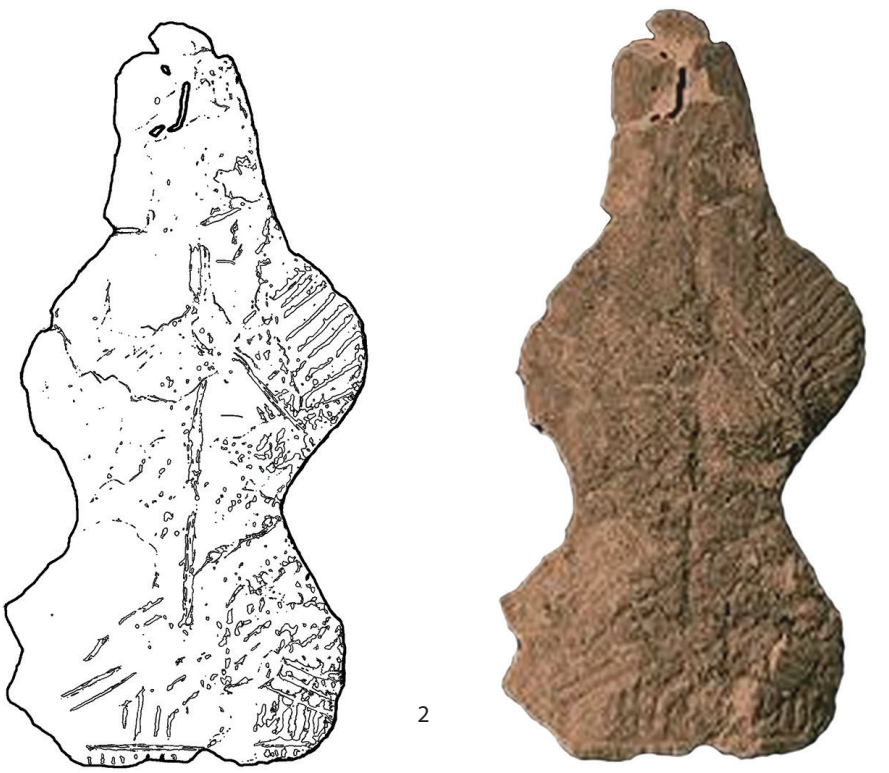

Plate 5. *Rakića Kuće tumulus, Grave* 1 – 1: *Figurine* 3; 2: *Figurine* 2 (1-2 scale 1:2)

1

2

Plate 6. 1: *Rakića Kuće tumulus, Grave* 1 – 1: *Figurine* 4; 2: *Tumulus* 10 *in Apollonia, figurine from "Grave* 74*"* (1-2 scale 1:2)

Godišnjak/Jahrbuch 2016,45:35-52
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-45.71

Mehanizmi identificiranja u brončanodobnim zajednicama homerskog doba

Adnan Kaljanac
Sarajevo

Abstract: The main goal of this article is to define fundamental mechanisms of identification and functioning of identity within prehistoric communities. In that sense the primary focus of the article is aimed on the identification mechanisms in Homer's Illiad, and on defining the continuity or discontinuity of use of these mechanisms in works of later authors. By defining the functioning of the identification mechanisms, as well as its structure, observation of the relationship between identity and identity fluctuation within Homeric Greece *communities becomes feasible*. Additionally, it is possible to use these mechanisms to compare mentioned identities with known data *relating* the communities of the western Balkan region from the same chronological period. Based on the results of these comparations, there is an opportunity to observe and define/redefine more precisely term of archaeological culture itself, as well as previously defined Bronze and Iron Age cultures.

Key words: Homer, bronze age, identity, archaeological culture, genealogical, geographical, elite

1. Uvodne napomene

Moderna bosanskohercegovačka arheologija, tako nazvana prema vremenskoj odrednici djelovanja, a ne na temelju specifičnih metodoloških principa, kako je već ranije istaknuto,[1] ne odstupajući od sličnih trendova u okvirima evropske arheologije i težnje ka *arheološkom antikvarizmu*,[2] dominantno je okarakterizirana muzeološko-kolekcionarskim pristupom što veće akumulacije, bez adekvatne publikacije arheološke građe. Dakako, prikupljanje materijalnih ostataka prošlosti jeste jedan od primarnih zadataka arheologa s ciljem pribavljanja novih i brojnijih podataka kao *pomoćnog sredstva* ili *alata*, na temelju čijih bi analiza sami arheolozi prezentirali javnosti odgovore na pitanja zbog kojih je i sama arheologija razvijena kao znanost, tačnije rečeno, prezentirali odgovore na pitanja o ljudskoj prošlosti.[3] Nažalost, usljed brojnih promjena koje su obilježile arheološki razvoj, posebice tokom XX stoljeća,[4] pitanje čovjeka i njegove prošlosti, kao i same svrsishodnosti arheologije, uveliko je transformirano u pitanje *ljudskih "alata" kroz vrijeme* te je materijalna fiksacija postala osnovni, nerijetko i najveći intelektualni domet današnjih arheologa/antikvara.[5]

Iako se ovo pitanje čini u potpunosti beznačajnim i gotovo u cjelini izostavljenim u okvirima bosanskohercegovačke arheologije, kao i njene, nažalost imaginarne, paradigme i bilo kakve jedinstvene ideje o razvoju i svrsi postojanja, ono istovremeno predstavlja zasigurno jedno od najznačajnijih egzistencijalnih pitanja arheologije kao znanosti. Nedostatak osvrta na ovo pitanje, posebice na pitanje čemu ili kome služi moderna arheologija, iza sebe ostavlja dalekosežne posljedice. Zasigurno jedna od najznačajnijih, možda i najznačajnija, jest apsolutno odsustvo arheologije iz svijesti bosanskohercegovačke populacije i njena otuđenost od prosječnog pripadnika te zajednice. Dok arheologija ili arheolozi generalno svoju prisutnost ili činjenicu što postoje percipiraju kao legitimiziranje i svoje pravo na *izrazitu bitnost*, osjećaj pripadnosti unutar današnje zajednice postaje iz dana u dan evidentno manji te

[1] Kaljanac 2015, 262.
[2] Kaljanac 2013, 46.
[3] Srejović 1997, 66; Kaljanac 2013, 45.
[4] Kaljanac 2015, 125-169.
[5] Kaljanac 2013, 46.

sama arheologija u tim okvirima sve manje značajna kao znanost. Uvjetno nazvano *tržište*, kao prostor djelovanja i *služenja interesima zajednice*, na ovaj se način drastično smanjuje i arheologija u sve većoj mjeri postaje u doslovnom značenju nekadašnji antikvarizam i znanost elitističkih krugova.

Promatrajući druge srodne oblasti, poput historiografije, stiče se utisak da problemi *interesa zajednice* kao tržišta pogađaju i samu historiografiju,[6] ili u krajnosti rezultiraju tim da su arheolozi postali prinuđeni *iz sigurnosnih razloga*[7] izostaviti osnovne informacije o pojedinim zbirkama ili njihovim vlasnicima. Ne zalazeći u problematiku uzroka i konsekvenci publiciranja i legitimiziranja zbirki koje u svakom trenutku, usljed svoje skrivenosti, mogu ulaziti u Bosnu i Hercegovinu ili je bez adekvatnog institucionalnog nadzora napuštati, daleko značajnijim se nameće pitanje brojnosti i sve većeg porasta kolekcionarstva, kao protuteže znanstvenoj arheologiji. U tom smislu se kao osnovno pitanje nameće problem distinkcije znanosti i kolekcionarstva. Tallgren je već 1937. godine istakao činjenicu da su *forme i tipovi, produkti, promatrani više stvarnim i živim nego što su to zajednice koje su ih stvorile*,[8] kao i da je nakratko iz različitih uzroka ista pojava zahvatila i modernu evropsku arheologiju. Trenutno stanje bosanskohercegovačke arheologije se svakako može poistovjetiti s navedenom Tallgrenovom konstatacijom. U tom smislu, kao i spomenutom otuđivanju arheologije od zajednice u čije bi ime trebala postojati i kojoj bi trebala služiti, dovoljno je kao odraz čitavog procesa spomenuti primjer Zemaljskog muzeja u Sarajevu koji je, kao jedna od nekada najznačajnijih kulturnih institucija, bio u potpunosti zatvoren u periodu između 2012. i 2015. godine usljed nedostatka finansijskih sredstava i apsolutne nebrige nadležnih institucija.[9]

Polazeći od navedene situacije i konstatacije da je bosanskohercegovačka arheologija, ili pak arheolozi, ispustila iz fokusa temeljni cilj svoga postojanja, a koji se istovremeno reflektira na društvenu poziciju arheologije u javnosti i sistemu – istraživanje ljudskih zajednica, a ne opisivačku i kolekcionarsku prirodu svoje profesije – vraćanje nekim od osnovnih neodgovorenih pitanja se čini neophodnim, prvenstveno onima koja predstavljaju interes šire javnosti ili, pak, predstavljaju kariku na putu ka njemu. Jedno od takvih pitanja je predstavljeno u problemu identiteta, prvenstveno modernih ljudi i njihovog porijekla, što implicira pitanje identiteta zajednica u prošlosti, a ono za sobom povlači razvoj iz nekadašnjih ka modernim identitetima. Kao što je već istaknuto, ovo je pitanje nakratko bilo zaboravljeno i u okvirima evropske arheologije, da bi ga na scenu ponovo vratila Sian Jones 1997. godine,[10] dok je u okvirima bosanskohercegovačke i nekadašnje jugoslavenske arheologije nestalo sa znanstvene scene pojavom "patriotskih identiteta" tokom 90-ih godina XX stoljeća i prestankom djelovanja starije generacije arheologa.[11]

Pitanje "ko smo mi", "ko smo bili" i "odakle dolazimo" nije pitanje koje su alternativna arheologija i bezbroj "vanzemaljskih" teorija porijekla *podmetnule u um modernog čovjeka*. Ono je bilo prisutno čak u prahistorijskom i antičkom vremenu kroz brojne manifestacije poput mitologije, epova i sličnog, što je, kao i sam Homer, kulturološki formiralo[12] čitave zajednice. Vraćajući se fundamentalnom pitanju arheologije – istraživanju ljudskih zajednica, a to je i jedno od pitanja koja u moderno vrijeme predstavljaju značajnu zonu interesa šire javnosti, neophodno je podvući značaj činjenice da prostor zapadnog Balkana posjeduje geografsku blizinu s prostorom stare Grčke. Naime, na temelju poznatih podataka o grčkim zajednicama iz brončanog i željeznog doba, moguće je definirati karakterističan i opći mehanizam njihovog unutarnjeg i vanjskog identificiranja, što u krajnjoj instanci može

[6] http://stanak.org/bs/vijest.php?id=92
[7] Busuladžić 2015, 115.
[8] Tallgren 1937, 155.
[9] Hadžihasanović 2015, 330-335; Hadžihasanović / Kaljanac 2016, 297-298.

[10] Za više vidi: Jones 2003.
[11] Kao komparaciju u odnosu na pitanja identiteta i etnogenetske procese te interes javnosti za prošlost povezanu s porijeklom današnjih ljudi dovoljno je navesti primjer Ericha von Danikena, koji je kao "otac" današnje alternativne arheologije i različitih "ancient aliena" tokom karijere prodao preko 60 miliona primjeraka svojih knjiga ili, pak, čini se prikladnijim, Semira Osmanagića, čija se čitanost u odnosu na današnje arheologe u Bosni i Hercegovini može komparirati s čitanošću Danikena u odnosu na svjetske arheologe. Iz ove komparacije evidentno je da dio, ako ne i cjelokupan uzrok za potpunu odsutnost arheologije s javne pozornice, pripada samim arheolozima, koji su "prezauzeti" svojom intelektualnošću i minucioznim razmišljanjima na koji način riječima adekvatno dočarati *izgled predmeta na slici*.
[12] Dougherty 2006, 13; Finley 1979, 15.

predstavljati značajan faktor pri razumijevanju i interpretiranju identiteta nekadašnjih zajednica zapadnog Balkana, uloge kneževskih grobova i samih kneževa, grobnih priloga i sličnog.

2. Mehanizmi identificiranja u brončanodobnim zajednicama homerskog doba

Ukoliko bi se u okvirima arheoloških interpretacija pokušao izvesti pokušaj aplikacije podataka iz mitološke i izvorne građe, na prvom se mjestu izdvaja pitanje načina i razloga upotrebe historijskih izvora, kao i njihovog dometa u arheološkim relacijama. Kad je u pitanju prostor Bosne i Hercegovine, u tom se smislu među prvim elementima izdvaja već spomenuti značaj geografske i hronološke bliskosti zapadnog Balkana i brončanodobne, odnosno homerske Grčke. Uzevši u obzir ovu bliskost i mogućnost reflektiranja homerskog modela na njihove sjeverne susjede, značajna je činjenica da je homersko doba u smislu razumijevanja, kao i mehanizama sopstvenog funkcioniranja, znatno bliže brončanodobnim zajednicama zapadnog Balkana nego što je to slučaj s modernim znanstvenicima. Zbog toga je prije svega neophodno definirati osnovne karakteristike identifikacijskog mehanizma unutar prostora homerske Grčke, kao i njenog odnosa sa susjednim područjima.

Već je ranije naglašeno da brončanodobni sjever nije bio u potpunosti nepoznat starim Grcima. Posebice je prostor Jadranskog mora bio u okvirima njihove interesne sfere.[13] Na istočnoj jadranskoj obali starim Grcima bili su poznati Enhelejci (Ἐγχελέαις; Ἐγγελᾶνες; Ἐγχελᾶνας), Peonci, Pirehmo, Paflagonci iz enetske zemlje te Pilemen.[14] Eneti su kao jasno definirana zajednica poznati i iz sholija Ilijade.[15] O njima su govorili i drugi autori, kao Herodot,[16] Aelius Herodianus,[17] Aristonicus,[18] Strabo,[19] Eustathinus,[20] Suda,[21] a nalaze se i u Etymologicum Magnum[22] te u Euripidovim sholijama.[23] Potrebno je naglasiti da je hronološko determiniranje ovih podataka moguće staviti u period od VII stoljeća pr. n. e. i ranije.[24] S druge strane, ovaj narod je pored svoga učešća u trojanskom ratu ostao poznat po dvjema stvarima: po uzgoju konja i po znamenitim gradovima iz zemlje Eneta. Drugi spomenuti narod su Peonci, često okarakterizirani kao krivoluki, s dugim kopljima, ratnici na bojnim kolima s rijeke Axios.[25] Njihov je grad prema Homeru bio Amidon, a osim Pirehma, koji ih je predvodio u trojanskom ratu, opjevana je i nekolicina drugih ratnika: Tersiloh, Midon, Astiloh, Mnesa, Trasij, Enije i Ofelest.[26] Na osnovu Hekateja i njegovog spomena Peonaca, identitet ovog naroda može se datirati u VI stoljeće pr. n. e.[27]

---

[13] Kaljanac 2010, 53-81; 2012, 145-183.

[14] Homerus, Ilias, II, 848-855:
Αὐτὰρ Πυραίχμης ἄγε Παίονας ἀγκυλοτόξους
τηλόθεν ἐξ Ἀμυδῶνος ἀπ› Ἀξιοῦ εὐρὺ ῥέοντος,
Ἀξιοῦ οὗ κάλλιστον ὕδωρ ἐπικίδναται αἶαν.
Παφλαγόνων δ' ἡγεῖτο Πυλαιμένεος λάσιον κῆρ
ἐξ Ἐνετῶν, ὅθεν ἡμιόνων γένος ἀγροτεράων,
οἵ ῥα Κύτωρον ἔχον καὶ Σήσαμον ἀμφενέμοντο
ἀμφί τε Παρθένιον ποταμὸν κλυτὰ δώματ' ἔναιον
Κρῶμνάν τ' Αἰγιαλόν τε καὶ ὑψηλοὺς Ἐρυθίνους.

[15] Scholia In Homerum, Scholia in Iliadem (scholia vetera), knjiga II, 852b, 2: ἐξ Ἐνετῶν ὅθεν ἡμιόνων <γένος ἀγροτεράων> παρὰ Ἐνετοῖς πρῶτον ἡ ὄνων καὶ ἵππων μίξις.; dodatno, Eneti se u Scholia vetera spominju dalje na sljedećim mjestima: Homerus, Ilias II, 852a, 1: ἐξ Ἐνετῶν: ὅτι Ζηνόδοτος γράφει "ἐξ Ἐνετῆ; Isto, II, 852b, 3: τὸ δὲ Ἐνετῶν; Isto, XXIV, 278a, 2.

[16] Uz druge autore Enete spominje i Herodot: I, 196: Ὁ μὲν σοφώτατος ὅδε κατὰ γνώμην τὴν ἡμετέρην, τῷ καὶ Ἰλλυριῶν Ἐνετοὺς πυνθάνομαι χρᾶσθαι. i V, 9: Κατήκειν δὲ τούτων τοὺς οὔρους ἀγχοῦ Ἐνετῶν τῶν ἐν τῷ Ἀδρίῃ.

[17] Aelius Herodianus kod Pseudo-Herodianusa, p. 33, 4: Ἐνετοὶ, οἱ Παφλαγόνες.

[18] Aristonicus Gramm., De signis Iliadis, II, h851-2, 2: Παφλαγόνων δ' ἡγεῖτο Πυλαιμένεος λάσιον κῆρ ἐξ Ἐνετῶν.

[19] Strabo, Geographica, XII, 3, 8, 7: Παφλαγονία καὶ οἱ Ἐνετοί.; Isto, XII, 3, 8, 17: Παφλαγόνων φῦλον οἱ Ἐνετοί.

[20] Eustathius Philol., Commentarii ad Homeri Iliadem, I, p. 567, 14: Ἐνετοὶ δὲ ἔθνος περὶ Παφλαγονίαν; Isto, I, p. 567, 19: Ἐνετοὶ ἐν Παφλαγονίᾳ; Isto, Commentarium in Dionysii periegetae orbis descriptionem, 378, 57: οἱ Παφλαγονικοὶ Ἐνετοὶ καθ' Ὅμηρον·.

[21] Suda, Lexicon, Epsilon, 1272, 1: <Ἐνετοί:> ἐθνικόν, Παφλαγόνες.

[22] Etymologicum Magnum, Kallierges, p. 340, 20: <ἐνετοὶ>, <ἐνετήϊος>, παρὰ Παφλαγόσι·.

[23] Scholia in Euripidem (scholia vetera), 1132, 3: Παφλαγονικῶν. Ἐνετοὶ γὰρ ἔθνος Παφλαγονίας.

[24] Kaljanac 2010, 53-81; 2012, 145-183.

[25] Homerus, Ilias, XXI, 155-156:
Παίονας ἄνδρας ἄγων δολιχεγχέας· ἥδε δέ μοι νῦν
ἠὼς ἑνδεκάτη ὅτε Ἴλιον εἰλήλουθα.

[26] Homerus, Ilias, XVI, 287-288:
καὶ βάλε Πυραίχμην, ὃς Παίονας ἱπποκορυστὰς
ἦγαγεν ἐξ Ἀμυδῶνος ἀπ' Ἀξιοῦ εὐρὺ ῥέοντος·;
Isto, XXI, 209-210:
ἔνθ› ἔλε Θερσίλοχόν τε Μύδωνά τε Ἀστύπυλόν τε
Μνῆσόν τε Θρασίον τε καὶ Αἴνιον ἠδ› Ὀφελέστην·

[27] Hecataeus, Histories, Fragmenta FGrH: Volume-Jacoby-F 1a, 1, F. Frg. 154, 2:

Pored Eneta i Peonaca, Homer spominje i narod Dardanaca.[28] Dardanci se spominju i u sholijama uz Ilijadu.[29] Prema Homeru, njih je vodio Eneja, a prema mitološkim predajama, Eneja i Dardanci su bili potomci Dardana koji je bio potomak Zeusa. Pored ovoga, važnu činjenicu, ukoliko se promatraju poznati podaci grčkih autora o zajednicama zapadnog Balkana, predstavlja podatak da je jedan od prvih logografa stare Grčke, Hekatej, već u VI stoljeću pr. n. e. znao za gradove poput Adrije, Japigije, Oidantiona i druge, te za zajednice Histra, Kaulica, Mentora, Liburna i drugih.[30] Prema njemu, moglo bi se zaključiti da su ove etničke zajednice već odavno bile formirane i da su ih kao takve moreplovci Helade upoznali znatno prije nastanka Hekatejeve „**Γῆς περίοδος**". Na drugom mjestu Tukidid navodi precizne podatke o položaju zajednice Taulanata i smješta ih na desnu stranu kada se ka Jadranu prolazi Jonskim morem.[31]

Prvi susreti Grka s ovim prostorima, preciznije s postojećim zajednicama koje su formirane u smislu samoidentificiranja, s obzirom na to da se može pretpostaviti da su informacije s kojim su operirali grčki autori preuzimane iz druge ruke, od trgovaca i moreplovaca, mogu se datirati kao *terminus ante quem* u period prije VIII stoljeća i nastanka Homerovih epova. Pored toga da se narodi zapadnog Balkana spominju već od najstarijih pisanih dokumenata, djela grčkih autora i mitovi u koje su integrirane zapadnobalkanske zajednice donose značajan niz podataka o socijalnim strukturama njihovih sjevernih susjeda.

Među najstarijim pisanim podacima koji govore o zapadnobalkanskim zajednicama izdvaja se mit o Kadmu i Europi prema kojem se prvi kontakti zapadnog Balkana i Grčke ostvaruju u vrijeme kada sidonski junak odlazi na sjever te tamo preuzima vlast od lokalnog stanovništva.[32] Važan segment ovog mita jest mogućnost njegovog datiranja koje se na osnovu arheoloških nalaza s lokaliteta Tebe[33] i *Parskog mramora* ili *Parske hronike* može smjestiti u vrlo rani period, tačnije u 1509/8. godinu pr. n. e.[34] Kroz ovakvo datiranje ovog mita postavlja se pitanje stratifikacije zajednica zapadnog Balkana, kao i njihovog društvenog uređenja, s obzirom na to da je Agava, kćer Kadma i Harmonije, bila udata za *ilirskog kralja* Likotersa. Drugi mit koji se može datirati u bronČano doba povezan je s periodom homerskih epova i trojanskim ratom. Ne govoreći direktno o njima, mit o porijeklu Trojanaca i osnivanju ovog slavnog grada spominje i narod Dardanaca, potomaka Dardana, iz čijeg su porijekla potekli i Trojanci. U vrijeme Dardanovog unuka Trosa, Dardanovo potomstvo se podijelilo i Asarakova loza je ostala vladati Dardanijom, dok je Ilova osnovala Troju. Na ovaj su način između Dardanaca i Trojanaca stari Grci uspostavili veze i pronašli razloge zašto su Dardanci učestvovali u ratu na strani Troje. Dodatno, isti Dardanci igrali su značajnu ulogu u mitološkom porijeklu Rimljana kroz već spomenuto Virgilijevo djelo *Aeneid*. Za mit o Dardancima može se pretpostaviti mlađi nastanak u odnosu na onaj o Kadmu s obzirom na to da je Dardan, rodonačelnik Dardanaca, bio Kadmov potomak. O Kadmu

---

Εὐρώπης Περιόδωι Παίονάς φησι πίνειν.

[28] Homerus, Ilias, II, 819-823: Δαρδανίων αὖτ' ἦρχεν ἐΰς πάϊς Ἀγχίσαο
Αἰνείας, τὸν ὑπ› Ἀγχίσῃ τέκε δῖ› Ἀφροδίτη
Ἴδης ἐν κνημοῖσι θεὰ βροτῷ εὐνηθεῖσα,
οὐκ οἷος, ἅμα τῷ γε δύω Ἀντήνορος υἷε
Ἀρχέλοχός τ› Ἀκάμας τε μάχης εὖ εἰδότε πάσης.

[29] Scholia In Homerum, Scholia in Iliadem (scholia vetera) Book of Iliad 2, pap 2, verse 819, line of scholion 1: Δαρδανίων αὖτ› ἦρχεν ἐΰς πάϊς Ἀγχίσαο: τὸ σημ[εῖον ὅτι ....]
τοὺς Τρ[ῶ]ας διέστα λκεν τ(ῶν) Δαρδάνων. τὸ δὲ ἑξῆς (ἐστι) <Δαρδα[νίων αὖτ› ἦρχεν ἐΰς] πάϊς Ἀγχίσαο> / "Αἰνείας", "οὐκ οἷος", τὰ δὲ λοιπὰ;
Scholia In Homerum, Scholia in Iliadem (scholia vetera) Book of Iliad 2, verse 819, line of scholion 1: κορυθαίολος: ὁ αἰόλλων τὴν—ἐν τοῖς πολέμοις.Ariston. Δαρδανίων αὖτ' ἦρχεν <ἐ¿ς πάϊς ' Αγχίσαο>: ὅτι τῶν Δαρδάνων ἦρχεν Αἰνείας καὶ αὐτὸς ὢν Δάρδανος. πρὸς τὸ „τὸν δ' ἔκτανε Δάρδανος ἀνήρ"

[30] Hecataeus, Histories, Fragmenta FGrH: Volume-Jacoby-F 1a, 1, F. Frg. 90, 1: Ἀδρία· πόλις καὶ παρ› αὐτὴν κόλπος Ἀδρίας; Frg. 97, 1-2: Ἰαπυγία· πόλεις, μία ἐν τῇι Ἰταλίαι καὶ ἑτέρα ἐν τῇι Ἰλλυρίδι; Frg. 98, 1: Οἰδάντιον· πόλις Ἰλλυριῶν; Frg. 102b, 1: ὁ Ἄωος, ἐφ› ὧι Ἀπολλωνία πόλις; Frg. 105, 1: Χαονία· μέση τῆς Ἠπείρου; Frg. 106, 1: Ὡρικός ·πόλις ἐν τῶι Ἰονίωι; Frg. 91, 1: Ἴστροι· ἔθνος ἐν τῶι Ἰονίωι κόλπωι; Frg. 92, 1: Καυλικοί· ἔθνος κατὰ τὸν Ἰόνιον κόλπον; Frg. 94, 1: Μέντορες· ἔθνος πρὸς τοῖς Λιβυρνοῖς; Frg. 93, 1: Λιβυρνοί· ἔθνος; Frg. 96, 1: Ὑθμῖται· ἔθνος πρὸς Λιβυρνοῖς; Frg. 101, 1: Ἄβροι ἔθνος; Frg. 103, 1-2: Δεξάροι· ἔθνος Χαόνων, τοῖς Ἐγχελέαις προσεχεῖς.

[31] Thucydides, I, 24: Ἐπίδαμνός ἐστι πόλις ἐν δεξιᾷ ἐσπλέοντι ἐς τὸν Ἰόνιον
κόλπον· προσοικοῦσι δ› αὐτὴν Ταυλάντιοι βάρβαροι, Ἰλλυρικὸν ἔθνος.

[32] Lisičar 1953; Kaljanac 2010; 2012.

[33] Symeonoglou 1985, 68 i d.

[34] Kaljanac 2010, 61; 2012, 154.

i njegovoj supruzi Harmoniji pisao je i Nikandar iz Kolofona, koji navodi da su tokom svojih života stigli do rijeke Narona, gdje su se pretvorili u zmije.[35] O njima je pjevao i Apolonije Rođanin koji kaže da su se kod njihovih grobova naselili Kolšani, na rijeci ilirskoj.[36] Za Nikandara su Kadmo i Harmonija nastavili živjeti i on navodi da su i u njegovo vrijeme lutali okolinom rijeka Narona i Drilona u obliku zmija. O njihovim je grobovima pjevao i pjesnik Kalimah koji govori o tome da su Kolšani osnovali grad Pola u blizini kamena plavokose Harmonije.[37] Nakon što je preuzeo vlast, Kadmo je dugo vladao nad Ilirima i dobio je sina Ilirija.[38] Od njegovog su sina, prema Apijanu, nastali potomci koji su bili rodonačelnici kasnijih zajednica.[39] Tako su njegova djeca bili Enhelej, Autarijej, Dardan, Med, Taulant, Pereb te kćeri Parto, Daorto, Dasaro i drugi. U kontekstu bronČanodobnih mitova posebnu pažnju privlači narod Hili koji su prema *Periplusu* bili potomci Herakla. Za Pseudo Skylaxa Hili su očito bili Grci s obzirom na to da on prihvata činjenicu o njihovom porijeklu od legendarnog junaka Herakla čiji je sin nakon odlaska iz Grčke živio među njima.

Zaista, u djelima autora kao što su Tukidid i Apolonije Rođanin mogu se pronaći reminiscencije starijih tradicija koje su poznavale Hile duboko na jugu, u zemlji Alkinoja i Feačana, na otoku Korkiri. Tako Tukidid u opisu sukoba na Korkiri spominje i *hilajsku* luku koju su Korkirani pokušavali zauzeti.[40] O njima i tradiciji da su bili potomci Herakla svjedoče Eratosten i Timej, što prenosi Pseudo Scymnus kada govori o tome da su Hili Grci koji su se vremenom barbarizirali *pod utjecajem običaja svojih susjeda*.[41] Hile i njihovu luku na Korkiri spominje i Apolonije Rođanin[42] koji o njima i njihovoj luci govori u svom poznatom djelu *Argonautika*. Dodatno, Apolonije nešto ranije u svome djelu prenosi starije tradicije o tome kako je Heraklov sin Hilo napustio Korkiru i otišao u Kronovo more s *feačkom družinom*.[43] Pored ovoga, intrigantna veza koju po-

[35] Nicander, 607-609: ἶρίν θ', ἣν ἔθρεψε Δρίλων καὶ Νάρονος ὄχθαι,
Σιδονίου Κάδμοιο θεμείλιον Ἁρμονίης τε
ἔνθα δύω δασπλῆτε νομὸν στείβουσι δράκοντε.

[36] Apolonije Rođanin, IV, 515-521:
ἥρωες, ναίουσι δ› ἐπώνυμοι Ἀψύρτοιο·
οἱ δ› ἄρ› ἐπ› Ἰλλυρικοῖο μελαμβαθέος ποταμοῖο,
τύμβος ἵν› Ἁρμονίης Κάδμοιό τε, πύργον ἔδειμαν,
ἀνδράσιν Ἐγχελέεσσιν ἐφέστιοι· οἱ δ› ἐν ὄρεσσιν
ἐνναίουσιν ἅπερ τε Κεραύνια κικλήσκονται
ἐκ τόθεν ἐξότε τούσγε Διὸς Κρονίδαο κεραυνοί
νῆσον ἐς ἀντιπέραιαν ἀπέτραπον ὁρμηθῆναι.

[37] Callimachus, Fr. 11, 3-6: οἱ μὲν ἐπ' Ἰλλυρικοῖο πόρου σχάσσαντες ἐρετμά
λᾶα πάρα ξανθῆς Ἁρμονίης ὄφιος
ἄστυρον ἐκτίσσαντο, τό κεν 'Φυγάδων' τις ἐνίσποι
Γραικός, ἀτὰρ κείνων γλῶσσ› ὀνόμηνε 'Πόλας'.

[38] Apollodorus, Bibliotheca, III, 39, 1-9: ὁ δὲ Κάδμος μετὰ Ἁρμονίας Θήβας ἐκλιπὼν πρὸς
Ἐγχελέας παραγίνεται. τούτοις δὲ ὑπὸ Ἰλλυριῶν πολεμουμένοις ὁ θεὸς ἔχρησεν Ἰλλυριῶν κρατήσειν, ἐὰν ἡγεμόνας Κάδμον καὶ Ἁρμονίαν ἔχωσιν. οἱ δὲ πεισθέντες ποιοῦνται κατὰ Ἰλλυριῶν ἡγεμόνας τούτους καὶ κρατοῦσι. καὶ βασιλεύει Κάδμος Ἰλλυριῶν, καὶ παῖς Ἰλλυριὸς αὐτῷ γίνεται. αὖθις δὲ μετὰ Ἁρμονίας εἰς δράκοντα μεταβαλὼν εἰς Ἠλύσιον πεδίον ὑπὸ Διὸς ἐξεπέμφθη.

[39] Appianus, Illyrica, 3. 1 – 5. 1: φασὶ δὲ τὴν μὲν χώραν ἐπώνυμον Ἰλλυριοῦ τοῦ
Πολυφήμου γενέσθαι· Πολυφήμῳ γὰρ τῷ Κύκλωπι καὶ Γαλατείᾳ Κελτὸν καὶ Ἰλλυριὸν καὶ Γάλαν παῖδας ὄντας ἐξορμῆσαι Σικελίας, καὶ ἄρξαι τῶν δι› αὐτοὺς Κελτῶν καὶ Ἰλλυριῶν καὶ Γαλατῶν λεγομένων. καὶ τόδε μοι μάλιστα, πολλὰ μυθευόντων ἕτερα πολλῶν, ἀρέσκει. Ἰλλυριῷ δὲ παῖδας Ἐγχέλεα καὶ Αὐταριέα καὶ Δάρδανον καὶ Μαῖδον καὶ Ταύλαντα καὶ Περραιβὸν γενέσθαι, καὶ θυγατέρας Παρθὼ καὶ Δαορθὼ καὶ Δασσαρὼ καὶ ἑτέρας, ὅθεν εἰσὶ Ταυλάντιοί τε καὶ Περραιβοὶ καὶ Ἐγχέλεες καὶ Αὐταριεῖς καὶ Δάρδανοι <καὶ Μαῖδοι> καὶ Παρθηνοὶ καὶ Δασσαρήτιοι καὶ Δάρσοι. Αὐταριεῖ δὲ αὐτῷ Παννόνιον ἡγοῦνται παῖδα ἢ Παίονα γενέσθαι, καὶ Σκορδίσκον Παίονι καὶ Τριβαλλόν, ὧν ὁμοίως τὰ ἔθνη παρώνυμα εἶναι.

[40] Thucydides, III, 72; 81: ἀφικομένης δὲ νυκτὸς ὁ μὲν δῆμος ἐς τὴν ἀκρόπολιν καὶ τὰ μετέωρα τῆς πόλεως καταφεύγει καὶ αὐτοῦ ξυλλεγεὶς ἱδρύθη, καὶ τὸν Ὑλλαϊκὸν λιμένα εἶχον·;
Κερκυραῖοι δὲ αἰσθόμενοι τάς τε Ἀττικὰς ναῦς προσπλεούσας τάς τε τῶν πολεμίων οἰχομένας, λαβόντες τούς τε Μεσσηνίους ἐς τὴν πόλιν ἤγαγον πρότερον ἔξω ὄντας, καὶ τὰς ναῦς περιπλεῦσαι κελεύσαντες ἃς ἐπλήρωσαν ἐς τὸν Ὑλλαϊκὸν λιμένα;

[41] Pseudo Skimno, 402-412: Ἡ πλησίον χώρα δὲ τούτων κειμένη
ὑπὸ τῶν Πελαγόνων καὶ Λιβυρνῶν κατέχεται.
Τούτοις συνάπτον δ› ἐστὶ Βουλινῶν ἔθνος·
ἐξῆς δὲ μεγάλη χερρόνησος Ὑλλική
πρὸς τὴν Πελοπόννησόν τι ἐξισουμένη·
πόλεις δ› ἐν αὐτῇ φασι πέντε καὶ δέκα
Ὕλλους κατοικεῖν, ὄντας Ἕλληνας γένει·
τὸν Ἡρακλέους γὰρ Ὕλλον οἰκιστὴν λαβεῖν,
ἐκβαρβαρωθῆναι δὲ τούτους τῷ χρόνῳ
τοῖς ἔθεσιν ἱστοροῦσι τοῖς τῶν πλησίον,
ὥς φασι Τίμαιός τε κἀρατοσθένης.

[42] Apolonije Rođanin, IV, 1124-1125: τοὺς δ' εὗρεν παρὰ νηὶ σὺν ἔντεσιν ἐγρήσσοντας
Ὑλλικῷ ἐν λιμένι σχεδὸν ἄστεος, ἐκ δ› ἄρα πᾶσαν;

[43] Apolonije Rođanin, IV, 522-551:
Ἥρωες δ›, ὅτε δή σφιν ἐείσατο νόστος ἀπήμων,
δή ῥα τότε προμολόντες ἐπὶ χθονὶ πείσματ› ἔδησαν

vlači Apolonije jest spominjanje Makride, Dionisove dojilje, koja je bila porijeklom s Eubeje. Ova veza s otokom Eubejom može implicirati tradiciju starijih mitova, posebice mita o Kadmu, koji je također preko Eubeje i Tebe, nekadašnje Kadmeje, stigao do područja današnje Crne Gore i Hercegovine.[44] Na Korkiri je, kako piše Strabo, nekada postojao i toponim *Eubeja* koji bi mogao ukazati na postojanje istinitosti u ovoj tradiciji o Hilu i Makridi.[45]

Među Hilima i njihovim gradovima nalazio se i grad Herakleja, koji spominje i Pseudo Skylax, a koji ukazuje na tradiciju o svom porijeklu koju su održavali Hili, a prihvaćali grčki autori. Kadmo, Harmonija i Hil nisu bili jedini doseljenici iz Grčke na Jadranskom moru, pa tako tradicija bilježi predanja o Batonu,[46] upravljaču Amfijarajevih bojnih kola, zatim Diomedu, po kojem je nekadašnji poluotok Hilida dobio svoje novo ime, Diomedov poluotok. Na kraju, u Jadranskom moru je svoj život pronašao i trojanski izbjeglica Antenor. O Batonu postoji više podataka, ali je dovoljno navesti da je prema Pausaniji njega zajedno s Amfijarajem i njegovim bojnim kolima sakrila sama zemlja nakon poraza u Tebi,[47] dok je prema vijesti koju od Polibija prenosi Stefan Bizantinac, Baton u boju kod Tebe nestao pod zemljom i našao se u Iliriji među Enhelejcima.[48] Diomed je bio jedan od junaka trojanskog rata i predaja o njegovom dolasku na Jadran bila je toliko snažno ukorijenjena u tradiciju da je njegovo ime na Diomedovom poluotoku ostalo poznato do vremena Plinija Starijeg.[49] Antenor, nakon što je izbjegao Ahejce, stigao je do Liburna, prešao rijeku Timavus i osnovao grad Patavij (vjerovatno Padova). Na kraju, ostao je tu počivati u blagom miru.[50]

Ni s Antenorom se ne bi mogla zaključiti lista grčkih junaka koji su stupali u različite kontakte s narodima zapadnog Balkana. U mitovima o kojima su pjevali grčki i rimski pisci mogu se pronaći

---

Ὑλλήων· νῆσοι γὰρ ἐπιπρούχοντο θαμειαί
ἀργαλέην πλώουσιν ὁδὸν μεσσηγὺς ἔχουσαι.
οὐδέ σφιν, ὡς καὶ πρίν, ἀνάρσια μητιάασκον
Ὑλλῆες, πρὸς δ› αὐτοὶ ἐμηχανόωντο κέλευθον,
μισθὸν ἀειράμενοι τρίποδα μέγαν Ἀπόλλωνος.
δοιοὺς γὰρ τρίποδας τηλοῦ πόρε Φοῖβος ἄγεσθαι
Αἰσονίδῃ περόωντι κατὰ χρέος, ὁππότε Πυθώ
ἱρὴν πευσόμενος μετεκίαθε τῆσδ› ὑπὲρ αὐτῆς
ναυτιλίης· πέπρωτο δ›, ὅπῃ χθονὸς ἱδρυθεῖεν,
μήποτε τὴν δῄοισιν ἀναστήσεσθαι ἰοῦσιν.
τούνεκεν εἰσέτι νῦν κείνῃ ὅδε κεύθεται αἴῃ
ἀμφὶ πόλιν Ἀγανὴν Ὑλληίδα, πολλὸν ἔνερθεν
οὔδεος, ὥς κεν ἄφαντος ἀεὶ μερόπεσσι πέλοιτο.
οὐ μὲν ἔτι ζώοντα καταυτόθι τέτμον ἄνακτα
Ὕλλον, ὃν εὐειδὴς Μελίτη τέκεν Ἡρακλῆι
δήμῳ Φαιήκων· ὁ γὰρ οἰκία Ναυσιθόοιο
Μάκριν τ› εἰσαφίκανε, Διωνύσοιο τιθήνην,
νιψόμενος παίδων ὀλοὸν φόνον· ἔνθ› ὄγε κούρην
Αἰγαίου ἐδάμασσεν ἐρασσάμενος ποταμοῖο,
νηιάδα Μελίτην, ἡ δὲ σθεναρὸν τέκεν Ὕλλον·
οὐδ› ἄρ› ὅγ› ἤβησας αὐτῇ ἐνὶ ἔλδετο νήσῳ
ναίειν κοιρανέοντος ὑπ› ὀφρύσι Ναυσιθόοιο·
βῆ δ› ἄλαδε Κρονίην, αὐτόχθονα λαὸν ἀγείρας
Φαιήκων, σὺν γάρ οἱ ἄναξ πόρσυνε κέλευθον
ἥρως Ναυσίθοος· τόθι δ› εἵσατο· καί μιν ἔπεφνον
Μέντορες, ἀγραύλοισιν ἀλεξόμενοι περὶ βουσίν.

[44] Kaljanac 2009, 47.

[45] Strabo, 10, 1, 15:
Τῶν δ› ἐκ Τροίας ἐπανιόντων Εὐβοέων τινὲς εἰς Ἰλλυριοὺς ἐκπεσόντες, ἀποβαίνοντες οἴκαδε διὰ τῆς Μακεδονίας περὶ Ἔδεσσαν ἔμειναν συμπολεμήσαντες τοῖς ὑποδεξαμένοις, καὶ ἔκτισαν πόλιν Εὔβοιαν· ἦν δὲ καὶ ἐν Σικελίᾳ Εὔβοια Χαλκιδέων τῶν ἐκεῖ κτίσμα, ἣν Γέλων ἐξανέστησε, καὶ ἐγένετο φρούριον Συρακουσίων· καὶ ἐν Κερκύρᾳ δὲ καὶ ἐν Λήμνῳ τόπος ἦν Εὔβοια καὶ ἐν τῇ Ἀργείᾳ λόφος τις.

[46] Za razliku od spomenutih izvornih podataka, bosanskohercegovačka historiografija određena imena, poput navedenog Batona, tradicionalno interpretira kao autohtona zapadnobalkanska ili *ilirska*, iako se prema navedenom primjeru najstarijeg poznatog Batona može diskutirati kako o grčkom tako i o nedefiniranom porijeklu, s obzirom na to da su sama imena predmet velike fluidnosti; Mesihović / Šačić 2015, 17, 113.

[47] Pausanias, Periegesis, II, 23, 2, 4-10: ραν ᾽Εριφύλης μνῆμα. ἐξῆς δὲ τούτων ἐστὶν ᾽Ασκληπιοῦ τέμενος καὶ μετὰ ταῦτα ἱερὸν Βάτωνος. ἦν δὲ ὁ Βάτων γένους ᾽Αμφιαράῳ τοῦ αὐτοῦ τῶν Μελαμποδιδῶν καὶ ἐς μάχην ἐξιόντι ἡνιόχει τοὺς ἵππους· γενομένης δὲ τῆς τροπῆς ἀπὸ τοῦ Θηβαίων τείχους χάσμα γῆς ᾽Αμφιάραον καὶ τὸ ἅρμα ὑποδεξάμενον ἠφάνισεν ὁμοῦ καὶ τοῦτον τὸν Βάτωνα.

[48] Stephanus, Ethnica, 125, 6-8: Αρπυια, πόλις ἐν ᾽Ιλλυρίᾳ παρ› ᾽Εγχελέαις, εἰς ἣν Βάτων ὁ ᾽Αμφιαράου ἡνίοχος μετὰ τὸν ἀφανισμὸν αὐτοῦ ἀπῴκησε. Πολύβιος.

[49] Plinius, Naturalis Historia, III, 140. 6 – III, 142. 1: rursus in continente colonia Iader, quae a Pola CLX abest, inde XXX Colentum insula, XLIII ostium Titii fluminis. Liburniae finis et initium Delmatiae Scardona in amne eo XII passuum a mari. dein Tariotarum antiqua regio et castellum Tariona, promunturium Diomedis vel, ut alii, paeninsula Hyllis circuitu C, Tragurium civium Romanorum, marmore notum, Siculi, in quem locum Divus Claudius veteranos misit, Salona colonia ab Iader CXII.

[50] Vergilius, Aeneis, I, 242-249:
Antenor potuit mediis elapsus Achiuis
Illyricos penetrare sinus atque intima tutus
regna Liburnorum et fontem superare Timaui,
unde per ora nouem uasto cum murmure montis
it mare proruptum et pelago premit arua sonanti.
hic tamen ille urbem Pataui sedesque locauit
Teucrorum et genti nomen dedit armaque fixit
Troia, nunc placida compostus pace quiescit

brojni posjetioci, kao što je bio i Neoptolem ili Pir, sin slavnoga junaka Ahileja, i drugi. Kasniji autori, tačnije zapisani podaci, donose nešto pouzdanije podatke u odnosu na mitološke predaje te se socijalna struktura i načini izražavanja identiteta jasno odražavaju u djelima kao što je Homerova Ilijada. Autori poput Homera spominju imenom njihove vođe, porijeklo i rodbinske odnose. Prema podacima koje donose kasniji autori poput Tukidida može se zaključiti da su ti homerski junaci upravljali većim zajednicama. Tako na jednom mjestu u drugoj knjizi Tukidid prepoznaje slobodne i neslobodne Peonce, zatim one pod vladavinom tračkog kralja Sitalka i robove te peonske narode ili plemena Agrijance i Leejce.[51]

Uzimajući u obzir navedene podatke i svjedočanstva, pretežno grčkih autora, te legendarnih i mitoloških predaja koje potvrđuju postojanje kontakata između grčkog i zapadnobalkanskog područja u periodu prije VII stoljeća pr. n. e. i dalje,[52] ukazuje se opravdanost analize homerskog društva koje je egzistiralo u različitim interaktivnim procesima sa sjevernim područjem i zajednicama koje su ga naseljavale. U vezi s ovim se postavlja pitanje: Na kojim principima se zasnivalo grčko diferenciranje različitih zajednica, pa i njih samih u odnosu na druge?

S obzirom na to da se može pretpostaviti da je homersko društvo hronološki najbliže, kao i najstarije očuvano u pisanim dokumentima, brončanodobnom modelu socijalne strukture i zajednica koje su se samoidentificirale, ili bile identificirane od strane drugih, u tom smislu se najvažnijim svjedočanstvima mogu smatrati upravo Homerovi epovi Ilijada i Odiseja. Ilijada, za razliku od Odiseje, govori o sukobu dvije zajednice homerskog doba i upravo iz tog razloga se može promatrati, s obzirom na podatke koje donosi Homer, iz ugla identiteta tih zaraćenih zajednica. Na prvom mjestu, što nije potrebno posebice elaborirati, nalaze se centralne figure oko kojih se odvija radnja ovog epa. Ovdje se ne misli na epski dio o Parisu i Heleni, već na činjenicu da su sve činove trojanske epopeje igrali elitni akteri (predstavnici elite), dok je ostatak učesnika u većini slučajeva ostao u potpunosti anoniman, ili pak identificiran upravo kao kolektiv. U tom popisu koji donosi Homer nalazi se dugi niz junaka koji su predvodili svoje vojske, ali istovremeno, tamo nema običnih vojnika. Upravo u tom dijelu svoga epa Homer najslikovitije opisuje zajednice i uređenje Helade homerskog svijeta. U ovom smislu, ako je u cilju postizanja bilo kakve interpretacije neophodno utvrditi dosljednost, kako to naglašava P. J. Watson,[53] Homerova Ilijada dosljedno ukazuje na njegovo viđenje zajednica koje su ratovale pod zidovima Troje. Tako već na samom početku, u prvim stihovima, Ilijada počinje riječima: *Gnjev mi, boginjo pevaj, Ahileja, Peleju sina*.[54] Odmah u nastavku Homer nastavlja riječima: *otkad se ono u svađi razišli bili Atrejev sin, junacima vođa, i divni Ahilej*.[55] Ahilej je, kako se već na samom početku pjevanja naglašava, Pelejev sin, dok se u nastavku ni ne navodi ime *kralja ljudi*, *junacima vođe*, već se pod Atrejevim sinom krije ime Agamemnona. Upravo u ovim uvodnim riječima Homer nije smatrao da je potrebno navoditi ime Agamemnona, za što se može pretpostaviti da je vrlo dobro znao da njegovi čitatelji neće imati dilemu u razumijevanju o kome se u spomenutim stihovima govori. U daljem tekstu Homer nastavlja: *zato što je Hrisa uvredio, njegova žreca, Atrejev sin... Atreju sinci i svi Ahejci s nazuvkom lepim... ali se ne svide to Agamemnonu, Atreja sinu... i med njim ustane Kalhant, Testorov sin... Tesej, Egejev sin, što bozima podoban beše... više glave mu stane k'o Nestor, Nelejev sinak... Divova nego, dovitljiv Odiseju, Laertov sine... behu Askalaf i s njime Ijalmen, Areju sinci... Shedije i Epistrof Fokejcima bejahu vođi, sinovi Ifita hrabrog junaka, Naubolu sina...*[56]

Na osnovu samo par mjesta iz prva dva pjevanja Ilijade uočava se određena konzistentnost u načinu Homerovog izražavanja. Kada se spominje neki od njegovih junaka, bez obzira na to da li se radi o kralju ili nekom drugom, Homer dosljedno naglašava njihov značaj, pored broj-

[51] Thucydides, II, 96: ἀνίστη δὲ καὶ Ἀγριᾶνας καὶ Λαιαίους καὶ ἄλλα ὅσα ἔθνη Παιονικὰ ὧν ἦρχε καὶ ἔσχατοι τῆς ἀρχῆς οὗτοι ἦσαν· μέχρι γὰρ Λαιαίων Παιόνων.

[52] Navedeni primjeri iz djela antičkih pisaca na ovom mjestu predstavljaju isključivo statistički okvir s ciljem uspostavljanja adekvatne argumentiranosti te je neophodno naglasiti da su pisani podaci znatno obimniji od navedenih i da njihova cjelokupna analiza predstavlja zasebno, daleko opsežnije djelo.

[53] Watson 1986, 448.

[54] Homerus, Ilias, I, 1: Μῆνιν ἄειδε θεὰ Πηληϊάδεω ᾽Αχιλῆος

[55] Isto, I, 6-7: ἐξ οὗ δὴ τὰ πρῶτα διαστήτην ἐρίσαντε ᾽Ατρεΐδης τε ἄναξ ἀνδρῶν καὶ δῖος ᾽Αχιλλεύς.

[56] Homerus, Ilias, I, 11-12; I, 17; I, 24; I, 68-69; I, 265; II, 20; II, 173; II, 512; II, 517-518.

nih epiteta, i redovnim naglašavanjem njihovog porijekla. Tako su Agamemnon ili Ahilej, kao i većina drugih junaka, često samo *sin Atreja*, *Peleja*, tačnije, *sin od*. Usporedo s karakterističnim predstavljanjem značajnijih ličnosti kroz njihovo porijeklo, tačnije rečeno genealošku prošlost, prilikom prezentiranja njih, ali i običnih vojnika nižeg reda, Homer uvodi i dodatnu kategorizaciju koja reprezentira cjelokupan kolektiv. Na prvom mjestu je to geografska odrednica, preciznije rečeno ime grada iz kojeg, ili pod čijom upravom se nalaze pripadnici pojedinačnih vojnih grupacija i njihove, često nižerangirane vođe. Dodatno, uz samo imenovanje pojedinačne geografske zone, Homer nerijetko uvodi sekundarni opis koji evidentno čini osnovicu karakterističnosti svake zajednice pojedinačno. Tako u svom opisu Homer navodi: *iz Okaleje neki i iz Medona, krasnoga grada… Tizbe gde jata golubija lete… i u Onhestu, sveštenom gradu… i lozoviti grad Histijeja… koji pak iz Atine sazdane lepo… iz Tirinta punog zidova… koji behu iz Mikene, grada ulica lepih…*[57]

Sudeći prema uočljivoj konzistentnosti Homerovog opisa, moguće je konstatirati da se osnovni princip predstavljanja učesnika u događajima pod zidovima Troje sastoji iz dvije povezane kategorije: individualnog i kolektivnog, pri čemu individualno jasno definira prošlost pojedinaca / predstavnika cjelokupnog kolektiva, a kolektivno reprezentira jasno prepoznatljive geografske odrednice poput *lozovitog*, *sveštenog*, *sazdanog lepo* itd. Iz ovoga proizlazi prepoznatljiva struktura formirana kroz odnos:

> prošlost = genealogija – geografija – predstavnik – zajednica = adekvatno predstavljanje učesnika događaja

Iz ovoga je moguće zaključiti da je osnovni mehanizam identificiranja prepoznatljivog unutar homerske Grčke s arheološke strane prepoznatljiv kroz kategorije:

1. prepoznatljivih elitnih/kneževskih/kraljevskih grobnica koje reprezentiraju genealošku prošlost;
2. njihove distribucije unutar geografskog prostora povezanog s preciznom lokacijom, kao što je to slučaj s gradom Mikenom i prepoznatljivom distribucijom grobnih krugova i tolos grobnica unutar zone samog grada i njegove periferije;
3. odnos prethodne dvije kategorije s geografskim okruženjem i krajolikom.

3. Homerski model identificiranja na zapadnom Balkanu i utjecaj elite

U odnosu prema navedenom grčkom prostoru i mehanizmu kojim Homer predstavlja grčke učesnike, čini se da sličan način identificiranja pripisuje i narodima zapadnog Balkana, tačnije sjevernim susjedima Grka. U tom smislu dovoljan primjer pruža situacija koju u XXI pjevanju Ilijade opisuje Homer. Nakon što je Patroklo ubio Pirehma koji je vodio Peonce,[58] njegovo je mjesto pripalo Asteropeju iz Peonije. Jedanaest dana po dolasku u Troju Asteropej se sreo s Ahilejem, koji ga usljed njegovog nedavnog dolaska još uvijek nije poznavao, te ga prije borbe poziva da se predstavi:

> ***Ko si, odakle si*** *te se usuđuješ na me da kreneš?*
> *Sinovi nesrećnih ljudi sa snagom se susreću mojom!*
> *Njemu odgovori na to* ***Pelagonov blistavi sinak****:*
> *"****Pelejev junački sine****, za poreklo zašto me pitaš?*
> *Ja sam iz daleke zemlje* ***Peonije plodne****, a u boj vodim* ***s kopljima dugim Peonce****; ovo mi jutro sija jedanaesto što u grad Ilijski stigoh.*
> *Moja je* ***loza potekla od širokog Aksija*** *onog,*
> ***Aksija štono teče po zemlji*** *najlepšom vodom;*
> ***Taj Pelagona rodi kopljonošu*** *slavnog, a ja sam*
> ***sin Pelagonov****. Hajde na megdan, Ahileju, sa mnom!"*[59]

[57] Homerus, Ilias, II, 501, 502, 505-506, 538, 546, 559, 569.

[58] Isto, XVI, 284-292:
Πάτροκλος δὲ πρῶτος ἀκόντισε δουρὶ φαεινῷ
ἀντικρὺ κατὰ μέσσον, ὅθι πλεῖστοι κλονέοντο,
νηῒ πάρα πρυμνῇ μεγαθύμου Πρωτεσιλάου,
καὶ βάλε Πυραίχμην, ὃς Παίονας ἱπποκορυστὰς
ἦγαγεν ἐξ Ἀμυδῶνος ἀπ› Ἀξιοῦ εὐρὺ ῥέοντος·
τὸν βάλε δεξιὸν ὦμον· ὃ δ› ὕπτιος ἐν κονίῃσι
κάππεσεν οἰμώξας, ἔταροι δέ μιν ἀμφεφόβηθεν
Παίονες· ἐν γὰρ Πάτροκλος φόβον ἧκεν ἅπασιν
ἡγεμόνα κτείνας, ὃς ἀριστεύεσκε μάχεσθαι.

[59] Homerus, Ilias, XXI, 150-160:
τίς πόθεν εἰς ἀνδρῶν ὅ μευ ἔτλης ἀντίος ἐλθεῖν;
δυστήνων δέ τε παῖδες ἐμῷ μένει ἀντιόωσι.
Τὸν δ› αὖ Πηλεγόνος προσεφώνεε φαίδιμος υἱός·

Prema navedenom opisu uočljiv je već spomenuti način identificiranja na osnovu prošlosti/predaka kada se Asteropej predstavlja Ahileju navodeći svoju lozu do rijeke Aksija. Istovremeno, on Ahileju jasno naglašava da se ovaj njemu ne treba predstavljati i da njegovo porijeklo vrlo dobro poznaje, nazivajući ga ne po njegovom imenu već *Pelejev junački sine*. Drugo, u svome identitetu Asteropej se identificira i s Peonijom, naglašavajući njenu plodnost, Peonce koje vodi i činjenicu da njegov djed, rijeka Aksij, teče tom zemljom. Na ovaj način je Aksij predstavljen kao drugi identitet same Peonije. Ona ne bi bila ta, homerska, peonska *Peonija* da kroz nju ne teče Aksij i stoga je Homer pri svakom spomenu obavezno naglasio i rijeku Aksij. To čini i Asteropej kada govori o svome porijeklu i svojoj domovini. Međutim, u navedenom primjeru uočljiva je i dodatna identitetski legitimizirajuća kategorija, tačnije rečeno, uočljivo je da uloga predvodnika zajednice, u ovom slučaju peonskih ratnika, funkcionira dvosmjerno, te dok Asteropej prema Ahileju /drugoj zajednici/ predstavlja zajednicu koju predvodi, ona predstavlja njegov legitimitet kao predstavnika, tvoreći njegov identitet elite. Dakako, ovaj odnos je i očekivan s obzirom na to da predstavnik zajednice bez same zajednice ni nije njen predstavnik, ali je istovremeno Homerova potreba za naglašavanjem legitimnosti predvodnika bitan segment gradivne strukture njihovih identiteta. Utjecaj predstavnika na samu zajednicu evidentno je toliko snažan da služi i predstavljanju njenih *najboljih/najprepoznatljivijih* osobina te se tako prema Asteropeju može uočiti da je prostor / geografska jedinica / Aksij rodio *Pelagona kopljonošu*, dok Asteropej predvodi *s kopljima dugim Peonce*. U ovom slučaju, kao osnovna karakteristika Peonaca izdvojena su duga koplja, koja evidentno potječu od Pelagona koji je bio po njima slavan. Teško bi bilo zamisliti čvršće veze u okvirima unutarnje interakcije od ovih koje povezuju porijeklo, prošlost, geografski prostor, slavnog pretka, legitimitet elite i dvosmjeran odnos između pojedinca i kolektiva.

Kao što je već istaknuto, princip koji se za Homera podrazumijeva, a na koji se često u znanosti ne obraća prevelika pažnja, jest navođenje porijekla osobe o kojoj se govori. Ovo genealoško porijeklo je često slavno i mitološko, ovisno o značaju osobe. Veći junaci imali su poznatije pretke koji genealoški sežu u prošlost sve do bogova, a i oni su bili moćniji i snažniji ovisno o snazi same zajednice. Na kraju, može se konstatirati da je ovakva hijerarhija činila značajan dio društvene strukture. Bez pretka je individua mogla biti samo ime, čovjek nižih slojeva ili, ako se usporedi s Homerovim epom, jedan od hiljada vojnika koji su se borili pod zidovima Troje, a čije ime nije nikada spomenuto. S druge strane, ličnost, kao neki od Homerovih junaka, koja je iza sebe imala na prvom mjestu slavno, a zatim i bilo kakvo porijeklo, bila je samom tom činjenicom istaknuta kao značajna. Kroz tu se osobu uspostavljala krvna i rodovska veza s prošlošću i precima, za što se može pretpostaviti da je igralo ekstremno značajnu ulogu. Ovaj oblik povezanosti najvjerovatnije je smatran za najveći nivo bliskosti koja se može ostvariti te je kroz njega jedna osoba sa slavnim precima bila povezana i s prošlošću na najvećem mogućem nivou. Kroz iste su osobe nekadašnji junaci, preci i sama prošlost bili i dio sadašnjosti u kojoj su igrali značajne uloge. Iste osobe su usljed toga igrale ključne uloge u svijetu homerskih junaka, a kako je već i Platon smatrao da je Homer, a kroz njega i njegovi likovi, obrazovao Heladu,[60] moguće je pretpostaviti da je navedeni koncept ostao prisutan i kod kasnijih Helena.

Pored genealoško/geografsko/djelatničkog modela identificiranja važnijih ličnosti koje su predvodile određene zajednice u trojanskom ratu, iz Homerovog djela se izdvaja nekolicina karakterističnih podataka povezanih s odnosom šire zajednice i ovih istaknutih ličnosti, što za arheologiju predstavlja značajnu mogućnost uvida u razumijevanje tradicionalno nazvanih kneževskih ukopa. Kao primjer mogu se izdvojiti opi-

Πηλεΐδη μεγάθυμε τί ἦ γενεὴν ἐρεείνεις;
εἶμ› ἐκ Παιονίης ἐριβώλου τηλόθ› ἐούσης
Παίονας ἄνδρας ἄγων δολιχεγχέας· ἥδε δέ μοι νῦν
ἠὼς ἑνδεκάτη ὅτε Ἴλιον εἰλήλουθα.
αὐτὰρ ἐμοὶ γενεὴ ἐξ Ἀξιοῦ εὐρὺ ῥέοντος
Ἀξιοῦ, ὃς κάλλιστον ὕδωρ ἐπὶ γαῖαν ἵησιν,
ὃς τέκε Πηλεγόνα κλυτὸν ἔγχεϊ· τὸν δ› ἐμέ φασι
γείνασθαι· νῦν αὖτε μαχώμεθα φαίδιμ› Ἀχιλλεῦ.

[60] Plato, Respublica, 606. E. 1-5:
Οὐκοῦν, εἶπον, ὦ Γλαύκων, ὅταν Ὁμήρου ἐπαινέταις ἐντύχῃς λέγουσιν ὡς τὴν Ἑλλάδα πεπαίδευκεν οὗτος ὁ ποιητὴς καὶ πρὸς διοίκησίν τε καὶ παιδείαν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἄξιος ἀναλαβόντι μανθάνειν τε καὶ κατὰ τοῦτον τὸν ποιητὴν πάντα τὸν αὑτοῦ βίον κατασκευασάμενον ζῆν,

si ukopa poginulih junaka kao što su Patroklo i Hektor. Tako o Patroklovom ukopu Homer donosi sljedeći opis:[61]

*Oko **Atrejeva sina** sakupljati stanu se borci,*
lupa koraka njinih i tutnjava probude njega,
i on ustane, sedne i reč im progovori ovu:
*"**Atrejev sine**, i vi **starešine ahejskog** roda,*
najpre rumenim vinom ugasite lomaču celu,
svuda kuda je snaga silovitog doprla ognja!
*Potom skupimo kosti **Patrokla, Menetiju sina**,*
dobro razaznajući, a njih je poznati lako:
***on je lomači ležʼo po sredi**, a ostali dalje*
***gorahu sasvim na kraju**, a **smešani konji i ljudi**.*
*Potom u **zlatan ih metnimo sud** i dvostruko salom*
pokrijmo, dokle i sam Aidu ne zaputim i ja!
Ja vam ne naređujem hum da dignete velik,
***nego koliko treba**; Ahejci docnije mogu*
hum taj raširiti i povisiti, koji još od vas
kod veslovitih lađa za mnome ostanu živi."
Reče, i oni se svi Pelejevu pokore sinu.
Najpre lomaču oni ugasiše rumenim vinom
dokle je stigao plamen i dubok pepeo pao.
Plačući stanu bele drugara dragoga kosti
u sud kupiti zlatan i dvostrukim pokriju salom,
i to u šator metnu i tananim zaviju platnom.
*Zatim **obeleže grob** i **oko lomače** metnu*
***kamenje temelj da bude** i **naspu zemlje odozgo**.*
A kad već naspu hum, tada ostave njega.

Na sličan način Homer opisuje i sahranu trojanskog junaka Hektora:[62]

A kad ranosvanka veće ružoprsta osvanu zora,
*onda nagrne **narod pred lomaču Hektora slavnog**.*
A kad se iskupe već i svi se zajedno nađu,
najpre rumenim vinom ugasiše lomaču celu,
svuda kuda je snaga silovitog doprla ognja,
potom bele braća i drugovi sakupe kosti,
ridajućʼ, i svi grozne niz obraze ronjahu suze.
*Kosti, kada ih skupe, **u zlatni smestiše kovčeg**.*
***U raku iskopanu tad spustiše njega**, a **ozgo kamenja krupnog** oni navališe jedan na drugi.*
***Nadgrobni naspu hum** i postave svugde straže,*
da ih ne napadnu pre Ahejci s nazuvkom lepim.
A kad podignu hum, tad vraćatʼ se stanu i potom
lepo se iskupe svi i slavnom se čašćahu čašću
onde u dvorima Divu dragoga Prijama kralja.
Tako su oni pogrebli konjomoru Hektora borca.

Oba navedena opisa kroz koja Homer prikazuje ritual sahranjivanja slavnih junaka, dakle istaknutih ličnosti, ukazuju na njihov odnos sa širom zajednicom. U slučaju Patrokla, gašenje lomače, prikupljanje ostataka spaljenih kostiju i izgradnja nadgrobnog tumula obavljena je uz učešće cjelokupne vojske. U Hektorovom slučaju ova je situacija znatno jasnija. Za razliku od Grka, čija je zajednica bila sastavljena samo od

[61] Homerus, Ilias, XXIII, 233-257:
οἳ δ› ἀμφ› Ἀτρεΐωνα ἀολλέες ἠγερέθοντο·
τῶν μιν ἐπερχομένων ὅμαδος καὶ δοῦπος ἔγειρεν,
ἕζετο δ› ὀρθωθεὶς καί σφεας πρὸς μῦθον ἔειπεν·
Ἀτρεΐδη τε καὶ ἄλλοι ἀριστῆες Παναχαιῶν,
πρῶτον μὲν κατὰ πυρκαϊὴν σβέσατ› αἴθοπι οἴνῳ
πᾶσαν, ὁπόσσον ἐπέσχε πυρὸς μένος· αὐτὰρ ἔπειτα
ὀστέα Πατρόκλοιο Μενοιτιάδαο λέγωμεν
εὖ διαγιγνώσκοντες· ἀριφραδέα δὲ τέτυκται·
ἐν μέσσῃ γὰρ ἔκειτο πυρῇ, τοὶ δ› ἄλλοι ἄνευθεν
ἐσχατιῇ καίοντ› ἐπιμὶξ ἵπποι τε καὶ ἄνδρες.
καὶ τὰ μὲν ἐν χρυσέῃ φιάλῃ καὶ δίπλακι δημῷ
θείομεν, εἰς ὅ κεν αὐτὸς ἐγὼν Ἄϊδι κεύθωμαι.
τύμβον δ› οὐ μάλα πολλὸν ἐγὼ πονέεσθαι ἄνωγα,
ἀλλ› ἐπιεικέα τοῖον· ἔπειτα δὲ καὶ τὸν Ἀχαιοὶ
εὐρύν θ› ὑψηλόν τε τιθήμεναι, οἵ κεν ἐμεῖο
δεύτεροι ἐν νήεσσι πολυκλήϊσι λίπησθε.
Ὣς ἔφαθ›, οἳ δ› ἐπίθοντο ποδώκεϊ Πηλεΐωνι.
πρῶτον μὲν κατὰ πυρκαϊὴν σβέσαν αἴθοπι οἴνῳ
ὅσσον ἐπὶ φλὸξ ἦλθε, βαθεῖα δὲ κάππεσε τέφρη·
κλαίοντες δ› ἑτάροιο ἐνηέος ὀστέα λευκὰ
ἄλλεγον ἐς χρυσέην φιάλην καὶ δίπλακα δημόν,
ἐν κλισίῃσι δὲ θέντες ἑανῷ λιτὶ κάλυψαν·
τορνώσαντο δὲ σῆμα θεμείλιά τε προβάλοντο
ἀμφὶ πυρήν· εἴθαρ δὲ χυτὴν ἐπὶ γαῖαν ἔχευαν,
χεύαντες δὲ τὸ σῆμα πάλιν κίον. αὐτὰρ Ἀχιλλεὺς

[62] Homerus, Ilias, XXIV, 788-804:
Ἦμος δ› ἠριγένεια φάνη ῥοδοδάκτυλος Ἠώς,
τῆμος ἄρ› ἀμφὶ πυρὴν κλυτοῦ Ἕκτορος ἔγρετο λαός.
αὐτὰρ ἐπεί ῥ› ἤγερθεν ὁμηγερέες τ› ἐγένοντο
πρῶτον μὲν κατὰ πυρκαϊὴν σβέσαν αἴθοπι οἴνῳ
πᾶσαν, ὁπόσσον ἐπέσχε πυρὸς μένος· αὐτὰρ ἔπειτα
ὀστέα λευκὰ λέγοντο κασίγνητοί θ› ἕταροί τε
μυρόμενοι, θαλερὸν δὲ κατείβετο δάκρυ παρειῶν.
καὶ τά γε χρυσείην ἐς λάρνακα θῆκαν ἑλόντες
πορφυρέοις πέπλοισι καλύψαντες μαλακοῖσιν.
αἶψα δ› ἄρ› ἐς κοίλην κάπετον θέσαν, αὐτὰρ ὕπερθε
πυκνοῖσιν λάεσσι κατεστόρεσαν μεγάλοισι·
ῥίμφα δὲ σῆμ› ἔχεαν, περὶ δὲ σκοποὶ ἥατο πάντῃ,
μὴ πρὶν ἐφορμηθεῖεν ἐϋκνήμιδες Ἀχαιοί.
χεύαντες δὲ τὸ σῆμα πάλιν κίον· αὐτὰρ ἔπειτα
εὖ συναγειρόμενοι δαίνυντ› ἐρικυδέα δαῖτα
δώμασιν ἐν Πριάμοιο διοτρεφέος βασιλῆος.
Ὣς οἵ γ’ ἀμφίεπον τάφον Ἕκτορος ἱπποδάμοιο.

vojnika, Hektorov ukop obavljen je u njegovom rodnom mjestu i kako vojna, tako i civilna zajednica bila je prisutna. Homer ovdje izričito navodi podatak da je sa svitanjem zore na mjesto Hektorove lomače došla cijela trojanska zajednica. Ritual sličan Patroklovom obavljen je tek kada se skupio cijeli *narod*, a još značajnije, Homer ne govori da su u oba slučaja kosti pokojnika i izgradnju tumula obavljale neke određene ili istaknute ličnosti. Iz ovoga se može zaključiti da je u ovom procesu, izuzev samog prisustva, učestvovala cijela zajednica, pa se kao zaključak nameće ideja o izgradnji kneževskih grobova, tumula, u vidu komunalnih radova cjelokupne zajednice na isti način kao što je vršena izgradnja gradskih bedema. Dodatno, odluka o veličini i gradnji tumula jasno je istaknuta riječima Agamemnona: *Ja vam ne naređujem hum da dignete velik*, pri čemu je jasno da se odluka o veličini, tačnije značaju pokojnika, prepušta cjelokupnoj zajednici. Još značajnije, ovaj detalj jasno potvrđuje dosadašnje pretpostavke da je pitanje veličine tumula povezano sa statusnim pitanjima pojedinca unutar zajednice. Na ovaj je način zajednica aktivnim učešćem materijalizirala svoju sadašnjost u budućnost te kroz ovaj proces u nju integrirala i sebe.

Pored ovoga, kada se govori o komunalnoj izgradnji, ili kada je utvrđen geografski model povezan s karakteristikama pojedinih naselja, izgradnja bedema ili generalno osnivanje i izgradnja naselja kao drugi vid komunalne aktivnosti, kod Homera predstavlja značajan izvor podataka koji mogu odražavati odnos cjelokupnog prethodnog modela i identiteta zajednice. U ovom se smislu npr. Atenjani mogu prepoznati kao: *iz grada Atine sazdane lepo, zemlje slavnoga junaka Erehteja*[63] ili *iz Tirinta punog zidova…njima vođe bejahu Diomed, grlati borac i s njim Stenel, dragi sin Kapanela slavnog*.[64] Važan segment pri ovome čini navedeni opis gradova, *Tirinta punog zidova*, *Mikene, grada ulica lepih* ili *Atine sazdane lepo*, pri čemu se u mitološkim predajama većina ovih gradova i njihova izgradnja mogu povezati s herojskim pretkom i, često, nekim božanstvom koje je pomoglo izgradnju naselja. Homer tako u više navrata direktno ili indirektno povezuje osnivanje i izgradnju pojedinih gradova s različitim božanstvima i vladarima koji su ih osnivali. Prema njemu, Tebu su izgradili Amfion i Zet, sinovi Zeusa:[65]

Za njom Antiopu videh, Asopovu ćerku, što Divu
spaše u naručje nekad, i tim se ponosila ona,
sina rodi mu dva: Amfiona i brata mu Zeta,
štono sedmovratnu Tebu sazidaše prvi…

Na sličan način Homer opisuje i izgradnju nekih drugih gradova, pa je tako zidove Troje izgradio lično Posejdon:[66]

Ja sam Trojancima bedem sazidao okolo grada
širok i vrlo lep, neslomljivu odbranu grada.

Prema ovome, osnivanje gradova u prošlosti je pripadalo nekoj od značajnih, često mitoloških ličnosti, slavnim precima nerijetko božanskog porijekla, dok je sama izgradnja pripadala cjelokupnoj zajednici, ali uz gotovo obavezno učešće bogova ili njihovih potomaka. Osnivači su usljed veza sa svojim precima i porijeklom imali značajnu podršku različitih bogova, čime je mit o njihovoj lozi kao osnivačima, pa time i legitimnim vladarima, dobivao na snazi. Međutim, istine radi, usprkos podacima koje donosi Homer, otvoreno je pitanje da li je njegov primjer usamljen ili su njegove modele slijedili i kasniji autori, posebice historičari, čime bi se moglo pretpostaviti da su isti modeli socijalne strukture bili prisutni i u stoljećima nakon Homera.

O ovom pitanju može se ekstrapolirati veći broj različitih principa. Na prvom mjestu bi se nalazio primjer koji se može svrstati u opus najstarijih legendi mikenskog, a možda i minojskog svijeta. Prema ovoj legendi, sidonski junak Kadmo osnovao je grad Tebu na području Beotije, uz jezero Kopaidu. Prema riječima Diodora Sicil-

[63] Homerus, Ilias, II, 546-547:
Οἳ δ› ἄρ› Ἀθήνας εἶχον ἐϋκτίμενον πτολίεθρον
δῆμον Ἐρεχθῆος μεγαλήτορος, ὅν ποτ› Ἀθήνη

[64] Isto, II, 563-564:
τῶν αὖθ› ἡγεμόνευε βοὴν ἀγαθὸς Διομήδης
καὶ Σθένελος, Καπανῆος ἀγακλειτοῦ φίλος υἱός·

[65] Homerus, Odyssey, XI, 260-263:
οὔτησε ξυστῷ χαλκήρεϊ, λῦσε δὲ γυῖα·
τοῖο δ› ἐπ› Ἰφιδάμαντι κάρη ἀπέκοψε παραστάς.
ἔνθ› Ἀντήνορος υἷες ὑπ› Ἀτρεΐδῃ βασιλῆϊ
πότμον ἀναπλήσαντες ἔδυν δόμον Ἄϊδος εἴσω.

[66] Homerus, Ilias, XXI, 446-447:
ἤτοι ἐγὼ Τρώεσσι πόλιν πέρι τεῖχος ἔδειμα
εὐρύ τε καὶ μάλα καλόν, ἵν› ἄρρηκτος πόλις εἴη·

skog, prvobitno naselje osnovano od strane Kadma prema njemu je nazvano Kadmeja.[67] Pored ovog svjedočanstva postoje i druga koja ukazuju na podatak da se prema ličnostima kao Kadmo nisu nazivala samo naselja koja su osnivali već i šira područja. Tako se kod Tukidida može pronaći podatak da se prema istom junaku područje kasnije Beotije nazivalo *Kadmovom zemljom*.[68] Na kraju, pored toga da se prema jednom junaku zvalo naselje i zemlja koja je njemu pripadala, njegovo ime je nosio i narod kojim je vladao. Tako se kod Herodota može pronaći podatak da su *Kadmejci* protjerali Lakedemonce iz zemlje zvane Histijeotida.[69] O Kadmejcima koji su napali Dorane govorio je i Diodor.[70] Dakle, u staroj Grčkoj i kod različitih autora postojala je tradicija o tome da je jedna mitska ličnost, *Kadmo* iz Sidona, osnovala grad nazvan *Kadmeja*, u području *Kadmeji*, u kojoj su se nalazili *Kadmejci*, koji su na kraju iz tog područja protjerani i grad je nazvan Tebom. Kadmo i Kadmejci nisu jedini primjer koji se može pronaći i u djelima kasnijim od Homera. Tako se može izdvojiti niz podataka koje donosi Herodot, prema kojem se među Helenima može identificirati nekoliko zajednica različitog porijekla. O Atenjanima i Lakedemonjanima kaže da su prvi vodili porijeklo od *Pelazga* i da su bili *jonskog* porijekla, dok su drugi bili *dorskog*, *helenskog* porijekla.[71] Na nekoliko drugih mjesta Herodot se osvrće na Pelazge od kojih su porijeklo vodili Atenjani. Jedan od kriterija koji koristi kada govori o njima jest i jezik te konstatira da nije siguran u to kojim su jezikom govorili, ali da se, sudeći prema Pelazgima koji su postojali u njegovo vrijeme, može pretpostaviti da to nije bio helenski, već neki *barbarski* jezik.[72] O Pelazgima Herodot govori i kada se osvrće na pitanje grčke religije i zaključuje da su imena grčkih bogova, koja nisu bila poznata Egipćanima, vodila porijeklo od Pelazga.[73] Govoreći o njihovom porijeklu od Pelazga, Herodot navodi da su Atenjani tada *bili Pelazgi* i da su se zvali *Kranejci* te da su za vladavine kralja *Kekropa* promijenili ime u *Kekropide*. Nakon toga, kada je zavladao Erehtej, kako tvrdi Herodot, ponovo su promijenili svoje ime i prema vojskovođi *Jonu, sinu Ksutovu, koji je predvodio Atenjane, dobili su ime Jonci*.[74] Dakle, prema Herodotu je postojala tradicija o tome da su Atenjani svoj naziv mijenjali u skladu s istaknutim ličnostima koje su ih vodile. Pored ovoga, Herodot donosi još jedno svjedočanstvo vezano za Peonce. S obzirom na to da su u Homerovom epu igrali značajnu ulogu, posebice kao saveznici Trojanaca, o njihovom porijeklu govori i Herodot, ukazujući na značaj genealoškog identificiranja ne samo jednog roda već cjelokupne zajednice kroz ličnost vladara i njegovih predaka. Opisujući posjetu skupine Peonaca Sardu i njihov susret s Darijem, navodi i njihov način predstavljanja: *Darije ih zatim upita ko su ti Peonci, u kojoj zemlji žive i zašto su došli u Sard. Ovi mu odgovore da su došli da mu se predadu, da*

[67] Diodorus Siculus, XIX, 53, 4. 1-4: μετὰ γὰρ τὸν ἐπὶ Δευκαλίωνος κατακλυσμὸν Κάδμου κτίσαντος τὴν ἀπ' αὐτοῦ προςαγορευθεῖσαν Καδμείαν συνῆλθεν ἐπ' αὐτὴν λαὸς ὃν τινὲς μὲν Σπαρτὸν;

[68] Thucydides, I, 12, 3. 1-3: Βοιωτοί τε γὰρ οἱ νῦν ἑξηκοστῷ ἔτει μετὰ Ἰλίου ἅλωσιν ἐξ Ἄρνης ἀναστάντες ὑπὸ Θεσσαλῶν τὴν νῦν μὲν Βοιωτίαν, πρότερον δὲ Καδμηίδα γῆν καλουμένην ᾤκισαν;

[69] Herodotus, I, 56: ἐπὶ δὲ Δώρου τοῦ Ἕλληνος τὴν ὑπὸ τὴν Ὄσσαν τε καὶ τὸν Ὄλυμπον χώρην, καλεομένην δὲ Ἱστιαιῶτιν· ἐκ δὲ τῆς Ἱστιαιώτιδος ὡς ἐξανέστη ὑπὸ Καδμείων, οἴκεε ἐν Πίνδῳ, Μακεδνὸν καλεόμενον·

[70] Diodorus Siculus, IV, 67, 1. 3-7: τῶν δὲ Καδμείων τῶν συμφυγόντων εἰς τὸ Τιλφωσσαῖον Τειρεσίας μὲν ἐτελεύτησεν, ὃν θάψαντες λαμπρῶς οἱ Καδμεῖοι τιμαῖς ἰσοθέοις ἐτίμησαν· αὐτοὶ δὲ μεταναστάντες ἐκ τῆς πόλεως ἐπὶ Δωριεῖς ἐστράτευσαν;

[71] Herodotus, I, 56: Ἱστορέων δὲ εὕρισκε Λακεδαιμονίους τε καὶ Ἀθηναίους προέχοντας, τοὺς μὲν τοῦ Δωρικοῦ γένεος, τοὺς δὲ τοῦ Ἰωνικοῦ. Ταῦτα γὰρ ἦν τὰ προκεκριμένα, ἐόντα τὸ ἀρχαῖον τὸ μὲν Πελασγικόν, τὸ δὲ Ἑλληνικὸν ἔθνος.

[72] Herodotus, I, 57: Ἥντινα δὲ γλῶσσαν ἵεσαν οἱ Πελασγοί, οὐκ ἔχω ἀτρεκέως εἰπεῖν· εἰ δὲ χρεόν ἐστι τεκμαιρόμενον λέγειν τοῖσι νῦν ἔτι ἐοῦσι Πελασγῶν τῶν ὑπὲρ Τυρσηνῶν Κρότωνα πόλιν οἰκεόντων, οἵ ὅμουροί κοτε ἦσαν τοῖσι νῦν Δωριεῦσι καλεομένοισι (οἴκεον δὲ τηνικαῦτα γῆν τὴν νῦν Θεσσαλιῶτιν καλεομένην), καὶ τῶν Πλακίην τε καὶ Σκυλάκην Πελασγῶν οἰκισάντων ἐν Ἑλλησπόντῳ, οἵ σύνοικοι ἐγένοντο Ἀθηναίοισι, καὶ ὅσα ἄλλα Πελασγικὰ ἐόντα πολίσματα τὸ οὔνομα μετέβαλε, εἰ τούτοισι τεκμαιρόμενον δεῖ λέγειν, ἦσαν οἱ Πελασγοὶ βάρβαρον γλῶσσαν ἱέντες. Εἰ τοίνυν ἦν καὶ πᾶν τοιοῦτο τὸ Πελασγικόν, τὸ Ἀττικὸν ἔθνος, ἐὸν Πελασγικόν, ἅμα τῇ μεταβολῇ τῇ ἐς Ἕλληνας καὶ τὴν γλῶσσαν μετέμαθε.

[73] Isto, II, 50: Τῶν δὲ οὔ φασι θεῶν γινώσκειν τὰ οὐνόματα, οὗτοι δέ μοι δοκέουσι ὑπὸ Πελασγῶν ὀνομασθῆναι, πλὴν Ποσειδέωνος. Τοῦτον δὲ τὸν θεὸν παρὰ Λιβύων ἐπύθοντο· οὐδαμοὶ γὰρ ἀπ' ἀρχῆς Ποσειδέωνος οὔνομα ἔκτηνται εἰ μὴ Λίβυες, καὶ τιμῶσι τὸν θεὸν τοῦτον αἰεί. Νομίζουσι δ' ὧν Αἰγύπτιοι οὐδ' ἥρωσι οὐδέν.

[74] Isto, VIII, 44: Ἀθηναῖοι δὲ ἐπὶ μὲν Πελασγῶν ἐχόντων τὴν νῦν Ἑλλάδα καλεομένην ἦσαν Πελασγοί, ὀνομαζόμενοι Κραναοί, ἐπὶ δὲ Κέκροπος βασιλέος ἐπεκλήθησαν Κεκροπίδαι, ἐκδεξαμένου δὲ Ἐρεχθέος τὴν ἀρχὴν Ἀθηναῖοι μετωνομάσθησαν, Ἴωνος δὲ τοῦ Ξούθου στρατάρχεω γενομένου Ἀθηναίοισι ἐκλήθησαν ἀπὸ τούτου Ἴωνες.

se Peonija nalazi na reci Strimonu, da se Strimon nalazi nedaleko od Helesponta i da su oni potomci Teukra iz Troje.[75] Slična situacija se nalazi i u dostupnim podacima o drugim zajednicama, kao npr. u mitu o *Hilima* kao potomcima *Hila*, *Heraklovog* sina, njihovom grčkom porijeklu te gradu nazvanom *Herakleja*. Cjelokupno ime zajednice, kao i identitet svakog vladara u njoj, povezani su s rodonačelnikom Hilom i njegovim ocem Heraklom. S druge strane, u genealoškom mehanizmu identificiranja istaknutih ličnosti Homer i Herodot nisu bili jedini i ako se pogledaju djela drugih autora, čak i znatno mlađih od Homera, može se pronaći identičan način upućivanja na porijeklo ličnosti o kojima se govori. Tako se kod Pseudo Apolodora kao primjer može izdvojiti nekoliko mjesta u kojim se govori o određenim ličnostima: *Clio fell in love with Pierus, son of Magnes... Thamyris, the son of Philammon... Pan, the son of Zeus... Tityus, who was a son of Zeus... Marsyas, the son of Olympus... Ascalaphus, son of Acheron... Ceyx, son of Lucifer... Iphianassa, a son Aetolus... Idas, son of Aphareus... Meleager, son of Oeneus; Dryas, son of Ares; these came from Calydon; Idas and Lynceus, sons of Aphareus, from Messene; Castor and Pollux, sons of Zeus and Leda, from Lacedaemon; Theseus, son of Aegeus, from Athens; Admetus, son of Pheres, from Pherae; Ancaeus and Cepheus, sons of Lycurgus, from Arcadia; Jason, son of Aeson, from Iolcus; Iphicles, son of Amphitryon, from Thebes; Pirithous, son of Ixion, from Larissa; Peleus, son of Aeacus, from Phthia; Telamon, son of Aeacus, from Salamis; Eurytion, son of Actor, from Phthia; Atalanta, daughter of Schoeneus, from Arcadia; Amphiaraus, son of Oicles, from Argos*.[76] Ovaj princip je prisutan i u Argonautici Apolonija Rođanina: *Talaj, Bijantu sin... Ifita, Euritu hrabroga sina... Finej, Agenoru sin*.[77] Na ovaj način je pored ostalih autora pisao i Tukidid: *Arhidamus, sin Zeuksidamusa… Kleipides, sin Deiniasa… Asopie sin Formia*.[78] Prema ovome, evidentno je da je identitet u okviru stare Grčke, a primijenjen i za njihove sjeverne susjede, od strane tadašnjih ljudi percipiran u formi genealoškog odnosa istaknutih ličnosti s religijom i geografskim prostorom i da se odražavao na cjelokupnu zajednicu.

U skladu s iznesenim moguće je zaključiti nekoliko činjenica. U periodu nastanka homerskih epova, tokom VIII stoljeća pr. n. e., grčki moreplovci i tradicija su u određenoj mjeri poznavali stanovnike zapadnog Balkana. Prema pretpostavljenom datiranju mita o Kadmu i Harmoniji, njegovoj supruzi, može se pretpostaviti postojanje aktivnih kontakata brončanodobne Grčke sa zaleđem te su Homer i autori nakon njega na taj način u svoja djela integrirali i zajednice ovog područja. Kroz ovo su Enhelejci postali sastavni dio mita o Kadmu, Hili barbarizirani Grci, Peonci ratnici pod Trojom ili Dardanci bliski rođaci Trojanaca. Bez obzira na činjenicu da se ne radi direktno o zajednicama homerske Grčke, kada ih spominje, Homer pripadnike ovih zajednica identificira na isti način kao Grke ili Trojance, genealoški. Preci ovih ličnosti mogli su biti rijeke, kao što je slučaj s Asteropejem koji je potjecao od rijeke Axios, što nije rijedak slučaj ni s Trojancima, među kojima je bila i nekolicina potomaka rijeke Skamandar, ili pak neka od drugih božanstava. Na kraju, potomak, tačnije sin Skamandra, bio je i najstariji mitski kralj Troje, Teukar. Po njemu su se nazivali kako Trojanci tako i druge zajednice, što je vidljivo iz spomenutog Herodotovog svjedočanstva. Genealoški model se kroz ličnost vladara mogao materijalizirati u vidu kolektivnog učešća pri ukopima ovih istaknutih ličnosti, kao i u već spomenutim komunalnim radovima na izgradnji naselja. Na ovaj način zajednica je mogla ostvariti direktnu vezu s prošlošću, a prošlost je sa svojim rodonačelnikom predstavljala direktnu konekciju s nekim od božanstava, dok je materijalizacijom ovih elemenata ista prošlost mogla biti zamrznuta i promatrana kao sadašnjost na osnovu koje zajednica postaje sve jača iz generacije u generaciju. Prema ovome, čini se mogućim zaključiti da homerski epovi ili *homerski model* i mehanizmi identificiranja u njemu potvrđuju opravdanost promatranja strukture odnosa između etničke zajednice i kulture kao procesa formiranja *etničkog* samoidentificiranja i identificiranja prahistorijskih zajednica Grčke i njenog okruženja.

[75] Isto, V, 13: Ὁ δ' ἀμείβετο, τίνες τε οἱ Παίονες ἄνθρωποί εἰσι καὶ κοῦ γῆς οἰκημένοι, καὶ τί κεῖνοι ἐθέλοντες ἔλθοιεν ἐς Σάρδις. Οἱ δέ οἱ ἔφραζον ὡς ἔλθοιεν μὲν ἐκείνῳ δώσοντες σφέας αὐτούς, εἴη δὲ ἡ Παιονίη ἐπὶ τῷ Στρυμόνι ποταμῷ πεπολισμένη, ὁ δὲ Στρυμὼν οὐ πρόσω τοῦ Ἑλλησπόντου, εἴησαν δὲ Τευκρῶν τῶν ἐκ Τροίης ἄποικοι.

[76] Pseudo Apollodorus, I, 3. 3; I, 3. 3; I, 4. 1; I, 4. 1; I, 4. 2; I, 5. 3; I, 7. 4; I, 7. 6; I, 7. 8; I, 8. 2.

[77] Apolonije Rođanin, II, 63; II, 114-115; II, 178.

[78] Thucydides, III, 1; III, 3; III, 7.

	Genealogija	Geografija	Identitet
Kadmeja	Kadmo (osnivač)	Kadmeja (grad)	Kadmejci
		Kadmeja (teritorij)	
	Zeus (predak)		
	Amfion i Zet (potomci)	Teba (grad)	Tebanci
Troja	Skamander (predak)		
	Teukar (predak)		Teucri
	Dardan (osnivač)		
	Erihton (potomak)		
	Tros (potomak)		
	Ilus (osnivač)	Ilij (grad)	
		Troas (teritorij)	
Atena	Kekrops I (osnivač)	Kekropija (teritorij)	
	Kranaj (vladar)		Kranajci
	Kekrops II (vladar)		Kekropide
	Erehtej (vladar)	Atena (grad)	Atenjani
		Atika (teritorij)	
	Jon (general)		Jonjani
Peonia	Axios (predak)	Axios (rijeka)	
	Peon (potomak)	Peonija (teritorij)	Peonci
		Amidon (grad)	
	Asteropej (potomak)		
Hili	Zeus (predak)		
	Heraklo (potomak)	Herakleja (grad)	
	Hil (osnivač)		Hili
		Hilički poluotok (teritorij)	
Dardania	Skamander (predak)		
	Teukar (predak)		
	Dardan (osnivač)	Dardanija (grad)	Dardanci
		Dardanija (teritorij)	

Tabla 1: Primjeri kolektivnog identiteta, njegovog formiranja i transformiranja kroz viđenje antičkih autora

4. Zaključak

Kao što je vidljivo prema istaknutim primjerima, prvenstveno Homerovog načina definiranja značajnijih pojedinaca i zajednica koje su oni predvodili, upadljiva je činjenica da je elita kao socijalni sloj igrala značajnu ulogu u konstruiranju identitetskih odnosa između dvije zajednice u interakciji. Uloga istaknutih pojedinaca, u arheološkoj terminologiji popularno nazivanih "elita" ili "kneževi", kroz odnos prošlosti u kojoj su se nalazili prijašnji istaknuti pojedinci, često reprezentirani kao preci trenutnih pripadnika ovog istaknutog sloja unutar jedne zajednice, kroz genealoške principe formirala je karakterističan odnos cjelokupne zajednice s prošlošću. U tom je smislu evidentno da su istaknuti predstavnici svoje "pravo" na upravljanje cjelokupnim zajednicama legitimizirali kroz svoje pretke, uglavnom istaknute heroje prošlosti ili čak i mitološke junake. Sežući do najdublje prošlosti, njihov legitimitet je nerijetko, kako je vidljivo prema opisima očuvanim u izvornoj građi, sezao do samog izvora porijekla, često izraženog u određenom božanstvu, koje i samo nerijetko posjeduje direktne veze s određenim geografskim prostorom i koje tvori čvrste fundamente odnosa između dalekog, mitološkog pretka/rodonačelnika i prostora kojim je on upravljao. Širi krug zajednice, ili pak cjelokupan kolektiv sa svim pripadnicima nižih socijalnih redova, možda je pak posjedovao svoju vezu s prošlošću kroz pojedinačne pretke, tvoreći na taj način identitet jednog roda. Ova konekcija je najvjerovatnije, polazeći iz nižih slojeva, u nižim slojevima mitologije ili božanskih bića i završavala, ukoliko je zaista i postojala. Na višem nivou funkcioniranje cjelokupnog kolektiva, sudeći prema očuvanim podacima, posebice prema zoni periferne interakcije, evidentno je funkcioniralo kroz istaknute, elitne ličnosti. Na ovaj je način formiranje identiteta teklo odnosom legitimiranja koje zajednica pruža svom predstavniku kroz poistovjećivanje s njim i njegovim precima u daleku prošlost, rezultirajući posebnim statusom i ugledom zajednice u okruženju. U skladu s ovim, moguće je zaključiti da su u procesu formiranja kolektivnog identiteta prahistorijskih zajednica osnovnu ulogu igrale istaknute/elitne ličnosti kroz svoj položaj formiran u odnosu na njihovo porijeklo i prošlost. Oni, pak, u arheološkim okvirima predstavljaju znatno prepoznatljivu kategoriju, posebice kroz karakteristične u arheologiji definirane kneževske ukope. Promatrano na ovaj način, detaljan osvrt na odnos i položaj ovih ukopa, a ne njihovo isključivo puko definiranje, te na njihovu funkcionalnost unutar zajednice i geografskog okruženja, kroz ove bi segmente mogao pružiti detaljniji uvid, ako ne i redefiniranje strukture onoga što je u arheologiji generalno olako percipirano pod pojmom arheološke kulture. Za razliku od tradicionalnog izgleda spomenute definicije ove kulture, promatranjem unutarnje strukture prahistorijskih kneževa i međusobnih sličnosti/razlika unutar jednog geografskog prostora te njihovog kolektivnog funkcioniranja ka periferiji zajednice, bio bi omogućen uvid u unutarnji sistem identitetskog funkcioniranja, kao i bolje razumijevanje kolektivnog identiteta u prahistoriji.

Summary

The mechanisms of identifying the Bronze Age communities of the Homeric era

As it is seen by examples featured in the article, primary from Homerian defining of significant individuals and communities they led, it is striking that the elite, as a social class, has played a significant role in the construction of identity relationships between the two communities in interaction. The role of prominent individuals, popularly known as „Elite“ or „Princes“ in the archaeological terminology, hasbeen portrayed through the relationships with the past that included prior prominent individuals, often as the ancestors of the present members of this distinguished social class within a single community, and it has formed the characteristic relationship of the community as a whole through genealogical principleswith the past. In this sense, it is evident that these prominent representatives legitimized their „right“ to manage the whole community through their ancestors, mostly through distinguished heroes of the past or even mythological heroes. Reaching into the deepest layers of the past their legitimacy, as seen from various descriptions in literary sources, was frequently based on the origin of the lineage often portrayed as a specific deity, which generally possessed direct connections with particular geographical area and which builds firm fundamental relationship between the far, mythological ancestor/founder and the area once under his rule. A wider range of the community, or even the entire collective together with all members of the lower social scale, might possessed a connection with the past through individual ancestors, thereby forming an identity of one genus. This connection, starting from the lower social classes, most likely ended in the lower classes of the divine beings, deities or mythology, if the same existed at all. On the higher level the functioning of the entire collective, according to the preserved data, especially towards the zone of peripheral interactions, has evidently operated through prominent, elite figures. In this way, the identity formation went through legitimization that the community provided to its representative through identification with him and with his forefathers from the distant past, resulting where they identified with him and his ancestors in the distant past, resulting in a special status and reputation in the surrounding communities. In accordance with this, it is possible to conclude that, in the formation process of the collective identity of prehistoric communities, essential role was played by prominent/elite persons through their position formed from their connections with their origin and history. The collective identity, in the scope of archaeology, is represented by significantly more recognizable category, in particular through, in archaeology characteristically defined, princely burials. Seen in this way, a detailed review of the relationship and position of these burials, and not only their mere definition, together with their function within the community and the geographical area, through these segments could provide deeper insight into the structure, if not redefinition, of what is and archaeology generally easily perceived under the term archaeological culture. Unlike traditional understanding of the above mentioned definition of culture, observing the internal structure of prehistoric princes and mutual similarities/differences within a single geographical area, and their collective functioning towards the outskirts of the community, would give us insight into the internal system of identity functioning, as well as a better understanding of collective identity in prehistory.

Izvori

Aelius Herodianus et Pseudo-Herodianus. De prosodia catholica. (ed.). A. Lentz, Grammatici Graeci, vol. 3.1. Leipzig: Teubner, 1867.

Apollonii Rhodii, Argonautica. (ed.). H. Fraenkel, Apollonii Rhodii Argonautica. Oxford: Clarendon Press, 1961.

ApolonijeRođanin, Ep o Argonautima, ITP “UNIREKS”, Podgorica, Podgorica 2007.

Appianus, Illyrica, Viereck P. & Roos A.G. & E. Gabba (Eds.), Appiani historia Romana, vol. 1. Teubner, Leipzig 1939 (repr. 1962 (1st edn. corr.)), 326-351.

Aristonicus Gramm. De signis Iliadis. (ed.). L. Friedlldesheim: Olms, 1965.

Callimachus Philol. Aetia, Pfeiffer R. (Ed.) Callimachus, vol. 1. Clarendon Press, Oxford 1949.

Diodorus Siculus. Bibliotheca historica. (ed.). F. Vogel and K.T. Fischer, Lib. 19–20: vol. 5, ed. Fischer, Leipzig: Teubner, 1906.

Etymologicum Magnum. (ed.). T. Gaisford, Etymologicum magnum. Oxford: Oxford University Press, 1848.

Eustathius Philol. Commentarii ad Homeri Iliadem. (ed.). M. van der Valk, Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes, vols. 1–4. Leiden: Brill, 1:1971; 2:1976; 3:1979; 4:1987.

Hecataeus. Histories. Fragmenta FGrH: Volume-Jacoby -F 1a, 1.

Hesychius. Lexicon. (Alexandrinus) vols. 1-2. Copenhagen: Munksgaard, 1:1953; 2:1966.

Homeri Iliadem (scholia vetera), vols. 1-5, 7. Berlin: De Gruyter, 1:1969; 2:1971; 3:1974; 4:1975; 5:1977; 7:1988.

Homerus Epic. Ilias. (ed.). T.W. Allen, Homeri Ilias, vols. 2–3. Oxford: Clarendon, Press, 1931.

Homerus, Odyssea, ed. P. von der Mühll, *Homeri Odyssea*. Basel: Helbing & Lichtenhahn, 1962: 1–456.

Nicander Colophopnius, Theriaca, Gow A. S. F. & Scholifeld A. F. (Eds.) The poems and poetical fragments, Cambridge UniversityP ress, Cambridge 1953.

Pausanias. Graeciae descriptio. (ed.). F. Spiro, Pausaniae Graeciae descriptio, 3 vols. Leipzig: Teubner, 1903.

Plato. Menexenus. (ed.). J. Burnet, Platonis opera, vol. 3. Oxford: Clarendon Press, 1903.

Plinius C. Secundus. Naturalis Historia (C. Plini Secundi NaturalisHistoriae Libri XXXVII. Vols. 1–5, (ed.). C. Mayhoff, 1892–1909).

Pseudo Scymnus, Ad Nicomedem regem, vv. 1-980 (sub titulo Orbis descriptio), Müller K. (Ed.) Geographi Graeci minores, Vol. 1, Didot, Paris 1855.

Pseudo-Apollodorus. Bibliotheca (sub nomine Apollodori). (ed.). R. Wagner, Apollodori bibliotheca. Pediasimi libellus de duodecim Herculis laboribus [Mythographi Graeci 1. Leipzig: Teubner, 1894.

Scholia in Euripidem. (scholia vetera), ed. E. Schwartz, Scholia in Euripidem, 2 vols. Berlin: Reimer, 1:1887; 2:1891.

Scholia In Homerum, Scholia in Iliadem (scholia vetera), ed. H. Erbse, Scholia Graeca in Homeri Iliadem (scholia vetera), vols. 1-5, 7. Berlin: De Gruyter, 1: 1969; 2: 1971; 3: 1974; 4: 1975; 5: 1977; 7: 1988.

Stephanus Byzantius. Ethnica (epitome). (ed.). A. Meineke, Stephan von Byzanz. Ethnika. Berlin: Reimer, 1849.

Strabo.Geographica. ed. A. Meineke, Strabonis geographica, 3 vols. Leipzig: Teubner, 1877.

Suda. Lexicon. (ed.). A. Adler, Suidae lexicon, 4 vols., Lexicographi Graeci 1.1-1.4., Leipzig: Teubner, 1.1:1928; 1.2:1931; 1.3:1933; 1.4:1935.

Thucydides. Historiae. (ed.). H.S. Jones and J.E. Powell, Thucydidis historiae, 2 vols. Oxford: Clarendon Press, 1:1942 (1st edn. rev.); 2:1942.

Vergilius Maro P.Aeneis,P. Vergili Maronis Opera, R. A. B. Mynors (Ed.), 1972.

Bibliografija

Babić S. 2004, Starije gvozdeno doba centralnog Balkana i grčki svet, Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, Posebna izdanja 81, Čigoja, Beograd 2004.

Busuladžić A. 2015, Privatna antička arheološka kolekcija iz Bosne i Hercegovine (krivotvorine ili originali?), Godišnjak, Knj. 36, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANUBiH), Centar za balkanološka ispitivanja (CBI), Sarajevo 2015, 115 – 141.

Dougherty C. 2006, Prometheus, Routledge, London and New York 2006.

Finley M. I. 1979, The World of Odysseus, Revised Edition, Penguin Books 1979.

Hadžihasanović J. 2015, Sustainable managment of the cultural heritage Mosaics of the National museum: the victims of political manipulations, in L. Kniftz-E. Carbonara eds. Ravenna Musiva. Proceedings of the 2nd International Conference, Ravenna 2015, 330-335.

Hadžihasanović, J. / Kaljanac, A. 2016, Bosnia and Herzegovina: Preventive Archaeology is Still Recovering, u: Recent Developments in Preventive Archaeology in Europe, Proceedings of the 22nd EAA Meeting in Vilnius, 2016, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (Ljubljana University Press, Faculty of Arts) Ljubljana 2016, 293 – 300.

Kaljanac A. 2009, Problematika etnonima Iliri u Periplusu Pseudo Skilaka, Godišnjak, Knj. 36, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANUBiH), Centar za balkanološka ispitivanja (CBI), Sarajevo 2009, 37 – 55.

Kaljanac A. 2010, Legenda o Kadmu i problem porijekla Enhelejaca, Godišnjak, Knj. 39, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANUBiH), Centar za balkanološka ispitivanja (CBI), Sarajevo 2010, 53 – 79.

Калянац А. 2012, Легенда о Кадмеи проблема происхождения энхелейцев, In: Пастухи и Мореходы Эпохи Палеометалла, Stratum Plus Journal, Vol. 2012 Issue 2, Saint Petersburg, Kishinev, Odessa and Bucharest 2012, 145-180.

Kaljanac A. 2013, Arheološka istraživanja etnogenetskih procesa u praistoriji zapadnog Balkana: mogućnosti i ograničenja/Archaeological Researches on the Processes of Ethnogenesis in the Western Balkan's Prehistory: Possibilities and Limitations, Godišnjak, Knj. 42, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANUBiH), Centar za balkanološka ispitivanja (CBI), Sarajevo 2013, 45 – 70.

Kaljanac A. 2015, Historija arheologije, U potrazi za prošlošću, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2015.

Lisičar, P. 1953, Legenda o Kadmu i veze Lihnida s Egejom i Jadranom, Živa antika, god. III, Sveska 1-2, Skopje 1953.

Mesihović, S. / Šačić, *A*. 2015, Historija Ilira, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2015.

Srejović D. 1997, Arheološki leksikon, preistorija Evrope, Afrike i Bliskog istoka, grčka, etrurska i rimska civilizacija, Savremena administracija, Beograd 1997.

Symeonoglou, S. 1985, The Topography of Thebes from the Bronze Age to Modern Times, Princeton 1985.

Tallgren A. M. 1978, The method of prehistoric archaeology, Antiquity XI, 1937, 152–161. and Racial Studies 1, 1978, 401–11.

Watson P. J. 1986, Archaeological interpretation 1985; In: Meltzer D. & Fowler D. & Sabloff J. (Eds.) American Archaeology Past and Future, Smithsonian Institution Press, Washington DC 1986, 439-458.

Godišnjak/Jahrbuch 2016,45: 53-62
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-45.72

Nova kasnobrončanodobna ostava iz Srebrenika: preliminarno izvješće

Martina Blečić Kavur
Koper
Aleksandar Jašarević
Doboj
Almir Mutapčić
Srebrenik

Abstract: Late Bronze Age hoard from Srebrenik it turned up by chance in May 2016. It was discovered in shallow pit on the slope of the hill facing down towards small stream in the village Rapatnice near Srebrenik (Tuzla Canton). The Srebrenik hoard is the largest hoard of bronze metal work yet found. It consists of over 150 pieces divided into 5 groups: weapons, tools, ornaments, bronze sheets and raw materials (ingots), which defined the hoard to be of large quantity and mixed composition. In those aspects, it represents the application of a classical pattern of hoard finds from the wider Pannonian-Carpathian and Eastern Alpine region. According to the typological analysis and its chronological attributions artifacts from hoard show great similarity with findings from nearby hoards, as that from Boljanić dated to the IInd phase of the Urnfield period hoards of Bosnia and Herzegovina, culturally associated with Late Bronze Age Barice-Gređani group. In cultural and technological aspects, it is interpreted in closer association with characteristic pattern of manifestation of hoards over a wide area of south-western Pannonia basin with Slavonia and Serbian Danube region, i.e. with the hoards of the IInd phase of the Continental Croatia – Veliko Nabrđe and with the IInd phase of the Urnfield hoards of Serbian territory. Consequently, the Srebernik hoard is well synchronized with the Ha A1 phase i.e. with the late 13th first half of the 12th century B.C. of the corrected Central European periodization.

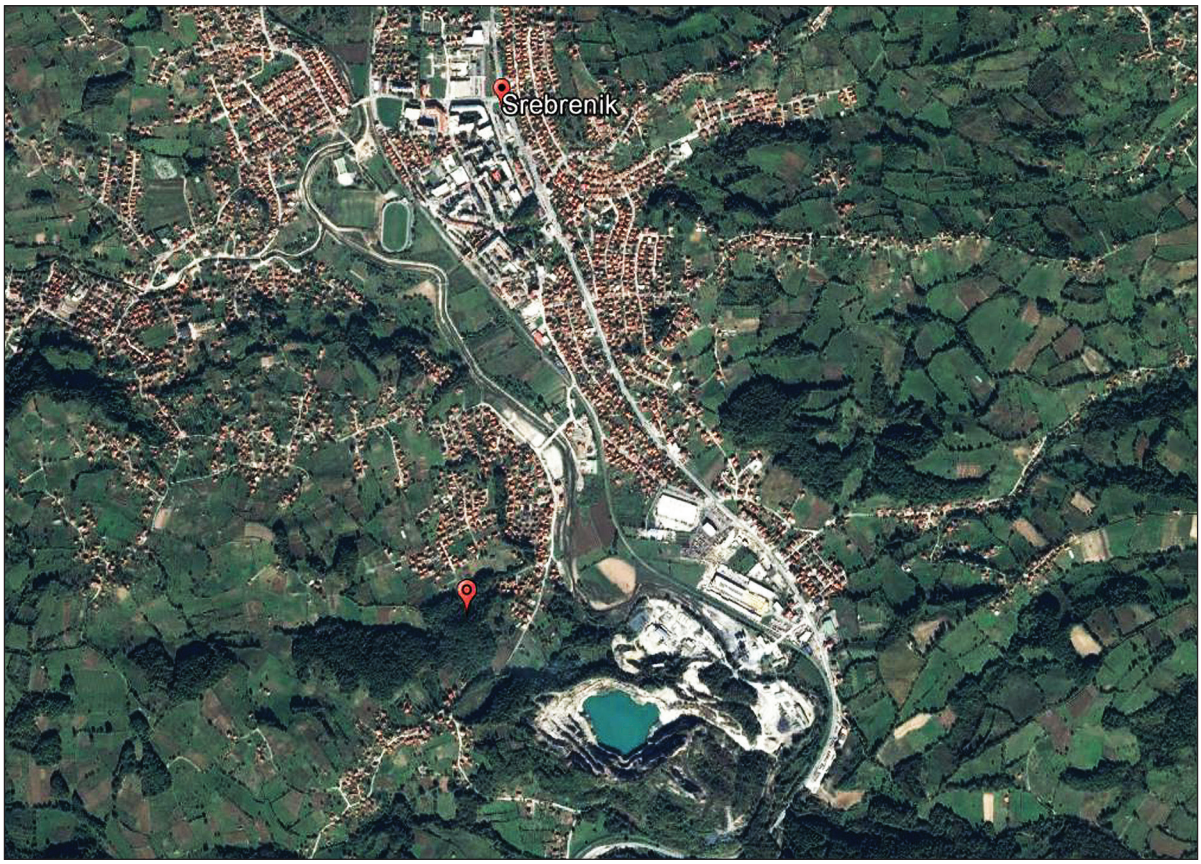
Key words: North Bosnia, The Srebrenik hoard, Late Bronze Age, IInd hoard horizon of Bosnia and Herzegovina, Early Urnfield period, Ha A1, typology, chronology

Sve najbolje u pravilu se dogodi nenadano! Svjesni smo činjenice da ostave u arheologiji imaju gotovo istu sudbinu – dogode se nepredvidljivo, neočekivano i svaki put nas iznova i opet osupnu! Premda nije uvijek tako. Poznajemo mnogo ostava s preciznim kontekstima nalaženja koje su postale paradigmom interpretacija svih drugih "nepredvidljivih" ostava, istraženih u pravilu nestručnim metodama ili prikupljenih prilikom infrastrukturnih radova. Ostave brončanih predmeta općeproširen su fenomen i time eklatantno obilježje kasnog brončanog doba europskog prostora u cjelini. Velik broj njih poznajemo i iz Bosne i Hercegovine, osobito s područja sjeverne Bosne, a kataloški su i vrlo opsežno objavljene u monografskom izdanju *Prähistorische Bronzefunde, Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina* Petera Königa.[1] Dotadašnje se poznavanje i interpretiranje ostava sustavno poboljšava i nadopunjuje, pa je objavljeno već mnogo novih nalaza i rasprava na tu temu (Sl. 7).[2] Kontekstu pridružujemo, i ovdje predstavljamo, novonađenu ostavu iz sjeverne Bosne – *ostavu iz Srebrenika* (Sl. 3).

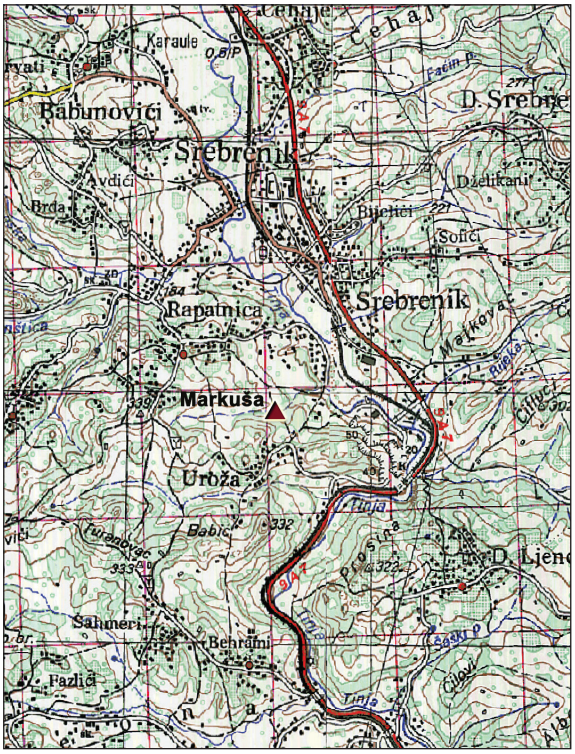
Ostava iz Srebrenika neočekivan je i uzbudljiv nalaz u punom smislu tih riječi. Nađena je prilikom kopanja humusa u naselju Rapatnici kod Srebrenika (Tuzlanski kanton), u svibnju

[1] König 2004.

[2] Gavranović 2011; Gavranović 2013; Blečić Kavur / Jašarević 2014; Jašarević / Blečić Kavur / Ćubela 2015; Gavranović / Sejfuli 2015; Pavlin / Jašarević 2016.

Sl. 1. *Položaj ostave u naselju Rapatnica općine Srebrenik*

Sl. 2. *Pozicija ostave u šumi Markuša u Rapatnici, Srebrenik* (topografska karta, M. 1 : 50 000)

2016. godine (Sl. 1). Mjestom nalaženja, tj. mikrolokacijom, smješta se u šumu Markušu kroz koju prolazi potok koji se ulijeva u rijeku Tinju u Srebreniku (Sl. 1-2). Zemljopisno, to je područje doticaja ravničarskih dijelova južne Posavine s najsjevernijim planinskim lancem u ovom dijelu Bosne. Srebrenik je okružen masivima Majevice i Trebave koji se spuštaju u prostranu ravnicu. Njom, od juga prema sjeveru, protječe Tinja utječući sjevernije u rijeku Savu. No, dolina Tinje na svojevrstan je način i izolirana: s istočne strane planinskim vijencima Majevice, sa zapadne strane Ratišom, na sjeveru ju zatvara klisura Ormanica, a južno prijevoj Previla (Sl. 1-2).[3]

Okolnosti nalaza ostave i točna lokacija dobro su poznati, što nalaz čini vrjednijim i arheološku interpretaciju sigurnijom. Jasmin Buljubašić iz Kiseljaka naišao je na grupu brončanih predmeta (ukupno 124), koji su potom predati Policijskoj upravi u Srebreniku. Ubrzo je općina Srebrenik otkupila sve pronađene predmete koji se trenutno čuvaju u *JU Centar za kulturu i informisanje*

[3] Mutapčić 2005, 69-70.

Sl. 3. *Ostava iz Srebrenika*

Srebrenik.[4] Prema riječima nalaznika[5] i obilaskom lokacije ustanovljeno je da su predmeti bili ukopani u jamu na padini brda s desne strane potoka (Sl. 1). Istraženi su u plitkoj jami na svega 20-30 cm ispod površine, izmiješani s humusom i sitnim kamenjem. Čini se vjerojatnim da je takva situacija rezultat ispiranja zemlje, pri čemu je prvobitan ukop morao biti znatno dublji. Nisu pronađeni dokazi o postojanju bilo kakve konstrukcije, a okolnosti nalaza ne dopuštaju egzaktnu interpretaciju načina deponiranja određenih nalaza u okviru jame. Ponovnim obilaskom terena provedena je detaljna prospekcija mikrolokacije; na istom mjestu suhim prosijavanjem zemlje i uz pomoć detektora (Sl. 2). Istraženo je dodatnih 26 predmeta, uglavnom manjih komada nakita i sirove bronce. Ukupan broj predmeta u ostavi iznosi sada 150 komada i najvjerojatnije predstavlja konačan broj predmeta pohranjenih u određenom trenutku (Sl. 3).

Građu ostave prema atributima čini 5 kategorija: oružje, oruđe, nakit, limovi i brončana sirovina (ingoti). Podijeliti ih možemo u nekoliko tipoloških skupina (Sl. 3-5):

- ulomak rukohvatne ploče punokovinskog mača
- 3 vrha koplja
- 1 fragmentirani nož s trnastom drškom
- ulomak noža s jezičastom drškom
- 11 tuljastih sjekira
- 10 ulomaka tuljastih sjekira
- 1 sjekira sa zaliscima
- 37 srpova s jezičastom drškom
- 28 ulomaka srpova s jezičastom drškom
- ulomak pile
- 7 narukvica/nanogvica
- 4 ulomka narukvice/nanogvice i torkves
- fibula u obliku violinskog gudala
- 2 ulomka brončanih limova
- 42 veća i manja ingota i komada bronce.

Ukupna težina ostave iznosi 20.749 g.

Pred nama je dakle velika ostava miješanog sastava iz II. horizonta ostava kasnog brončanog doba Bosne i Hercegovine. Smjesta se uočava kako je razmjer zastupljenosti predmeta izrazito divergentan. U najvećoj mjeri prisutni su srpovi s jezičastom drškom za dešnjake koji su vrlo dobro očuvani i u pravilu ukrašeni (Sl. 3, 4, 5: 6-8). Dio je srpova oštećen ili zastupljen u manjim ulomcima. Slijede tuljaste sjekire, u nekako ravnomjernom odnosu cijelih i fragmentiranih primjeraka (Sl. 5, 2-3). Pojedine tuljaste sjekire ukazuju na poluproizvode, tj. na nedovršene ili "neuspjele" primjerke. Samo je jedna u potpunosti očuvana sjekira s prema tjemenu podignutim zaliscima (Sl. 5, 1). Ingoti čine također veću skupinu predmeta i prisutni su kako u velikim planokonveksnim (pogačastim) ingotima, tako i u sitnim ulomcima ili amorfnim komadima sirove bron-

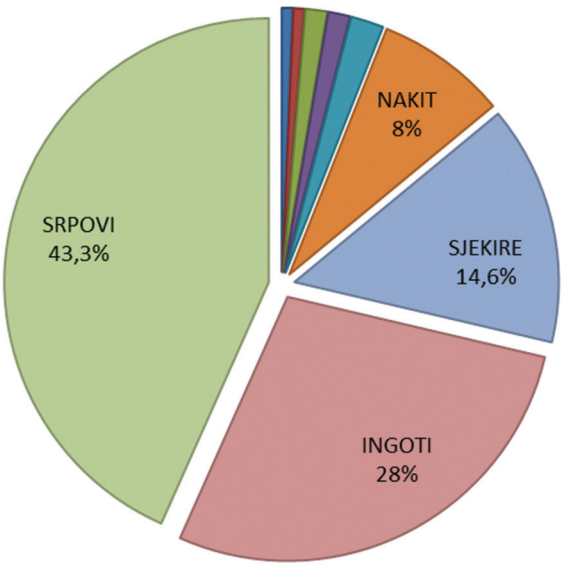
[4] Srdačno se zahvaljujemo Edinu Šakoviću (Gračanica), Agi Mujkanoviću (Tešanj) i Edinu Mutapčiću (Srebrenik) koji su sudjelovali pri nalaženju i dokumentiranju srebreničke ostave i omogućili nam da se ona u najkraćem vremenu stručno obradi i znanstveno predstavi u ovome izdanju *Godišnjaka*.

[5] http://balkans.aljazeera.net/vijesti/srebrenik-otkriveno-zakopano-blago-staro-3000-godina (15. 11. 2016.).

ce (Sl. 3). Nakit je predočen s velikom fibulom u obliku violinskog gudala sa spiralnim zaključkom noge, s nekoliko narukvica/nanogvica i s ulomkom torkvesa (Sl. 5, 10). Oružje navalnog tipa predstavljaju ulomak rukohvatne ploče mača s punokovinskom drškom i tri vrha koplja (Sl. 5, 4-5). Noževi su zastupljeni s dva tipološki različita primjerka, a nađen je i jedan ulomak presavijene pile (Sl. 5, 9). Mač i noževi znatno su fragmentirani, dok su vrhovi koplja u potpunosti očuvani bez ikakvih tragova namjerne ritualizacije. Zanimljivi su i namjerno presavijani brončani limovi od kojih je jedan ulomak okova (dio posude?) i posebno ukrašen tanki lim dekorativne namjene (Sl. 3).

Ostava je pozornosti vrijedna i zbog zastupljenosti vrlo velikog broja predmeta, čak 40%, očuvanih u cijelosti, npr. sjekire, srpovi, vrhovi koplja ili nakit, pogotovo fibula (Sl. 3). Većina predmeta ipak je fragmentirana (60%) i najvjerojatnije je bila namijenjena daljnjoj obradi ili preradi pa, izuzev samih ingota, njihovu ulogu ili funkciju mogli su imati kako srpovi i sjekire tako i različit kolutast nakit. Najbrojnije su zastupljeni srpovi s 43,3%, ingoti s 28% i tuljaste sjekire s 14,6% (Sl. 4). Nasuprot njima, s malim su omjerom prisutni nakit (8%), mač, noževi i vrhovi koplja (Sl. 4). Stoga nam i tako odabran sastav građe ukazuje na uobičajenu (ritualnu) praksu, tj. obrazac deponiranja koji se slijedi pri velikim ostavama miješanog sastava II. horizonta šire panonsko-karpatske i istočnoalpske regije.[6] Izbor predmeta koji je dakle prikupljen i odložen, različit stupanj njihove očuvanosti uz evidentno različite prakse ritualizacije atribuira ju kao sirovinsku ostavu vrlo visoke tehnološke razine izvedbe. Premda je ostava najvjerojatnije bila zakopana u jednom postupku, u sastavu međutim razaznajemo odraz prikupljanja predmeta kroz duži vremenski raspon, što anticipira moguće interpretiranje ostave u smislu individualnog ili kolektivnog vlasništva povezanog uz određene djelatnosti zajednice s različitim društvenim međuodnosima.

Za pobliže vremensko određenje srebreničke ostave uporište nam pružaju kronološki dobro određeni tipovi pojedinih predmeta. Brojni srpovi s jezičastom drškom, osnovnim oblicima i ukrasima odgovaraju njihovom široko raspro-

Sl. 4. *Zastupljenost i omjer kategorija predmeta u srebreničkoj ostavi*

stranjenom trendu starije faze kultura polja sa žarama prostranog karpatsko-panonskog područja, među kojima se posebno ističe velika zastupljenost srpova tipa Uioara 1 i Uioara 3, iako ima i drugih varijanti (Sl. 3; 5, 6-8).[7] U istu se kulturno-distribucijsku sliku uklapaju i tuljaste sjekire s ušicom ili bez nje, s plastičnim "V" ornamentom na tuljcu starije varijante i standardnog oblika (Sl. 5, 2). Njihovu proizvodnju i korištenje slijedimo još od Br D i u Ha A stupnjevima.[8] Istovremene su i sjekire s profiliranim, narebrenim obodom tuljca (Sl. 5, 3). Međutim, one su obilježje regionalnog kulturno-obrtničkog kruga II. horizonta ostava Međuriječja i poglavito srpskog Podunavlja, premda su zabilježene i u ostavama sjeverne Bosne.[9]

Nasuprot brojnijim i u sjevernoj Bosni učestalim nalazima sjekira i srpova, pojedinačni primjerci izuzetno su vrijedni i većinom predstavljaju ili prve nalaze toga tipa na području Bosne i Hercegovine ili iznimno dragocjene predmete.

[6] Turk 1996, 108-112; usp. Hansen 1994; Turk 2012.

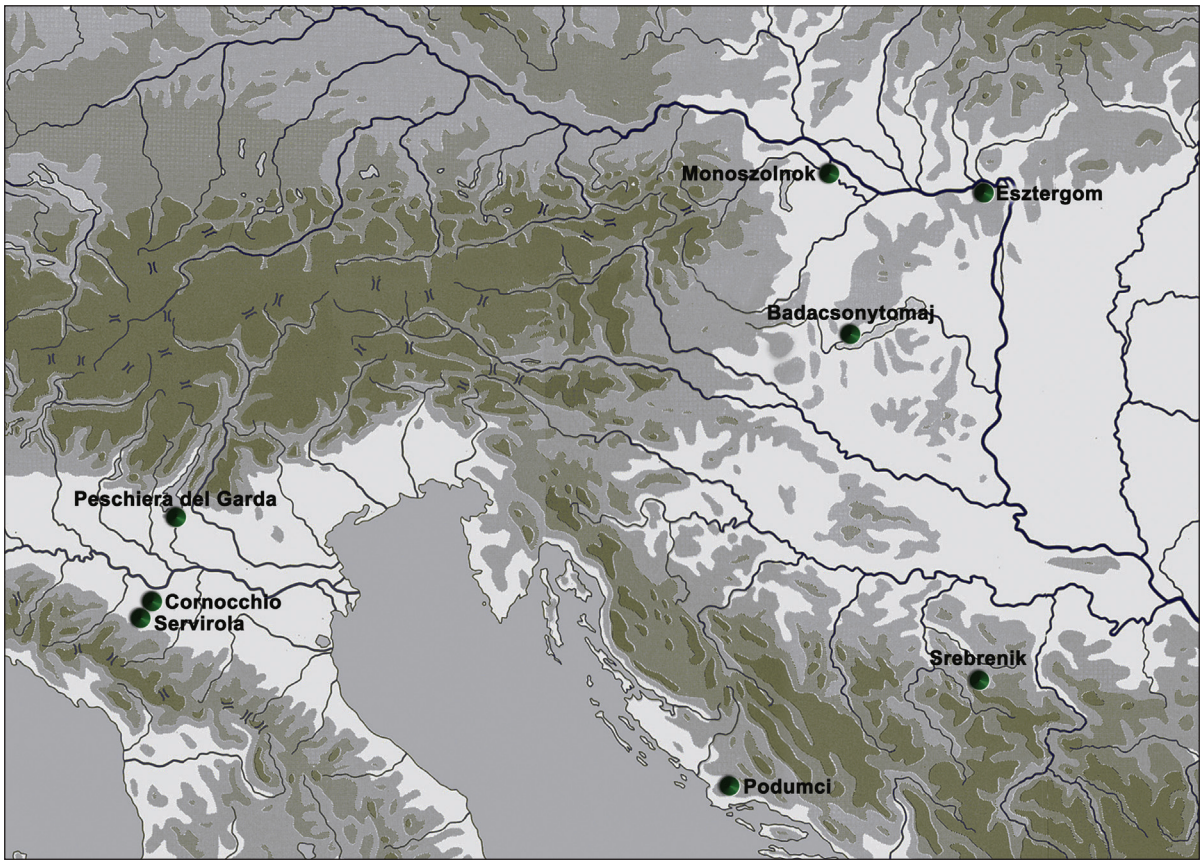
[7] König 2004, 55-60; Gavranović 2011, 150-151, Karte 52; usp. Petrescu-Dâmboviţa 1978, 26-30; Vasić 1994, 26, 30; Jovanović 2010, 24-26, Karta 4; Pavlin 2010; Pavlin / Jašarević 2016.

[8] Žeravica 1993, 86, 92-93, 96-100, T. 31, 425, T. 34, 461; Hansen 1994, 158, Sl. 87, 177-185; König 2004, 35-42; Jovanović 2010, 27-28; Gavranović 2011, 130-133, Karte 42-43; Blečić Kavur / Jašarević 2014, 37-39, Sl. 6.

[9] König 2004, 45-46; Gavranović 2011, 133-134, Karte 44; usp. Vinski-Gasparini 1973, T. 62, 16; T. 3A, 3; Žeravica 1993, 81-84, T. 25, 335-339; Jovanović 2010, 29-30.

Sl. 5. *Izbor predmeta iz srebreničke ostave*

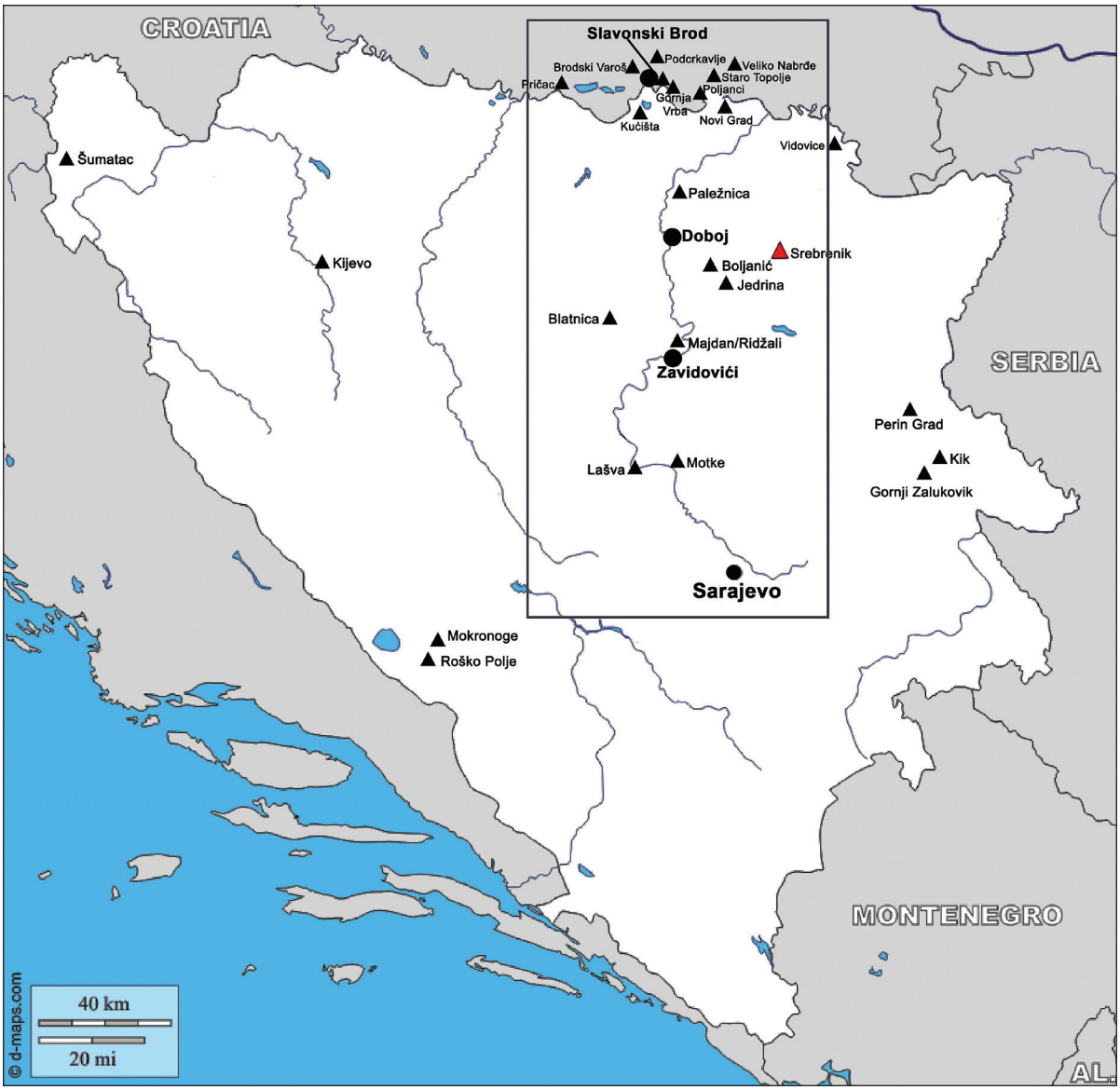

Sl. 6. *Rasprostranjenost fibula u obliku violinskog gudala tipa Unter-Radl – Podumci* (nadopunjeno prema Pabst 2014)

Ponajprije izdvajamo sjekiru s prema tjemenu podignutim zaliscima tipa Haidach,[10] karakterističnu za stariju fazu kulture polja sa žarama u sjevernijim ostavama alpske i južnopanonske regije (Sl. 5, 1).[11] Zatim, tu je mali ulomak rukohvatne ploče, visoko postavljenih ramena, s jednom zakovicom i sa sačuvanim utisnutim ukrasom spirale, usporednih linija i punciranih točkica (Sl. 5, 4). S obzirom na te elemente približavamo ga mačevima s punokovinskom drškom s tri rebra, ili tipu Erlach (Erding) ili tipu Schwaig,[12] koji će u oba primjera predstavljati do sada njihov najjužniji nalaz. Prvi je nalaz i ulomak noža jezičaste drške, koji uspoređujemo s noževima tipa Matrei – Mühlau (Sl. 5, 9).[13] U tipološkom smislu, i mač i nož obilježili su Ha A1 stupanj,[14] u čiji se vremenski okvir pridružuju i vrhovi kopalja, osobito ono manje, lovorovog oblika lista, s profiliranim, rebrastim gornjim dijelom tuljca karpatske provenijencije.[15] Izvanredni su i nalazi skoro u cijelosti sačuvane fibule oblika violinskog gudala Unter-Radl – Podumci varijante (Sl. 5, 10; 6) tipične za Br D/ Ha A1 horizont[16] i ukrašeni lim dekorativnog diska s koncentričnim kružnicama, koji su također bili u trendu razdoblja starije faze kulture polja sa žarama južnopanonskog prostora.[17]

Velike ostave miješanog sastava s najvećom zastupljenošću srpova i ingota česte su i karakteristične za karpatsko-panonski obrtnički krug

[10] Mayer 1977, 152-158, T. 49.
[11] Vinski-Gasparini 1973, T. 46, 14-16; T. 76, 1; T. 78, 4-6; usp. Turk 1996, 108.
[12] Harding 1995, 73-75, T. 30; usp. Müller-Karpe 1961, 7-17, T. 4-5, 9-10; Stockhammer 2004, 35-44.
[13] Bianco Peroni 1976, 16-19, T. 3; usp. Hohlbein 2008, 297-308, T. 41, 343-345, 42.
[14] Stockhammer 2004, 61-63; Hohlbein 2008, 305-306; Turk 2014, 129-130.
[15] Vinski-Gasparini 1973, 94, 104, T. 27, 25; T. 77, 24; T. 97, 11; König 2004, T. 1, 5-6; usp. Pabst 2013, 160-162, Abb. 2; Vasić 2015, 45-49.
[16] Pabst 2011, 200-202, Abb. 1; Pabst 2012, 317-318, K. 32; Pabst 2014, 87-91, Abb. 2; usp. Kashuba 2008.
[17] Mödlinger / Piccardo 2013, 299-302, 307-309, Fig. 3-4; usp. König 2004, 75-76.

Sl. 7. *Karta položaja važnijih gradova* (●) *i ostave Srebrenik u kontekstu* Ha A1 *faze, tj.* II. *stupnja ostava na području BiH i Brodskog Posavlja* (▲) (nadopunjeno prema Blečić Kavur / Jašarević 2014)

osobito sjevernije Posavine (Sl. 7) s kojim je regija Srebrenika prirodno i izravno komunicirala dolinom rijeke Tinje. Osnovnom tipološko-stilskom analizom i kronološkom atribucijom, srebreničku ostavu, poput one iz obližnjih Boljanića,[18] pridružujemo starijem razdoblju kultura polja sa žarama, tj. pripisujemo ju II. fazi ostava Bosne i Hercegovine koje za ovo područje možemo razumjeti unutar grupe Barice-Gređani.[19] Kulturno i tehnološki, interpretiramo ju u uskoj povezanosti sa svojstvenim obrascem manifestiranja ostava na širem prostoru jugozapadne Panonije i podunavskog prostora, odnosno s II. horizontom ostava (Veliko Nabrđe) u sjevernoj Hrvatskoj[20] i s II. fazom ostava na teritoriju Srbije.[21] U tom smislu, vremenski je dobro sinkronizirana s Ha A1 stupnjem srednjoeuropske periodizacije 13. i 12. stoljeća pr. Kr.

Područje općine Srebrenik, odnosno doline rijeke Tinje, do prije nekih dvadesetak godina bilo je "pusto" na arheološkoj karti Bosne i Hercegovine, sa svega par u stručnoj literaturi

[18] König 2004, 191-194, T. 14-19.
[19] Čović 1988, 60-61; Gavranović 2011, 243-248.
[20] Vinski-Gasparini 1973; Vinski-Gasparini 1983; Ložnjak Dizdar 2011.
[21] Vasić 1982; usp. Jovanović 2010.

evidentiranih srednjovjekovnih lokaliteta.[22] U posljednjih desetak godina ustanovljena su nova nalazišta, ponajprije gradinska naselja; Zaketuša iznad sela Straža ili pak Gradine ispod Kuga koja prate dolinu Tinje. Sva ona pokazuju sličnost u građi kasnog brončanog doba koju poznajemo iz susjednih regija sjeverne Bosne.[23] Ostava iz Srebrenika (Rapatnica) izuzetno je vrijedan prilog arheološkoj topografiji sjeveroistočne Bosne, odakle već poznajemo desetak nalaza ostava – od Novog Grada kod Odžaka, Vidovice, zatim Boljanića, Monja i Pašalića kod Gračanice, sve do Bokavića kod Lukavca (Sl. 7).[24] Evidentirane su sredinom prošlog stoljeća pa su podatci o njihovim nalascima, ako ih uopće ima, vrlo šturi, a do muzejskih su zbirki uglavnom dospjele u krnjem obliku i sastavu.

Kao najveća ostava zapadnog Balkana i današnje Bosne i Hercegovine, srebrenička je ostava upravo zbog točnih i potpunih nalazišnih podataka, kao i zbog reprezentativnog sadržaja, jedinstven nalaz u posljednjih 30-ak godina i nedvojbeno će postati paradigmom interpretacija budućih istraživanja kasnobrončanodobnih ostava.[25]

Summary

New Late Bronze Age hoard from Srebrenik: a preliminary report

Late Bronze Age hoard from Srebrenik, like so many other hoards, it turned up by chance in May 2016. Information concerning the find, are better known, according to finder hoard was discovered in shallow pit on the slope of the hill facing down towards small stream in the village Rapatnice near Srebrenik (Tuzla Canton). Bronze findings were mixed with humus and small stones. The find is therefore remarkable both for the possibility to locate the exact find spot and discovery of the entire inventory of hoard.

The Srebrenik hoard is well preserved and was composed of 150 pieces divided into group of weapons, tools, ornaments and ingots:

- hilt fragment of hilted sword
- three spears
- fragment of knife with thorn handle
- fragment of knife with flat handle
- eleven socketed axe
- ten fragments of socketed axe
- one axe with the central sideburns
- thirty-seven sickles with tongue-shaped handle
- twenty-eight fragments of sickles with tongue-shaped handle
- fragment of saw
- seven bracelets/anklets
- four fragment of bracelets/anklets
- violin bow fibula
- two fragments of sheet
- forty-two pieces of ingots or scraps

The total weight is 20.749 g.

On this precisely defined inventory we came to see some traditional weapons, warrior equipment and/or tools which defined the hoard to be of large quantity and mixed composition, with diverse items preserved to a different extent. More than 40% is completely preserved which includes spears, axes, sickles or some types of ornaments. However, most of the findings are fragmented (60%) and prepared for further metallurgical processing of re-melting, exception to this are found of ingots, the role of which may also have some sickles, axes and different ornaments. The hoard is represented with sickles 43,3%, ingots 28%, axes 14,6%, and in a smaller percentage with ornaments 8% and fragments of sward, spears and knifes.

In cultural and historical aspects, it represents the application of a classical pattern of hoard finds from the south Pannonia region. The find is therefore remarkable both for the local area and in general because it represents a direct link to Posavina across the Tinja river valley. According to the typological analysis and its chronological attributions artifacts from hoard show great similarity with findings from nearby hoards, as that from Boljanić dated to Bosnian hoards of the IInd phase, culturally associated with Late Bronze Age Barice-Gređani group. Hoards with similar compositions from the Early Urnfield period, can be also found in the southwestern Pannonian basin with Slavonia and Syrmia, in Serbian Danube river Basin and Transylvania. In most cases, just as in this hoard, sickles predominate in terms of quantity. On the basis of chronological analysis, the hoard has been placed in the Ha A1 phase (13th -12th century BC) of the Central European periodization, consequently in the hoards of the IInd phase of the Urnfield culture of Continental Croatia – Veliko Nabrđe.

[22] Basler 1988, 108; Miletić 1988, 107.

[23] http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2800; http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2854 (15. 11. 2016.).

[24] König 2004.

[25] Fotografije je izradio A. Jašarević, grafiku i kartografiju potpisuje M. Blečić Kavur.

Literatura

Basler, Đ. 1988, Srebrenik, Gornji Srebrenik, Tuzla, Arheološki leksikon, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988, 108.

Bianco Peroni, V. 1976, Die Messer in Italien / I coltelli nell'Italia continentale, Prähistorische Bronzefunde VII/2, München 1976.

Blečić Kavur, M. / Jašarević, A. 2014, Kasnobrončanodobna ostava Majdan/Ridžali, Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja 43, Sarajevo 2014, 35-49.

Čović, B. 1988, Barice-Gređani – kulturna grupa, Arheološki leksikon, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 60-61.

Gavranović, M. 2011, Die Spätbronze – und Früheisenzeit in Bosnien, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 195, Bonn 2011.

Gavranović, M. 2013, Urnenfelderzeitliche Gussformen aus dem westlichen Balkan, u: S. Berecki, S.n/ Nemeth, R. / Rezi, B. (ur.), Bronze Age Craftsmen in the Carpathian Basin. Proceedings of the international colloqium from Târgu Mureş 5th–7th October 2012, Târgu Mureş 2013, 149-167.

Gavranović, *M. / Sejfuli, A.* 2015, Unpublizierte Bronzefunde aus dem Lašvatal in Zentralbosnien, Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja 44, Sarajevo 2015, 67-94.

Hansen, S. 1994, Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatbecken, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 21, Bonn 1994.

Harding, A. 1995, Die Schwerter im ehemaligen Jugoslawien, Prähistorische Bronzefunde IV/14, Stuttgart 1995.

Hohlbein, M. 2008, Die spätbronze- und urnenfelderzeitlichen Bronzemesser im mittleren und südlichen Westdeutschland I (Vollgriffmesser, Rahmengriffmesser, Griffplattenmesser, Griffzungenmesser, Tüllengriffmesser, Sichelmesser), Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelms – Universität zu Münster, Münster 2008.

Jašarević, *A. / Blečić Kavur, M. / Ćubela, D.* 2015, Special Edition: Studies of Late Bronze Age hoards from northern Bosnia, Archaeometallurgy in Europe IV, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid 2015, 71-72.

Jovanović, D. B. 2010, Ostave Vršačkog gorja: Markovac – Grunjac, Gradski muzej Vršac, Vršac 2010.

Kashuba, M. 2008. Die ältesten Fibeln im Nordpontus. Versuch einer Typologie der einfachen Violinbogenfibeln im südlichen Mittel-, Süd- und Südosteuropa, Eurasia Antiqua 14, Bonn 2008, 193–231.

König, P. 2004, Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina, Prähistorische Bronzefunde XX/11, Stuttgart 2004.

Ložnjak Dizdar, D. 2011, Starija faza kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj – novi izazovi, u: Dizdar, M. / Ložnjak Dizdar, D. / Mihelić, S. (ur.), Starija faza kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj – novi izazovi, Osijek 2011, 12-35.

Mayer, E. F. 1977, Die Äxte und Beile in Österreich, Prähistorische Bronzefunde IX/9, München 1977.

Miletić, N. 1988. Metljika, Čehaje, Srebrenik, Arheološki leksikon, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988, 107.

Miletić, N. 1988. Mećava, Srebrenik, Arheološki leksikon, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988, 107.

Mödlinger, M. / Piccardo, P. 2013, Manufacture of Eastern European decorative tin – bronze discs from twelfth century BC, Archaeological and Anthropological Sciences 5, Berlin – Heidelberg 2013, 299-309.

Müller-Karpe, H. 1961, Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern, Münchner Beiträge zur Vor-und Frühgeschichte 6, München 1961.

Mutapčić, E. 2005. Kulturno-historijska baština općine Srebrenik i njena primjena u turističke svrhe, Članci i Građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, 18, 69-77.

Pabst, S. 2011, Die großräumige Ausbreitung der Brillenfibeln am Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit Kommunikationswege und soziale Hintergründe u: Dietz, U. L. / Jockenhövel, A. (ur.), Bronzen im Spannungsfeld zwischen praktischer Nutzung und symbolischer Bedeutung, Beiträge zum internationalen Kolloquium am 9. und 10. Oktober 2008 in Münster, Prähistorische Bronzefunde XX/13, Stuttgart 2011, 199-234.

Pabst, S. 2012, Die Brillenfibeln: Untersuchungen zu spätbronze- und ältereisenzeitlichen Frauentrachten zwischen Ostsee und Mittelmeer, Marburger Studien zur Vor- und Fruhgeschichte 25, Rahden/ Westfalen 2012.

Pabst, S. 2013, Tracht und Bewaffnung in spätbronzezeitlichen Grabfunden Westmakedoniens. Untersuchungen zu auswärtigen Beziehungen, u: The Archaeological Work in Upper Macedonia 2010, Aiani – Heidelberg, AEAM 2, 2011, Aiani 2013, 155-171.

Pabst, S. 2014, Der Beginn der Fibeltracht im Karpatenbecken und das Verhältnis der Bz D/Ha A1-zeitlichen Hortfundhorizonte, u: D. Ložnjak Dizdar / M. Dizdar (ur.), The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube. Proceedings International Conference Osijek, October 20-22, 2011, Serta Instituti Archaeologici 1, Zagreb 2014, 83-99.

Pavlin, P. 2010, Bronastodobni jezičastoročajni srpi v jugovzhodni Evropi, Univerza v Ljubljani, Doktorska disertacija, Ljubljana 2010.

Pavlin, P. / Jašarević, A. 2016, Depo iz starejšega obdobja kulture žarnih grobišč iz Paležnice Donje pri Doboju (Bosna in Hercegovina) / The Early Urnfield period hoard from Paležnica Donja near Doboj (Bosnia and Herzegovina), Arheološki vestnik 65, Ljubljana 2016, 31-72.

Petrescu-Dâmbovița, M. 1978, Die Sicheln in Rumänien, Prähistorische Bronzefunde XVIII/1, München 1978.

Stockhammer, P. W. 2004, Zur Chronologie, Verbreitung und Interpretation urnenfelderzeitlicher Vollgriffschwerter, Tübinger Texte 5, Rahden/ Westfalen, 2004.

Turk, P. 1996, Datacija poznobronastodobnih depojev / The Dating of Late Bronze Age Hoards, u: Teržan, B. (ur.), Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem II / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia II, Katalogi in monografije 30, Ljubljana 1996, 89-124.

Turk, P. 2014, Bronastodobna polnoročajna meča iz Ljubljanice / Two Bronze Age solid-hilted swords from the River Ljubljanica, u: Tecco-Hvala, S. (ur.), Studia Praehistorica in Honorem Janez Dular, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 30, Ljubljana 2014, 123-136.

Vasić, R. 1994, Die Sicheln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Mazedonien), Prähistorische Bronzefunde XVIII/5, Stuttgart 1994.

Vasić, R. 2015, Die Lanzen- und Pfeilspitzen im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo, Mazedonien), Prähistorische Bronzefunde V/8, Stuttgart 2015.

Vinski-Gasparini, K. 1973, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Monografije 1, Zadar 1973.

Vinski-Gasparini, K. 1983, Kultura polja sa žarama sa svojim grupama, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Brončano doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1983, 547-646.

Žeravica, Z. 1993, Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina, Prähistorische Bronzefunde IX/18, Stuttgart 1993.

Godišnjak/Jahrbuch 2016,45:63-104
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-45.73

Tipologija rimskih urni iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine

Adnan Busuladžić
Sarajevo

Abstract: This paper treats various forms of Roman urn, evidence of cremation as a customary manner of burial in what is now Bosnia and Herzegovina. The Antiquities Department of the National Museum of Bosnia and Herzegovina holds the largest collection of Roman urns of various types and dates: 76 complete or fragmentary specimens. The urns may be classified in terms of material into glass, pottery and stone urns. Several different forms are identified within each group. The most diverse are stone urns, which may be square, rectangular box-shaped and sarcophagus-like, or cylindrical.

Key words: stone, square, rectangular box-shaped, sarcophagus-like, cylindrical, glass, pottery urns, inhumation, cremation, necropolises, typology of Roman urns.

Uvod

U zbirci Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalazi se 76 fragmentiranih ili cijelih urni, koje su u Muzej dospjele arheološkim istraživanjima, ali i kao slučajni nalazi, putem donacija i otkupa. Gotovo na svakom većem i značajnijem antičkom arheološkom lokalitetu, uz profane sadržaje koji se mogu definirati kao stambeni, gospodarski i vojni objekti, ceste, urbana i ruralna naselja, pronalažen je veći ili manji broj pojedinačnih grobnica i nekropola.[1] Ovaj segment je zastupljen u različitim vidovima pokretnih nalaza i priloga, a najčešće je riječ o titulima, stelama, grobnim arama, cipusima, arhitektonskim objektima – mauzolejima, ali i urnama.[2]

Osnovna metodološka odrednica prilikom pisanja ovog rada odnosila se na tipološku determinaciju na temelju vrste materijala, dimenzija i oblika, koji su i rezultirali pojavom različitih tipova urni. Rad se odnosi primarno na predmete koji su pohranjeni u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, bez obzira na mjesto i kontekst pronalaska. Cilj ovog rada se prvenstveno odnosi na muzeološku obradu i prezentaciju predmeta koji se definiraju kao urne ili osteoteke, te pokušaj rekonstrukcije osnovne običajne prakse u ovom segmentu svakodnevnog života.[3] Rad prvi put publicira i neke primjerke koji do sada nisu bili predmetom nikakve stručne obrade niti prezentacije.

U zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine najveći broj njih pripada kamenim urnama i osteotekama, ali je zabilježen i izvjestan broj staklenih i keramičkih primjeraka.[4] Urna je predstavljala posudu od različitih materijala[5] koja je korištena za pohranu ostataka spaljene umrle osobe.[6] U staroj Grčkoj su u funkciji urne korištene sve vrste posuda iz svakodnevnog života, dok su kod Etruraca imale oblik kuće ili stilizi-

[1] O mortalitetu u rimsko doba vidi: Grupa autora 2013, 86-90.
[2] Paškvalin 2012.
[3] Rad ne tretira značajan broj rimskih urni i osteoteka koji se nalaze u zbirkama u Livnu, Bihaću i drugim mjestima u Bosni i Hercegovini. S druge strane u ovom su radu publicirani i primjerci koji u današnjem kontekstu pripadaju prostoru Republike Hrvatske, a pohranjeni su u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine.
[4] Paškvalin 2012, 349.
[5] Pored već spomenutih uobičajenih materijala, poput kamena, keramike i stakla, zabilježeni su i slučajevi metalnih urni, Jovanović 1984, 97-98.
[6] Paškvalin 2012, 349.

rane ljudske figurine. U rimskom periodu urne dobijaju i naziv *olla cineraria*.[7]

U predrimsko i rimsko doba, sve do perioda kasne antike, na području ondašnje provincije Dalmacije, kao i u Rimskom carstvu uopće, egzistirala su dva načina ukopa:[8] inhumacija (skeletno sahranjivanje) i incineracija (spaljivanje tijela).[9] Inhumacija je predstavljala najstariji i najzastupljeniji način sahranjivanja. To je, kao i danas, bilo zatrpavanje tijela umrlog u zemlju te prekrivanje granjem, kamenjem, zemljom, rožinom ili sličnim materijalima koji obezbjeđuju "mir" umrlom, odnosno zaštitu tijela od ljudi ili životinja. Tokom višemilenijskog razdoblja razvili su se čitavi sistemi inhumiranja umrlih: u pećinskim staništima, u podnicama prostorija za obitavanje živih, u jamama za skladištenje hrane, da bi rješenje koje je podrazumijevalo prostor rezerviran samo za ovu namjenu – groblje, kasnije postalo jedina opcija. Kao rezultat postojanja naseljenih mjesta te neminovnosti umiranja i potrebe zbrinjavanja tijela umrlih, javile su se nekropole kao prostor – sveto mjesto.[10] O detaljima vezanim za pogrebne običaje koji su održavani u Rimu i koji su bili zakonom precizirani postoje mnogobrojni pisani izvori.[11] Detalje vezane za pogreb određivali su edilski propisi. Ovi propisi su posigurno sprovođeni i u provincijama Rimskog carstva, s pojedinim inkorporiranim elementima autohtonog stanovništva. Jedan od kriterija je upravo bio i zabrana ukopa u gradu[12] i formiranje groblja izvan urbanih površina.[13]

Na ovim mjestima, pored postupka inhumacije – zatrpavanja tijela, vremenom se razvio i drugi način, incineracija.[14] Osnovna razlika u odnosu na prethodni postupak odnosila se na činjenicu da je ovo bio ritual spaljivanja tijela umrlih.[15] Najstariji tragovi ovog običaja vezuju se za period mezolita. Ova vrsta pogreba se rijetko javlja u neolitu, da bi već od eneolita bila češće obavljana. U toku bronzanog doba običaj incineracije se intenzivirao, da bi krajem ovog perioda postao općeprihvaćen u Evropi. Period antičke grčke i etrurske civilizacije nije u masovnom broju bilježio ovu pojavu, da bi od ranog Rimskog carstva ili od V stoljeća stare ere, pa do sredine III stoljeća nove ere, ovaj pogrebni obred postao preovlađujući. Već od II stoljeća postupno se javlja paralelni običaj oba sistema ukopa. Ovi običaji i periodično pojavljivanje jednog, drugog ili oba ovisili su i o trenutnoj modi i tendencijama te pojavi različitih mističnih kultova. Na to su direktni uticaj, između ostalog, imali i carevi koji su svojim primjerima uvodili pojedine običaje.[16]

Oba običaja ukopa ostaju prisutna s većim ili manjim oscilacijama na cijelom prostoru Carstva. U zaleđu istočne obale Jadrana, osim Histra[17] i Japoda,[18] kod kojih su oba načina egzistirala paralelno, najveći broj plemena prakticirao je inhumaciju.[19] Na drugim ilirskim prostorima običaj incineracije je iščezao već do sredine II stoljeća nove ere.[20] U unutrašnjosti provincije Dalmacije običaj incineracije je nestao do sredine III stoljeća,[21] mada se u nekim krajevima običaj održao i do IV stoljeća.[22] Tijelo je spaljivano na posebno organiziranoj lomači od lakozapaljivih materijala, kako bi se postigla što veća mogućnost sagorijevanja. U nekim područjima tijelo se polagalo u plitku jamu iznad koje je postavljana lomača. U najvećem broju slučajeva mjesto spaljivanja nije se podudaralo s mjestima ukopa kremiranih ostataka. Nakon procesa kremacije, ostaci umrlog zajedno s pepelom i garom s lomače polagani su u jame različitog oblika i zatrpavani. Kroz dugi vremenski period pogrebni običaji vezani za incineraciju mijenjali su se ovisno o epohi, civilizacijskim dostignućima te društvenom položaju umrlog. Tako su ostaci spaljenog pokojnika polagani u jame i zatrpavani ili brižljivo izdvajani od ostataka lomače, ispirani i stavljani u urne, koje su potom stavljane u jame ili grobne konstrukcije.[23] U urne ili njihovu neposrednu blizinu uz ostatke kostiju polagani su i različiti grobni prilozi, svjetiljke, balzamariji, kovanice,[24] fibule, jantar, koralj, staklo, narukvice, šivaće igle, pincete, dugmad, naušnice, prstenje,

[7] Srejović 1997, 1077.
[8] Pop Lazić 2002, 39-40.
[9] Alihodžić 2015, 12; Paškvalin 2012, 15.
[10] Srejović 1997, 396-397.
[11] Zaninović 2002, 246.
[12] Vučić / Manenica 2015, 26.
[13] Alihodžić 2015, 9 i 13.
[14] Wiewegh 2003, 31.
[15] Cambi 1988, 16.
[16] Audin 1960, 525-526; Gluščević 2005, 188-189.
[17] Gabrovec / Mihovilić 1987, 320-322.
[18] Drechsler-Bižić 1987, 426-429.
[19] Čović 1987, 469-471.
[20] Jovanović 1984, 98.
[21] Škegro 2003, 154.
[22] Wiewegh 2003, 31.
[23] Srejović 1997, 394-395.
[24] Alihodžić 2015, 12.

pojasne kopče, privjesci i slično.[25] U navedenom kontekstu bogati srebreni i zlatni prilozi, nakit i stakleni lakrimariji pronađeni su u urni iz Konjević Polja u istočnoj Bosni.[26] Običaji stavljanja različitih priloga, jaja, svjetiljki i sličnih predmeta zabilježeni su i kod drugih vrsta rimskog ukopa.[27]

Kroz duži vremenski period rimske civilizacije javili su se različiti načini ukopa, kako kod incineracije tako i kod inhumacija. Tako je za skeletno sahranjivanje karakteristična pojava grobnih konstrukcija, od sekundarno upotrijebljenih nadgrobnih stela i kamenih ploča, sarkofaga, zidanih grobova od neobrađenog kamena, grobova od opeka, drvenih sanduka, olovnih sanduka, do polaganja u običnu grobnu jamu.[28] Varijanti skeletnog ukopa pripada i običaj balzamiranja,[29] koji se kod Rimljana smatrao stranim te je shodno tome bio rijetko primjenjivan.[30]

Kada su u pitanju obredi incineracije, također je evidentirano postojanje raznolikih načina ukopa ostataka umrlog nakon procesa kremiranja. Tako su zabilježeni grobovi u obliku bunara,[31] etažni grobovi spaljenih pokojnika, grobne jame zapečaćenih strana, zidani grobovi spaljenog pokojnika, grobovi od neobrađenog kamena te pohranjivanje u različite oblike i tipove urni.[32]

U gradu Rimu incineracija je bila gotovo jedini oblik ukopa. I u takvim preovlađujućim okolnostima u korist jednog oblika ukopa, egzistirao je i sistem inhumacije, koji se, pak, više vezao za pojedine familije. Prema nekim autorima, običaj inhumacije bio je karakterističan za narode koji se vežu za prostor istočnog Mediterana, poput Frigijaca, Grka i drugih. Postupno, već od I stoljeća, inhumacija postaje sporadična strana pojava.[33]

Na području današnje Bosne i Hercegovine zabilježena su oba načina ukopa, iz znatno ranijih perioda, čiji je procenat oscilirao ovisno o vremenu i običajima koji su u tom trenutku preovladavali. Tako je na japodskim nekropolama u različitim periodima zabilježena oscilacija u omjerima skeletnih i ukopa spaljivanja.[34]

Na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije tokom I i II stoljeća paljevinski ukop je bio dominantan.[35] Nakon kremiranja, ostaci umrlog prikupljani su i stavljani u urnu. Ona je zajedno s grobnim prilozima polagana u grob.[36] Urne su, ovisno o materijalu, mogle biti kamene, staklene i keramičke. Ovaj primjer iz rimskog doba direktno se može pratiti i na nekropolama u dolini Une, gdje su pronađene keramičke i kamene urne.[37] Pored osnovne podjele, sam način pohranjivanja urni mogao je imati različite oblike. Tako analiza ukopa na rimskim nekropolama širom Rimskog carstva ukazuje na postojanje ukopa u keramičkim žarama koje su stavljane u konstrukcije od opeke, žarama bez konstrukcije, keramičkim žarama u drvenim sanducima te u zidanim paljevinskim grobovima.[38]

Oba načina sahranjivanja vremenom su dovela i do stvaranja čitavog organiziranog rituala, s detaljno predviđenim postupcima koji su se morali sprovesti. Očišćenje,[39] okajanje, posljednji poljubac umirućeg, zatvaranje očiju, zazivanje pokojnika, polaganje i pranje tijela te mazanje uljima, oblačenje umrlog, stavljanje novčića umrlom u usta, izlaganje umrlog te njegovo konačno nošenje do nekropole ili lomače samo su neki od potvrđenih postupaka.[40] Ovakav složeni funerarni sistem podrazumijevao je i formiranje profesionalne službe sastavljene od organizatora *libitinariri* i *pollinctores*, ceremonijal-majstora *dessignatores*, rakara *fossores* te spaljivača tijela *ustores*.[41] Nakon čina spaljivanja, osteološki ostaci, zajedno s različitim darovima, stavljani su u različite oblike posuda. Kod najsiromašnijih, spaljeni ostaci polagani su direktno u grob, dok se kod ostalih najčešće radilo o keramičkim posudama, urnama od kamena, staklenim ollama, manjim olovnim sanducima ili drvenim cistama.

[25] Marić 1968, 51; Wiewegh 2003, 41-73.
[26] Bojanovski 2001, 176-193.
[27] Crnobrnja 2005, 161-172.
[28] Pop Lazić 2002, 45-52.
[29] Cambi 1988, 6 i 7.
[30] Toynbee 1971, 42.
[31] Golubović 2008.
[32] Pop Lazić 2002, 40-45.
[33] Audin 1960, 526 i 527.
[34] Marić 1968, 39-49.
[35] Dominantno preovlađujući obred kremiranja bio je općeprihvaćen i u drugim provincijama, a pojedini autori argumentirano podižu vremenski okvir kulminacije obreda kremiranja do III stoljeća, Golubović 2008, 9.
[36] Slična situacija je zabilježena i u Panoniji, Leleković 2012, 318, 319, 321.
[37] Marić 1968, 50-51.
[38] Wiewegh 2003, 31-34.
[39] Lindsay 1998, 72-74.
[40] Gluščević 2005, 177-181.
[41] Toynbee 1971, 45.

U rijetkim situacijama zabilježeni su slučajevi polaganja spaljenih ostataka u posude od mramora, alabastera, bronze ili plemenitih metala. Kod ovih vidova pohrane paljevinskih ostataka zabilježeni su raznovrsni oblici četvrtastih, pravougaonih i okruglih kamenih urni, s natpisom i reljefnim prikazima i bez njih, te različiti oblici keramičkih recipijenata.[42] Vrste urni i način njihove izrade na mnogim je nekropolama nedvosmisleno dokazao socijalnu diferencijaciju različitih društevnih kategorija.[43] Kada je u pitanju incineracija, za izvjestan dio ukopa može se pretpostaviti da su korišteni drveni sanduci. Ovakav zaključak se može izvesti iz nalaza čavala i ugaonih željeza za ojačavanje spojeva sanduka.[44]

I kod umrlih koji su skeletno ukopavani primjetna je socijalna razlika. Siromašniji stanovnici ukopavani su direktno u zemlju,[45] drugi u drvene sanduke, treći u grobne konstrukcije pod tegulama, amforama, a najugledniji u bogato uređene kamene sarkofage.[46] Također je zabilježen ukop istaknutijih ličnosti lokalne zajednice u bogato uređenim urnama.[47] Rijedak nalaz na području današnje Bosne i Hercegovine je i olovni sanduk, mada takvi primjerci nisu bili nepoznati u rimsko doba.

Na temelju statističke obrade istraženih nekropola može se s velikom sigurnošću ustvrditi da je veliki broj inhumiranih ukopa vršen polaganjem na prostu zemlju.[48] Dolaskom orijentalaca i pod njihovim uticajem ritus inhumacije preovladava i konačno postaje jedini način, a urne se u najvećoj mjeri prestaju koristiti.[49]

Među monumentalnije ukope svakako spada podizanje zidanih mauzoleja,[50] grobova[51] i grobnica,[52] posebno onih iz perioda razvijene i kasne antike.[53] Na području Bosne i Hercegovine pronađen je znatan broj takvih ukopa.[54]

I sam način žalovanja imao je svoj jasno određeni slijed. Spravljala su se posebna jela – kobasice,[55] žrtvovala svinja[56] te su prinošene žrtve i organizirani banketi na samom grobu.[57] U svrhu sjećanja na umrle i "olakšanja" njihovog stanja organizirane su i obilježavane i posebne svetkovine poput Parentalia i Lemuria.[58]

Keramičke urne – žare (Tab. 1, 1 i 2, kat. br. 1 i 2)

U Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine čuva se i izvjestan broj keramičkih urni. Njihova karakteristika, osim osnovne da su načinjene od keramike, jest da su zabilježeni mnogobrojni oblici. Za razliku od staklenih, keramičke urne su izrađivane isključivo za grobnu namjenu, a sve posude koje su polagane kao grobni prilog mogle su biti korištene i za pohranu ljudskih ostataka, pod uvjetom dostatnih dimenzija vrata. Radilo se o različitim loncima i poluloptastim zdjelama. Neki oblici, poput vrčeva, zbog oblika su bili potpuno neprimjereni za ovu funkciju. Među karakterističnim oblicima keramičkih urni ističu se i tzv. Hauserne, otkrivene u graničnim područjima današnje Hrvatske i Slovenije. Njihova karakteristika je postojanje malog otvora ili vrata na prednjoj strani urne, koji su simbolizirali ulaz u kuću. Bile su to imitacije domova živih, za kuće umrlih.[59] Takvi oblici urni prvi put se bilježe na etničkom prostoru Etruraca.[60] Korištenje keramičkih urni može se staviti u vremenski okvir do III stoljeća.[61]

U Antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine čuvaju se dva primjerka koji se mogu definirati kao keramičke urne. Jedna urna pripada lokalitetu Breze sjeverno od Sarajeva (katalog br. 1, Tab. 1, 1), a drugi primjerak pripada većoj bikoničnoj urni,[62] tamnije boje keramike rađene na lončarskom kolu, širokih ramena, koja je bila *in situ* položena u veću kamenu urnu cilindrično-valjkastog oblika (katalog br. 2, Tab.

[42] Gluščević 2005, 183-184.
[43] Gluščević 2005, 195.
[44] Gluščević 2005, 199.
[45] Koščević / Makjanić 1986/87, 25-70.
[46] Cambi 1988, 13-16.
[47] Domić-Kunić / Radman-Livaja 2009, 77.
[48] Gluščević 2005, 200.
[49] Cambi 1988, 6-14.
[50] Gluščević 2005, 220-221.
[51] Jovanović 1984, 9, 10, 22, 31, 32, 40, 41.
[52] Gluščević 2005, 201-202.
[53] Dautova-Ruševljan 2003, 7-34.
[54] Busuladžić 2012, 159.
[55] Gluščević 2005, 185.
[56] Toynbee 1971, 50.
[57] Ibid., 51.
[58] Ibid., 64.
[59] Gregl 2009a, 8 i 10.
[60] Srejović 1997, 1077.
[61] Pop Lazić 2005, 45.
[62] Bikonične keramičke urne zabilježene su i u starijim periodima, Blečić-Kavur 2014, 110 i 148.

1, 2, 3 i 3a). U kontekstu ove činjenice mogu se praviti paralele sa staklenim urnama koje se polažu u kamenu urnu.[63]

Naša dva primjerka keramičkih urni pokazuju izvjesne razlike u obliku. Ove razlike zabilježene su i na drugim rimskodobnim nekropolama. Tako je u nekropolama antičkog Zadra pronađeno nekoliko tipova keramičkih urni. Najmnogobrojnije su bile loptaste keramičke urne s izvijenim ravnim obodom i dvije nasuprotne ručice. Rjeđi oblici keramičkih urni imali su trokutasto formiran i zakošen obod. Pored ova dva navedena oblika, javljaju se u malobrojnim primjerima i urne u obliku lonaca ravnog dna, profiliranog ili izvijenog oboda, oblika s ramenima ukrašenim ubodima ili valovnicama te oblicima s koničnim dnom, koje nisu bile namijenjene za samostalno stajanje.[64]

Na području Bosne i Hercegovine posebno se ističu keramičke urne iz rimskog perioda koje su pronađene na lokalitetu nekropole u dolini rijeke Une.[65] Statističkom analizom mogu se izvući i neki opći zaključci. Tako je ukupno 68 grobova koji se datiraju u rimski period od 10. do 110. godine stare ere pripadalo ukopima s keramičkim urnama. Ove urne pokazuju postojanje dvaju oblika: bez podloge i oblika urne u posudi. Od ove dvije velike grupacije, prva ima varijante: nepokrivene, pokrivene četvrtastim, okruglim, nepravilnim i poklopcem na dvije vode.[66] Pored ovoga, javljaju se i urne pokrivene drugom keramičkom posudom, kao i urne pokrivene drugom keramičkom posudom i kamenom pločom nepravilnog oblika ili na dvije vode. Kada su u pitanju urne u posudi, primijećeno je da su postojale varijante poklapanja nepravilnim ili četvrtastim pločama i one bez poklopaca. Pojedine su bile pokrivene poklopcima sarkofaga, drugom posudom, posudom i kamenom nepravilnom pločom ili drugom posudom i sarkofagnom pločom ili pokrivene drugom keramičkom posudom i kamenim četvrtastim, okruglim ili čunastim poklopcima.[67] Slična situacija pojave različitih rješenja za pokrivanje keramičkih urni konstatirana je i na prostoru antičkog Zadra i njegovih nekropola.[68] Šire analogije našim primjercima možemo konstatirati u Arheološkom muzeju u Zagrebu[69] i Sisku.[70]

Staklene urne (Tab. 2, 1-8, kat. br. 3-10)

U Antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalaze se staklena urna trbušastog tijela, fragmenti primjerka uglatog dna te više primjeraka kaneliranih drški koje su najvjerovatnije mogle pripadati staklenim urnama.[71] Među najzastupljenije oblike spadaju trbušaste urne *ollae*. Ove urne su pronalažene na mnogobrojnim rimskim nekropolama na istočnoj obali Jadrana, u Panoniji, sjevernoj Italiji i na drugim mjestima.[72] Najčešći oblici, poput trbušastih staklenih posuda, ravno položenih oboda, često su primarno korišteni kao predmeti za svakodnevnu upotrebu. Njihova funkcija je mogla biti za pohranu hrane, konzerviranog voća i zimnice.[73] Pronađeni su i primjerci urni u obliku staklenih pehara s drškom koji su služili kao mjera za jedinicu žita ili za čuvanje tekućine, koje su tek u sekundarnoj funkciji dobile namjenu urne.[74] Nakon spaljivanja, ostaci kostiju su stavljani u urnu koja je s grobnim prilozima polagana u grob. U nekim slučajevima staklena urna je stavljana samostalno, a nekada je polagana u kamenu valjkastu urnu.[75] Visina staklenih urni najčešće je bila oko 30 cm. U grobovima su zabilježeni i minijaturni primjerci od svega 5 do 6 cm, ali identičnog oblika olle, koji su najvjerovatnije imali funkciju balzamarija. Njihova osnovna karakteristika je ravno položen obod, trbušasto-okruglo tijelo i malo uvučeno dno. U manjem broju slučajeva javljaju se staklene urne s jednom ili dvije drške

[63] Alihodžić 2015, 33-34.
[64] Gluščević 2005, 193-194.
[65] Ove se urne nalaze zajedno s ostalim materijalom s ovog lokaliteta pohranjene u Prahistorijskoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u fragmentiranom stanju.
[66] O sljemenastim poklopcima vidi: Raunig 2007, 97-125.
[67] Marić 1968, 50.
[68] Gluščević 2005, 191.
[69] Nemeth-Ehrlich / Kušan-Špalj 2007, 58; Gregl 2009a, sl. 12 i 13.
[70] Wiewegh 2003, 43.
[71] Fragmenti kaneliranih širokih staklenih drški usmjeravaju ka zaključku da je riječ o drškama urni. Ova tvrdnja se ipak u ovim slučajevima mora uzeti s rezervom jer su nalazi uglavnom pronađeni van konteksta te bez ijednog determinirajućeg elementa koji bi dao sigurnu atribuciju.
[72] Gregl 2009, 5.
[73] Gregl 2009a, 1.
[74] Gregl 2009, 7.
[75] Ratković-Bukovčan / Gregl 2013, 81-82; Alihodžić 2015, 33-34.

ili poklopcem, dok je veći dio bez drški, kakav je upravo i cjelovito sačuvani primjerak iz Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (katalog br. 3, Tab. 2, 1). U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, s lokaliteta Ilidže i Višića, čuva se nekoliko kaneliranih širokih staklenih drški koje su najvjerovatnije pripadale staklenim urnama (katalog br. 4-9, Tab. 2, 2-7) te jedan primjerak iz Višića kod Čapljine koji pripada ugaonoj posudi, vjerovatno također staklenoj urni (katalog br. 10, Tab. 2, 8). Veći broj analognih primjeraka našem očuvanom primjerku, ali i kaneliranim širokim drškama, čuva se u Arheološkom muzeju u Zagrebu.[76] Najbliža analogija s prostora Bosne i Hercegovine pronađena je na lokalitetu grada Banja Luke.[77] S obzirom na krtost materijala ove vrste urni, sam postupak polaganja u zemlju morao je biti pažljiv, da ne bi već tokom samog ukopa došlo do destrukcije.[78]

Kamene urne (Tab. 1, 3a i 3b, Tab. 3-12, kat. br. 11-76)

Običaj ukopa u kamene urne italskog je porijekla i na našim područjima se javlja dolaskom Rimljana.[79] Kamene urne bile su više zastupljene u nekropolama urbanih naselja,[80] mada su postojale i drugačije situacije, gdje su kamene urne bile u masovnijoj upotrebi i u ruralnim sredinama.[81]

U odnosu na oblik, kamene urne iz Antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine mogu se podijeliti na dvije osnovne forme:[82]

1. četvrtaste[83] i
2. valjkasto-cilindrične.[84]

Četvrtasti primjerci[85] mogu biti oblika kocke, oblika sanduka pravougaone forme ili malog sarkofaga.[86] Četvrtasti primjerci oblika kocke i sanduka pravougaone forme imali su i neke zakonomjernosti vezane za određeno područje, pa je na prostoru Bosne i Hercegovine u literaturi zabilježena i podjela na urne sjeverozapadne Bosne i urne s područja jugozapadne Bosne.[87] Ova geografska podjela može se uzeti samo uvjetno, jer su četvrtaste urne s poklopcima na dvije vode pronađene i na području istočne Hercegovine.[88]

U odnosu na konstatirane razlike između različitih oblika kamenih urni, može se istaći da su mali sarkofazi – urne nastali kao rezultat romanizacije domaćih običaja, a četvrtaste urne oponašaju nadgrobni spomenik – titulus.[89] U slučaju pojave natpisa i reljefnih prikaza, kamene urne svrstavaju se u kategoriju osteoteke – osuara, koji ima i funkciju nadgrobnog spomenika. Proces pretvaranja urne u sanduk tekao je paralelno s pojavom i širenjem upotrebe sarkofaga te se završio potpunim preovladavanjem običaja ritusa inhumacije s kraja II i početka III stoljeća.[90] Oblici pojedinih sandučastih urni naglašeno liče na sarkofage, od čega ih razlikuje jedino unutarnje postojanje pretinaca za pohranu priloga[91] te osteološkog materijala.[92]

Valjkaste urne su imale okrugli, najčešće klobučasti ili pločasti poklopac (katalog br. 12, 14, 16, 17, 20, 22, 24-29, Tab. 3 i Tab. 4).[93] Četvrtaste urne su mogle imati ravne ili krovove u obliku krova na dvije[94] (katalog br. 30-32, 36 i 39, 47-58, 70-75, Tab. 5, 1-3, Tab. 6, 1 i 4, Tab. 8, Tab. 9, Tab. 12) ili četiri vode (katalog br. 41, Tab. 7, 1).[95] Četvrtaste kamene urne su mogle imati i natpise te reljefne ukrase. U odnosu na dimenzije, postojale su i izvjesne zakonomjernosti u odnosu na veličinu. Valjkaste urne su najčešće dostizale

[76] Gregl 2009a, sl. 2-6, 9 i 11.
[77] Đukić 2014, 118, T. VIII.
[78] Gluščević 2005, 198.
[79] Wiewegh 2003, 41.
[80] Jovanović 1984, 45.
[81] Gregl 1997, 25.
[82] Jovanović 1984, 85.
[83] Ovaj oblik u stručnoj literaturi poznat je i kao sanduk za pepeo. Riječ je o četvrtastom obliku, Jovanović 1984, 90-97.
[84] Marić 1968, 50.
[85] Četvrtasti primjerci urni s prostora čitave Bosne i Hercegovine obrađeni su u studiji Paškvalin 2012, 349-443. U tom radu nisu prezentirane cilindrično-valjkaste kamene urne, kao ni keramički i stakleni primjerci.
[86] Paškvalin 2012, 349.
[87] Ibid., 349 i 391; Milošević 2000, 22.
[88] Paškvalin 1976, 45-50.
[89] Rendić-Miočević 1989, 590.
[90] Cambi 1961/62, 106-108.
[91] Zanimljiv primjerak koji je nedvosmisleno bio podvrgnut uticaju vatre jest balsamarijum koji se čuva u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine, a pronađen je na lokalitetu Narone. Najvjerovatnije je pripadao opremi koja je stavljana kao prilog u procesu spaljivanja skeleta, Busuladžić 2015, 226, sl. 2
[92] Bojanovski 2001, 174.
[93] Ovakve valjkasto-cilindrične urne s kalotasto-klobučastim poklopcem pronađene su i na nekropolama Siscije, Wiewegh 2003, 28-29.
[94] Milošević 2000, 22.
[95] Škegro 2003, 142-143.

dimenzije od 50 do 60 cm. Četvrtasto-sandučasti oblici bili su različitih veličina, ali najčešće od 90-tak do 150 cm dužine,[96] a zabilježene su i urne znatno manjih dimenzija. Tako je na prostoru Livna, Duvna i Glamoča, njihova najčešća dužina i širina iznosila oko 50 cm, a visina od 50 do 70 cm.[97]

Četvrtasto-sandučaste i pravougaono-sarkofagne urne

U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine pohranjene su 64 kamene urne različitih oblika.[98] Na posebnom mjestu se izdvajaju urne u literaturi definirane kao "japodske".[99] U Antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine ističu se dva primjerka japodskih kamenih četvrtastih urni koje, prema nekim tumačenjima, predstavljaju imitaciju stambenih objekata (katalog br. 33 i 34, Tab. 5, 4 i 5).[100] Do danas je ostalo otvoreno pitanje o porijeklu ovih spomenika,[101] a mnogobrojni autori koji su se bavili ovom temom davali su različite prijedloge interpretacije i datacije.[102] Dvojbe su posebno opravdane ako se ima u vidu činjenica da je pokretni materijal koji je u njima nađen hronološki pripadao rimskom periodu,[103] a prikazi na ovim spomenicima pokazuju vrlo jasne grčke arhajske elemente.[104] Prema nekim vrlo logičnim tumačenjima, ovaj fenomen se objašnjava kao rezultat sekundarne upotrebe starije izrađene urne ponovo u rimskom periodu, čak i po nekoliko puta.[105] U prilog ovome ide i činjenica da su na istom spomeniku pronađeni latinski, hronološki mlađi natpisi, i crteži arhajskog grčkog stila iz starijih epoha.[106] Potvrda ovome je da su neke od urni u kasnijem periodu služile kao nadgrobni spomenici te da su potomci umrlih nakon gotovo tri stoljeća, najvjerovatnije, stare urne s lokalnog groblja ponovo upotrebljavali u svojstvu nadgrobnih spomenika.[107] Drugi arheolozi stoje na stanovištu da se u brdovitim i teško pristupačnim područjima zapadne Bosne dugo vremena zadržao stari način ukrašavanja nedvojbeno grčkim elementima i onda kada je ovaj stil davno nestao s historijske pozornice u samoj Grčkoj te postojanje ovih urni primarno datiraju u rimski period, i to u period I do III stoljeća.[108] Osim konstatacija, nosioci ovoga mišljenja do danas nisu uspjeli adekvatno odgovoriti na pitanje kako je moglo doći do opstanka grčke arhaike kroz više stoljeća od njenog zvaničnog nestanka na matičnom prostoru.[109] Treće mišljenje ovaj fenomen objašnjava tako da japodske une definira kao spoj lokalnih religioznih osjećaja i ideja sa stranim ikonografskim konceptom.[110] Ono što i pored svih nedoumica ostaje jasno jest da na mnogim od pronađenih urni s japodskog prostora, čak i kod primjera koji se datiraju u rimsko doba, prikazi na spomenicima van sumnje predstavljaju rezultat uticaja grčke arhajske umjetnosti.[111]

Ova, najvjerovatnije sekundarna, namjena kamene urne kao nadgrobnog spomenika nije bila izuzetak. Ona je zabilježena kod mnogih bogato reljefno ukrašenih primjeraka te ispisanih urni i sanduka za pepeo iz Livna, Duvna, Glamoča,[112] liburnskih cipusa i grobnih škrinja iz Šempetra.[113] Za razliku od ovih dvostrukih namjena kamenih urni – osteoteka kao mjesta ukopa i nadgrobnih spomenika, neki primjeri, poput sandučaste urne iz Konjević Polja, i pored većih dimenzija bili su ukopavani u zemlju.[114]

U grupi kamenih japodskih urni u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine postoje primjerci sačuvani u cijelosti (katalog br. 33 i 34, Tab. 5, 4 i 5), fragmenti (katalog br. 35, 44, 59-63, Tab. 5, 6, Tab. 7, 4, Tab. 10) ili dijelovi krovišta na dvije vode (katalog br. 53, 54, 57 i 70, Tab. 8, 7 i 8, Tab. 9, 3, Tab. 12, 1).

[96] Gregl 2009, 1-2.
[97] Milošević 2000, 22.
[98] U svojoj studiji dr. V. Paškvalin u posebnom je poglavlju opisao četvrtaste i sarkofagne kamene urne, bez cilindrično-valjkastih formi. Zbog toga im u ovom radu nije posvećivana veća pažnja ikonografske analize ovog tipa urni. O detaljima vidi: Paškvalin 2012, 349-443.
[99] Raunig 1968, 99-105; Paškvalin 2012, 349.
[100] Paškvalin 2012, 359, 374 i 377.
[101] Jovanović 1984, 70-78.
[102] Rendić-Miočević 1989, 613-620.
[103] Sergejevski 1950, 53-55.
[104] Jovanović 1984, 76.
[105] Sergejevski 1950, 65.
[106] Ibid., 58.
[107] Ibid., 61-62.
[108] Jovanović 1984, 78.
[109] Sergejevski 1950, 89.
[110] Jovanović 1984, 77.
[111] Sergejevski 1950, 68, 69, 71-76, 78-79, 87; Raunig 2004, 204-206, 214.
[112] Jovanović 1984, 88-89, 91, 94-97.
[113] Bojanovski 2001, 173.
[114] Ibid.

Pored ovih, zabilježeni su i primjerci četvrtasto-sandučastih i pravougaono-sarkofagnih urni s poklopcima na dvije ili četiri vode (katalog br. 36, 39, 48-52, 55, 56 i 58, 71-75, Tab. 6, 1 i 4, Tab. 8, 2, 3, 4, 5 i 6, Tab. 9, 1, 2 i 4, Tab. 12, 2-6). Primjerci četvrtastih kamenih urni posebno su zanimljivi zbog očuvanih dekorativnih detalja, ali i natpisa, koji ih u znatnoj mjeri definiraju kao urne koje su imale i funkciju sepulkralnih – nadgrobnih spomenika te su kao takve stajale iznad zemlje, a ne u zemlji. U tom kontekstu ovi predmeti su bili osteoteke – osuari. Njihovo prisustvo je značajnije zabilježeno u istočnim dijelovima Rimskog carstva. Njihovo postojanje moglo bi se uvjetno staviti i u kontekst prisustva Orijentalaca, koji su kao delegirani službenici Carstva obitavali na prostorima današnje Bosne i Hercegovine. Oko ove namjene autori iznose različita mišljenja.[115]

Među primjercima kamenih pravougaono-sarkofagnih urni ističe se primjerak iz Stoca (katalog br. 32, Tab. 5, 3), koji je ukrašen akroterijima i girlandama. Ovom primarnom obliku, ali bez ukrasnih reljefnih detalja, pripada još jedan primjerak koji posjeduje akroterije iz Vranjevog Sela kod Neuma (katalog br. 30, Tab. 5, 1). Istom obliku, ali bez ukrasa, natpisa i akroterija, pripada skromniji primjerak iz Narone (katalog br. 31, Tab. 5, 2). Ovi oblici svoje analogije imaju u Arheološkom muzeju u Splitu.[116] Prema nekim autorima, društveno se vežu za gladijatorski stalež,[117] kome su, za pretpostaviti je, mogli pripadati i u ovom radu prezentirani primjerci. Ovi oblici manjih urni bili su smješteni u niše napravljene u zidovima zidanih grobnica.[118]

Sličnom obliku, ali većih dimenzija, pripada i sarkofagna urna iz Konjević Polja (katalog br. 39, Tab. 6, 4). Pregratci u unutrašnjosti usmjeravaju na zaključak da je vjerovatno veći pregradak služio za pohranu osteološkog materijala, a manji za pohranu priloga, koji u ovom slučaju nisu nedostajali. Šire uvjetne analogije mogu se komparirati sa sanducima za pepeo u livanjskom kraju, japodskim urnama, liburnskim cipusima te grobnim škrinjama ukrašenim reljefima iz Šempetra.[119]

Na području Bosne i Hercegovine otkrivene su i urne s epigrafskim sadržajima[120] u kojima saznajemo mnogobrojne činjenice vezane za dužinu života, bračni status i druge društvene okolnosti.[121]

Nije bio rijedak slučaj da su upravo na poklopcima urni bili i natpisi.[122] Kod izvjesnog broja poklopaca nije zabilježen nikakav ukras niti natpis (katalog br. 39, Tab. 6, 4, katalog br. 55, 56, Tab. 9, 1 i 2).[123] Kada posmatramo poklopce kamenih urni, pored onih najdominantnijih na dvije vode, zabilježen je i slučaj poklopca na četiri vode iz Livna (katalog br. 41, Tab. 7, 1).

O rasprostranjenosti četvrtastih kamenih urni govori podatak da je cijelih ili fragmentiranih četvrtastih, sandučastih i sarkofagnih urni i poklopaca na području Bosne i Hercegovine do danas otkriveno preko 77 primjeraka.[124] Analogije četvrtasto-sandučastim primjerima iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine možemo, između ostalog, naći i na lokalitetu Karaule kod Duvna, gdje je pronađen primjerak koji je imao prikaz Porta Inferi – vrata podzemlja. Ovakvi primjeri četvrtastih urni pronađeni su i na području Livna.[125]

Na temelju analize četvrtastih urni iz Antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine mogu se uočiti izvjesne zakonomjernosti prema kojima se ovaj oblik urni može definirati u određene tipološke klasifikacije. Četvrtaste urne, pored već konstatiranih tipoloških prijedloga, u odnosu na dimenzije možemo podijeliti na:

1. varijanta kamenih urni manjih dimenzija (katalog br. 30-32, Tab. 5, 1-3) i
2. varijanta kamenih urni većih dimenzija (katalog br. 33-76, Tab. 5, 4 do Tab. 12).

[115] Paškvalin 2012, 368.
[116] Gluščević 2005, 197.
[117] Sanader 2001, 17-31.
[118] Toynbee 1971, 254.
[119] Bojanovski 2001, 173.
[120] Škegro 2003, 146-147.
[121] Kovačević / Patsch 1897, 340-342; Patsch 1900, 49; Ćurčić 1900, 30; Sergejevski 1950, 57-63; Čremošnik 1957, 163; Raunig 1990, 653-661; Škegro 2003, 145.
[122] Škegro 2003, 143-145.
[123] Slična je situacija u odnosu na epigrafiju i dekoraciju četvrtastih kamenih urni u Bosni i Hercegovini koje se čuvaju po drugim muzejskim ustanovama, Paškvalin 2012, 349-443.
[124] Paškvalin 2012, 349-443.
[125] Škegro 2003, 140-141.

Reljefni prikazi na kamenim urnama iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine

Na nekim od ovih urni izrađeni su bogati reljefni prikazi sa scenama ljudskih i životinjskih figura, Erota, hrama *in antis*, s kapitelom, stubovima i nišama,[126] prikazima edikule, zmije, rozete, obreda libacije, predstavama scena iz svakodnevnog života, prikazima stabala, arhitekture, polumjeseca i drugih detalja.[127] Figuralni reljefi i natpisi zabilježeni su i u drugim područjima.[128]

I sačuvani poklopci pokazuju često bogatu dekoraciju. Na poklopcima na dvije vode uočavaju se prikazi akroterija, kantarosa, akroterijalnih lavova, rozeta, dentikula, amfora, delfina i ribe.[129]

Ovi prikazi ukazuju na duboku simboliku, koja je u direktnoj korelaciji s namjenom predmeta. Prikazi Erota zabilježeni su u dva slučaja na na našim urnama (katalog br. 36 i 37, Tab. 6, 1 i 2). Erot je staro božanstvo prirode, koje pomoću ljubavi obezbjeđuje neprekidni lanac stvaranja i obnove svijeta. Već od helenističkog vremena pojavljuje se na nadgrobnim spomenicima[130] te se ovakav prizor u našim primjerima može okarakterizirati kao kontinuitet nastao u mlađe rimsko doba.

Kod određenog broja primjeraka urni ili poklopaca zabilježeni su i prikazi delfina ili neke druge ribe. Ovakvi primjeri su dosta česti[131] i mogu se najdirektnije tumačiti u religijskom, odnosno pogrebnom kontekstu. Delfini su još prema grčkim vjerovanjima odnosili duše umrlih na otoke blaženstva.[132] Ujedno su bili i spasioci davljenika te su simbolizirali psihopompa.[133] U tom ili sličnom kontekstu može se tumačiti i prisustvo delfina na nekim urnama ili poklopcima koji se čuvaju u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine (katalog br. 48, 51, 64, 65, 73 i 74, Tab. 8, 2 i 5, Tab. 11, 1 i 2, Tab. 12, 4 i 5).

Od životinjskog svijeta posebno se ističu poklopci na kojima se u obliku skulpture nalaze lavovi (katalog br. 58 i 75, Tab. 9, 4 i Tab. 12, 6). Lav je tumačen kao simbol Sunca, vlasti i moći te je imao profilaktičko svojstvo na ulazima u palate, hramove i grobnice. Lavovi su bili čest simbol opreznosti, ali i čuvari groblja, što se upravo može staviti u kontekst ove namjene. Često su bili dio scena lova ili u funkciji akroterija na uglovima zabata.[134]

Prikazi biljnog karaktera, poput rozeta, vitica, vinove loze i sličnih detalja, konstatirani su na značajnom broju primjeraka urni i poklopaca (katalog br. 32, 37, 38, 44, 47-50, 53, 54, 58, 59, 61, 62, 66, 69, 71, 72 i 75, Tab, 5, 3, Tab. 6, 2, 3 i 3a, Tab. 7, 4, Tab. 8, 1, 2, 3, 4, 7 i 8, Tab. 9, 4, Tab. 10, 1, 3 i 4, Tab. 11, 3 i 6, Tab. 12, 2, 3 i 6). Među navedenim se posebno često susreće prikaz rozete – ornamenta u obliku stilizirane cvijetne krune. Ovi detalji imaju primarno dekorativnu funkciju, za razliku od prikaza koji ulaze u kategoriju mitološkog.

Znatan dio scena predstavljaju prikazi arhitekture, stubova, kapitela, vrata i niša (katalog br. 33, 34, 36, 44, 45, 46, 51, 57, 64, 65, 73 i 74, Tab. 5, 4 i 5, Tab. 6, 1, Tab. 7, 4, 5 i 6, Tab. 8, 5, Tab. 9, 3, Tab. 11, 1 i 2, Tab. 12, 4 i 5). Svi ovi prikazi primarno imaju za cilj prenijeti sakralno-hramski sadržaj koji je u direktnoj poveznici sa smrću pokojnika.

U sklopu prikaza različitih predmeta srazmjerno su česti i prikazi amfore, kratera ili neke druge posude koji simboliziraju izobilje (katalog br. 51, 58, 64, 65, 73, Tab. 8, 5, Tab. 9, 4, Tab. 11, 1 i 2, Tab. 12, 74).

Urne *cineraria*, valjkasto-cilindričnog oblika

Pored četvrtastih urni, u Antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine čuva se i izvjestan broj valjkasto-cilindričnih urni.[135] Riječ je o 13 cijelih primjeraka (katalog br. 11-23, Tab. 1, 3a i 3b, Tab. 3) i 6 poklopaca (katalog br. 24-29, Tab. 4). Analiza pohranjenih primjeraka ukazuje na postojanje razlika primarno u odnosu na veličinu. Ovaj tip urni ima tri varijante: velike, srednje i male.

[126] Raunig 2001, 214-221.
[127] Paškvalin 2012, 359-367.
[128] Domić-Kunić / Radman-Livaja 2009, 82-91.
[129] Paškvalin 2012, 408-416.
[130] Srejović / Cermanović 2004, 145-146.
[131] Škegro 2005, 56.
[132] Maršić 1998, 120.
[133] Milovanović 2009, 18-20.
[134] Ibid., 16-18.
[135] Ovakav tip urni pronađen je i na drugim lokalitetima, Jovanović 1984, 62 i 71.

Varijanta 1. U varijantu velikih cilindrično-valjkastih urni spadaju 2 primjerka s lokaliteta Pritoka kod Bihaća. Riječ je o zanimljivim urnama cilindrično-valjkastog oblika, velikih dimenzija, od kojih tri imaju pljosnate okrugle poklopce (katalog br. 12 i 14, Tab. 3, 1 i 3). Dimenzije ovih urni u prosjeku iznose preko 60 centimetara u visinu.

Varijanta 2. Cilindrično-valjkastim urnama srednjih dimenzija pripada jedan primjerak (katalog br. 16, Tab. 3, 5). Kod ovih urni dimenzije nisu masivne kao kod prethodnog tipa. Zid urni je nešto deblji.

Varijanta 3. U grupu najmnogobrojnijih cilindrično-valjkastih primjeraka s klobučastim poklopcem, odnosno primjeraka koji bilježe najmanje dimenzije, može se uvrstiti 9 primjeraka (katalog br. 11, 15, 17-22, Tab. 1, 3a i 3b, Tab. 3, 4, 6-11) te šest samih poklopaca (katalog br. 24-29, Tab. 4). Zanimljiv je detalj da je uz kameni primjerak (katalog br. 11, Tab. 1, 3a i 3b) pronađena i keramička urna koja je bila pohranjena u kamenu cilindričnu urnu.

U poseban tip može se uvrstiti manja kamena urna s nepoznatog lokaliteta. Primjerak ima dvije drške sa strana recipijenta te prema unutrašnjosti uvijene ivice (katalog br. 13, Tab. 3, 2). Atipičan primjerak s visokom nogom i također dvije vertikalne drške zabilježen je i u Duvnu (katalog br. 23, Tab. 3, 12). Ova dva primjerka bi se mogla svrstati u tip kamenih urni tipa posude jer se od cilindrično-valjkastih razlikuju već prema dimenzijama i samom obliku. Ovi primjerci nemaju cilindričan oblik.

Kada su u pitanju poklopci urni cilindrično-valjkastog tipa, u sve tri varijante uočava se izvjesna razlika. Kod četiri primjerka imamo klobučast poklopac čija debljina oscilira (katalog br. 17 i 20, Tab. 3, 6 i 9, katalog br. 24 i 26, Tab. 4, 1 i 3). Kod jednog je primjerka pločasti okrugao poklopac s cilindričnom izbočinom na sredini poklopca (katalog br. 22, Tab. 3, 11). Kod četiri primjerka poklopci su pločasto okrugli, od čega su kod tri primjerka većih dimenzija (katalog br. 12, 14 i 16, Tab. 3, 1, 3 i 5), dok su kod dva primjerka u pitanju manje dimenzije (katalog br. 25 i 28, Tab. 4, 2 i 5). Dva primjerka (katalog br. 27 i 29, Tab. 4, 4 i 6) pokazuju elemente obje varijante. Ova dva poklopca cilindričnih urni nemaju visinu klasičnog klobučastog tipa, ali su ipak viši od klasičnih pločastih primjeraka.

Urne *cineraria* ili valjkasto-cilindrične urne iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine svoje analogije u Bosni i Hercegovini mogu naći u primjerku koji se čuva u Franjevačkom samostanu u Kreševu,[136] ali i na mnogim drugim područjima, poput na primjer Panonije.[137]

Zaključak

Današnja Bosna i Hercegovina u rimsko doba najvećim dijelom pripada rimskoj provinciji Dalmaciji te manjim dijelom, na sjeveru, provinciji Panoniji. Na toj površini otkriveni su mnogobrojni ostaci urni, koji rekonstruiraju jedan bitan segment svakodnevnog života stanovništva, njihovog vjerovanja, običaja i čitave lepeze raznih drugih pitanja modne, umjetničke i eshatološke naravi.

Na temelju razlika uočenih u vrsti materijala i načinu izrade, može se zaključiti da je postojala osnovna podjela na:

A. keramičke,
B. staklene i
C. kamene urne.

Ova determinacija, pored evidentnih razlika, podrazumijevala je i neke detalje u samom procesu ukopa. Tako su kamene cilindrične urne bile predmeti koji su primarno služili za pohranu spaljenih ostataka umrlog u zemlju. Veće četvrtaste kamene urne služile su za pohranu ostataka umrlog, ali su u nekim slučajevima postavljane iznad zemlje te su služile i kao nadgrobni spomenik, što, pored većih dimenzija, potvrđuje i bogato dekorirana površina.[138]

Kamene urne se prema obliku dijele na tri grupe:

A. cilindrično-valjkaste,
B. oblika posude i
C. četvrtaste.

Navedena podjela bilježi i izvjesna odstupanja kod ovih grupa. Zbog toga se mogu izvesti i varijante kod dvije grupe: cilindrično-valjkaste i četvrtaste.

Tako se cilindrično-valjkaste urne na temelju dimenzija mogu podijeliti na:

1. varijantu velikih dimenzija,
2. varijantu srednjih dimenzija i
3. varijantu manjih dimenzija.

[136] Škegro 2003, 154.
[137] Leleković 2012, 318, 319, 321.
[138] Paškvalin 2012, 349.

Četvrtaste urne se, pored već u nauci konstatiranih tipoloških prijedloga, primarno temeljenih na regionalnim specifičnostima, mogu podijeliti i prema obliku na:

1. varijante pravougaonih sarkofagnih primjeraka i
2. varijante četvrtasto-sandučastih primjeraka.

U odnosu na veličinu, i ovaj tip kamenih urni može se podijeliti na:

3. varijantu kamenih urni manjih dimenzija i
4. varijantu kamenih urni većih dimenzija.

Od primjeraka koji su u ovom radu obrađeni, najveći dio pripada kamenim primjercima, i to tzv. cilindrično-valjkastim, odnosno okruglim urnama, kojim pripada 13 primjeraka, te 6 primjeraka klobučastih i pločastih poklopaca urni ovog oblika. Broj četvrtastih urni također je dobro zastupljen s 41 primjerkom (katalog br. 30 do 76).

U Antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine čuva se šezdeset i šest cijelih ili oštećenih primjeraka kamenih urni. Keramičke urne – žare zastupljene su s dva primjerka. Kada su u pitanju staklene urne, evidentirana je jedna u cijelosti sačuvana staklena olla, jedno fragmentirano dno urne te šest širokih kaneliranih drški koje su vjerovatno pripadale urnama.[139]

Summary

The Typology of Roman Urns in the Antiquities Collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina

Introduction

The Antiquities Department of the National Museum of Bosnia and Herzegovina holds a collection of 76 complete or fragmentary urns, acquired by the Museum from archaeological digs, as chance finds, as donations, or by purchase. Varying numbers of individual graves and necropolises have been found at almost every sizeable or significant ancient archaeological site of a secular nature, with buildings that may be defined as residential, agricultural or military buildings, as well as roads, and urban and rural settlements.[140] These burial sites are represented by various kinds of portable finds and grave goods, but most commonly by tituli, stelae, funerary altars, cippi, buildings (mausoleums), and urns.[141]

The basic methodology used when compiling this paper related to typological determination based on type of material, size and shape, derived from the various types of urns. The paper deals primarily with objects held in the Antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, regardless of where they were found or in what context. The aim of the paper is to study and present the objects identified as urns or ossuaries, and to attempt to reconstruct the practice that was customary in this segment of daily life.[142] Some specimens that have not previously been the subject of expert study or presentation are published here for the first time.

The urns held in the National Museum of Bosnia and Herzegovina consist mainly of stone urns and ossuaries, but also include some made of glass or pottery.[143] An urn is a vessel of various materials[144] used to contain the remains of a cremated body.[145] In ancient Greece all kinds of vessels in daily use were used as urns, while the Etruscans used receptacles in the shape of a house or stylised human figure. In the Roman period urns were also known as *olla cineraria*.[146]

In pre-Roman and Roman times, and into late Antiquity, both in the province of Dalmatia and in the Roman Empire as a whole, there were two kinds of burial: inhumation (skeletal burial) and cremation (incineration of the body).[147] Inhumation is the older and most widespread form of burial. Then as now, the body of the deceased would be placed in the ground and covered with branches, stones, earth, horn or other material, so that the deceased may rest in peace and to protect the body from human or ani-

[139] Veliki broj fragmenata keramike i stakla koji pripadaju studijskom materijalu, s različitih lokaliteta, a čuvaju se u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine, vjerovatno sadrži i još poneki primjerak keramičkih i staklenih urni. Nažalost, velika fragmentiranost u ovom trenutku ne ostavlja mogućnost za determinaciju drugih urni načinjenih od ovih materijala.

[140] On mortality in Roman times, see Grupa autora 2013, 86-90.

[141] Paškvalin 2012.

[142] The paper does not include the significant number of Roman urns and ossuaries held in collections in Livno, Bihać and elsewhere in Bosnia and Herzegovina. On the other hand, it does include examples from what is now the Republic of Croatia, but which are held in the National Museum of Bosnia and Herzegovina.

[143] Paškvalin 2012, 349.

[144] In addition to stone, pottery and glass, some examples of metal urns have also been found, Jovanović 1984, 97-98.

[145] Paškvalin 2012, 349.

[146] Srejović 1997, 1077.

[147] Alihodžić 2015, 12; Paškvalin 2012, 15.

mal interference. Over the millennia several burial systems evolved: in cave dwellings, under the floor of the living area, in food storage pits, and finally in burial grounds set aside for that specific purpose alone, which became the norm. With the development of settlements and the need to dispose of the bodies of members of the community, necropolises came to be seen as sacred places.[148] There are many written sources describing in detail the funerary customs of ancient Rome prescribed by law, in the Aedilian Edicts.[149] These must undoubtedly also have applied in the provinces of the Roman Empire, modified to incorporate some practices of the indigenous populations. Among other rules, it was forbidden to bury the dead within the town precincts;[150] instead, burial grounds were located beyond the urban area.[151]

In these burial grounds, inhumation – the burial of the body – was later accompanied by or gave way to cremation,[152] the basic difference being that the latter consisted of the ritual incineration of the body of the deceased.[153] The earliest evidence of this custom dates from the Mesolithic; it was rare in the Neolithic, but became more common in the Eneolithic. During the Bronze Age it increasingly became the preferred method, and by the end of that age was generally practised in Europe. Cremation was not practised on a large scale in ancient Greece and the Etruscan civilization, but became the prevalent form of burial by the early Roman Empire, practised from the 5th century BCE to the mid 3rd century CE. From the 2nd century inhumation and cremation were practised in parallel, with one or the other preferred depending on the fashion of the day, and the emergence of various mystical cults. The emperors themselves also had a direct influence on these practices, as they introduced various customs of their own.[154]

Both customs persisted, with fluctuations, throughout the Empire. Most of the tribes in the hinterland of the eastern Adriatic practised inhumation, apart from the Venetic Histri[155] and the mainly Celtic Iapodes or Iapydes,[156] among whom both customs continued side by side.[157] In other Illyrian regions the custom of cremation had already died out by the mid 2nd century CE.[158] In the interior of the province of Dalmatia, cremation was no longer practised by the mid 3rd century,[159] though it persisted until the 4th century in some areas.[160] The body was burned on a funeral pyre composed of highly flammable materials, to ensure that the body was reduced as far as possible to ashes. In some regions, the body would be laid in a shallow pit over which the funeral pyre would be laid. In most cases, the cremation site was not the site where the cremated remains were buried. After cremation, the remains, along with the ashes from the funeral pyre itself, were buried in pits of various kinds. Over the centuries the funerary customs associated with cremation varied with the epoch, the level of civilization, and the social standing of the deceased. The cremated remains might be laid in a pit and buried, or carefully removed from the ashes of the funeral pyre, washed and placed in an urn, which was then placed in a pit or grave.[161] Grave goods, such as lamps, balsamaria, coins,[162] fibulae, amber, coral, glass, bracelets, sewing needles, tweezers, buttons, earrings, rings, belt buckles, pendants and so forth, would be placed in or alongside the urns with the cremated remains.[163] Valuable grave goods of gold and silver, jewellery and glass lacrimaria were found in this context in an urn from Konjević Polje in eastern Bosnia.[164] The custom of leaving grave goods, eggs, lamps and suchlike has also been recorded in other kinds of Roman burial.[165]

Over the long period of ancient Roman civilization, different forms of both cremation and inhumation were practised. The typical feature of skeletal burials was a tomb of some kind, consisting of re-used funerary stelae and stone plaques or sarcophagi, masonry, rubble stone or brick-built tombs, a wooden or lead coffin, or simply laying the deceased in the ground.[166] Another custom associated with inhumation was embalming,[167] which was foreign to the Romans and which was therefore rarely resorted to.[168]

Different methods of burying the remains after cremation have also been recorded. The ashes could be placed in graves shaped like wells,[169] in tiered graves, in sealed pits, in masonry or rubble-stone tombs, or in urns of various shapes and types.[170]

In the city of Rome itself cremation was almost the sole form of burial, but even there, inhumation was known, mainly as the practice of certain families.

[148] Srejović 1997, 396-397.
[149] Zaninović 2002, 246.
[150] Vučić / Manenica 2015, 26.
[151] Alihodžić 2015, 9 and 13.
[152] Wiewegh 2003, 31.
[153] Cambi 1988, 16.
[154] Audin 1960, 525-526; Gluščević 2005, 188-189.
[155] Gabrovec / Mihovilić 1987, 320-322.
[156] Drechsler-Bižić 1987, 426-429.
[157] Čović 1987, 469-471.
[158] Jovanović 1984, 98.
[159] Škegro 2003, 154.
[160] Wiewegh 2003, 31.
[161] Srejović 1997, 394-395.
[162] Alihodžić 2015, 12.
[163] Marić 1968, 51; Wiewegh 2003, 41-73.
[164] Bojanovski 2001, 176-193.
[165] Crnobrnja 2005, 161-172.
[166] Pop Lazić 2002, 45-52.
[167] Cambi 1988, 6 and 7.
[168] Toynbee 1971, 42.
[169] Golubović 2008.
[170] Pop Lazić 2002, 40-45.

Some authorities state that inhumation was typical of the peoples of the eastern Mediterranean, such as the Phrygians and Greeks. Gradually, by the 1st century, inhumation became an occasional, alien feature.[171]

Both types of burial have been recorded in Bosnia and Herzegovina, from much earlier times, the preponderance of one or the other varying over time and with the prevailing customs. Iapod or Iapyd necropolises, for example, display variations in the ratio of inhumations to cremations.[172]

Cremation was the dominant form of burial in the Roman provinces of Dalmatia and Pannonia in the 1st and 2nd centuries.[173] After cremation the remains of the deceased were gathered up and placed in an urn, which was placed in a grave together with grave goods.[174] The urns were made of stone, glass or pottery. This practice can be observed directly in the necropolises of the Una valley, where both pottery and stone urns have been found.[175] As well as this basic difference, the method of burying the urn could take various forms. Studies of burials in Roman necropolises throughout the Empire reveal burials in pottery urns placed in a brick structure, urns alone, pottery urns in wooden chests, and urns in brick-built cineraria.[176]

Over time, both kinds of burial gave rise to organised funerary rites with elaborate procedures that were to be performed. These included purification,[177] expiation, the last kiss, closing the eyes, calling on the deceased by name and lamentation, laying out and washing the body, anointing with oil, clothing the body, placing a coin in the deceased's mouth, the lying-in-state, and finally carrying the deceased to the necropolis or funeral pyre.[178] These elaborate funerary rites led to the formation of a professional body of undertakers – *libitinarii* and their assistant *pollinctores* – masters of ceremony or *dissignatores*, grave-diggers or *fossores*, and *ustores*, who burned the bodies.[179] After cremation, the osteological remains, along with a variety of gifts, were placed in vessels of various kinds. The remains of the poorest were laid directly in the grave, but others were usually placed in pottery vessels, stone urns, glass *ollae*, small lead chests or wooden cists. A few instances have been recorded in which the cremated remains were placed in a marble, alabaster, bronze, silver or gold vessel. The ash-chests in which the cremated remains were placed were of various shapes – square, rectangular or round stone urns with or without an epitaph and images in relief, or pottery receptacles of different shapes.[180] In many necropolises the types and manufacture of the urns provide clear evidence of the various strata of society.[181] In the case of cremation, it may be conjectured that a certain percentage of burials may have been in wooden coffins, suggested by the discovery of nails and iron corner-pieces used to reinforce the joints.[182]

Social distinctions can also be observed in the case of inhumations. Again, the poor were laid directly in the ground,[183] others were placed in wooden coffins, and others again in tombs roofed with tegulae or amphorae, while the most distinguished were placed in elaborately decorated stone sarcophagi.[184] The burial of prominent figures of a local community in finely worked urns has also been recorded.[185] A rare discovery in Bosnia and Herzegovina was that of a lead coffin, though such cases were not unknown in Roman times.

It may be concluded with a high degree of certainty from a statistical analysis of excavated necropolises that many inhumations consisted of laying the deceased in the bare ground.[186] With the influx people from the East, and under their influence, inhumation came to dominate and finally to become the only form of burial, when urns fell into disuse.[187]

The grander forms of burial involved the erection of masonry mausoleums,[188] tombs[189] and burial vaults,[190] particularly in high and late Antiquity.[191] A significant number of such edifices have been found in Bosnia and Herzegovina.[192]

The period of mourning itself followed a clearly defined procedure. Special sausages were made,[193] pigs were sacrificed,[194] and sacrifices were made and a banquet was served at the grave itself.[195] Festivals such as the Parentalia (the feast of parents and kinfolk) and Lemuria (the feast of Lemures, the shades of the rest-

[171] Audin 1960, 526 and 527.
[172] Marić 1968, 39-49.
[173] The cremation was widely practised in other provinces as well, and some authorities make a well-argued case for making cremation the prevailing ritual into the 3rd century, Golubović 2008, 9.
[174] Much the same has been observed in Pannonia, Leleković 2012, 318, 319, 321.
[175] Marić 1968, 50-51.
[176] Wiewegh 2003, 31-34.
[177] Lindsay 1998, 72-74.
[178] Gluščević 2005, 177-181.
[179] Toynbee 1971, 45.
[180] Gluščević 2005, 183-184.
[181] Ibid., 195.
[182] Ibid., 199.
[183] Koščević / Makjanić 1986/87, 25-70.
[184] Cambi 1988, 13-16.
[185] Domić-Kunić / Radman-Livaja 2009, 77.
[186] Gluščević 2005, 200.
[187] Cambi 1988, 6-14.
[188] Gluščević 2005, 220-221.
[189] Jovanović 1984, 9, 10, 22, 31, 32, 40, 41.
[190] Gluščević 2005, 201-202.
[191] Dautova-Ruševljan 2003, 7-34.
[192] Busuladžić 2012, 159.
[193] Gluščević 2005, 185.
[194] Toynbee 1971, 50.
[195] Ibid., 51.

less dead) were held in remembrance of the deceased and to bring "ease" to their shades in the afterlife.[196]

Pottery Urns (Tab. 1, 1 and 2, cat. no. 1 and 2)

The National Museum of Bosnia and Herzegovina holds a number of pottery urns, which come in many forms. Unlike glass urns, pottery urns were made specifically for burials, while many vessels included as grave goods could also be used, if large enough, to contain human remains. These consist of various pots and hemispherical bowls. Some shapes, such as jugs, are wholly unsuitable for this purpose. The urn known as a Hauserne, discovered in the border regions of present-day Croatia and Slovenia, is a "house of the dead," made to look like the houses occupied by the living, and distinguished by the small opening on the front, symbolising the doorway of the house.[197] The first known urns of this kind came from the Etruscan region.[198] Pottery urns were in use up to the 3rd century.[199]

The Antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina holds two objects that can be identified as pottery urns, one from Breza, north of Sarajevo (cat. no. 1, Tab. 1, 1). The other is a fairly large biconical urn,[200] darkish in colour, made on a potter's wheel, with wide shoulders, which was found in situ laid on a larger cylindrical stone urn (cat. no. 2, Tab. 1, 2, 3 and 3a). There are parallels with glass urns placed on a stone urn.[201]

Our two examples of pottery urns differ somewhat in shape. These differences have also been recorded in other Roman necropolises. Several types of pottery urns have been found in the necropolises of ancient Zadar, for example. The most common shape is a near-spherical pottery urn with a flat, flared rim and two handles, one on each side. Less common are urns with a triangular, angled rim. A few urns are shaped like a flat-bottomed pot with a moulded or flared rim, urns with a decoration of punch-marks or wavy lines on the shoulders, and urns with a conical base, not designed to be free-standing.[202]

Of particular note from Bosnia and Herzegovina are pottery urns of the Roman period found in a necropolis in the River Una valley.[203] Statistical analysis yields some general conclusions. A total of 68 graves dating from the Roman period, from 10 to 110 BCE, were of burials with pottery urns. These urns came in two shapes: without a base, or pot-shaped. The former has a number of variants: lidless, or with a square, round, unevenly-shaped lid or one shaped like a gabled roof.[204] Then there are urns covered by another pottery vessel, and those covered by another pottery vessel and a misshapen stone slab or gabled roof-like cover. Urns in another vessel also have variant forms: with an unevenly-shaped or square lid, and those with no lid. Some were covered with the lid of a sarcophagus, other vessel, a pot and a misshapen stone slab or another vessel and the lid of a sarcophagus, or with another pottery vessel and a square, round or boat-shaped stone lid.[205] The pottery urns from ancient Zadar and its necropolises were also covered in a variety of ways.[206]

Broader analogies with our specimens may be found in the Archaeology Museums in Zagreb[207] and Sisak.[208]

Glass Urns (Tab. 2, 1-8, cat. no. 3-10)

The Antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina holds a pot-bellied glass urn, fragments of another with an angular base, and several grooved handles probably from glass urns.[209] One of the most common type of glass urn is the pot-bellied *olla*. These have been found in many Roman necropolises on the eastern Adriatic coastal region, Pannonia, northern Italy and elsewhere. [210] The most common forms, such as pot-bellied, flat-rimmed glass urns, were often originally in everyday use, as containers for foodstuffs, preserved fruit and other winter food stores.[211] Urns have also been found in the shape of a glass beaker with a handle, originally a grain measure or liquid container, and only later used as an urn.[212] After cremation, the remains of the bones were placed in the urn and laid in a grave, together with grave

[196] Ibid., 64.
[197] Gregl 2009a, 8 and 10.
[198] Srejović 1997, 1077.
[199] Pop Lazić 2005, 45.
[200] Biconical pottery urns are also known from earlier periods, Blečić-Kavur 2014, 110 and 148.
[201] Alihodžić 2015, 33-34.
[202] Gluščević 2005, 193-194.
[203] These urns, which are in a fragmentary state, along with other material from this site, are kept in the prehistoric collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina.
[204] For lids shaped like a gabled roof, see: Raunig 2007, 97-125.
[205] Marić 1968, 50.
[206] Gluščević 2005, 191.
[207] Nemeth-Ehrlich / Kušan-Špalj 2007, 58; Gregl 2009a, fig. 12 and 13.
[208] Wiewegh 2003, 43.
[209] The fragments of wide, grooved glass handles suggest that they came from urns, but this can only be conjectured, since they were mainly found out of context, and lack any feature allowing for firm identification.
[210] Gregl 2009, 5.
[211] Gregl 2009a, 1.
[212] Gregl 2009, 7.

goods. In some cases a glass urn alone was used, but sometimes it was placed in a cylindrical stone urn.[213] Glass urns were usually about 30 cm in height, but miniatures of no more than 5 or 6 cm have been found, identical in shape to an olla, and probably serving as balsamaria. They have a flat rim, a rounded body and a small inset base. In a few cases, glass urns have one or two handles, or a lid; most, however, have no handle, as is the case with the complete urn in the National Museum of Bosnia and Herzegovina (cat. no. 3, Tab. 2, 1). The Antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina holds several grooved glass handles, found in Ilidža and Višići, which probably belonged to glass urns (cat. no. 4-9, Tab. 2, 2-7), and one from Višići near Čapljina belonging to an angular vessel, also probably a glass urn (cat. no. 10, Tab. 2, 8). Many examples analogous to our complete urn, but with wide, grooved handles, are held in the Archaeology Museum in Zagreb.[214] The closest analogy from Bosnia and Herzegovina was found in the city of Banja Luka.[215]

Glass being easily broken, great care must have been needed when placing these urns in the ground, to avoid damage during burial.[216]

Stone urns
(Tab. 1, 3a and 3b, Tab. 3-12, cat. no. 11-76)

The custom of burial in stone urns is of Italic origin, and reached these parts with the Romans.[217] Stone urns were more common in the necropolises of urban settlements,[218] though they were also found elsewhere, in places where stone urns were widely used in rural areas.[219]

The stone urns in the Antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina are of two basic forms:[220]

1. square or rectangular,[221] and
2. cylindrical.[222]

The former[223] may be in the shape of a cube, rectangular box or small sarcophagus.[224] Square and rectangular urns display certain regional differences; in Bosnia and Herzegovina, reference works make a distinction between urns from north-western Bosnia and those from south-western Bosnia.[225] However, this is provisional only, as such urns, with lids like a gabled roof, have also been found in eastern Herzegovina.[226]

Another point relevant to the shape of stone urns is that small sarcophagus-like urns resulted from the Romanization of local customs, whereas square and rectangular urns are an imitation of a funerary titulus.[227] Stone urns with a titulus and those with scenes in relief are categorised as ossuaries, which also served as tombstones. The transformation from urn to box took place at the same time as the increasing use of sarcophagi, culminating in the late 2nd and early 3rd century when inhumation became the preponderant method of burial.[228] Some box-shaped urns strongly resemble a sarcophagus, differing only in that within was a container where grave goods[229] and bones were placed.[230]

Cylindrical urns had a round, domed or flat lid (cat. no. 12, 14, 16, 17, 20, 22, 24-29, Tab. 3 and Tab. 4).[231] Square and rectangular urns might have a flat lid or a roof-shaped one, gabled[232] (cat. no. 30-32, 36 and 39, 47-58, 70-75, Tab. 5, 1-3, Tab. 6, 1 and 4, Tab. 8, Tab. 9, Tab. 12) or hipped (cat. no. 41, Tab. 7, 1).[233] Square and rectangular urns might also bear an epitaph and decoration in relief. Cylindrical urns usually measured 50 to 60 cm; square and rectangular urns varied in size, but were usually 90 to 150 cm in length,[234] though much smaller ones have also been found. In the Livno, Duvno and Glamoč region, they are

[213] Ratković-Bukovčan / Gregl 2013, 81-82; Alihodžić 2015, 33-34.
[214] Gregl 2009a, fig. 2-6, 9 and 11.
[215] Đukić 2014, 118, T. VIII.
[216] Gluščević 2005, 198.
[217] Wiewegh 2003, 41.
[218] Jovanović 1984, 45.
[219] Gregl 1997, 25.
[220] Jovanović 1984, 85.
[221] This rectangular shape is also known in scholarly works as an ash box, Jovanović 1984, 90-97.
[222] Marić 1968, 50.
[223] Square and rectangular urns from throughout Bosnia and Herzegovina were treated in a study by Paškvalin 2012, 349-443. This paper did not deal with cylindrical stone urns, nor with pottery and glass urns.
[224] Paškvalin 2012, 349.
[225] Ibid., 349 and 391; Milošević 2000, 22.
[226] Paškvalin 1976, 45-50.
[227] Rendić-Miočević 1989, 590.
[228] Cambi 1961/62, 106-108.
[229] An interesting example, which had evidently suffered the effects of fire, is a balsamarium held in the National Museum of Bosnia and Herzegovina, found at Narona. This was probably one of the objects placed alongside the body during cremation, Busuladžić 2015, 226, fig. 2
[230] Bojanovski 2001, 174.
[231] Cylindrical urns of this kind, with a domed lid, have been found in the necropolises of Siscia, Wiewegh 2003, 28-29.
[232] Milošević 2000, 22.
[233] Škegro 2003, 142-143.
[234] Gregl 2009, 1-2.

usually about 50 cm in length and width, and 50 to 70 cm in height.[235]

Square box and rectangular sarcophagus-like urns

The Antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina holds 64 stone urns of various shapes.[236] A distinctive type is that described in reference works as Iapydic.[237] The Antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina holds two square Iapydic stone urns which some regard as made to resemble a house (cat. no. 33 and 34, Tab. 5, 4 and 5).[238] The origin of these remains an open question,[239] and the many scholars who have addressed this subject have proposed different interpretations and dates.[240] These uncertainties are understandable, given that the portable material found in these urns belongs to the Roman period, [241] but the images they bear clearly display archaic Greek features.[242] Some very logical interpretations explain this in terms of the secondary use of older urns in the Roman period, perhaps several times over.[243] In support of this theory is the fact that Latin and later inscriptions have been found on the same urn together with images in the archaic Greek style from an earlier period.[244] Some of the urns were used in later times as tombstones, with the descendants of persons almost three centuries later using old urns from a local burial ground for that purpose.[245] Other archaeologists hold that the old style of decoration with what are unquestionably Greek features was long retained in the hilly, inaccessible parts of western Bosnia, even when this style had long since disappeared from Greece itself, and that these urns primarily date from the Roman period, from the 1st to the 3rd century.[246] However, those who hold this view have yet adequately to explain how the archaic Greek style could survive for several centuries after its disappearance from Greece itself.[247] A third view of this phenomenon is that the Iapydic urns form a link between local religious sentiments and ideas and a foreign iconographical concept.[248] Despite all these uncertainties, it remains clear that the images on many urns found in the Iapydic region, even those dating from the Roman period, indisputably display the influence of archaic Greek art.[249]

This presumably secondary use of a stone urn as a tombstone was no exception. It has been recorded in the case of many urns with relief decoration, as well as those with epitaphs and ash boxes from Livno, Duvno and Glamoč,[250] Liburnian cippi and coffins from Šempeter.[251] Unlike this dual use of stone urns or ossuaries as burials and as tombstones, some, such as a box urn from Konjević Polje, were buried in the ground despite their considerable size.[252]

Among the stone Iapydic urns in the National Museum of Bosnia and Herzegovina is one complete urn (cat. no. 33 and 34, Tab. 5, 4 and 5), as well as fragments (cat. no. 35, 44, 59-63, Tab. 5, 6, Tab. 7, 4, Tab. 10), or parts of a gabled roof (cat. no. 53, 54, 57 and 70, Tab. 8, 7 and 8, Tab. 9, 3, Tab. 12, 1).

Other square box-like and rectangular sarcophagus-like urns have been found with lids shaped like gabled or hipped roofs (cat. no. 36, 39, 48-52, 55, 56 and 58, 71-75, Tab. 6, 1 and 4, Tab. 8, 2, 3, 4, 5 and 6, Tab. 9, 1, 2 and 4, Tab. 12, 2-6). Some square stone urns are of particular interest on account of their surviving decorative details and epitaphs, which defines them as urns that were also used as tombstones, and therefore remained above ground rather than being buried. Ossuaries, which also belong in this context, were more common in the eastern regions of the Roman Empire, and as such may provisionally be associated with the presence of Easterners, living in present-day Bosnia and Herzegovina as delegated officials of the Empire. There are differing views on this subject.[253]

A notable example of a rectangular sarcophagus-like urn is one from Stolac (cat. no. 32, Tab. 5, 3), decorated with acroteria and festoons. Another belonging to this primary form, lacking decorative relief but with an acroterium, came from Vranjevo Selo near Neum (cat. no. 30, Tab. 5, 1). Another, from Narona, is of the same shape, but much simpler, with no decoration, epitaph or acroterium (cat. no. 31, Tab. 5, 2). There are analagous examples in the Archaeology Museum in Split.[254] Some authorities associate them with the gladiator class,[255] to which those discussed in

[235] Milošević 2000, 22.
[236] Dr. V. Paškvalin dedicated a separate chapter of his study to a description of square and sarcophagus-like stone urns, omitting cylindrical ones. For this reason, this paper does not include a more detailed iconographic analysis of this type of urn. For more, see: Paškvalin 2012, 349-443.
[237] Raunig 1968, 99-105; Paškvalin 2012, 349.
[238] Paškvalin 2012, 359, 374 and 377.
[239] Jovanović 1984, 70-78.
[240] Rendić-Miočević 1989, 613-620.
[241] Sergejevski 1950, 53-55.
[242] Jovanović 1984, 76.
[243] Sergejevski 1950, 65.
[244] Ibid., 58.
[245] Ibid., 61-62.
[246] Jovanović 1984, 78.
[247] Sergejevski 1950, 89.
[248] Jovanović 1984, 77.
[249] Sergejevski 1950, 68, 69, 71-76, 78-79, 87; Raunig 2004, 204-206, 214.
[250] Jovanović 1984, 88-89, 91, 94-97.
[251] Bojanovski 2001, 173.
[252] Ibid.
[253] Paškvalin 2012, 368.
[254] Gluščević 2005, 197.
[255] Sanader 2001, 17-31.

this paper presumably belonged. Smaller urns of these shapes were placed in niches in the walls of funerary vaults.[256]

Similar in shape but larger size is a sarcophagus-like urn from Konjević Polje (cat. no. 39, Tab. 6, 4), with inner partitions, suggesting that the larger was used as an ossuary and the smaller for grave goods, which were not absent in this case. Broader analogies may be found in ash boxes from the Livno region, Iapydic urns, Libernian cippi, and the coffins with relief decoration from Šempeter.[257]

Urns with epigraphic material have also been found in Bosnia and Herzegovina,[258] providing a wealth of facts associated with life expectancy, marital status and other social circumstances.[259]

It was not unusual for epitaphs to be found on the lids of urns.[260] Other lids have no decoration or epitaph (cat. no. 39, Tab. 6, 4, cat. no. 55, 56, Tab. 9, 1 and 2).[261] In the case of stone urn lids, those with lids like gabled roofs predominate, but one with a hipped roof lid was found in Livno. (cat. no. 41, Tab. 7, 1).

The extent to which square and rectangular stone urns were used is suggested by the finds to date in Bosnia and Herzegovina of more than 77 examples of complete or fragmentary square, box and sarcophagus-like urns and lids.[262] Analogies with the square box urns from the collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina may be found at Karaule near Duvno, where one was found with a scene of the Porta Inferni or gates to the underworld. Similar square and rectangular urns have also been found in the Livno area.[263]

Analysis of the square and rectangular urns in the Antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina reveals certain principles on the basis of which they may be placed in a typological category.

In addition to the typology already proposed, square and rectangular stone urns may be subdivided into:

1. small urns (cat. no. 30-32, Tab. 5, 1-3) and
2. larger urns (cat. no. 33-76, Tab. 5, 4 to Tab. 12).

Reliefs on stone urns in the collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina

Some of these urns are decorated with elaborate scenes in relief of human and animal figures, Erotes, temples *in antis*, with capitals, pillars and niches,[264] aedicules, serpents, rosettes, libation scenes, scenes from daily life, trees, architecture, crescent moons and so on.[265] Figural reliefs and epitaphs are also recorded in other regions.[266]

Surviving lids also frequently bear elaborate decoration. Those resembling gabled roofs are decorated with acroteria, kantharoi, acroterial lions, rosettes, dentils, amphorae, dolphins and fish.[267]

These suggest a profound symbolism directly associated with the use of the object. Images of the Erotes occur on two of our urns (cat. no. 36 and 37, Tab. 6, 1 and 2). The Erotes were the ancient winged gods of nature and love, who ensure that the chain of creation and renewal is constantly maintained. They appear on tombstones in the Hellenic period,[268] and their appearance on our examples may be seen as a continuation into the Roman period.

Images of dolphins or of fish have been recorded on a number of urns or urn lids. They are quite common,[269] and as such may be interpreted in a religious or funerary context. In Greek belief, dolphins bore the souls of the dead to the Isles of the Blessed,[270] and symbolised the psychopomp.[271] They also saved drowning men. The dolphins on some of the urns or lids held in the National Museum of Bosnia and Herzegovina may be seen in this light (cat. no. 48, 51, 64, 65, 73 and 74, Tab. 8, 2 and 5, Tab. 11, 1 and 2, Tab. 12, 4 and 5).

Lids with lions in relief (cat. no. 58 and 75, Tab. 9, 4 and Tab. 12, 6) are of particular note. The lion is seen as a symbol of the sun, of authority and power, and was of a prophylactic nature at the entrance to palaces, temples and burial vaults. Lions were a common symbol of vigilance, and were the guardians of burial ground, hence their appearance in this context. They often figured in hunting scenes or as acroteria on a pediment.[272]

Decorations of a floral nature, such as rosettes, tendrils, vines and the like, have been found on a significant number of urns and lids (cat. no. 32, 37, 38, 44, 47-50, 53, 54, 58, 59, 61, 62, 66, 69, 71, 72 and 75,

[256] Toynbee 1971, 254.
[257] Bojanovski 2001, 173.
[258] Škegro 2003, 146-147.
[259] Kovačević / Patsch 1897, 340-342; Patsch 1900, 49; Ćurčić 1900, 30; Sergejevski 1950, 57-63; Čremošnik 1957, 163; Raunig 1990, 653-661; Škegro 2003, 145.
[260] Škegro 2003, 143-145.
[261] Much the same is true of the epigraphs and decoration on square stone urns in Bosnia and Herzegovina held in other museums, Paškvalin 2012, 349-443.
[262] Paškvalin 2012, 349-443.
[263] Škegro 2003, 140-141.
[264] Raunig 2001, 214-221.
[265] Paškvalin 2012, 359-367.
[266] Domić-Kunić / Radman-Livaja 2009, 82-91.
[267] Paškvalin 2012, 408-416.
[268] Srejović / Cermanović 2004, 145-146.
[269] Škegro 2005, 56.
[270] Maršić 1998, 120.
[271] Milovanović 2009, 18-20.
[272] Ibid., 16-18.

Tab, 5, 3, Tab. 6, 2, 3 and 3a, Tab. 7, 4, Tab. 8, 1, 2, 3, 4, 7 and 8, Tab. 9, 4, Tab. 10, 1, 3 and 4, Tab. 11, 3 and 6, Tab. 12, 2, 3 and 6). Rosettes, in the form of a stylised floral crown, are especially common. These are primarily decorative in nature, rather than associated with myth.

A significant proportion of decorative scenes consists of architecture, pillars, capitals, doorways and niches (cat. no. 33, 34, 36, 44, 45, 46, 51, 57, 64, 65, 73 and 74, Tab. 5, 4 and 5, Tab. 6, 1, Tab. 7, 4, 5 and 6, Tab. 8, 5, Tab. 9, 3, Tab. 11, 1 and 2, Tab. 12, 4 and 5). All are representations of the sacred, features of temples directly associated with the death of the deceased.

Also fairly common are images of amphorae, kraters and other vessels symbolising abundance (cat. no. 51, 58, 64, 65, 73, Tab. 8, 5, Tab. 9, 4, Tab. 11, 1 and 2, Tab. 12, 74).

Cylindrical cinerary urns

The Antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina also holds a number of cylindrical urns[273] – 13 complete specimens (cat. no. 11-23, Tab. 1, 3a and 3b, Tab. 3) and six lids (cat. no. 24-29, Tab. 4). Analysis of these indicates that they differ principally in size: large, medium-sized and small.

Variant 1. Two urns from Pritoka near Bihać fall into the group of large cylindrical urns. Three large cylindrical urns have flat or rounded lids (cat. no. 12 and 14, Tab. 3, 1 and 3). Large urns of this type average more than 60 cm in height.

Variant 2. One cylindrical urn (cat. no. 16, Tab. 3, 5) is of medium size. Such urns are less massive than the previous variant. The wall of the urn is somewhat thicker.

Variant 3. This, the largest group of cylindrical urns with domed lids, of smaller size, includes nine urns (cat. no. 11, 15, 17-22, Tab. 1, 3a and 3b, Tab. 3, 4, 6-11), and six lids alone (cat. no. 24-29, Tab. 4). Of interest is the fact that a pottery urn was found placed in one of these cylindrical stone urns (cat. no. 11, Tab. 1, 3a and 3b).

A small stone urn from an unknown site constitutes a separate type. This urn has two handles, and an inward-curving rim (cat. no. 13, Tab. 3, 2). An atypical urn with a high foot and two vertical handles has also been recorded in Duvno (cat. no. 23, Tab. 3, 12). Both of these could be classified as stone urns of pot or vessel type, differing as they do from cylindrical urns in shape as well as size, as they are not cylindrical.

The lids of all three variants of cylindrical urn display certain differences. Four have a domed lid, varying in thickness (cat. no. 17 and 20, Tab. 3, 6 and 9, cat. no. 24 and 26, Tab. 4, 1 and 3). One has a flat, round lid with a central cylindrical protuberance (cat. no. 22, Tab. 3, 11). Four have flattish round lids, three of them large (cat. no. 12, 14 and 16, Tab. 3, 1, 3 and 5), while two are of smaller size (cat. no. 25 and 28, Tab. 4, 2 and 5). Another two (cat. no. 27 and 29, Tab. 4, 4 and 6) display features of both variants. These two lids of cylindrical urns lack the height of the classic domed type, but are greater in height than the classic flat lid.

The cylindrical cinerary urns in the collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina have analogies in the country in an urn in the Franciscan monastery in Kreševo,[274] as well as in those found in many other places, Pannonia for example.[275]

Conclusion

In Roman times, most of present-day Bosnia and Herzegovina belonged to the Roman province of Dalmatia, with a smaller area to the north falling within the province of Pannonia. Many remains of urns have been found there, enabling us to reconstruct an important aspect of the daily lives of the inhabitants, their beliefs and customs, and a range of other issues relating to fashions, art and eschatological concerns.

The different materials and manufacturing methods reveal a fundamental division into:

A. pottery urns
B. glass urns
C. stone urns.

As well as such obvious differences, there are differences in the burial process itself. Cylindrical stone urns were used primarily in burying the cremated remains of the deceased in the ground. Larger square or rectangular stone urns were used to contain the remains of the deceased, but were in some instances set above ground, thus serving as tombstones – evidence for this use lies not only in their larger size, but also in their elaborate surface decorations.[276]

Stone urns fall into three groups in terms of their shape:

A. cylindrical,
B. pot-shaped
C. square or rectangular.

There are certain differences within two of these groups: cylindrical and square or rectangular.

Cylindrical urns may be classified by size as:

1. large
2. medium-sized
3. small.

Square or rectangular urns, along with typological classifications previously proposed, mainly on the ba-

[273] This type of urn has also been found elsewhere, Jovanović 1984, 62 and 71.

[274] Škegro 2003, 154.

[275] Leleković 2012, 318, 319, 321.

[276] Paškvalin 2012, 349.

sis of distinctive regional features, may be classed by shape into:

1. rectangular sarcophagus-like urns
2. square box-shaped urns.

These stone urns may also be classified by size:

1. small stone urns
2. larger stone urns.

Most of the urns studied in this paper are stone urns, of which 13 are cylindrical or round urns, along with six domed or flat urn lids of the same shape. There are 41 square or rectangular urns (cat. no. 30-76).

The Antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina consists of sixty six complete or damaged stone urns, along with two pottery urns and one complete glass olla, one piece from the base of a glass urn, and six wide grooved handles probably from urns.[277]

Literatura

Alihodžić, T. 2015, Ispričat ću ti priču, Zadar 2015.

Audin, A. 1960, Inhumation et incineration, Latomus, 19, 312-322; 518-532.

Blečić-Kavur, M. 2014, Kasno brončano doba na Kvarneru, Zagreb 2014.

Bojanovski, I. 2001, Rimski grobni nalaz iz Konjević Polja u istočnoj Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, 48/49, Sarajevo 2001, 164-212.

Busuladžić, A. 2012, Kasnoantička grobnica na svod, crkva i nekropola na lokalitetu Studena česma u Donjem Vakufu, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, 41, Sarajevo 2012, 159-187.

Busuladžić, A. 2015, Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, 44, Sarajevo 2015, 169-233.

Cambi, N. 1961/62, Sarkofag Gaja Albucija Menippa, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXIII-LXIV, Split 1961/62, 99-111.

Cambi, N. 1988, Antički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana, Split 1988.

Crnobrnja, A. 2005, Zagrobni običaji rimskog vremena, studija slučaja groba iz Brestovika, Glasnik Srpskog arheološkog društva, 21, Beograd 2005, 161-172.

Čremošnik, *I.* 1957, Rimski spomenici iz okoline Bihaća, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, XII, Sarajevo 1957, 127-141.

Čremošnik, I. 1965, Rimska vila u Višićima, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, XX, Sarajevo 1965, 147-260.

Čović, B. 1987, Srednjodalmatinska grupa, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezno doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, entar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1987, 442-480.

Ćurčić, *V.* 1900, Ein Flachgräberfeld der Iapoden in Ribić bei Bihać, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, VII, 1900, 3-32.

Dautova-Ruševljan, V. 2003, Kasnoantička nekropola kod Sviloša u Sremu, Novi Sad 2003.

Domić-Kunić, A. / Radman-Livaja, I. 2009, Urna iz Danila u kontekstu društvene elite municipija Ridera, Arheološki radovi i rasprave, 16, Zagreb 2009, 67-106.

Drechsler-Bižić, R. 1987, Japodska grupa, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezno doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, entar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1987, 391-441.

Đukić, *M.* 2014, Rimsko staklo iz antičke zbirke Muzeja Republike Srpske u Banjoj Luci, Cleuna, 1, Livno 2014, 112-138.

Fiala, F. 1897, Beiträge zur römischen Archäologie der Hercegovina, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, V, Wien 1897, 163-172.

Gabrovec, S. / Mihovilić, K. 1987, Istarska grupa, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezno doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, entar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1987, 293-338.

Gluščević, S. 2005, Zadarske nekropole od 1. do 4. stoljeća, doktorska disertacija u rukopisu, Zadar 2005.

Golubović, S. 2008, Grobovi u obliku bunara sa nekropola Viminacijuma, Beograd 2008.

Gregl, Z. 1997, Rimske nekropole sjeverne Hrvatske, Zagreb 1997.

Gregl, Z. 2009, Oblici rimskih urni u Hrvatskoj, Zagreb 2009.

Gregl, Z. 2009a, Rimske staklene urne, Zagreb 2009.

Grupa autora 2013, Potter, D. S. / Mattingly, D. J. (eds.), Life, Death, and Entertainment in the Roman Empire, Michigan 2013.

Hoernes, M. 1895, Vorrömischer Grabstein von Jezerine, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, III, Wien 1895, 516.

[277] The many pottery sherds and fragments of glass found at various locations, held in the National Museum of Bosnia and Herzegovina as study material, probably include some from pottery and glass urns. However, they are too small to allow for their identification as urns.

Jovanović, A. 1984, Rimske nekropole na teritoriji Jugoslavije. Beograd 1984.

Koščević, R. / Makjanić, R. 1986/87, Antički tumuli kod Velike Gorice i nova opažanja o panonskoj radionici glazirane keramike, Prilozi, 3/4, Institut za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1986/87, 25-70.

Kovačević, K. / Patsch, C. 1897, Die Ruine im Dorfe Doljani und dort aufgefundenen römischen Inschriften, Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegowina, V, Wien 1897, 340-343.

Lindsay, H. 1998, Eating with the Dead: the Roman Funerary Banquet, Meals in the Social Context, Aspects of the Communal Meal in the Hellenistic and Roman World, Ed.I. Nilsen and H.S.Nilsen, Arhus university press, 1998, 67 – 80.

Leleković, T. 2012, Cemeteries, In: Migotti, B. (ed.), The Archaeology of Roman Southern Pannonia, The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia, BAR International Series 2393, 2012, 313-359.

Marić, Z. 1968, Japodske nekropole u dolini Une, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, XXIII, Sarajevo 1958, 5-81.

Maršić, D. 1998, Ikonografski tip nimfa sa školjkama, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. S., XXX-XXXI, Zagreb 1997/1998, 103-124.

Milošević, A. 2000, Očekujući arheološku zbirku Franjevačkog muzeja u Livnu, Split 2000.

Milovanović, B. 2009, Simbolika prikazanih životinja na nadgrobnim stelama iz Viminacijuma, Arheologija i prirodne nauke, 4, Beograd 2009, 15-27.

Nemeth-Ehrlich, D. / Kušan-Špalj, D. 2007, Dvije tisuće godina Andautonije – od rimskog grada do arheološkog parka, Zagreb 2007.

Paškvalin, V. 1976, Poklopac rimske kamene urne iz Trebimlje u Hercegovini, Tribunia 2, Trebinje 1976, 45-50.

Paškvalin, V. 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Djela LXXXIII, knj. 9, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2012.

Patsch, C. 1895, Epigrafski nahogjaji iz godine 1895, Glasnik Zemaljskog muzeja VII, Sarajevo 1895, 573-586.

Patsch, C. 1897, Novi spomenici iz Županjca – Delminiuma, Glasnik Zemaljskog muzeja, IX, Sarajevo 1897, 227-244.

Patsch, C. 1898, Iapodi, Glasnik Zemaljskog muzeja, X, Sarajevo 1898, 335-364.

Patsch, C. 1899, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, VI, Wien 1909, 154-274.

Patsch, C. 1900, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien IV, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, VII, Wien 1900, 243-292.

Patsch, C. 1904, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegowina IX, Wien 1904, 171-305.

Patsch, C. 1904, Prilog topografiji i povijesti Županjca – Delminiuma, Glasnik Zemaljskog muzeja, XVI, Sarajevo 1904, 307-366.

Patsch, C. 1906, Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske pokrajine Dalmacije, Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII, Sarajevo 1906, 151-181.

Patsch, C. 1909, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, XI, Wien 1909, 104-184.

Patsch, C. 1912, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegowina, XII, Wien 1912, 68-168.

Pop Lazić, S. 2002, Nekropole rimskog Singidunuma, Beograd 2002.

Radimsky, W. 1893, Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća, Glasnik Zemaljskog muzeja V, Sarajevo 1893, 37-92.

Radimsky, W. 1895, Die Nekropole von Jezerine in Pritoka bei Bihać, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, III, Wien 1895, 39-219.

Radimsky, W. 1896, Bericht über die Ausgrabungen von Domavia bei Srebrenica in den Jahren 1892 und 1893, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, IV, Wien 1896, 202-243.

Ratković-Bukovčan, L. / Gregl, Z. 2013, Transparent beauty Glass from Croatian Museums from prehistory to the Middle ages, Zagreb 2013.

Raunig, B. 1968, Fragment japodske urne iz Golubića kod Bihaća, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, XXIII, Sarajevo 1968, 99-105.

Raunig, B. 1990, Nova interpretacija dva odlomka epigrafske urne japodskog oblika iz Golubića kod Bihaća, Arheološki vestnik – Šašlov zbornik, Ljubljana 1990, 653-661.

Raunig, B. 2001, Urna sa natpisom iz Založja, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, 48/49, Sarajevo 2001, 213-230.

Raunig, B. 2004, Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda, Djela, knjiga LXXXII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 8, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2004.

Raunig, B. 2007, Sljemenasti poklopci iz Bihaćkog polja, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, 34, Sarajevo 2007, 97-125.

Rendić-Miočević, D. 1989, Iliri i antički svijet, Split 1989.

Sanader, M. 2001, ...et circenses u Solinu, Arheološki radovi i rasprave, 13, Zagreb 2001, 17-31.

Sergejevski, D. 1948, Nove akvizicije Odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. III, Sarajevo 1948, 167-187.

Sergejevski, D. 1950, Japodske urne, Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. A, IV-V, Sarajevo 1949/50, 45-93.

Srejović, D. 1997, Arheološki leksikon, Beograd 1997.

Srejović, D. / Cermanović, A. 2004, Rečnik grčke i rimske mitologije, Beograd 2004.

Šašel*, A.* 1963, Inscriptiones latinae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Situla, 5, Ljubljana 1963.

Škegro*, A.* 2003, Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3, s, XXXVII, Zagreb 2003, 135-164.

Škegro, A. 2005, Rimski spomenici iz Tomislavgrada, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3, s. XXXVIII, Zagreb 2005, 55-61.

Toynbee, J. M. C. 1971, Death and Burial in the Roman World, New York 1971.

Vučić, J. / Manenica, H. 2015, Kod gradskih vrata kroz stoljeća, Zadar 2015.

Wiewegh, Z. 2003, Jugoistočna nekropola Siscije, Sisak 2003.

Zaninović, M. 2002, Nekropole i naselja – primjer otoka Hvara, Histria antiqua, 8, Pula 2002, 243-255.

Katalog:

Keramičke urne

1. Inv. br. neinventarizirano (Tab. 1, 1).
Lokalitet: Breza.
Opis: Keramička urna fragmentirana i restaurirana. Posuda od svijetle gline. Recipijent trbušasto-loptast. Dno usko i stabilno. Otvor urne zadebljao i profiliran.
Dimenzije: Visina 24 cm.
Literatura: Nepublicirano.

2. Inv. br. neinventarizirano (Tab. 1, 2).
Lokalitet: Nepoznat.
Opis: Keramička urna bikoničnog tijela od tamne gline. Dno usko i stabilno. Ramena izrazito široka i viši vrat. Tijelo i grlo oštećeni.
Dimenzije: R: 32 cm, visina 27 cm.
Literatura: Nepublicirano.

Staklene urne

3. Inv. br. 706 (Tab. 2, 1).
Lokalitet: Podgorica, Crna Gora.
Opis: Staklena olla s loptastim recipijentom, blago uvučenim dnom i prema vani izvrnutim obodom otvora te kratkim vratom. Boja stakla zelenkasta.
Dimenzije: Visina 20 cm.
Literatura: Nepublicirano.

4. Inv. br. 3124 (Tab. 2, 2).
Lokalitet: Lužani, Ilidža.
Opis: Staklena široka kanelirana drška, vjerovatno dio staklene urne. Zelene boje.
Dimenzije: Širina 4,5 cm, visina 4,7 cm.
Literatura: Nepublicirano.

5. Inv. br. 3126 (Tab. 2, 3).
Lokalitet: Lužani, Ilidža.
Opis: Staklena široka kanelirana drška, vjerovatno dio staklene urne. Prozirno zelenkaste boje.
Dimenzije: Širina 3,7 cm, visina 4 cm.
Literatura: Nepublicirano.

6. Inv. br. 3123 (Tab. 2, 4)
Lokalitet: Lužani, Ilidža.
Opis: Staklena široka kanelirana drška, vjerovatno dio staklene urne. Prozirno zelenkaste boje.
Dimenzije: Širina 5,4 cm, visina 4,5 cm.
Literatura: Nepublicirano.

7. Inv. br. 2841 (Tab. 2, 5).
Lokalitet: Višići, Čapljina.
Opis: Staklena široka kanelirana drška, vjerovatno dio staklene urne. Bijele boje.
Dimenzije: Širina 6,2 cm, visina 4,8 cm.
Literatura: Čremošnik *I.* 1965, Rimska vila u Višićima, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, XX, Sarajevo 1965, 197.

8. Inv. br. 564 (Tab. 2, 6).
Lokalitet: Gradina, Srebrenica.
Opis: Staklena široka kanelirana drška, vjerovatno dio staklene urne. Zelene boje.
Dimenzije: Širina 5,2 cm, visina 7,3 cm.
Literatura: *Radimsky, W.* 1896, Bericht über die Ausgrabungen von Domavia bei Srebrenica in den Jahren 1892 und 1893, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, IV, Wien 1896, 206.

9. Inv. br. 377 (Tab. 2, 7).
Lokalitet: Stolac.
Opis: Staklena široka kanelirana drška, vjerovatno dio staklene urne. Zelene boje.
Dimenzije: Širina 4 cm, visina 5,8 cm.
Literatura: *Fiala, F.* 1897, Beiträge zur römischen Archäologie der Hercegovina, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, V, Wien 1897, 172.

10. Inv. br. 2829/1, 2, 3 (Tab. 2, 8)
Lokalitet: Višići, Čapljina.
Opis: Fragmentirani ulomci uglate posude, dobro izrađene, najvjerovatnije dio staklene urne. Zelenkaste boje.
Dimenzije: Širina 14 cm.
Literatura: Nepublicirano.

Kamene urne

11. Inv. br. neinventarizirano (Tab. 1, 3a i 3b).
Lokalitet: Nepoznat.
Opis: Kamena cilindrično-valjkasta urna od kamena lapora, bez poklopca, sa sačuvanom oštećenom keramičkom urnom koja je bila pohranjena u njoj. Bez ukrasa.
Dimenzije: R: 49 cm, visina 35 cm.
Literatura: Nepublicirano.

12. Inv. br. 24 (Tab. 3, 1).
Lokalitet: Pritoka, Bihać.
Opis: Velika kamena cilindrično-valjkasta urna s pločastim okruglim poklopcem. Stijenke recipijenta debele. Kamen lapor. Bez ukrasa.
Dimenzije: R: 55 cm, visina 66 cm.
Literatura: *Radimsky, W.* 1895, Die Nekropole von Jezerine in Pritoka bei Bihać, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, III, Wien 1895, 183.

13. Inv. br. 26 (Tab. 3, 2).
Lokalitet: Nepoznat.
Opis: Mala kamena urna loptasto-valjkastog oblika. Sa strana posjeduje dvije drške. Otvor s ivicama koje

su savijene prema unutrašnjosti. Bez ukrasa. Nedostaje poklopac.
Dimenzije: R: 30 cm, visina 31 cm.
Literatura: Nepublicirano.

14. Inv. br. 34 (Tab. 3, 3).
Lokalitet: Pritoka, Bihać.
Opis: Kamena velika urna cilindrično-valjkastog oblika. Stijenke recipijenta debele. Na otvoru ima deblji pločasti okrugao poklopac. Na rubu otvora vidljiv ostatak obrađen kao okrugli utor za poklopac. Bez ukrasa.
Dimenzije: R: 53 cm, visina 62 cm.
Literatura: *Radimsky, W.* 1895, Die Nekropole von Jezerine in Pritoka bei Bihać, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, III, Wien 1895, 183.

15. Inv. br. 35 (Tab. 3, 4).
Lokalitet: Privilica, Bihać.
Opis: Kamena velika urna cilindrično-valjkastog oblika. Stijenke recipijenta debele. Bez ukrasa i bez poklopca. Na rubu otvora vidljiv ostatak obrađen kao okrugli utor za poklopac.
Dimenzije: R: 42 cm, visina 34 cm.
Literatura: *Radimsky, W.* 1895, Die Nekropole von Jezerine in Pritoka bei Bihać, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, III, Wien 1895, 183.

16. Inv. br. 25 (Tab. 3, 5).
Lokalitet: Pritoka, Bihać.
Opis: Kamena velika urna cilindrično-valjkastog oblika. Stijenke recipijenta debele. Na otvoru ima pločasti okrugao poklopac. Bez ukrasa.
Dimenzije: R: 73 cm, visina 47 cm.
Literatura: *Radimsky, W.* 1895, Die Nekropole von Jezerine in Pritoka bei Bihać, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, III, Wien 1895, 183.

17. Inv. br. neinventarizirano (Tab. 3, 6).
Lokalitet: Nepoznat.
Opis: Cilindrično-valjkasta urna s klobučastim poklopcem koji je razmjerno visok. Bez ukrasa.
Dimenzije: Visina 46 cm.
Literatura: Nepublicirano.

18. Inv. br. 29 (Tab. 3, 7).
Lokalitet: Bugojno.
Opis: Kamena urna bez ukrasa. Stijenke recipijenta debele. Na rubu otvora vidljiv ostatak obrađen kao okrugli utor za poklopac.
Dimenzije: R: 42 cm, visina 32 cm.
Literatura: *Patsch, C.* 1909, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, XI, Wien 1909, 139, abb. 36.

19. Inv. br. 32 (Tab. 3, 8).
Lokalitet: Mostar.
Opis: Kamena cilindrično-valjkasta urna bez ukrasa. Stijenke recipijenta nešto tanje i obrađene. Na dva mjesta se razaznaju osnove neke vrste drške, odnosno željezne osnove za zatvaranje.
Dimenzije: R: 32 cm, visina 34 cm.
Literatura: *Patsch, C.* 1904, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatienm Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, IX, Wien 1904, 276, abb. 157.

20. Inv. br. 28 (Tab. 3, 9).
Lokalitet: Trnovo, Sarajevo.
Opis: Kamena cilindrično-valjkasta urna s debljim klobučastim poklopcem. Na poklopcu vidljiva mjesta s metalnim osnovama za zatvaranje. Bez ukrasa.
Dimenzije: Visina 40 cm.
Literatura: Nepublicirano.

21. Inv. br. 31 (Tab. 3, 10).
Lokalitet: Mostar.
Opis: Kamena cilindrično-valjkasta urna bez ukrasa. Stijenke recipijenta deblje.
Dimenzije: R: 27 cm, visina 24 cm.
Literatura: *Patsch, C.* 1904, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, IX, Wien 1904, 276, abb. 158.

22. Inv. br. 27 (Tab. 3, 11).
Lokalitet: Tasovčići, Čapljina.
Opis: Kamena cilindrično-valjkasta urna s poklopcem koji je pločasto okrugao i s izraslinom – drškom cilindričnog oblika na sredini.
Dimenzije: Visina 33 cm.
Literatura: *Patsch, C.* 1912, Archäologisch–epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegowina, XII, Wien 1912, 92.

23. Inv. br. 30 (Tab. 3, 12)
Lokalitet: Duvno.
Opis: Kamena urna s uskim postoljem, grube obrade. Sa strana vertikalno položene ručke.
Dimenzije: Visina 44 cm, R: 40 cm.
Literatura: *Patsch, C.* 1904, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mittei-

lungen aus Bosnien und der Hercegowina, IX, Wien 1904, 198, fig. 53.

Poklopci

24. Inv. br. 32 (Tab. 4, 1).
Lokalitet: Mostar.
Opis: Kameni klobučasti poklopac.
Dimenzije: R: 30 cm.
Literatura: *Patsch, C.* Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, IX, Wien, 276, abb. 157.

25. Inv. br. 1523 (Tab. 4, 2).
Lokalitet: Nepoznat.
Opis: Kameni pločasto okrugli poklopac, vidljivi tragovi obrade kamena dlijetom.
Dimenzije: R: 38 cm
Literatura: Nepublicirano.

26. Inv. br. 27 (Tab. 4, 3).
Lokalitet: Tasovčići, Čapljina.
Opis: Kameni klobučasti poklopac.
Dimenzije: R: 36 cm.
Literatura: Nepublicirano.

27. Inv. br. 31 (Tab. 4, 4).
Lokalitet: Mostar.
Opis: Kameni poklopac, nešto oštrijih ivica od valjkaste urne. Po sredini prepolovljen.
Dimenzije: R: 26 cm.
Literatura: *Patsch, C.* 1904, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, IX, Wien 1904, 276, abb. 157.

28. Inv. br. 24 (Tab. 4, 5).
Lokalitet: Pritoka, Bihać.
Opis: Kameni poklopac, puknut na četiri dijela. Jedna četvrtina nedostaje. Više pločast.
Dimenzije: R: 40 cm.
Literatura: *Radimsky, W.* 1895, Die Nekropole von Jezerine in Pritoka bei Bihać, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, III, Wien, 1895, 183.

29. Inv. br. neinventarizirano (Tab. 4, 6).
Lokalitet: Nepoznat.
Opis: Kameni klobučasti poklopac valjkaste urne. Djelimično oštećen.
Dimenzije: R: 42 cm.
Literatura: Nepublicirano.

30. Inv. br. 334 (Tab. 5, 1).
Lokalitet: Vranjevo Selo, Neum.
Opis: Kamena urna u obliku sarkofaga s četiri akroterija na uglovima poklopca na dvije vode. S kraće strane vidljivi ostaci metalnog dijela koji je služio za pričvršćivanje poklopca i sanduka.
Dimenzije: Dužina 27 cm, visina 27 cm.
Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. 9, Sarajevo 2012, 400.

31. Inv. br. 33 (Tab. 5, 2).
Lokalitet: Vid, Narona.
Opis: Kamena četvrtasta urna s poklopcem na dvije vode, bez ukrasa i natpisa.
Dimenzije: Dužina 45 cm, visina 32 cm.
Literatura: Nepublicirano.

32. Inv. br. 584 (Tab. 5, 3).
Lokalitet: Stolac.
Opis: Sarkofagna kamena urna od lapora, s poklopcem na dvije vode i četiri akroterija na uglovima poklopca. Na poklopcu vidljiv reljefni ukras girlande. Na uglovima urne floralni ukrasi.
Dimenzije: Dužina 39 cm, visina 42 cm, širina 32 cm.
Literatura: *Sergejevski, D.* 1948, Nove akvizicije Odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja, Glasnik Zemaljskog Muzeja, n. s. III, Sarajevo 1948, 170; *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. 9, Sarajevo 2012, 400.

33. Inv. br. 249 (Tab. 5, 4).
Lokalitet: Doljani, Bihać.
Opis: Veća kamena japodska urna s latinskim natpisom. Na prednjoj konkavnoj strani urezani karakteristični prikazi šestokrake zvijezde-rozete u dvostrukom krugu. One su spojene među sobom kosim, tangentnim crtama. Na lijevoj bočnoj površini prikazan ukras u vidu lovorovog vijenca i zvijezde-rozete u dva koncentrična kruga. Desno od vijenca prikaz suda iz kojeg raste stilizirana biljka.
Dimenzije: Visina 50 cm, širina 71 cm, dubina 78 cm.
Literatura: *Sergejevski, D.* 1950, Japodske urne, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. A, IV–V, Sarajevo 1950, 60-61; Šašel, *A.* 1963, Inscriptiones latinae in Iugoslavia interannos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Situla, 5, Ljubljana 1963, 83-84; *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka

i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. 9, Sarajevo 2012, 352-353.

34. Inv. br. 589 (Tab. 5, 5).
Lokalitet: Ribić, Bihać.
Opis: Sačuvana urna bez poklopca. Svaka izbočina je ukrašena s po dva reda pletera. Na gornjem okomitom dijelu izbočine urezana je po jedna rozeta s po dvanaest savijenih latica. Na desnoj strani je prikazan divlji vepar kako trči nadesno. Lijeva izbočina je ukrašena slikom žene koja ide na desnu stranu. Lijevom rukom nosi sud, a savijenom desnom vodi dijete. Na ženi je dugačka opasana haljina. Od pojasa nadolje idu dvije vertikalne crte, koje se vide i na odijelu drugih žena prikazanih na urnama. Dijete je prikazano nago.
Na prednjoj strani se vidi jedna žena koja sjedi na naslonjaču, okrenuta na desnu stranu. Ona drži lijevom rukom kantaros. Sačuvan je samo donji dio figure. Okrenut prema njoj stoji i vojnik. Na glavi vojnika kaciga sa perjanicom. Na nogama ima knemide. Na lijevom ramenu drži koplje, okrenuto oštricom dolje. Pod naslonjačom prikaz ribe.
Na lijevoj bočnoj strani prikazano, pet žena kako hodaju. Tijela prikazana *en face*, osim glave i stopala koji su prikazani u profilu. Prednja žena drži lijevom rukom veliki kantaros. Odijelo im je jednako, pripija se uz tijelo, a ostavlja desno rame i desnu ruku slobodnom. Sve žene su opasane širokim izvezenim pojasevima, od kojih nadolje vode po tri vertikalne crte. Odijelo je dugačko. Na glavama nema marama.
Desna strana je ukrašena slikom dvaju konjanika koji korakom idu prema desnoj strani. Iza njih na izbočini još jedan konj, odnosno ždrijebe. Vertikalno na konjskom boku vjerovatno stoji mač. Prvi konjanik je lošije sačuvan. Drugi konjanik se bolje vidi. O pasu mu visi mač. Konjima su repovi dugi. Od konjske opreme vide se uzde i sedla.
Zadnja strana urne ima prikaz dva goveda, okrenuta jedno prema drugom, ali s glavama *en face*. Njima na leđima sjedi po jedna ptica. Desnoj ptici je obijena glava. Ptice su okrenute glavom prema repu goveda. Pera na krilima su prikazana pomoću poprečnih crta.
Dimenzije: Dužina 115 cm, širina 97 cm, visina 59,5 cm.
Literatura: *Sergejevski, D.* 1948, Nove akvizicije Odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sv. III, Sarajevo 1948, 16-17, br. 2, Tab. II, 1; *Sergejevski, D.* 1950, Japodske urne, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. A, IV-V, Sarajevo 1950, 51-55; *Rendić-Miočević, D.* 2004, Iliri i antički svijet, Split 1989, LVI, 4; *Raunig, B.* 2004, Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda, ANUBiH, Djela, knj. LXXXII, Sarajevo 2004, Tab. XXXV – Tab. XXXIX; *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 349.

35. Inv. br. neinventarizirano (Tab. 5, 6).
Lokalitet: Jezerine, Bihać.
Opis: Fragment ploče od lapora jedne urne. Površina je izglađena i slika konjanika koji jaše prema lijevoj strani urezana u konturama. Na glavi konjanika urezana kaciga. Perjanica je ogromnih dimenzija. Desnom rukom konjanik drži koplje.
Dimenzije: Visina 49 cm, širina 34 cm, debljina 13 cm.
Literatura: *Hoernes, M.* 1895, Vorrömischer Grabstein von Jezerine, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, III, Wien 1895, 516; *Sergejevski, D.* 1950, Japodske urne, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. A, IV-V, Sarajevo 1950, 55-56; *Raunig, B.* 2004, Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda, ANUBiH, Djela, knj. LXXXII, Sarajevo 2004, 243, Tab. XLII, 2.

36. Inv. br. 247 (Tab. 6, 1).
Lokalitet: Livno.
Opis: Oštećena urna s prikazom dva erota. Sa strana vidljivi ostaci kaneliranih četvrtastih stubova. Poklopac u vidu krova na dvije vode i četiri akroterija.
Dimenzije: Visina 82 cm, širina 74 cm, dužina 80 cm.
Literatura: *Patsch, C.* 1909, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, XI, Wien 1909, 135, fig. 31; *Patsch, C.* 1906, Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske pokrajine Dalmacije, Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII, Sarajevo 1906, 177, sl. 30; *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 391.

37. Inv. br. 248 (Tab. 6, 2).
Lokalitet: Stubo Vrelo, Kupreško polje.
Opis: Oštećena urna s prikazom dva erota i girlandama.
Dimenzije: Visina 70 cm, širina 80 cm.
Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 391-392.

38. Inv. br. 245 (Tab. 6, 3 i 3A).
Lokalitet: Pećka, Varcar-Vakuf.
Opis: Kamena sarkofagna urna s natpisom.
Dimenzije: Visina 45 cm, dužina 73 cm.
Literatura: *Patsch, C.* 1896, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen

Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, IV, Wien 1896, 262, abb. 33; *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 400.

39. Inv. br. neinventarizirano (Tab. 6, 4).
Lokalitet: Konjević Polje, Bratunac.
Opis: Velika dvodijelna urna, čija je unutrašnjost podijeljena u dva dijela. Materijal od kojeg je urađena je zelenkasti andezit tuf. Urna nema ukrasa, krovište je na dvije vode s četiri akroterija na uglovima poklopca. Poklopac oštećen.
Dimenzije: Dužina 1,23 cm, visina 64 cm, širina 56 cm.
Literatura: *Bojanovski, I.* 2001, Rimski grobni nalaz iz Konjević Polja u istočnoj Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, 48/49, Sarajevo 2001, 164-173.

40. Inv. br. 1342 (Tab. 6, 5).
Lokalitet: Golubić, Bihać.
Opis: Kamena sarkofagna urna. Na urni uzdužno postavljen natpis, vjerovatno posvećen Silvanu. Može se pretpostaviti da je riječ o ari koja je kasnije dobila funkciju urne, jer je s boka udubljen prostor za osteoteku.
Dimenzije: Širina 36 cm, dužina 79 cm.
Literatura: *Radimsky, W.* 1895, Die Nekropole von Jezerine in Pritoka bei Bihać, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnia und der Hercegovina, III, Wien 1895, 53, fig. 34.

41. Inv. br. 254 (Tab. 7, 1).
Lokalitet: Livno.
Opis: Poklopac četvrtaste kamene urne s akroterijima i dekorativnim figuralnim i floralnim prikazima. Poklopac je na četiri vode.
Dimenzije: Dužina 61 cm, širina 61 cm, visina 27 cm.
Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 393.

42. Inv. br. 250 (Tab. 7, 2).
Lokalitet: Korita, Livno.
Opis: Kamena, četvrtasta urna, oštećena, s natpisom i floralnim dekoracijama.
Dimenzije: Dužina 63 cm, širina 75 cm.
Literatura: *Patsch, C.* 1909, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, XI, Wien 1909, 135, fig. 32; *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 392.

43. Inv. br. 304 (Tab. 7, 3).
Lokalitet: Ličtani, Livno.
Opis: Oštećena četvrtasta kamena urna, dopunjena cementnom masom. Na prednjoj strani natpis od pet redova. Profilirani okvir s bordurom u obliku listova palme, koji su stvarali formu trokuta.
Dimenzije: Visina 34 cm, širina 40 cm, dubina 40 cm.
Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 392-393.

44. Inv. br. 1827 (Tab. 7, 4).
Lokalitet: Ribić, Bihać.
Opis: Ulomak kamene četvrtaste urne. Sačuvan donji dio. Na prednjoj strani vidljiv natpis i prikaz arhitektonskih elemenata stuba. Sa strana vidljivi ostaci geometrijskih dekoracija u vidu koncentričnih krugova i ukrasnih detalja u obliku rozete.
Dimenzije: Visina 42 cm, širina 69 cm.
Literatura: *Sergejevski, D.* 1950, Japodske urne, Glasnik Zemaljskog muzeja, IV-V, Sarajevo 1950, 62-63, sl. 8; *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 352.

45. Inv. br. 1826 (Tab. 7, 5).
Lokalitet: Duvno.
Opis: Ulomak kamene četvrtaste urne. Prikaz u arhitektonskoj kompoziciji, s dvoja vrata između stubova. Polustupovi su sa stiliziranim kapitelima.
Dimenzije: Visina 46 cm, širina 50 cm.
Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 391.

46. Inv. br. 400 (Tab. 7, 6).
Lokalitet: Vašarovine, Livno.
Opis: Ulomak kamene četvrtaste urne. Na prednjoj strani vidljivi ostaci lika pokojnika u reljefu. Djelimično sačuvana nepotpuna figura žene, bez glave i nogu. Žena odjevena u bogato naboranu haljinu i pleteni šal. Vidljiv i prikaz nakita, ogrlice, pojasa i privjeska.
Dimenzije: Visina 43, cm, širina 32 cm.

Literatura: *Patsch, C.* 1909, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, XI, Wien 1909, 130, fig. 22; *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 392.

47. Inv. br. neinventarizirano (Tab. 8, 1).
Lokalitet: Duvno?
Opis: Poklopac kamene sarkofagne urne, na dvije vode. Na uglovima akroteriji. Na zabatu floralni ukrasi i rozeta.
Dimenzije: Dužina 58 cm, širina 50 cm, visina 23 cm.
Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 399.

48. Inv. br. neinventarizirano (Tab. 8, 2).
Lokalitet: Livno.
Opis: Poklopac sarkofagne urne, na dvije vode, oštećen. Na zabatu natpis i prikaz dvije ribe-delfina i rozete u sredini.
Dimenzije: Dužina 44 cm, visina 18 cm, širina 70 cm.
Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 397.

49. Inv. br. 1324 (Tab. 8, 3).
Lokalitet: Livno.
Opis: Poklopac sarkofagne urne na dvije vode, oštećen. Na jednoj strani na uglovima vidljivi ostaci akroterija. Na zabatu prikaz dekorativnog detalja u vidu koncentričnih krugova i oštećenog natpisa.
Dimenzije: Dužina 68 cm, visina 19 cm.
Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 398.

50. Inv. br. 1358 (Tab. 8, 4).
Lokalitet: Livno.
Opis: Poklopac sarkofagne urne na dvije vode, oštećen. Na jednoj strani na uglovima akroteriji i zabat s dekorativnim detaljem u vrhu, u vidu kruga.
Dimenzije: Dužina 78 cm, visina 22 cm.
Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 398.

51. Inv. br. 251 (Tab. 8, 5).
Lokalitet: Livno.
Opis: Poklopac sarkofagne urne na dvije vode. Na uglovima akroteriji. Na zabatu dekorativni ukras u vidu prikaza nedefinirane ptice, hrama sa stubovima, zubaca i posude u obliku amfore bez ručki i ostataka natpisa.
Dimenzije: Dužina 51 cm, širina 51 cm.
Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 396.

52. Inv. br. 1445 (Tab. 8, 6).
Lokalitet: Nepoznat.
Opis: Poklopac sarkofagne urne na dvije vode. Skromnog izgleda, bez ukrasa. Naziru se ostaci natpisa i profilacije s rozetom u obliku koncentričnog kruga.
Dimenzije: Dužina 52 cm, širina 45 cm, visina 16 cm.
Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 356.

53. Inv. br. 1343 (Tab. 8, 7).
Lokalitet: Jezerine, Bihać.
Opis: Poklopac sarkofagne urne na dvije vode, oštećen. Na zabatu dekorativni element rozete i ostataka natpisa.
Dimenzije: Dužina 44 cm, širina 45 cm, visina 17 cm.
Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 356.

54. Inv. br. 1345 (Tab. 8, 8).
Lokalitet: Jezerine, Bihać.
Opis: Poklopac sarkofagne urne na dvije vode, oštećen. Na zabatu prikaz rozete i ostatak natpisa. Prednja strana dublje profilirana na ivicama.
Dimenzije: Dužina 52 cm, širina 40 cm, visina 20 cm.
Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 355-356.

55. Inv. br. neinventarizirano (Tab. 9, 1).
Lokalitet: Nepoznat.

Opis: Poklopac sarkofagne urne na dvije vode s akroterijima. Bez dekorativnih detalja.
Dimenzije: Dužina 50 cm, visina 13 cm.
Literatura: Nepublicirano.

56. Inv. br. neinventarizirano (Tab. 9, 2).
Lokalitet: Nepoznat.
Opis: Poklopac sarkofagne urne na dvije vode s akroterijima. Bez ukrasa. Dosta izlizan.
Dimenzije: Dužina 54 cm, visina 20 cm.
Literatura: Nepublicirano.

57. Inv. br. 1344 (Tab. 9, 3).
Lokalitet: Jezerine, Bihać.
Opis: Poklopac sarkofagne urne na dvije vode. Na zabatu ukrasni detalj u vidu dva tordirana stubića, rozete i natpisa.
Dimenzije: Dužina 70 cm, širina 73 cm.
Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 355.

58. Inv. br. 1828 (Tab. 9, 4).
Lokalitet: Duvno.
Opis: Poklopac sarkofagne urne na dvije vode. Na uglovima prikazi lavova. Na zabatu prikaz kantarosa i rozeta.
Dimenzije: Dužina 37 cm, širina 60 cm, visina 24 cm.
Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 394.

59. Inv. br. 1351 (Tab. 10, 1).
Lokalitet: Čavkići, Bihać.
Opis: Ulomak četvrtaste kamene urne, ukrašene u arhitektonskom elementu edikule. Vidljiv dio zabata i geometrijskog ukrasa u vidu dvostruko urezanog kruga i rozete. Sa strana ove dekoracije postoje još dva dvostruko urezana kruga.
Dimenzije: Visina 20 cm, širina 13 cm.
Literatura: *Patsch, C.* 1898, Iapodi, Glasnik Zemaljskog muzeja, X, Sarajevo 1898, 354, sl. 33; *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 354.

60. Inv. br. 1337 (Tab. 10, 2).
Lokalitet: Čavkići, Bihać.
Opis: Fragment desnog dijela lica četvrtaste kamene urne. Ukras u vidu arhitektonske kompozicije edikule. Vidljiv dio urezanog zabata, koncentričnog kruga s rozetama i dio natpisa.
Dimenzije: Visina 20, širina 22 cm.
Literatura: *Patsch, C.* 1898, Iapodi, Glasnik Zemaljskog muzeja, X, Sarajevo 1898, 352, sl. 31; *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 354.

61. Inv. br. 1333 (Tab. 10, 3).
Lokalitet: Čavkići, Bihać.
Opis: Dio kamene četvrtaste urne. Prednji desni dio. Na fragmentu prikazana geometrijska ornamentika. Urezan dio koji predstavlja zabat. Vidljivi trostruki koncentrični krugovi. Sačuvan dio natpisa s dva oštećena reda.
Dimenzije: Visina 24 cm, širina 29 cm.
Literatura: *Patsch, C.* 1895, Epigrafski nahogjaji iz godine 1895, Glasnik Zemaljskog muzeja VII, Sarajevo 1895, 579, sl. 8; *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 354.

62. Inv. br. 1338 (Tab. 10, 4).
Lokalitet: Čavkići, Bihać.
Opis: Fragment prednjeg dijela četvrtaste urne. Vidljiv prikaz arhitektonske kompozicije edikule. Vidljiv urezani zabat i koncentrični krugovi s rozetama. Vidljiv i natpis od D (Dis) i M (Manibus).
Dimenzije: Visina 15 cm, širina 30 cm.
Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 354-355.

63. Inv. br. 1322 (Tab. 10, 5).
Lokalitet: Pritoka, Bihać.
Opis: Ulomak prednjeg dijela kamene četvrtaste urne. Vidljiv prikaz arhitektonskog pročelja hrama, unutar kojeg je urezan natpis. Iznad natpisa urezani polulukovi, a na jednom uglu i rozeta.
Dimenzije: Visina 30 cm, širina 23 cm.
Literatura: *Radimsky, W.* 1895, Die Nekropole von Jezerine in Pritoka bei Bihać, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosna und der Hercegovina, III, Wien 1895, 49-50, fig. 23; *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 355.

64. Inv. br. 1830 (Tab. 11, 1).
Lokalitet: Borčani, Duvno.
Opis: Fragment poklopca četvrtaste kamene urne na dvije vode. Sačuvan prednji dio zabata s vidljivim ostacima natpisa te prikazom delfina, koncentričnog kruga i hrama s kaneliranim stubovima i krovom na dvije vode te amforom u sredini.
Dimenzije: Visina 21 cm, širina 34 cm.
Literatura: *Patsch, C.* 1904, Prilog topografiji i povijesti Županjca – Delminiuma, Glasnik Zemaljskog muzeja, XVI, Sarajevo 1904, 356, sl. 89; *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 396.

65. Inv. br. 1353 (Tab. 11, 2).
Lokalitet: Duvno.
Opis: Fragment poklopca kamene četvrtaste urne. Prednji ostatak. Vidljivi ostaci zabata s vidljivim kaneliranim stubom, amforom te likom delfina i ukrasom od koncentričnih krugova.
Dimenzije: Visina 18 cm, širina 34 cm.
Literatura: *Patsch, C.* 1904, Prilog topografiji i povijesti Županjca – Delminiuma, Glasnik Zemaljskog muzeja, XVI, Sarajevo 1904, 344, sl. 58; *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 396.

66. Inv. br. 455 (Tab. 11, 3).
Lokalitet: Nepoznat. Prema ikonografiji primjerka koji se čuva u Franjevačkom muzeju i galeriji Gorica – Livno, moguće je da je donesena s lokaliteta Vašarovina kod Livna?
Opis: Akroterij, vjerovatno s urne (ili nadgrobne stele?). S prednje strane vidljiva polupalmeta i ostatak pletera i vrh strane timpanona.
Dimenzije: Visina 23 cm, širina 20,5 cm, dubina 18,5 cm.
Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 399.

67. Inv. br. 1311 (Tab. 11, 4).
Lokalitet: Duvno.
Opis: Ulomak poklopca kamene četvrtaste urne na dvije vode. Na prednjoj strani ima oblik zabata, što predstavlja arhitektonski element hrama. Vidljivi ostaci natpisa u jednom redu.
Dimenzije: Visina 17 cm, širina 22 cm.
Literatura: *Patsch, C.* 1897, Novi spomenici iz Županjca – Delminiuma, Glasnik Zemaljskog muzeja, IX, Sarajevo 1897, 239-240, sl. 14; *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 399-400.

68. Inv. br. 1357 (Tab. 11, 5).
Lokalitet: Mali Kablić, Livno.
Opis: Ulomak poklopca četvrtaste kamene urne, na dvije vode. Vidljiv oštećen urezani natpis.
Dimenzije: Visina 17 cm, širina 91 cm.
Literatura: *Patsch, C.* 1909, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, XI, Wien 1909, 130-131; *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 400.

69. Inv. br. 398 (Tab. 11, 6).
Lokalitet: Nepoznat.
Opis: Ulomak kamene četvrtaste urne. Sprijeda prostor *tabula ansata* za natpis, s oštećenim natpisom. Vidljiva rozeta.
Dimenzije: Visina 69 cm, širina 34 cm.
Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 401.

70. Inv. br. 1446 (Tab. 12, 1).
Lokalitet: Pritoka, Bihać.
Opis: Fragment poklopca kamene četvrtaste urne na dvije vode. Na poklopcu teško vidljiv natpis.
Dimenzije: Visina 14 cm, širina 54 cm.
Literatura: *Radimsky, W.* 1893, Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća, Glasnik Zemaljskog muzeja, V, Sarajevo 1893, 90-91, sl. 48, grob 73; *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 357.

71. Inv. br. 454 (Tab. 12, 2).
Lokalitet: Duvno
Opis: Fragment poklopca četvrtaste urne s očuvanim lijevim dijelom spomenika. Poklopac u obliku krova na dvije vode. Na zabatu predstavljen lik pokojnika. S lijeve strane lica prikazana rozeta. Na krajevima poklopca ležeći lavovi, od kojih su očuvani fragmenti. Teško vidljivi tragovi natpisa.
Dimenzije: Visina 39 cm, širina 45 cm, dubina 43 cm.

Literatura: *Patsch, C.* 1897, Novi spomenici iz Županjca – Delminijuma, Glasnik Zemaljskog muzeja, IX, Sarajevo 1897, 239-240, sl. 14; *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 393.

72. Inv. br. 1829 (Tab. 12, 3).
Lokalitet: Duvno.
Opis: Oštećeni ulomak poklopca kamene četvrtaste urne. U trokutastom polju zabata vidljiva rozeta. Ispod zabata dvostruki red dentikula.
Dimenzije: Visina 25 cm, širina 46 cm.
Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 394.

73. Inv. br. 253 (Tab. 12, 4).
Lokalitet: Livno.
Opis: Ulomak poklopca kamene četvrtaste urne na dvije vode. Vidljiva dva četvrtasta akroterija i ikonografska kompozicija u obliku zabata s prikazom amfore s dvije drške, koja se opet nalazi u sredini edikule ili hrama. Sud okružuju dva kanelirana stupa sa stiliziranim kapitelima i bazama, iznad kojih je krov na dvije vode.
Dimenzije: Visina 20 cm, širina 76 cm.
Literatura: *Patsch, C.* 1909, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, XI, Wien 1909, 133, fig. 27; *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 394-395.

74. Inv. br. 1364 (Tab. 12, 5).
Lokalitet: Duvno.
Opis: Ulomak kamenog poklopca s oštećenim natpisom, razbijen na dva dijela. Poklopac u obliku krovne konstrukcije na dvije vode. U sredini zabata prikaz male edikule s duguljastom amforom s dvije ručke. Hram je prikazan s kaneliranim stubovima i kapitelima. Sa strane prikaz stiliziranog delfina.
Dimenzije: Visina 24 cm, širina 66 cm, dužina 35 cm.
Literatura: *Patsch, C.* 1899, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, VI, Wien 1899, 288, fig. 47; *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 2012, 395-396.

75. Inv. br. 1335 (Tab. 12, 6).
Lokalitet: Duvno.
Opis: Ulomak kamene četvrtaste urne s prikazom rozete u zabatu i vidljivim slovima. Evidentiran u inventarnoj knjizi Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, ali nije pronađen.
Dimenzije: Dužina 49 cm, visina 30 cm, širina 23 cm.
Literatura: *Patsch, C.* 1899, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, VI, Wien 1899, 230, 50.

76. Inv. br. 1530.
Lokalitet: Hardomilje, Bijača, Ljubuški.
Opis: U inventarnoj knjizi Odsjeka za antiku Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine evidentiran je poklopac kamene urne na dvije vode, s vrlo slabo vidljivim natpisom na prednjoj strani. Bliži podaci nisu poznati, kao niti opis. Od činjenica se jedino zna inventarni broj, vrlo površan crtež i lokalitet. Predmet se ne može pronaći u Muzeju.
Dimenzije: Nepoznato.
Literatura: Nepublicirano.

1

2

3a

3b

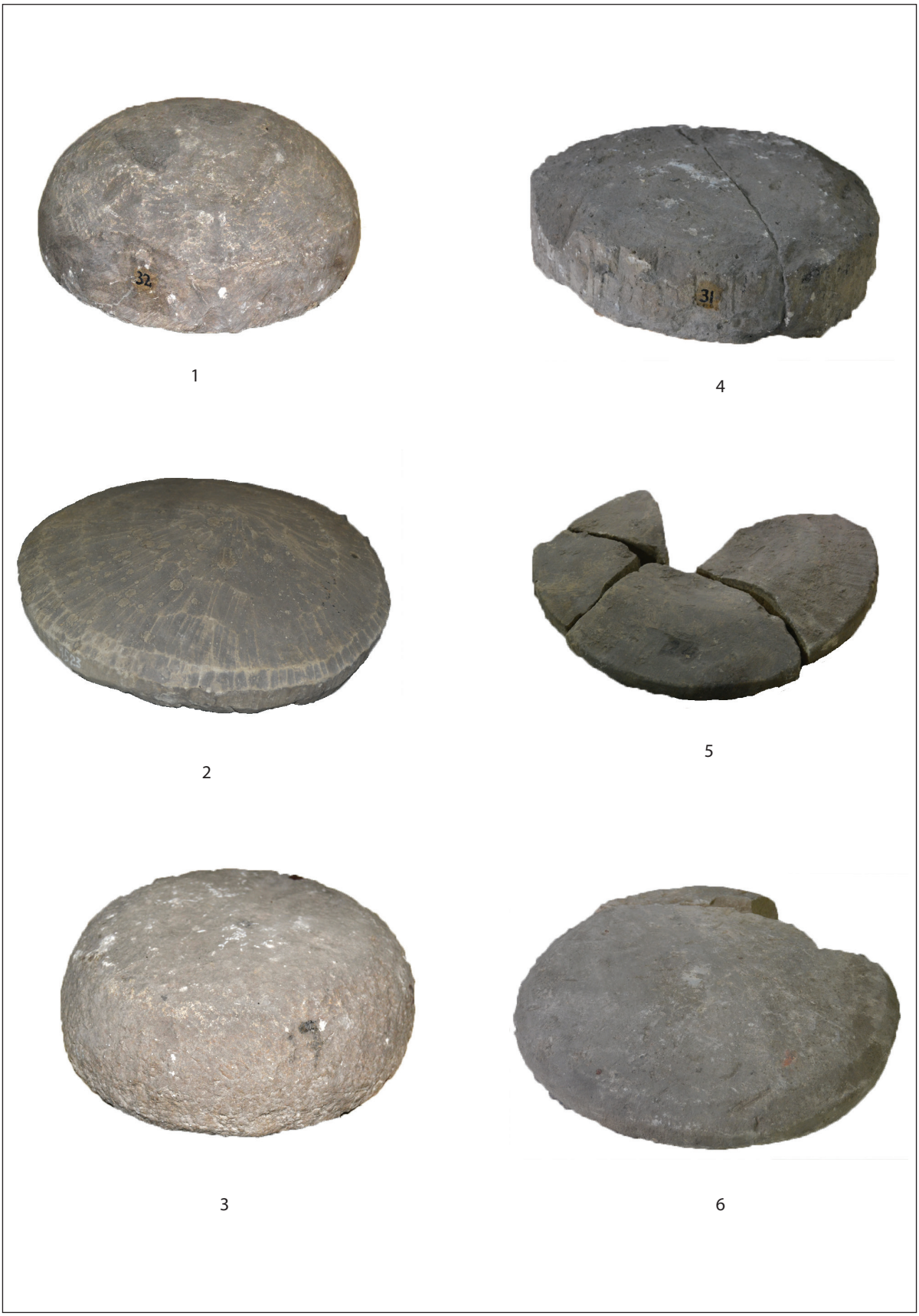
Tab 1. 1. *Breza bb,* 2. *nepoznato bb,* 3a i b. *nepoznato bb*

Tab 2. 1. *Podgorica,* (706), 2. *Lužani, Ilidža,* (3124), 3. *Lužani, Ilidža,* (3126), 4. *Lužani, Ilidža,* (3123), 5. *Višići, Čapljina,* (2841), 6. *Gradina, Srebrenica,* (564), 7. *Stolac* (377), 8. *Višići,* (2829)

Tab 3. 1. *Pritoka, Bihać,* (24), 2. *nepoznato,* (26), 3. *Pritoka, Bihać,* (34), 4. *Privilica, Bihać,* (35), 5. *Pritoka, Bihać,* (25), 6. *nepoznato, bb,* 7. *Bugojno,* (29), 8. *Mostar,* (32), 9. *Trnovo, Sarajevo,* (28), 10. *Mostar,* (31), 11. *Tasovčići, Čapljina,* (27), 12. *Duvno,* (30)

Tab 4. 1. *Mostar,* (32), 2. *nepoznato,* (1523), 3. *Tasovčići, Čapljina,* (27), 4. *Mostar,* (31), 5. *Pritoka, Bihać,* (24), 6. *nepoznato, bb*

Tab 5. 1. *Vranjevo selo, Neum,* (334), 2. *Vid, Narona,* (33),
3. *Stolac,* (584), 4. *Doljani, Bihać,* (249), 5. *Ribić, Bihać,* (589), 6. *Jezerine, Bihać, bb*

1

2

3

3a

4

5

Tab 6. 1. *Livno,* (247), 2. *Stubo Vrelo, Kupreško Polje,* (248), 3 i 3a. *Pećka, Varcar Vakuf,* (245), 4. *Konjević Polje, Bratunac, bb,* 5. *Golubić, Bihać,* (1342)

1

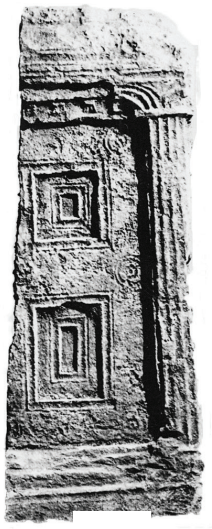
2

3

4

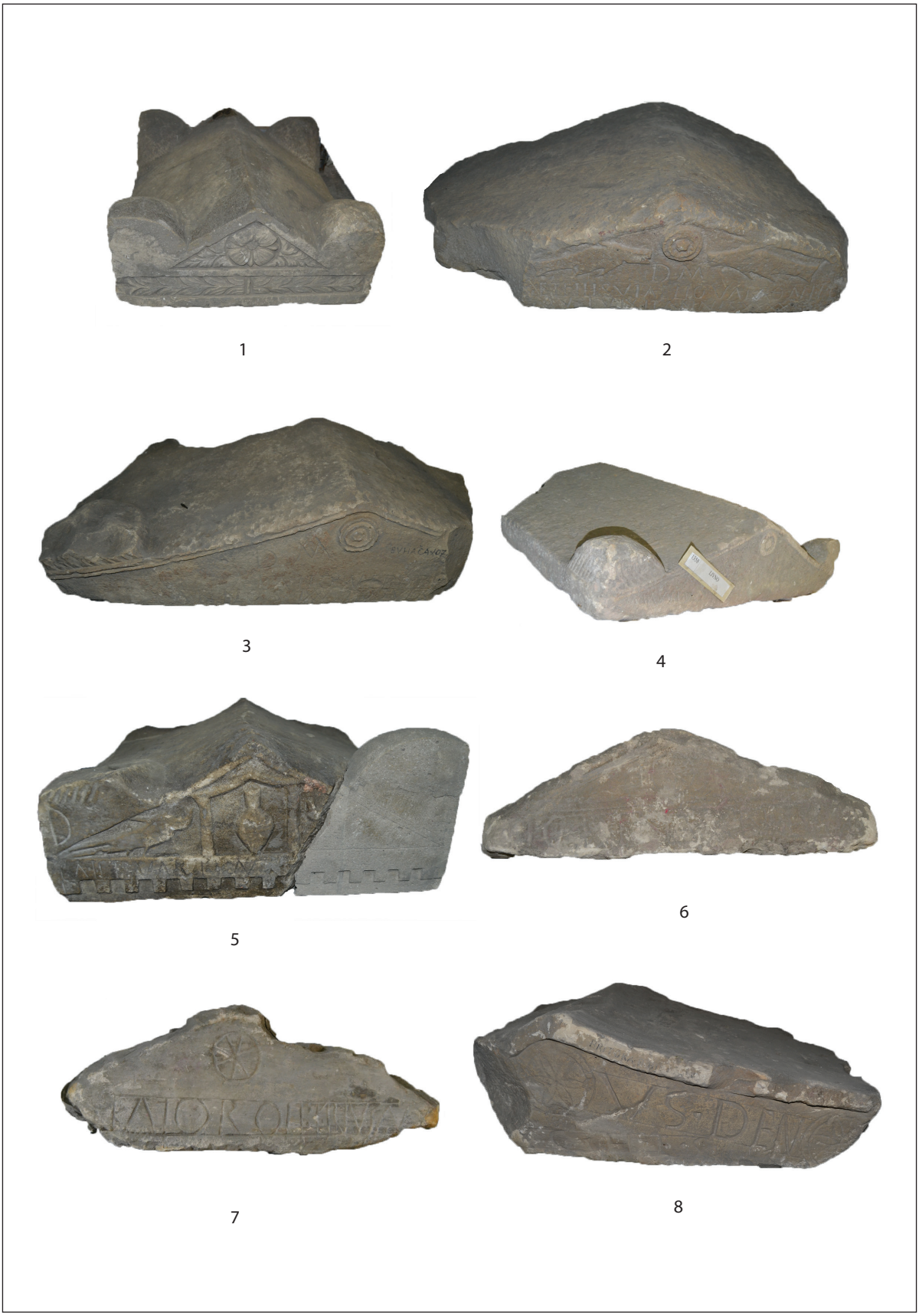

5

6

Tab 7. 1. *Livno,* (254), 2. *Korita, Livno,* (250), 3. *Lištani, Livno,* (304), 4. *Ribić, Bihać,* (1827), 5. *Duvno,* (1826), 6. *Vašarovine, Livno,* (400)

Tab 8. 1. *Duvno, bb,* 2. *Livno, bb,* 3. *Livno,* (1324), 4. *Livno,* (1358), 5. *Livno,* (251), 6. *nepoznato,* (1445), 7. *Jezerine, Bihać,* (1343), 8. *Jezerine, Bihać,* (1345)

1

2

3

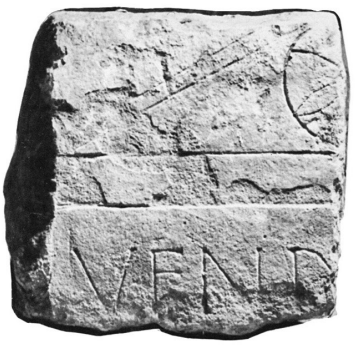

4

Tab 9. 1. *nepoznato, bb,* 2. *nepoznato, bb,* 3. *Jezerine, Bihać,* (1344), 4. *Duvno,* (1828)

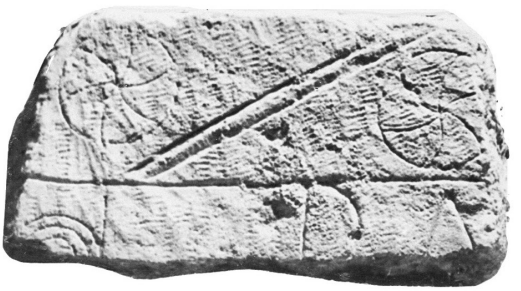
1

2

3

4

5

Tab 10. 1. *Čavkići, Bihać,* (1351), 2. *Čavkići, Bihać,* (1337),
3. *Čavkići, Bihać,* (1333), 4. *Čavkići, Bihać,* (1338), 5. *Pritoka, Bihać,* (1322)

1

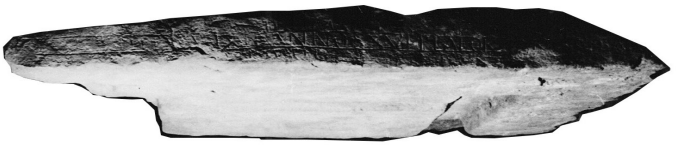
2

3

4

5

6

Tab 11. 1. *Borčani, Duvno,* (1830), 2. *Duvno,* (1353), 3. *nepoznato,* (455), 4. *Duvno,* (1311), 5. *Mali Kablić, Livno,* (1357), 6. *nepoznato,* (398)

1

2

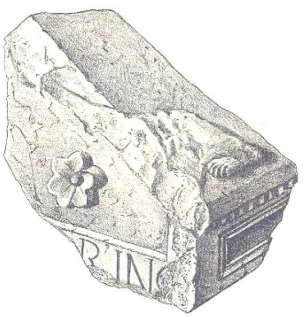
3

4

5

6

Tab 12. 1. *Pritoka, Bihać,* (1446), 2. *Duvno,* (454), 3. *Duvno,* (1829),
4. *Livno,* (253), 5. *Duvno,* (1364), 6. *Duvno,* (1335)

Godišnjak/Jahrbuch 2016,45:105-118
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-45.74

Prva kohorta Belgâ i njeni pripadnici u ljubuškom kraju

Almir Marić
Mostar

Abstract: This paper analyzes monuments of the First Belgian cohort (*cohors I Belgarum equitata*) from the area of Ljubuški. Of all the cohorts that were settled in Humac, most registered monuments belong to the auxiliaries of this unit. Three officers are among them (centurion, decurion, signifer), and ordinary soldiers whose monuments are mostly fragmented with damaged inscription field. Four monuments of this kind were discovered. Besides these monuments, we analyzed votive monuments mentioning *cohors I Belgarum equitata*, such as monuments dedicated to Liber, Fortuna Augusta, Mithra and emperor's genius. We have found that these votive monuments are not adequately interpreted in the current scientific literature, and we offer a new reading. Also, paper discusses the question of marriage of Roman soldiers, as well as recruitment of local young men in the roman auxiliary troops.

Key words: *cohors I Belgarum*, Ljubuški, Humac, camp, epigraphic monuments, auxiliary troops, local recruitment

Uvod

U nizu kohorti koje su bile stacionirane u augzilijarnom logoru na Humcu, *cohors I Belgarum equitata* je ostavila najviše materijalnih tragova.[1] Prva kohorta Belgâ vjerovatno je formirana u južnoj Britaniji, a veći dio 1. stoljeća provela je u Gornjoj Germaniji.[2] Spadala je u kategoriju *equitata quingenaria*, odnosno pješačku kohortu s odjeljenjem konjanika.[3] Postoji veliki broj pretpostavki o tome kada je kohorta stigla u provinciju Dalmaciju.[4] Na osnovu novoobjavljene vojne diplome, Eck i Pangerl tvrde da je Prva kohorta Belgâ u provinciji Dalmaciji bila stacionirana tokom 1. stoljeća.[5] Prema Matijeviću, ovakva tvrdnja je u suprotnosti sa svim poznatim mišljenjima o ovoj temi, kao i karakteristikama natpisâ ove kohorte u Dalmaciji.[6] Stalni logor *cohors I Belgarum equitata* nalazio se na Humcu, a jedinica je, osim toga, imala veliki broj odjeljenja širom provincije. Poznata su ukupno 24 natpisa ove kohorte iz provincije Dalmacije, i to iz Tilurija, Narone, Salone, Burnuma, Andertiuma, Kadine Glavice i Doboja.[7] Činjenica da se na nekom mjestu u provinciji Dalmaciji spominje Prva kohorta Belgâ ne mora značiti potvrdu njenog boravka na tome mjestu. Naime, neki od spomenika koji su podignuti od strane pripadnika ove kohorte su votivnog karaktera, tako da postoji mogućnost da je kohorta u tom trenutku bila smještena negdje drugo, a da su njeni pripadnici boravili u spomenutim mjestima iz različitih razloga i postavljali spomenike kao ispunjenje zavjeta nakon što su obavili zadatak zbog kojeg su primarno došli.[8]

[1] Prethodno su u augzilijarnom logoru na Humcu vjerovatno boravile sljedeće pomoćne kohorte, čiji su pripadnici ostavili nešto manje spomenika u odnosu na Prvu kohortu Belgâ: *cohors III Alpinorum equitata* (sedam natpisa), *cohors I Bracaraugustanorum equitata* (pet natpisa), *cohors I Lucensium equitata* (dva natpisa). Pored njih, u ovom logoru bila je stacionirana i *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* (dva natpisa) (Dodig 2007, 78-82).

[2] Wilkes 1969, 472; Formirana je od plemenskih zajednica *Belgae* iz južnih dijelova provincije Britanije, a ne u Belgijskoj Galiji. Glavni argument za ovakvu tvrdnju jest ime jedinice. Naime, *Belgarum* je genitiv od *Belgae*, a u slučaju da je prvobitno formirana na području Galije, ime jedinice glasilo bi *Belgicarum* (Spaul 2000, 191; Ivleva 2012, 74).

[3] Matijević 2011, 183; Više o *cohortes equitatae quingenaria* vidjeti kod: Davies 1971, 751-752.

[4] Više o tim tezama vidjeti: Matijević 2011, 183-184.

[5] Eck-Pangerl 2007, 233-238.

[6] Matijević 2015, fusn. 483; Ovom prilikom se srdačno zahvaljujemo kolegi dr. Ivanu Matijeviću s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu na svim korisnim sugestijama koje je dao tokom pisanja ovog rada.

[7] Alföldy 1987, 249.

[8] Ivleva 2012, 76.

Nadgrobni spomenik iz Doboja postavila je žena veterana koji se možda vratio u svoje matično selo nakon završetka vojne službe.[9]

Raspoređivanje pripadnika jedne kohorte širom provincije u 2. stoljeću bilo je posljedica činjenice da su se u tom razdoblju na području provincije Dalmacije nalazile samo tri augzilijarne kohorte (*cohors I Belgarum equitata*, *cohors III Alpinorum equitata* i *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum*) i veksilacije nekih drugih jedinica.[10] Augzilijari su bili zaduženi za različite poslove, poput kontrole puteva, borbe protiv razbojnika, izvršavanja raznih naredbi koje su dobijali od namjesnika provincije itd.[11] Zbog toga je bilo praktično da budu raspoređeni u veći broj jedinica koje su bile mobilnije i vjerovatno efikasnije u ispunjavanju navedenih zadataka.

Rimske vlasti su prilikom formiranja neke augzilijarne kohorte uzimale regrute iz jedne geografske regije, pa su tako npr. pripadnici *cohors III Alpinorum equitata* bili porijeklom iz zapadnih alpskih oblasti, *cohors I Lucensium* iz sjeverozapadne Španije itd. Imena augzilijarnih jedinica koje vuku porijeklo iz sjeverozapadne Španije ili s područja zapadnih Alpa ne označavaju narod iz kojeg su porijeklom, nego određeni prostor, geografski ili upravno-teritorijalni, iz kojeg su prvobitno regrutovani. Tako su *cohors Bracaraugustanorum* vjerovatno regrutovane od naroda smještenih u Bracara Augusti, a *cohors Lucensium* s područja juridičkog konventa Lucus Augusti.[12] Izuzetak od takvog načina imenovanja kohorti stacioniranih na Humcu tokom principata predstavlja slučaj Prve kohorte Belgâ. Ova kohorta, prvobitno sastavljena od pripadnika britanskih Belgâ, imenovana je upravo prema tom plemenu. Pretpostavlja se da razlog za ovakav status kohorte leži u lojalnosti Belgâ za vrijeme rimskog osvajanja Britanije, zatim okupacije zemlje, kao i tokom pobuna koje su podizane od strane domaćeg stanovništva.[13] Belgi su bili dio južnih klijentskih kraljevstava koja su došla pod rimsku vlast vjerovatno za vrijeme kampanja 43. godine te su ostali lojalni dugo vremena. Iz historijskih izvora je vidljivo da nisu predstavljali ozbiljnu prijetnju te su bili jedno od plemena koja su prihvatila rimsku vlast na britanskom tlu bez mnogo borbe.[14] Formiranje kohorte od Belgâ može se posmatrati kao svojevrsna nagrada za takvo lojalno držanje prema Rimljanima. Uzimajući u obzir moguće pozitivne odnose između rimskih snaga i plemena Belgâ, ova zajednica je mogla dobiti svoju kohortu na kraju Klaudijeve vladavine.[15]

U nauci postoji nekoliko teza o vremenu odlaska Prve kohorte Belgâ iz provincije Dalmacije. Spaul je zagovornik teze da je kohorta Dalmaciju vjerovatno napustila 197. godine. Prema njegovom mišljenju, car Septimije Sever je te godine priključio I kohortu Belgâ svojim trupama na putu preko Balkana prema Lugdunumu, nakon čega je promijenila naziv u *cohors I Septimia Belgarum*, a zatim premještena u Gornju Germaniju.[16] Ipak, dosta ranije Cichorius je konstatovao da ne treba poistovjećivati *cohors I Belgarum equitata* i *cohors I Septimia Belgarum*.[17] Kasnije je Alföldy došao do istog zaključka.[18] U tom razdoblju Prva kohorta Belgâ je vjerovatno još uvijek boravila u provinciji Dalmaciji sve do vladavine cara Galijena.[19]

Oficiri

Nadgrobni spomenik u obliku cipusa podignut centurionu Prve kohorte Belgâ Gaju Juliju Verekundu pronađen je u Hardomilju.[20] Spomenik je visok 89 cm, širok 59 cm, dok debljina iznosi 56 cm. Natpis glasi: *D(is) M(anibus) / C(aio) Iulio Ve/recundo / |(centurioni) coh(ortis) I Belg(arum)*

[9] CIL III, 8376b = CIL III, 12750.

[10] Matijević 2011, 184.

[11] Alföldy 1987, 273; U Šipovu kod Jajca evidentiran je zavjetni spomenik Aurelija Vera, dekuriona *cohors III Alpinorum equitata*, koji je spomenik posvetio nakon što je premješten na novu stanicu (*iterata statione*) (Bojanovski 1988, 289). U Saloni su Statilije Pulher i Aurelije Hilarijan iz Prve kohorte Belgâ obavljali dužnost konjušara (*strator consularis*) u uredu namjesnika provincije. Na istoj poziciji u Saloni je bio Julije Krispin, za kojeg nije poznato u kojoj kohorti je služio (Matijević 2011, 202). Attius Restitutus, pripadnik *cohors III Alpinorum equitata*, bio je na funkciji singulara (*singulares consulares*), odnosno člana namjesnikove tjelesne straže (CIL III 13906).

[12] Roxan 1973, 65.

[13] Ivleva 2012, 146.

[14] Mattingly 2007, 97-98.

[15] Ivleva 2012, 146.

[16] Spaul 2000, 191-192, 508.

[17] Cichorius 1900, col. 254.

[18] Alföldy 1987, 248, fusn. 68; Opširnije o razlikovanju ove dvije kohorte vidjeti: Matijević 2011, 184-185.

[19] Wilkes 1969, 141.

[20] Spomenik se nalazi u postavci stalne izložbe *Bosna i Hercegovina u antičko doba* Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

vix(it) / ann(os) XXXVIIIII stip(endiorum) / XXI testamen/to fieri iussit ex / HS m(ille) n(ummum) Postimia / Restituta uxor / pientissimo fi/eri cur(avit) ex HS MDC(mille sescentis) / n(ummum).[21] Status centuriona u pomoćnim trupama mogao se dobiti na nekoliko načina. Prema mišljenju Gilliama, okvirno postoje tri načina, odnosno tri grupe ljudi koji su imenovani za augzilijarne centurione. Prva grupa uglavnom se odnosi na razdoblje ranog principata kada su kohorte regrutovane iz jedne regije i jednog plemena. Neki od subordiniranih oficira u tim kohortama sigurno nisu imali prethodnog iskustva u rimskoj vojsci, ali su dobili oficirske položaje shodno svom statusu u vlastitoj zajednici. Druga grupa ljudi su sinovi vojnika koji su često započinjali karijeru na višim pozicijama nego njihovi očevi. Naprimjer, sinovi legijskih centuriona mogli su imati potreban uticaj i kvalifikacije za direktno imenovanje u pomoćne trupe. U treću grupu Gilliam ubraja augzilijarne centurione koji su porijeklom iz lokalnih aristokratskih porodica, posebno u manjim gradovima i udaljenijim i manje razvijenim područjima.[22]

Gaj Julije Verekund je umro u dobi od 40 godina, nakon 21 godinu vojne službe. Na osnovu formule *Dis Manibus* natpis je moguće datirati u 2. stoljeće. Komemorator spomenika je njegova žena Postimia Restituta. Za nju se na natpisu jasno kaže da je *uxor*, odnosno Verekundova žena iz legalnog braka. Zanimljivo je da se na natpisu prikazuju i cifre koje pokazuju vrijednost spomenika. Verekund je za njegovu izradu ostavio 1000 sestercija, dok se za postavljanje spomenika u vrijednosti od 1600 sestercija pobrinula njegova supruga. Centurioni augzilijarnih kohorti su u doba Domicijana godišnje primali vjerovatno 5000 sestercija, dok je u doba Severa njihova plata dosegla iznos od 10000 sestercija. Na osnovu toga možemo zaključiti da je Verekund, s obzirom na datiranje njegovog spomenika, zarađivao godišnje između 5 i 10 hiljada sestercija.[23] Prema tome, ova primanja su bila sasvim dovoljna za podizanje spomenika od 1600 sestercija. Ipak, analizi vrijednosti rimskodobnih nadgrobnih spomenika treba oprezno pristupati, s obzirom na to da je teško utvrditi da li se iznos novca koji se spominje na nekom spomeniku odnosi samo na izradu spomenika ili na ukupne troškove ukopa.[24] Duncan-Jones je u svojim analizama troškova sahrane u sjevernoafričkim provincijama i Italiji utvrdio da su najveći zabilježeni troškovi sahrane iznosili pola miliona sestercija, dok je, s druge strane, minimalna cijena iznosila 96 sestercija.[25]

Sl. 1. *Nadgrobni spomenik Gaju Juliju Verekundu, centurionu Prve kohorte Belgâ,*
foto: A. Marić

Ime centuriona i njegove supruge ne pripada dalmatinskom epihorskom onomastikonu. Kognomen Verekund spominje se u šest različitih zapadnih provincija te se za pojašnjenje njegovog porijekla uzima šire i uže potencijalno po-

[21] ILIug III, 1925; Patsch 1914, 165, sl. 30; Alföldy 1962, 292, br. 7/18; Patsch 1997, 47, sl. 36; Dodig 2007, 25; Paškvalin 2012, 258; EDH 034244.
[22] Gilliam 1957, 166.
[23] Speidel 1992, 105.
[24] Saller / Shaw 1984, 128, fusn. 21.
[25] Duncan-Jones 1982, 79-80, 99-101, 127-131, 166-171; U provinciji Dalmaciji se na vojničkim nadgrobnim spomenicima rijetko navode iznosi koji su izdvojeni za njihovo podizanje. Iz Salone je poznat nadgrobni spomenik centuriona Marka Junija Paterna koji je za njegovo podizanje ostavio sumu od deset hiljada sestercija (CIL III, 2035; EDH 054813).

rijeklo. U širem smislu je rimsko-mediteranske provenijencije, a u užem iz keltsko-germanskog dijela rimskog svijeta.[26] U galskom i latinskom jeziku ima dva različita značenja koja upućuju na određene ljudske osobine. U galskom je kombinacija dva elementa: *ver-* u značenju "na, iznad, vrlo" i *condo*, što znači "razum, inteligencija, u smislu razvijenije inteligencije". Latinsko značenje je potpuno drugačije i priziva pristojnost, skromnost i rezerviranost.[27] Najviše je rasprostranjen u keltskim i germanskim oblastima.[28] Postimia Restituta je vjerovatno bila porijeklom s istog područja kao i Verekund. Njezin nomen i kognomen prevladavao je u keltskim govornim područjima, a kognomen joj čak predstavlja latinizirano keltsko ime.[29]

Drugi oficir Prve kohorte Belgâ, čiji nadgrobni spomenik je otkriven na Hardomilju, jest dekurion Flavije Aurelijan. Njegov nadgrobni natpis glasi: *D(is) [M(anibus)] s(acrum) / Iuliae B[---]/ coniugi ben[e]/ merent[i] qu(a)e/vixit mecum/ annos XXII et/ tulit aetatis s/uae annos XL/ Fl(avius) Aurelianus/ dec(urio) coh(ortis) I Belg/ arum posui/t natione Pan/nonia*.[30] Njegova funkcija *decurio cohortis* vuče porijeklo iz doba Republike, kada je uspostavljena zbog organizovanja taktičkog jedinstva unutar vojnih jedinica.[31] Kasnije je došlo do određenih promjena u kontekstu dužnosti dekuriona u kohortama. U ranom Principatu glavna dužnost dekuriona bila je povećanje ofanzivnog dejstva vojnih jedinica, a od vremena cara Hadrijana dobija sve veći značaj u smislu čuvanja zaštitnih linija vojnih položaja.[32] Za augzilijarne dekurione obično su imenovani vojnici koji su imali rang *sesquiplicarius* i *duplicarius*.[33] Kvalitetni i iskusni legionari (*equites legionis*) su također mogli biti imenovani na ovu funkciju, pa čak i dalje napredovati u oficirskoj hijerarhiji.[34] Dekurioni su na dužnost zapovjednika konjaničke *turmae* dolazili u razdoblju između 8 i 25 godina službe.[35]

S obzirom na formulu *Dis Manibus* natpis možemo datirati u 2. stoljeće. Na nadgrobnom spomeniku Flavija Aurelijana navodi se da je bio porijeklom iz Panonije (*natione Pannonia*).[36] Sa suprugom Julijom B[---] u braku je bio 22 godine. Paškvalin je u svojoj disertaciji predložio da se kognomen Julije čita kao Bennus, odnosno Benna, koji je, osim na Hardomilju, sačuvan unutar riderske onomastike.[37] S obzirom na to, Paškvalin tvrdi da se vjerovatno radi o autohtonom (delmatskom) imenu.[38] S druge strane, njen muž je vjerovatno pripadao autohtonom romaniziranom stanovništvu Panonije, jer na spomeniku navodi da je *natione Pannonia*. Na natpisu je navedeno da je Julija B[---] bila *coniugi* (*coniu(n)x, -gis, f.* znači "žena, zaručnica, konkubina"), što je izraz koji se može odnositi na ženu iz legalnog braka, ali i iz zajednice koja nije bila regulisana prema tadašnjim rimskim pravnim normama. Imenica *coniu(n)x* mogla se odnositi i na muškog i na ženskog člana zajednice, a mogla se koristiti i u množini (*coniuges*, supružnici), čime se naglašavala neraskidiva povezanost između muža i žene.[39] Ime Julija upućuje na to da dolazi iz porodice koja je rimsko građansko pravo dobila u razdoblju između Augusta i Kaligule.[40] Imajući u vidu dužinu braka i činjenicu da je Julija umrla u 40-toj godini života, možemo pretpostaviti da je njihov brak počeo nešto prije ili nedugo nakon početka Aurelijanove vojne službe. Prema tome, postoji realna mogućnost da je i Julija B[---] porijeklom s područja Panonije.

Inače, pitanje zabrane braka aktivnim rimskim vojnicima još uvijek nije razjašnjeno na zadovoljavajući način. Naime, veći dio trajanja Principata rimski vojnici nisu mogli stupati u brak dok su bili u vojnoj službi. Prvi put zabrana se pojavila za vrijeme Klaudijeve vladavine 44. godine, ali je malo vjerovatno da je on bio odgovoran za tu odluku. U 2. stoljeću ova zakonska

[26] Dodig 2007, 77.
[27] Lefebvre 2001, 397.
[28] Alföldy 1969, 324.
[29] Ivleva 2012, 80.
[30] ILIug III, 1924; Patsch 1910, 181-182, sl. 3; Patsch 1912, 136, sl. 62; Alföldy 1962, 292, br. 7/17; Paškvalin 2012, 171; EDH 027219.
[31] Zotović 2007, 81.
[32] Isto.
[33] Breeze 1969, 157.
[34] Holder 1980, 88-89.
[35] Goldsworthy 2003, 73.
[36] Pored Flavija Aurelijana, na Humcu je evidentiran još jedan augzilijar porijeklom iz Panonije. Radi se o konjaniku *cohors III Alpinorum equitata* čije ime nije sačuvano, a koji je bio regrutovan među panonsko-keltskim narodom Vercijanima (ILIug I, 116; EDH 021802).
[37] Paškvalin 2012, 176.
[38] Isto.
[39] Domić-Kunić / Radman-Livaja 2009, 90.
[40] Ivleva 2012, 80.

odredba se nije strogo poštovala, ali je izazivala probleme, posebno u slučajevima kad su se iz nezakonitih brakova rađala djeca.[41] Iako su poduzimane različite mjere da se prevaziđu ovi i slični problemi, zakonska odredba je bila na snazi, prema mišljenju većine autora, sve do 197. godine, kada je Septimije Sever odlučio da vojnici "mogu živjeti sa svojim ženama."[42] Međutim, najnovija istraživanja su relativizirala ovakve stavove. Haynes ističe da je poništenje Augustove zabrane braka 197. godine koje je evidentirano kod Herodijana vjerovatno mit, s obzirom na to da se u izvorima i poslije te godine nailazi na davanje *conubiuma* nakon otpuštanja augzilijarnih vojnika iz vojne službe.[43]

Posebno je nejasno koji činovi su bili obuhvaćeni zabranom, jer nema nikakvog direktnog dokaza koji o tome govori. A. Goldsworthy smatra da se zabrana nije odnosila na legijske centurione, a vjerovatno ni na centurione u augzilijarnim trupama, a možda čak ni na dekurione.[44] Ipak, S. E. Phang, koja se najviše bavila ovom tematikom, smatra da se zabrana vjerovatno odnosila i na ove kategorije oficira, ali su u praksi zapovjednici vjerovatno bili tolerantniji prema "brakovima" centuriona i *principales*, jer su bili znatno malobrojniji u odnosu na obične vojnike i mogli su lakše izdržavati porodicu.[45]

Dasije, sin Bastarnov, čiji je spomenik također pronađen na lokalitetu Smokovice u Hardomilju, vjerovatno je bio signifer u Prvoj kohorti Belgâ.[46] Spomenik u obliku stele je visok 149 cm, širok 77 cm, dok debljina iznosi 17 cm. Nadgrobni natpis glasi: *[Das]sius Bastarni / [f(ilius) do]mo Maezaeus / [mile]s coh(ortis) I Belgarum |(centuria) / [Rest]ituti sig(nifer) annor(um) / [---] stip(endiorum) XV t(estamento) f(ieri) i(ussit) cura/[vit] Valerius Maxi/[min]us heres*.[47] Funkcija signifera znači da je bio drugi oficir po važnosti unutar centurije Restitutus, subordiniran centurionu.[48] U aktivnoj vojnoj službi je proveo 15 godina. Kao nasljednik (*heres*) navodi se Valerije Maksimin, koji je vjerovatno bio kolega preminulog vojnika. Kognomen Maksimin najviše je raširen u Dalmaciji i Panoniji.[49] Aktivnim rimskim vojnicima su u nedostatku članova porodice nadgrobne spomenike često podizali oficiri ili kolege vojnici koji se na natpisima nazivaju *heres*, odnosno nasljednici.[50] Naravno, postoji mogućnost da *heres* predstavlja člana porodice preminulih vojnika, ali u slučaju Dasija to je malo vjerovatno s obzirom na to da je bio porijeklom iz sjevernih dijelova današnje Bosne.[51] Kako na natpisu stoji, Dasije je bio porijeklom Mezej, iz naroda koji je u Hadrijanovo doba počeo da služi u augzilijarnim kohortama stacioniranim na domaćem teritoriju.[52] Dataciju spomenika moguće je ponuditi na osnovu određenih epigrafskih elemenata poput formule *t.f.i.* (*testamento fieri iussit*). Alföldy kaže da je ova formula karakteristična za razdoblje ranog principata.[53] Holder, pak, tvrdi da je formula *t.f.i.* korištena u predklaudijevskom periodu.[54] S natpisa je izostala konsekrativna nadgrobna formula DM, koja je specifična za spomenike iz 2. stoljeća, što predstavlja dodatni prilog za dataciju Dasijevog spomenika. Dakle, ako uzmemo u obzir da je Prva kohorta Belgâ u logor na Humcu stacionirana krajem prvog stoljeća i navedene karakteristike natpisa, spomenik treba datirati u prvu polovinu 2. stoljeća.

[41] Zaninović 1996, 217.
[42] Campbell 1978, 153-167; Scheidel 2007, 417.
[43] Haynes 2013, 90.
[44] Goldsworthy 2003, 103.
[45] Phang 2001, 132.
[46] Ovom prilikom se zahvaljujemo kolegici Amri Šačić s Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu za pomoć pri analizi natpisa na ovom spomeniku.
[47] ILIug III,1927; Patsch 1910, 179-181, sl. 2; Isti 1912, 133; Isti 1914, 166, sl. 31; Alföldy 1962, 292, 7/19; Wilkes 1969, 477; Domić-Kunić 1989, 98; Spaul 2000, 190; Dodig 2007, 26; Paškvalin 2012, 95; EDH 027216; Spomenik je dio postavke na izložbi *Bosna i Hercegovina u antičko doba* Zemaljskog muzeja u Sarajevu.
[48] Osim što predstavlja ime centurije, Restitutus može označavati i kognomen koji je raširen u Italiji i keltskim provincijama (Alföldy 1969, 281).
[49] Dodig 2007, 71.
[50] Wilkes 1969, 148.
[51] Među oficirima Prve kohorte Belgâ koji su bili porijeklom s područja današnje Bosne i Hercegovine treba spomenuti Dezidijata koji je obavljao dužnost veksilarija u ovoj kohorti. Na natpisu pronađenom u Gardunu njegovo ime nije u potpunosti sačuvano, ali se vjerovatno radi o Temansu, Platorovu sinu (CIL III, 9739; EDH 056324).
[52] Bojanovski 1988, 270; Iako su bili veoma brojan ilirski narod, nije poznat nijedan spomenik neke mezejske čete. Prema mišljenju A. Domić-Kunić, jedinice formirane od Mezeja nisu uopće postojale, bez obzira na njihovo veliko učešće u rimskim augzilijarnim trupama već od naranijeg razdoblja (Domić-Kunić 1989, 98, 104).
[53] Alföldy 1969, 28.
[54] Holder 1980, 153.

Dok je Dasije klasični ilirski antroponim,[55] ime njegovog oca u nauci je izazvalo dosta nedoumica. Prema Patschu, ime Bastarn je etnonim koji potječe od germanskog naroda Bastarna koji su se nalazili na ušću Dunava.[56] Bojanovski je skeptičan prema Patschevom stavu u vezi s porijeklom Dasijeva oca. Prema njegovom mišljenju, imenska forma *Dassius Bastarni f.,* potpuno odgovara srednjodalmatinskom imenskom području, što znači da se antroponim Bastarn može označiti kao ilirski.[57]

Sl. 2. *Dasije Bastarnov,* foto: A. Marić

Ovaj spomenik je karakterističan iz još jednog aspekta. Naime, ispod natpisnog polja u reljefu je prikazan *signum*, koji je pripadao njegovoj jedinici. U svakoj centuriji postojao je signifer koji je bio zadužen da nosi insignije centurije, čija je osnovna funkcija bila da obilježi pobjede koje je ostvarila. Vojni znak se sastoji od dekoracija u obliku vijenca (*corona*) i četiri falere (*phalerae*) koje su ukomponirane u jednu dekorativnu palicu prilagođenu za nošenje.[58] Pored ovog prikaza znaka rimskih vojnih jedinica, u provinciji Dalmaciji su zabilježena još tri, od čega jedan u Epidauru i dva u Burnumu.[59]

Vojnici

Pored epigrafskih spomenika Prve kohorte Belgâ na kojima se spominju dekurion, centurion i signifer, postoji nekoliko epigrafskih spomenika ove kohorte sa fragmentiranim i nepotpunim natpisnim poljem. Na lokalitetu Kutac na Humcu pronađen je spomenik na kojem se spominje konjanik (*eques*) domaćeg porijekla, ali je veoma oštećen pa nije moguće razjasniti u kojoj kohorti je služio.[60] Međutim, jasno je naglašeno njegovo dalmatinsko porijeklo (*natione Delmata*), s tim da nije jasno da li se misli na narod Delmata ili porijeklo iz provincije Dalmacije. Na natpisu se izričito ne navodi kojoj augzilijarnoj kohorti je pripadao. Meyer u novije vrijeme smatra da je to bila *cohors I Lucensium* : *...]i eq(uitis) coh(ortis) I / [Luc(ensium) eq(uitata) t]ur(ma) Valeri / [... nat(ione)] Delm(ata) an[n(orum)] / [...stip(endiarum)] XXV, [Va]ler(ius) / ...f(ilius), Valeria m(ater) / [... et f]amilia inge[nua].*[61] Alföldy je već ranije odlučno odbacio takvu tezu te je ovaj spomenik pripisao pripadniku Prve kohorte Belgâ. U njegovoj verziji natpis izgleda ovako : *[....]/ eq. coh. I [Belg. t]ur. Valeri [.... nat.] Delm. an[n.....]/. Valeria m(ater) [....et f]amilia /[---].*[62] Nadgrobni spomenik podigli su mu majka i rodbina, čije rodbinske relacije s preminulim konjanikom nisu pobliže definirane. Natpis također spominje pojam *familia ingenua*, što se može odnositi na domaćinstvo samog vojnika ili, što je vjerovatnije, na njegovog oca, kao i biološku

[55] Mayer 1957, 122; Alföldy 1969, 348; Domić-Kunić 1989, 104; Dodig 2007, 76, fusn. 247.
[56] Patsch 1910, 180.
[57] Bojanovski 1988, 270, fusn. 24.
[58] Paškvalin 2012, 106.
[59] Maršić 2008, 68, fusn. 32.
[60] CIL III 8494.
[61] Meyer 2012, 310.
[62] Alföldy 1962, 293, br. 7/21.

rodbinu i robove.[63] Ovaj nadgrobni spomenik je značajan jer pokazuje da su majka preminulog vojnika i ostatak porodice bili u kontaktu s njim, ili u najmanju ruku s njegovom jedinicom, te su se pobrinuli za komemoraciju. Ako pretpostavimo da se u mjestu Kutac, gdje je pronađen njegov nadgrobni spomenik, nalazila njegova porodična kuća, onda je ovakav postupak njegove najbliže porodice sasvim razumljiv.

Spomenik vojniku nepoznatog imena s lokaliteta Kutac također predstavlja odličan primjer lokalnog regrutovanja u rimske augzilijarne trupe, u ovom slučaju vjerovatno Prvu kohortu Belgâ. Možemo pretpostaviti da je većina običnih augzilijara ove kohorte porijeklom iz provincije Dalmacije, gdje je regrutovanje domaćih mladića u pravom smislu riječi počelo u drugoj polovini 1. stoljeća. Najnoviji primjer lokalnog regrutovanja u ovu kohortu predstavlja neobjavljena vojnička diploma iz septembra 152. godine, čiji su dijelovi nedavno publikovani. Radi se o diplomi čiji je recipijent *Medestus Licco* porijeklom iz ilirskog naroda Deremista.[64] Bez potpuno objavljene diplome teško je kontekstualizirati ovaj izvor, ali možemo pretpostaviti da je Medestus za vrijeme vojne službe bio smješten u augzilijarnom logoru na Humcu, koji je u geografskom smislu veoma blizu peregrinskoj *civitas* Deremista.[65]

Postoje još tri evidentirana epigrafska spomenika na kojima se spominje *cohors I Belgarum equitata*. Međutim, ovi spomenici su u velikoj mjeri uništeni i njihovi fragmenti pružaju malo podataka, uglavnom neodređenih. Dva spomenika su pronađena na samom Humcu, a treći na lokalitetu Smokovice u Hardomilju. Na jednom od fragmentiranih spomenika s Humca vjerovatno se navodi prefekt Prve kohorte Belgâ, iako iz sadržaja natpisa nije jasno da li se ovaj oficir na natpisu spominje kao komemorator ili komemorirani. Natpis glasi: *[---]/ [---]ldo[---]/ [---]a prae[fectus?]/ [---] coh(ortis) I Be[lg](arum) [---]*.[66] Na drugom nadgrobnom spomeniku s Humca vjerovatno se spominje vojnik koji je služio 23 godine kao *armorum custos turma Maximi*. Natpis u transkripciji glasi: *[---]/ [-]agi....a/ [---e]q(ues) coh(ortis) I Bel(garum)/ [ar]m(orum) custos/[turma] Maximi/ [an(norum)] stip(endiorum) XXIII/ [---]*.[67] Augzilijar na funkciji *custos armorum* bio je dio oficirskog kadra, odgovoran za čuvanje opreme i oružja centurije, odnosno turme (*turmae Maximi*), koje je bilo smješteno u nekoj vrsti logorskog skladišta (*armamentarium*). Treći oštećeni spomenik podignut je konjaniku Prve kohorte Belgâ čije ime nije moguće pročitati. Natpis je rekonstruisan na sljedeći način: *------] / [---]to eq(uiti) co(hortis) / [I] Belg(arum) stip(endiorum) / [---] posuit / [Au]rel(ia) Ma/[ri?]na nepo/[ti] piissimo*.[68] Kao komemorator se navodi Aurelija Marina koja je bila u bliskoj rodbinskoj vezi s umrlim vojnikom. Zbog toga možemo pretpostaviti da su bili domaćeg, ilirskog porijekla, te da je njen nećak ili unuk *(nepo/[ti]piissimo*) regrutovan u kohortu iz lokalnih krajeva. Tome u prilog ide i činjenica da je Aurelija Marina, na osnovu onomastičke analize, uvrštena u osobe porijeklom iz provincije Dalmacije.[69]

***

Osim epigrafskih nadgrobnih spomenika, o boravku i aktivnostima Prve kohorte Belgâ u ljubuškom kraju svjedoče i drugi materijalni nalazi. Naime, augzilijari ove kohorte su učestvovali u drugoj obnovi i proširenju hrama bogu Liberu 173. godine.[70] Prema sačuvanoj izvornoj građi, prvu obnovu hrama nadzirao je Kvint Pisenije Severin, centurion XI legije.[71] Drugu obnovu hrama nadgledao je Flavije Viktor (*curam agente*), centurion *legio I Adiutrix pia fidelis*, u vrije-

[63] Meyer 2012, 310.

[64] Dio vojničke diplome objavila je Dragana Grbić u doktorskoj disertaciji odbranjenoj 2012. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Disertacija je publikovana 2014. godine. Više o kontekstu u kojem je pronađena vojnička diploma vidjeti: Грбић 2014, 152-153.

[65] Najvjerovatnije su živjeli u Dabarskom polju i oko Plane, između Stoca i Bileće (Bojanovski 1988, 110).

[66] Atanacković-Salčić 1981, 274-275, sl. 16; Bojanovski 1988, 386; Škegro 1997, 88, br. 13; Dodig 2007, 29.

[67] Atanacković-Salčić 1981, 274, sl. 15; Bojanovski 1988, 386; Škegro 1997, 88, br. 12; Dodig 2007, 29; EDH 039811.

[68] ILIug III, 1926; Patsch 1907, 70, sl. 32; Isti 1996, 71, sl. 32; Alföldy 1962, 293, br. 7/20; EDH 034245.

[69] Alföldy 1969, 284.

[70] *Templum Liberi / Patris et Liberae vetus/tate dilabsum(!) restituit / coh(ors) I Bel(garum) adiectis por/ticibus curam agente / Fl(avio) Victore |(centurione) leg(ionis) I ad(iutricis) p(iae) / f(idelis) Severo et Pompeiano / II co(n)s(ulibus)* (CIL III, 1790=6362=8484; Patsch 1907, 70, sl. 33; Patsch 1914, 165, sl. 28; Alföldy 1962, 292, br. 7/16; Imamović 1977, 400, br. 157; Bojanovski 1978, 184, sl. 7; Atanacković-Salčić 1981, 267-268, sl. 7; Škegro 1997, 87, br. 11; Dodig 2007, 16; Dodig 2014, 140-148; EDH 050262).

[71] CIL III, 8485; Imamović 1977, 398; Atanacković-Salčić 1981, 266-267, sl. 6; Škegro 1997, 86, br. 5; Dodig 2014, 142.

me drugog konzulata Severa i Pompeja. Pojam *curam agens* označava privremenu funkciju, odnosno dužnost dodijeljenu od namjesnika provincije nekom od njegovih podređenih vojnika/oficira pri oficiju za obavljanje konkretnog zadataka u provinciji kojom upravlja.[72] Namjesnici provincija u kojima nije bilo legijskih posada imali su mogućnost da zatraže legijske centurione iz drugih provincija, najčešće onih koje su im bile bliske u geografskom smislu. S obzirom na to da Dalmacija nije imala vlastiti legijski garnizon za vrijeme ovog razdoblja, Flavije Viktor je očito bio premješten iz *Legio I Adiutrix Pia Fidelis*, koja je bila smještena u obližnjoj Gornjoj Panoniji, u Brigetiju.[73]

Prilikom druge obnove Liberu je, kao dio kultne zajednice, pridružena i njegova saputnica boginja Libera. Inače, vojnici su bili tijesno povezani s Liberom, u dunavskim legijama je čak smatran božanstvom vojske i zajedno sa saputnicom Liberom često je bio zazivan među vojnim božanstvima u Panoniji i Daciji.[74] Kult Libera i Libere kao zaštitnika vojnika vjerovatno su ti vojnici prenijeli u provinciju Dalmaciju.[75] Na Humcu su pripadnici augzilijarnih jedinica podigli hram koji je, prema pronađenim natpisima, dva puta obnavljan, ali je veoma vjerovatno da to nisu bile jedine intervencije na Liberovom svetištu u periodu dok su o njemu brinule trupe stacionirane na Humcu.

Pored spomenika posvećenih Liberu i njegovoj zajednici s Liberom, augzilijari Prve kohorte Belgâ stacionirani na Humcu podigli su i aru s kratkim natpisom *Fortunae Aug(ustae) sacrum cohors I Belgarum equitata*.[76] Spomenik je visok 91 cm, širok 29 cm, dok dubina iznosi 26 cm. Prema ranijim tumačenjima, ovaj natpis se tretirao kao klasična posveta boginji Fortuni koja se brinula za napredak i sudbinu, pa je bilo sasvim razumljivo zbog čega su konjanici ove kohorte smatrali potrebnim da joj podignu spomenik.[77] Ipak, prema novijim istraživanjima, posvete boginji Fortuni, posebno kada joj je atribuirana riječ *Augusta*, imale su mnogo kompleksniji karakter. Osim što se iskazivala počast boginji sreće, napretka, sudbine itd., Fortuna je epitetom *Augusta* povezana s carskim kultom. Spomenici s epitetom *Augusta* ili *Augustus* javljaju se od vremena Augustove vladavine, a posebno su bili česti u 3. stoljeću. Ipak, u ovom kontekstu, to nisu bili zavjetni spomenici podignuti direktno za vladara kao *divusa*, niti bi se trebali posmatrati kao dokaz za deifikaciju vladajućeg princepsa.[78] Epitet *Augusta* u ovom kontekstu vjerovatno izražava duboku povezanost božanstva i cara te zauzimanje za vladajućeg princepsa i njegovu porodicu, ali ni u kojem slučaju ne predstavlja izjednačavanje poštivanja božanstva rimskog panteona s vladajućim carskim kultom. U vrijeme dinastije Antoninâ, kada je spomenik na Humcu vjerovatno podignut, Fortuna Augusta je imala značajnu ulogu u osiguravanju carske vlasti i dinastičkog nasljeđivanja te odanosti carskom kultu.[79] Možemo ga tumačiti kao posvetu boginji Fortuni, ali istovremeno i kao potvrdu lojalnosti vojnika Prve kohorte Belgâ vladajućoj carskoj porodici.

U relativnoj blizini augzilijarnog logora na Humcu, kod izvora rijeke Tihaljine, zabilježen je posvetni spomenik bogu Mitri i carskom geniju čiji je dedikant Pines, vojnik Prve kohorte Belgâ, koji je bio oslobođen od određenih obaveza tokom vojne službe (*immunis*).[80] Dimenzije oštećenog spomenika iznose: visina 68 cm, širina 24 cm, dok je dubina 24 cm. Natpis na njemu glasi: *D(eo) I(nvicto) M(ithrae) A[C...ge]/ niis sac[r(orum)] / augusto[r(um)]/ Pin(nes) mi/ les co(hortis) prim(ae) / Bel(garum) immunis / libens merito / posuit*.[81] Votivna ara je pronađena kod današnjeg mjesta Drinovci, u blizini Gruda,

[72] O drugim primjerima nadgledanja radova u Dalmaciji po naređenju namjesnika provincije vidjeti: Gabričević 1952, 155-162; Kirgin 1979, 129-141.

[73] Ward 2012, 221-222.

[74] Jadrić 2007, 62.

[75] Isto.

[76] CIL III, 14630; Patsch 1914, 165, sl. 29; Alföldy 1962, 292, br. 7/15; Imamović 1977, 394, br. 147; Bojanovski 1988, 386; Dodig 2007, 21; Spomenik se trenutno nalazi u depou Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

[77] Imamović 1977, 158.

[78] Opširnije o epitetu *Augusta/Augustus* u kontekstu odnosa cara i božanstava rimskog panteona vidjeti: Fishwick 1991, 446-448; Edmondson 2007, 561-563.

[79] Arya 2002, 367.

[80] *Immunes* su označavali posebnu kategoriju vojnika unutar rimskih vojnih jedinica. Oni nisu bili oficiri, ali su zbog obavljanja specijalnih zadataka imali zaseban status te su bili izuzeti od svakodnevnih obaveza koje su morali izvršavati obični vojnici. Činjenica da su imali specijalni status u hijerarhiji rimske vojske nije uticala na visinu njihove plate, koja je bila u rangu s primanjima običnih vojnika. Opširnije o *immunes* u rimskoj vojsci vidjeti: Breeze 1969.

[81] CIL III 12810; EDH 053180; Spomenik se trenutno nalazi u depou Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Sl. 3. *Ara u čast boginje Fortune, foto: Zemaljski muzej*

Sl. 4. *Spomenik Mitri i carskom geniju, foto: Zemaljski muzej*

dakle nešto dalje od samog Humca, ali možemo pretpostaviti da je Pines bio aktivni vojnik stalno smješten u augzilijarnom logoru na Gračinama. Wilkes ga datira u vrijeme nakon vladavine Marka Aurelija, a Alföldy u 3. stoljeće.[82] Pored ovog spomenika, natpis posvećen bogu Mitri od pripadnika rimske vojske otkriven je i u Saloni.[83] Posvetio ga je vitez Aurelije, koji je, s obzirom na stalešku pripadnost, zasigurno imao iskustvo u obavljanju određenih oficirskih dužnosti u vojsci. Popularnost kulta Mitre među rimskim vojnicima može se povezati s terminom *miles* (vojnik), kojim se označava treći stepen uvođenja u mitraističke misterije.[84]

Područjem u blizini izvora Tihaljine u rimsko doba prolazila je trasa magistralne saobraćajnice Salona – Narona. Iznad ceste nalazi se Ravlića pećina (poznata i kao Kostrešova pećina), veoma važan prethistorijski lokalitet, gdje je, prema mišljenju Bojanovskog, u rimsko doba vjerovatno postojao mitrej u kojem je spomenik prvobitno otkriven.[85] Pines je vjerovatno bio aktivni vojnik na službi u logoru na Humcu, ali je zavjetnu aru na ovom lokalitetu, nešto dalje od samog logora, podigao zbog činjenice da se u spomenutoj pećini vjerovatno nalazilo svetište boga Mitre gdje je bilo najprikladnije postaviti spomenik takve vrste. S obzirom na to da je Pines tipično ilirsko ime, možemo također pretpostaviti da je možda

[82] Wilkes 1969, 478; Alföldy 1987, 284.
[83] CIL III, 08677; EDH 053172.
[84] Clauss 2001, 36.
[85] Bojanovski 1977, 101.

bio porijeklom s područja oko izvora Tihaljine te je stoga posvetio spomenik bogu Mitri na mjestu koje mu je kao domaćem čovjeku bilo poznato. Praksa podizanja zavjetnih spomenika bila je česta pojava u rimskoj vojsci. Pored spomenika koje su podizale pojedine jedinice rimske vojske, često se javljaju slučajevi da vojnici u privatnoj sferi podižu spomenike božanstvima koja su bila popularna u mjestima odakle su dedikanti porijeklom. Vojnici su imali pravo, kada nisu bili na dužnosti, da poštuju bilo koje božanstvo ako to nije bilo u suprotnosti s javnim redom i mirom ili ih, eventualno, sprečavalo u normalnom obavljanju vojne službe.[86]

Pines je, pored zavjeta bogu Mitri, aru također podigao i za carskog genija (*Genius Augusti*). U 2. i 3. stoljeću epitet *augustorum*, koji susrećemo na zavjetnom spomeniku podignutom iznad izvora Tihaljine, izražavao je lojalnost samo aktuelnom caru ili aktuelnom caru koji je bio povezan sa svojim prethodnicima.[87] Naime, za vrijeme svoga života carevi su imali kult svojega Genija, kojem je narod prinosio žrtve, darove, službeno se zaklinjao.[88] Kult carskog genija davao je princepsu nejasan, zaštitnički duh koji je svaki čovjek imao i kojem je svaki čovjek mogao učiniti prinose, s tim da je ovaj od cara neminovno od posebnog interesa budući da je bilo veoma važno da se osigura zaštita monarha koji je bio toliko neophodan za dobrobit svijeta.[89] S obzirom na predloženo datiranje spomenika, možemo pretpostaviti da je, pored Mitre, posvećen nekom od posljednjih vladara iz dinastije Antoninâ ili nekom od prvih vladara iz dinastije Severâ.

Osim spomenutih aktivnosti na obnovi i proširenju hrama te podizanja posvetnih spomenika bogovima rimskog panteona, augzilijari Prve kohorte Belgâ su se tokom boravka u logoru na Humcu intenzivno bavili i ostalim vrstama građevinskih djelatnosti. Tome u prilog govore pečati na krovnom crijepu s oznakom ove kohorte pronađeni na području Ljubuškog. Naime, kao rezultat arheoloških iskopavanja na lokalitetu Gračine te muzeoloških aktivnosti u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana na Humcu, pronađen je veliki broj pečata na crijepu proizvedenom u lokalnim vojničkim radionicama

Sl. 5. *Krovni crijep s pečatom Prve kohorte Belgâ, foto: S. Borozan*

(*figlinae*), koje se često mogu pronaći kako u legijskim tako i augzilijarnim logorima.[90] Među njima se nalazi i deset pečata na crijepu s oznakom Prve kohorte Belgâ.[91]

Količina pronađenih opekarskih proizvoda s oznakama ove augzilijarne jedinice pokazuje zavidan nivo građevinskih radova kojima su se bavili vojnici Prve kohorte Belgâ u ljubuškom kraju. Također, ne treba zanemariti ni mogućnost da su opeka i krovni crijep, proizvedeni u vojnim radionicama, korišteni za određene građevinske potrebe lokalnog stanovništva smještenog u neposrednoj blizini logora, jer su i civili imali mogućnost da kupe od njih građevinski materijal.[92]

[86] Stoll 2007, 464.
[87] Fishwick 1991, 380, fusn. 23.
[88] Jadrić-Kučan 2010, 87.
[89] Fishwick 1991, 386.
[90] Najnoviji sumarni pregled podataka o rimskim vojnim pečatima u provinciji Dalmaciji vidjeti kod: Tončinić 2009, 1447-1459.
[91] Dodig 2008, 144-145, 148-152.
[92] Bojanovski 1988, 357.

Br.	Ime	Status	Datacija	Porijeklo	Lokalitet
1.	Gaj Julije Verekund	*centurio*	2. st.	keltsko	Hardomilje, Smokovice
2.	Postimia Restituta	*uxor*	2. st.	keltsko	Hardomilje, Smokovice
3.	Flavije Aurelijan	*decurio cohortis*	2. st.	panonsko	Hardomilje, Smokovice
4.	Julija B	*coniux*	2. st.	panonsko ?	Hardomilje, Smokovice
5.	Dasije	*signifer*	2. st.	Mezej	Hardomilje, Smokovice
6.	Bastarn	*pater*	2. st.	Mezej ?	Hardomilje, Smokovice
7.	Valerije Maksimin	*heres*	2. st.	dalmatinsko	Hardomilje, Smokovice
8.	/	*eques*	2. st.	dalmatinsko	Kutac
9.	Valerija	*mater*	2. st.	dalmatinsko	Kutac
10.	/	*custos armorum*	2/3. st.	/	Humac
11.	/	*eques*	2/3. st.	/	Hardomilje, Smokovice
12.	Aurelija Marina	*amita*	2/3. st.	dalmatinsko	Hardomilje, Smokovice
13.	Flavije Viktor	*curam agens*	173. godina	/	Humac
14.	Pines	*miles*	2/3. st.	dalmatinsko	Tihaljina

Tab. 1. *Spomenici na kojima se spominje Prva kohorta Belgâ*

Zaključak

Prva kohorta Belgâ ostavila je značajnu količinu materijalnih tragova koji svjedoče o njenom boravku i raznim aktivnostima koje je provodila za vrijeme dok je bila stacionirana u augzilijarnom logoru na Humcu. Najviše je evidentirano epigrafskih nadgrobnih spomenika, potpuno sačuvanih i manje ili više oštećenih (7) i pečata na krovnom crijepu (10). Također je sačuvan natpis o obnovi i proširenju hrama Liberu i Liberi te dvije zavjetne are, Fortuni Augusti te Mitri i carskom geniju. Gledano u cjelini, sačuvani materijalni nalazi predstavljaju značajan fond za istraživanje ove pomoćne jedinice u komparaciji s drugim kohortama koje su u razdoblju I–III stoljeća boravile na Humcu. Prva kohorta Belgâ je u ovaj logor vjerovatno stigla krajem I stoljeća te u njemu boravila duži vremenski period, vjerovatno cjelokupno II te jedan dio III stoljeća. U tom vremenskom intervalu njeni pripadnici su vjerovatno regrutovani iz lokalnih ilirskih područja, dok je oficirski kadar, poput Gaja Julija Verekunda ili Flavija Aurelijana, bio porijeklom iz zapadnih provincija Rimskog carstva i Panonije. Spomenici vojnika Prve kohorte Belgâ, kako oni potpuno sačuvani tako i fragmentirani, pokazuju da su regrutovani s prostora cijele provincije Dalmacije. Evidentirani su spomenici na kojima se spominju vojnici porijeklom Mezeji (Dasije Bastarnov), dakle iz sjevernih krajeva današnje Bosne i Hercegovine. S druge strane, za neke augzilijare možemo pretpostaviti porijeklo s užeg hercegovačkog područja, kao što je npr. vojnik čiji je nadgrobni spomenik pronađen na lokalitetu Kutac (*natione Delmata*) ili konjanik s Humca čiji je komemorator Aurelija Marina, član njegove najbliže porodice.

Dva nadgrobna spomenika oficirima ove kohorte Gaju Juliju Verekundu i Flaviju Aurelijanu, čiji su komemoratori njihove zakonite supruge (*uxor*, *coniux*), pružaju odličan uvid u pitanje braka među oficirima rimske vojske. Pretpostavke naučnika koji su se bavili brakom aktivnih rimskih vojnika, da su vlasti dopuštale i oficirima na nižim pozicijama poput centuriona i dekuriona da žive u logorima sa svojim ženama, prije nego što je taj zakon promijenjen u doba Septimija Severa, ovim spomenicima dobivaju jasnu potvrdu. Brak oficira u rimskim augzilijarnim trupama tokom drugog stoljeća bio je sasvim normalna pojava, bez obzira na položaj unutar vojne hijerarhije i zakonske prepreke takvom statusu.

Posebno su zanimljivi zavjetni spomenici koje su podizali augzilijari Prve kohorte Belgâ u ovom kraju. Smatramo da se njihovoj analizi u dosadašnjoj literaturi nije prilazilo na adekvatan način te da je zanemaren kontekst lojalnosti carskoj porodici, kao i kontekst carskog kulta u klasičnom smislu riječi, koji je, prema našem mišljenju, prisutan na spomenicima posvećenim božanstvima Fortuni Augusti te Mitri i carskom geniju. Na zavjetnoj ari koju su podigli konjanici Prve kohorte Belgâ u čast boginje Fortune Auguste prisutni su elementi koji potvrđuju povezanost boginje s vladajućim carem i njegovom porodicom, što ne znači da ovaj spomenik u strogom smislu riječi treba posmatrati kao primjer poštovanja carskog kulta. S druge strane, spomenik otkriven u blizini izvora Tihaljine, na kojem se spominju Mitra i carski genij, predstavlja zanimljivu formu zavjetnog spomenika gdje vojnik Pines istovremeno iskazuje odanost Mitri, kao bogu kojeg je poštovao u sferi privatnog kulta, te carskom geniju, kao sastavnom dijelu carskog kulta kojem je bio lojalan u javnoj sferi.

Summary

Cohors I Belgarum and its members from the area of Ljubuški

This paper analyses material traces of active soldiers and officers of First Belgian cohort who were settled at auxiliary camp on Humac near Ljubuški. Of all the traces, the most registered ones are the epigraphic monuments – entirely preserved or more or less damaged (7) and stamps on roof tiles (10). Inscription about the reconstruction and revitalisation of Liber and Libera temple has also been preserved and two votive altars to Fortuna Augusta and Mithra and emperor's genius. In general, preserved material sources represent significant fund for research of this auxiliary unit in comparison to other cohorts settled on Humac from the 1st through the 3rd century. First Belgian cohort probably came to the camp at the end of the first century and stayed there for a long period – the entire second, and a part of the third century. At that period its members were probably recruited from the local illyric areas, whereas the officers, such as Caius Iulius Verecundus or Flavius Aurelianus, were from the western provinces of Roman Empire and Pannonia.

Monuments of these officers, whose commemorators were their legal wives (*uxor*, *coniux*), provide an excellent insight in the question of marriage among officers of the roman army. The assumptions of the scientist who studied marriage of active roman soldiers that authorities allowed officers on lower position such as centurion and decurion to live in camps with their wives before it was changed in the era of Septimius, get a clear confirmation by these monuments. The monument of Verecundus is especially interesting because it includes the information about the sum necessary for its erection, which rarely appears on soldiers inscriptions in Dalmatia.

Monuments of *cohors I Belgarum equitata* from Humac, both completely saved and fragmented, show that soldiers were recruited from the entire area of Dalmatia. There was a soldier whose origin was from Maezaei, from the north of today's Bosnia and Herzegovina. On the other side, for some auxiliaries we can suppose that their origin was from narrow area of Herzegovina, e.g. a soldier whose tombstone was found on the area of Kutac (natione Delmata) or horseman from Humac whose commemorator was Aurelia Marina, member of his closest family. Votive monuments, that were dedicated by soldiers of *cohors I Belgarum*, are especially interesting. We consider that they were not studied appropriately in previous literature, and that both the context of loyalty to imperial family and the context of imperial cult have been neglected. This has been, in our opinion, presented on monuments dedicated to Fortuna Augusta and Mithra and emperor's genius. The elements that show connection between goddess and emperor and his family are present on votive altar dedicated by soldiers of *cohors I Belgarum* in honor of the goddess Fortuna Augusta, which doesen't mean that this monument should be observed as an example of worship of emperor's cult. On the other hand, the monument discovered near the source of Tihaljina river, on which Mithra and emperor's genius are mentioned, represents an interesting form of votive monument where soldier Pinnes at the same time shows loyalty to Mithra, as a god he worshiped in the area of private cult, and to emperor's genius, as a part of the imperial cult which he was loyal in public sphere.

Bibliografija
Skraćenice

ANUBiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
CBI	Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (Časopis Godišnjak)
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
EDH	Epigraphische Datenbank Heidelberg
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
HAD	Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb
ILJug	Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, A. et J. Šašel
N. S.	Nova serija GZM od 1945 sv. I-VIII; od sv. IX (1954. god.) naziva se N. S. Arheologija (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo
Op. Arch.	Opvscvla Archaeologica, Arheološki zavod, Zagreb
VAPD	Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, Split

Literatura

Alföldy, *G*. 1962, Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 14, Budapest 1962.

Alföldy, *G*. 1969, Die Personennamen in der romischen Provinz Dalmatia, BzN, N.F. Beiheft 4, Heidelberg 1969.

Alföldy, *G*. 1987, Die auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, Romische Heeresgeschichte. Beitrage 1962–1985. MAVORS Roman Army Researches III, Amsterdam 1987, 239-297.

Arya, *D*. 2002, Fortuna in imperial Rome: cult, art, text, an examination of the goddess Fortuna through the lens of the imperial cult in the first and second centuries, AD, Rukopis doktorske disertacije, University of Texas 2002.

Atanacković-Salčić, V. 1981, Kameni spomenici u arheološkoj zbirci na Humcu, Naše starine XIV–XV, Sarajevo 1981, 257-281.

Bojanovski, *I*. 1977, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) I –Prethistorijska i rimska cesta Salona – Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i istorijskih izvora, ANUBiH XV, Godišnjak CBI 13, Sarajevo 1977, 83-152 + Tbl. I-III + Prl. 1-3.

Bojanovski, *I*. 1985, Epigrafski i topografski nalazi s područja antičke Bigeste (Pagus Scunasticus), u : 100 godina muzeja na Humcu, Ljubuški 1985, 65-94.

Bojanovski, *I*. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, ANUBiH Djela LXVI, CBI 6, Sarajevo 1988.

Breeze, *D*. 1969, The immunes and principles of the Roman army, Durham theses, Durham University 1969, Dostupno na : Durham E-Theses Online: http://etheses.dur.ac.uk/10478

Campbell, *B*. 1978, The marriage of Roman soldiers under the Empire, Society for the Promotion of Roman Studies, London 1978, 153-167.

Cichorius, *C*. 1900, Cohors, PWRE, IV/1, Stuttgart 1900, col. 231-356.

Clauss, *M*. 2001, The Roman Cult of Mithras: The God and his Mysteries, New York 2001.

Davies, *R. W*. 1971, Cohortes equitatae, Historia 20, Stuttgart 1971, 751-763.

Dodig, *R*. 1985, De Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphicae, u: 100 godina Muzeja na Humcu, Ljubuški 1985, 95-118.

Dodig, *R*. 2007, Ljubuški kraj u antičko doba, Rukopis magistarskog rada, Filozofski fakultet, Zagreb 2007.

Dodig, *R*. 2008, Rimski vojni pečati na crijepu iz Ljubuškoga, Op. Arch. 31, Zagreb 2008, 143-163.

Dodig, *R*. 2014, Kult boga Libera na području Ljubuškoga, Cleuna, Gorica – Livno 2014, 140-148.

Domić-Kunić, *A*. 1989, Augzilijari ilirskoga i panonskog porijekla u natpisima i diplomama (od Augusta do Karakale), Arheološki radovi i rasprave 11, Zagreb 1989, 83-114.

Domić-Kunić, *A*. / *Radman-Livaja*, *I*. 2009, Urna iz Danila u kontekstu društvene elite municipija Ridera, Arheološki radovi i rasprave 16, Zagreb 2009, 67-106.

Duncan-Jones, *R*. 1982, The Economy of the Roman Empire: Quantitative Studies, Cambridge 1982.

Eck, *W*. / *Pangerl*, *A*. 2007, Eine Konstitution für die Truppen der Provinz Dalmatien unter Nerva, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 163, Bonn 2007, 233-238.

Edmondson, *J*. 2007, The cult of Mars Augustus and Roman imperial power at Augusta Emerita (Lusitania) in the third century A. D. A new votive dedication, u: T. Nogales & J. Gonzalez (eds.), Culto Imperial. Política y poder, Roma 2007, 541-575.

Fishwick, *D*. 1991, The Imperial Cult in the Latin West: Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire II 1, Leiden 1991.

Gabričević, *B*. 1952, Dva priloga poznavanju urbanističkog razvoja antikne Salone, VAHD 53, Split 1952, 155-162.

Gilliam, *J. F*. 1957, The Appointment of Auxiliary Centurions (pmich. 164), Transactions and Pro-

ceedings of the American Philological Association 88, 155–168.

Goldsworthy, A. 2003, The complete Roman army, London.

Грбић, Д. 2014, Племенске заједнице у Илирику: предурбане административне структуре у римским провинцијама између Јадрана и Дунава I-III век, Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд 2014.

Haynes, *I*. 2013, Blood of the Provinces: The Roman Auxilia and the Making of Provincial Society from Augustus to the Severans, Oxford 2013.

Holder, *P. A*. 1980, Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan, BAR International Series 70, Oxford 1980.

Imamović, *E*. 1977, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977.

Ivleva, *T. A*. 2012, Britons abroad: the mobility of Britons and the circulation of British-made objects in the Roman Empire, Rukopis doktorske disertacije, Leiden University 2012.

Jadrić, *I*. 2007, Liberov kult u rimskoj provinciji Dalmaciji, Rukopis magistarskog rada, Sveučilište u Zadru 2007.

Jadrić-Kučan, *I*. 2010, Carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji, Rukopis doktorske disertacije, Sveučilište u Zadru 2010.

Kirigin, *B*. 1979, Nalaz rimskih natpisa i reljefa kod Škripa na otoku Braču, VAHD 72-73, Split 1979, 129-141.

Lefebvre, *S*. 2001, À propos de la répartition du nom *Verecundus* en Gaule et en Germaine, u: Dondin-Payre, M. / Raepsaet-Charlier, M. T. (éd.), Noms, identités culturelles et romanisation sous le Haut-Empire, ULB, Séminaire d'histoire romaine et d'épigraphie latine, Timpermann, Bruxelles 2001, 597-647.

Maršić, *D*. 2008, Dvije portretne stele iz antičkog Epidaura, Archaeologia Adriatica 11, Zadar 2008, 63-74.

Mattingly, *D*. 2007, An imperial possession: Britain in the Roman Empire, London 2007.

Matijević, *I*. 2011, Natpisi Prve kohorte Belgâ iz Salone, VAPD 104, Split 2011, 181-207.

Matijević, *I*. 2015, Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata, Rukopis doktorske disertacije, Zadar 2015.

Mayer, *A*. 1957, Die Sprache der alten Illyrier, Bd. 1: Einleitung; Wörterbuch der illyrischen Sprachreste (Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung XV), Beč 1957.

Meyer, *A*. 2012, The Creation, Composition, Service and Settlement of Roman Auxiliary Units Raised on the Iberian Peninsula, Rukopis doktorske disertacije, Duke University 2012.

Paškvalin, *V*. 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, ANUBiH Djela LXXXIII, CBI 9, Sarajevo 2012.

Patsch, *C*. 1907, Zur Geschichte und Topographie von Narona, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung V, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Beč 1907.

Patsch, *C*. 1914, Zbirke rimskih i grčkih starina u bosherc. Zemaljskom muzeju, GZM god. XXVI, sv. 1-2, 141-219 + Tbl. I-II.

Patsch, *C*. 1996, Povijest i topografija Narone, Metković 1996.

Patsch, *C*. 1997, Manja istraživanja u Naroni i oko nje, Povijesna baština 3, Metković 1997.

Phang, *S. E*. 2001, The Marriage of Roman Soldiers, 13 BC – AD 235: Law and Family in the Imperial Army, Leiden 2001.

Roxan, *M. M*. 1973, The auxilia of the Roman Army raised in the Iberian Peninsula, Rukopis doktorske disertacije, London University 1973.

Saller, *R. P*. / *Shaw*, *B. D*. 1984, Tombstones nad Roman family Relations in the Principate: Civilians, Soldiers and Slaves, Journal of Roman Studies 74, London 1984, 124-156.

Scheidel, *W*. 2007, Marriage, families, and survival: demographic aspects, u: Erdkamp, P. (ed.), A companion to the Roman army, Malden-Oxford-Carlton 2007, 417-434.

Spaul, *J*. 2000, Cohors2. The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army, BAR International series 841, Oxford 2000.

Speidel, *M. A*. 1992, Roman Army Pay Scales, The Journal of Roman Studies 82, 87-106.

Stoll, *O*. 2007, The Religions of the Armies, u: A Companion to the Roman Army, Blackwell Publishing, 451-476.

Škegro, *A*. 1997, Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae, Op. Arch. 21, Zagreb, 85-116.

Tončinić, *D*. 2009, Ziegelstempel römischer Militäreinheiten in der Provinz Dalmatien, u: Morillo, A. / Hanel, N. / Martin, E. (ed.), LIMES XX. Estudios sobre la frontera romana/Roman Frontier Studies, Madrid 2009, 1447-1459.

Ward, *G. A*. 2012, Centurions: the practice of Roman officership, Rukopis doktorske disertacije, Chapel Hill 2012.

Wilkes, J. J. 1969, History of the provinces of the Roman Empire, Dalmatia, University of Birmingham, London 1969.

Zaninović, M. 1996, Od Helena do Hrvata, Školska knjiga, Zagreb 1996.

Zotović, R. 2007, Prilog proučavanju vojnih funkcija *aquilifer*, *decurio cohortis* i *eques* na teritoriji Srbije, Glasnik Srpskog arheološkog društva 23, Beograd 2007, 79-86.

Godišnjak/Jahrbuch 2016,45:119-126
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-45.75

Pobuna panonske armije 14. god. n. e.

Salmedin Mesihović
Sarajevo

Abstract: Armed forces of the Roman state were in historiography, especially in the general public, known and perceived as a model of discipline and hierarchical order. However, during the 1,300 years of its existence, the individual units of the Roman army had rebelled. One of these riots was the one that took place after the death of the first princeps Augustus. Soldiers from the three Pannonian legions rebelled in late summer and early fall 14 AD. They have rejected the military hierarchy and establish their own control. Drusus, the son of the new princeps Tiberius,succeeded in taking advantage of superstition soldiers because lunar eclipses September 27. 14 years. n. e. to quell the rebellion.

Key words: Pannonia, princeps Tiberius, rebellion, legion, obscuration

Oružane snage Rimske države su i u historiografiji, a posebno u općoj javnosti, poznate i percepirane kao uzor discipline i zapovjedno-hijerarhijskog reda. Kada se inače raspravlja o oružanim snagama Rimske države, potrebno je imati na umu da su i one u skoro 1300 godina svoga postojanja prolazile i formalne i suštinske promjene, uostalom kao i sama država čija su bile institucija.[1] Sve što se dešavalo u državi automatski se odražavalo ili preslikavalo i na vojsku, njeno ustrojstvo i doktrinu. U tom kontekstu je potrebno onda promatrati i odnos prema disciplini i poštovanju volje starješina.

Sudeći po podacima iz izvorne građe, s vremena na vrijeme bi dolazilo do otkazivanja poslušnosti i izlaska iz okvira zapovjedne hijerarhije, i pojedinih jedinica, ali nekada i kompletnih armija. Ali u vezi s ovim potrebno je izvršiti određenu diferencijaciju. Specifični oblik javnog izražavanja nezadovoljstva bile su i secesije plebejaca, preciznije rečeno: štrajk plebejskih vojnika, koji su u vrijeme Rane i Srednje republike bili motivirani rješavanjem staleških i unutarnjih političkih pitanja. Najčešći tip odmetnuća i pobune armija ili pojedinih jedinica bio je onaj u svrhu stranačkih borbi (za vrijeme Kasne republike, I, II i III rimski građanski rat), borbi pretendenata na princepsku vlast (IV i V građanski rat), uzurpacija i pokušaja uzurpacija (posebno izražen u razdoblju pedesetogodišnjice), vojnih udara i pučeva (npr. pobuna Skribonijana 42. god. n. e., udar pretorijanaca na princepsa Pertinaksa 193. god. n. e., puč Odoakara 476. god. n. e.). U slučaju ovog tipa vojnih odmetnuća, zapovjedna hijerarhija u okvirima armija ili pojedinih vojnih jedinica ostajala je očuvana i funkcionalna. Često su ustvari pokretači takvih odmetnuća, uzurpacija i pučeva bili i sami zapovjednici ili pripadnici komandnog, časničkog sastava. Obični vojnici su onda samo slijedili, uglavnom svojevoljno, odluke svojih zapovjednika. Treći tip odmetnuća bilo je potpuno izdvajanje pojedinih jedinica iz sustava oružanih snaga i rimskog državnog i političkog ustrojstva te prelaženje na samostalno vođenje vojnih i civilnih poslova. Ovo je bio vrlo rijedak tip odmetnuća, a najbolji primjer za njega pruža odmetnuće jedinice u italijanskom gradu Regiju (za vrijeme rata s Pirom, Republika je 270. god. pr. n. e. odmetnike pobijedila i teško kaznila), kao i ponašanje preostalih jedinica Zapadnog carstva nakon prestanka postojanja zapadnorimskog državnog sustava. Četvrti tip odmetnuća bila je klasična pobuna običnih

[1] O povijesti rimskog svijeta v. Mesihović, 2015.

vojnika, koji su za svoj čin bili motivirani socijalnim i statusnim položajem. U ovom slučaju, pobuna bi bila posljedica snažnog, kolektivnog nezadovoljstva vojnika, koji bi odbijali da dalje slijede komandnu liniju svojih jedinica. Tako bi, za razliku od prethodno iznesenih tipova, vojnici sami (često na načelu neposredne/direktne demokratije) izabrali i formirali svoje predstavničke odbore, savjete, komitete. Jedna od pobuna četvrtog tipa bila je ona u vojnom taboru Sukro (*Sucro*) u Hispaniji. U ovom taboru su 206. god. pr. n. e. bile stacionirane rimsko-italske trupe, koje su učestvovale u borbama protiv kartaginskih armija na hispanskom frontu za vrijeme II punskog rata. Među vojnicima u taboru je, i pored rimsko-italske pobjede nad tri kartaginske armije hispanskom ratištu (pod komandom Publija Kornelija Scipiona[2]), raslo nezadovoljstvo zbog neisplaćenih plata, raspodjele ratnog plijena i lošeg snabdijevanja. Vojnici su uz to bili i bez dužih aktivnosti, pa su tražili ili da budu poslani u bitku ili da ih vrate kućama u Italiju. Ovi vojnici su inače služili duže nego što se to uobičajeno zahtijevalo. Kada je u tabor Sukro stigla lažna vijest da je Publije Kornelije Scipion, komandant svih rimsko-italskih i njima savezničkih trupa u Hispaniji, umro od bolesti, došlo je do otvorene pobune običnih vojnika. Kada je pobuna izbila, u potpunosti je narušena komandna hijerarhija. Pobunjenici su uklonili vojne tribune,[3] časnike i zamijenili ih kolovođama pobune. Bilo je 35 kolovođa pobune u garnizonu od 8000 vojnika. Za glavne vođe pobunjene armije općom aklamacijom izabrani su obični vojnici Gaj Atrije (*Caius Atrius*) iz Umbrije i Gaj Albije (*Caius Albius*) iz Kalesa, tj. "Crni" i "Bijeli" koji su bili i glavne kolovođe pobune. Oni su uklonili i uobičajene vojne insignije i zamijenili ih s *fasces* i sjekirama koji su se nosili pred novim komandantima koje su vojnici izabrali.

Pobunjeni vojnici napustili su i disciplinu pa su pljačkali naselja i zone oko tabora. Pobuna vojske desila se u isto vrijeme kada i pobuna lokalne hispanske zajednice kojoj su na čelu bili Indibilije i Mandonije. Ali u ključnoj stvari, pobunjenici su se prevarili. Publije Kornelije Scipion je stvarno bio veoma bolestan, ali je ozdravio i bio odlučan da smiri situaciju u taboru. Zapovjednik Publije Kornelije Scipion nije želio da uđe u direktni sukob s pobunjenicima, pa je primijenio diplomatske metode. Vratio je u pobunjeni tabor vojničke tribune koji su iz njega bili izbačeni, ovaj put kao izaslanike koji su trebali da saslušaju vojnike i saznaju razloge pobune. To je prilično doprinijelo smanjivanju tenzija. Zapovjednik je onda izašao u susret određenim zahtjevima kao što su isplata plata koje su im se dugovale i dostava potrepština. Međutim, Publije Kornelije Scipion je ipak na umu imao kažnjavanje kolovođa. Kada je pobunjena armija stigla u Novu Kartaginu, grad u kojem se nalazio zapovjednik, kolovođe su bile na prevaru pohapšene i pred okupljenim pobunjenim vojnicima (koji su bili opkoljeni lojalnim trupama) javno pogubljene. Pobunjeni vojnici su tada morali da uklone *fasces* i sjekire, da ponovo polože zakletvu i da se zavjetuju da se neće ponovo pobuniti. Tako je završena ova pobuna garnizona u taboru *Sucro*.[4] Kada se inače analiza pobuna u taboru *Sucro*, potrebno je poznavati karakter oružanih snaga tadašnje Rimske republike. Srednjorepublikanska vojska bila je neka vrsta građanske milicije, teritorijalne odbrane, u koju su pozivani i regrutirani građani na obuku i po potrebi.[5] U vrijeme punskih ratova, to još uvijek nije bila profesionalna vojska. Zanimljivo bi zato bilo pokušati promatrati i analizirati, na osnovu do danas poznatih podataka iz izvorne građe, pobunu ovog tipa u okviru profesionalnog sastava oružanih snaga Rimske države.

Najpoznatije pobune običnih vojnika u okvirima profesionalnog (augustovskog, principatskog tipa)[6] vojnog ustrojstva bile su one iz 14. god. n. e., koje su zahvatile panonsku (donjoilirsku) armiju i donjorajnsku armiju. Najvažnije i najdetaljnije do danas poznato literarno vrelo za pobune iz 14. god. n. e. je opis koji na početku svojih "Anala" daje Kornelije Tacit. Ovaj historičar I st. n. e. kao svoje izvore za opis pobune pa-

[2] *Publius Cornelius Scipio*, kasnije dobio nadimke Afrikanac Stariji (*Africanus Maior*).

[3] U srednjerepublikanskoj vojsci vojni tribuni (*tribuni militum*) bili su najviši časnici u legiji. Bilo ih je šest i oni su sačinjavali ratno vijeće jedne legije te su naizmjenice zapovijedala po dvojica, i to svaki par dva mjeseca. Na samom početku su ih imenovali konzuli, a kasnije ih je birao narod.

[4] O pobuni vojnika u taboru *Sucro* v. *Polyb*. XI, 25-30; *Liv*. XXVIII, 24-29; 36; XXIX, 19; *App. Hisp*. 34-37; *Cass. Dio*, fr. XVI knjige; *Zonar*. IX, 10; Scullard 1970, 100-101; Chrissanthos 1997, 172-184; Gabriel 2008, 132-134.

[5] O srednjerepublikanskoj vojsci v. Mesihović 2015, 286-305.

[6] O principatskoj vojsci v. Mesihović 2015, 1417-1467.

nonske armije koristio je veliki broj djela drugih pisaca, ali ih nigdje ne imenuje niti konkretizira.[7]

Kada izvorna literarna vrela govore o pobunama ili odmetnućima vojske protiv državnog ili zapovjednog establishmenta ili bar lanca komandovanja, uvijek se vrlo negativno odnosi prema tom fenomenu. Ta je negativnost izraženija što je status pobunjenika u hijerarhiji na nižim ljestvicama. Tako je pobuna običnih vojnika, bez obzira na to da li je riječ o regrutiranim građanima-vojnicima ili profesionalnim vojnicima, uvijek vrlo negativno okarakterisana, a njene vođe prikazane kao osobe niskog ili bez karaktera, petljanci i razbojnici, uzurpatori.

Tacit svoje izlaganje o pobuni panonske armije direktno nadovezuje na opis Augustove smrti i dolazak na vlast novoga princepsa Tiberija i njegovih prvih odredbi (odjeljci I, 5-15). Šesnaestim odjeljkom I knjige Tacit započinje opis pobune i to tako što opisuje stanje panonske armije koje se sastoji od tri legije (VIII *Augusta*, VIIII *Hispana* i XV *Apollinaris*) i nalazi se pod komandom Kvinta Junija Blesa[8] (*Quintus Junius Blaesus*), namjesnika provincije Panonije / Donji Ilirik (pod naslovom *legatus Augusti propraetore*). Po Tacitu "uzroci pobune nisu bili novi, ali je promjena vladara pružila priliku za nemire i budila nadu na nagrade ako dođe do građanskih ratova." Pobunu vojnika je olakšala činjenica da su se sve tri legije nalazile zajedno u okvirima ljetnog tabora. Kada je stigla vijest o Augustovoj smrti i stupanju Tiberija na čast princepsa, namjesnik je prekinuo obavljanje uobičajenih vojničkih vježbi. Po tome Tacit implicira da je odavanje vojnika besposličarenju i opuštanju doprinijelo padu discipline i rastu buntovnog raspoloženja. Vojnici su se povodili za pričama "usijanih glava", po Tacitu (odnosno njegovim izvorima za opis pobune legijskog sastava u Panoniji) vojnici su se zaželjeli raskošnog i dokonog života, a prezreli disciplinu i rad. Glavni inspirator i organizator pobune bio je izvjesni Percenije (*Percennius*), koji je prije nego je postao obični vojnik bio vođa pozorišne trupe. Po Tacitu, upravo to glumačko iskustvo dobro je iskoristio kako bi pridobio vojnike i prikrivenim agitiranjem uspio oko sebe da sakupi "ološ među vojnicima". Kada je pripremio dovoljno pomagača za svoj naum, Percenije se javno obratio vojnicima.

Stvarnim uzrocima pobune vojnika Tacit daje tek sekundarno ili tercijarno značenje, i to tek kada parafrazira govore pobunjenika, govori o njihovim zahtjevima i pregovorima sa starješinama i izaslanicima princepsa Tiberija. Vojnike je bila obuzela bojazan šta će biti s njima, njihovim poslom, primanjima, budućnošću nakon Augustove smrti. Percenije je tako upitao vojnike "zašto se poput robova pokoravaju malom broju centuriona i još manjem broju tribuna,[9] kada će se osmjeliti da zatraže da im se poboljša položaj ako se sada, molbama ili oružjem, ne obrate još novom i nesigurnom vladaru" (...*cur paucis centurionibus paucioribus tribunis in modum servorum oboedirent. quando ausuros exposcere remedia, nisi novum et nutantem adhuc principem precibus vel armis adirent?*). Pojedini vojnici su u službi bili znatno duže nego što je bilo propisano, po 30 ili 40 godina. A i po časnom otpustu iz vojske, ostajali su pod zastavom[10] i u veteranskoj pripravnosti. Percenije je isticao da se i darovnice zemljišta veteranima dodjeljuju u dalekim područjima, da je to "tobože obradiva zemlja", a u stvari močvare i divlji planinski krajevi. I sve to za malu platu, od 10 asa dnevno, u šta nisu uračunati i troškovi za odijelo, oružje, šator, kupovinu poštede od centuriona. Žalio se i na nečovječnost

[7] *Tac. Ann.* I, 29

[8] O Kvintu Juniju Blesu v. Smith 1867, I, 491-492; PIR 1897, II, 234-235; PWRE 1918, X, 1, *col*. 967.

[9] U okvirima principatske vojske vojni tribuni su izgubili na značaju i ovlaštenjima u odnosu na srednjorepublikansku vojsku. I dalje ih je bilo šest i svoj položaj su često smatrali međustepenicom za civilnu, političku karijeru. Zapovjednik tribuna (*tribunus laticlavius*) dolazio je iz senatorskog reda, koji bi prije obnašanja viših magistratura i ulaska u Senat neko vrijeme proveo i u vojsci. Teorijski, on je smatran zamjenikom komandanta legije, međutim, u praksi je njegovo neiskustvo značilo da je tu funkciju ipak prepuštao drugim oficirima. Drugi tribuni su birani iz reda vitezova i oni su pomagali legatu u zapovijedanju legijom (*tribuni angusticlavii*). Prije ulaska u vojnu službu, ovi vitezovi su obnašali neke javne i religijske dužnosti u svojoj lokalnoj zajednici, odnosno morali su proći dio svoga lokalnog *cursus honoruma*. Prije nego što bi postali legijski vojni tribuni, oni bi bili prefekti auksilijarnih jedinica bar 3 ili 4 godine, čime su sticali određeno komandno iskustvo. U legiji su *tribuni angusticlavii* imali zaduženja vođenja legijske administracije pa su raspolagali i posebnim personalnim štabovima. U borbenom smislu oni su vodili neke specijalne zadatke, detašmane od više kohorti, skupljali resurse, bili neka vrsta štabnih oficira komandanta legije ili u bici komandovali dijelovima fronta i bili emisari zapovjednika.

[10] *Vexilla veteranorum*, nakon časnog otpusta veterani su i nadalje ostajali u nekoj vrsti vezanosti za oružane snage i mogli su biti mobilizirani u vanrednim okolnostima.

centuriona, batine i rane, općenito težak vojnički život. Zato Percenije vojnicima predlaže da se u vojsku stupa pod zakonom utvrđenim uvjetima da vojnička plata bude jedan denar, da vojna služba potpuno prestane nakon šesnaest godina, da vojnici ne budu i dalje zadržavani u taboru i da im se plata u novcu isplaćuje odmah i na licu mjesta. Pri tome se, s pravom, uspoređivao status vojnika u legijama s pretorijancima, koji su imali i veće plate i veće privilegije. Pretorijanci su služili u Gradu i Italiji, a legionari poglavito na graničnom ili nestabilnom području, u bliskom dodiru s neprijateljem ili potencijalnim neprijateljem.

Okupljeni vojnici su bučno odobravali Percenijeve riječi, pri tome pokazujući tragove bičevanja, sijedu kosu, odrpanu odjeću. Uzbuđenje je uskoro preraslo u otvorenu pobunu. Čak je bilo ideja da se tri legije spoje u jednu, ali pošto se nisu mogli dogovoriti koja će to biti legija u koju bi se utopile one druge dvije, odustalo se od toga. Umjesto toga, pobunjeni vojnici su na jednom mjestu skupili tri legijska orla i bojne znake kohorti, nasuli su zemlju i podigli tribunal. U pobuni ih je ubjeđivanjem i molbama pokušao zaustaviti Junije Bles. Namjesnik je upotrijebio svu svoju rječitost, pokušavajući da im ukaže između ostalog i na to da zahtjeve novom princepsu ne trebaju postavljati pobunom i metežom. Na kraju im je poručio neka jednostavno izaberu poslanike i povjere im svoje zahtjeve. Buntovni vojnici su zahtijevali da vođstvo poslanstva preuzme Blesov sin, koji je u panonskoj armiji imao čin vojnog tribuna. On je trebao prenijeti zahtjev buntovnika da vojni rok traje šesnaest godina, dok će ostale zahtjeve iznijeti kada ovaj, uvjetni, bude prihvaćen. Nakon odlaska vojnog tribuna Blesa Mlađeg, buntovnici su se malo primirili. Tacit (*Ann.* I, 19) konstatira da su buntovni vojnici "svjesni činjenice da su prinudom postigli da komandantov sin bude zagovornik njihovih interesa, što skromnim molbama ne bi nikada" (*sed superbire miles quod filius legati orator publicae causae satis ostenderet necessitate expressa quae per modestiam non obtinuissent*). To je, naravno, automatski podiglo samopouzdanje vojnika panonske armije.

Međutim, to je zatišje kratko trajalo. Manipuli panonske armije koji su, još prije ispoljavanja javnog nezadovoljstva vojnika u ljetnom taboru, poslani u Nauport sa zadatkom gradnje puteva, mostova i u druge svrhe, doznavši o metežu u ljetnom taboru, i sami su se pobunili, ali s težim posljedicama. Oni nisu samo javno izrazili svoje nezadovoljstvo kao u ljetnom taboru i iščupali bojne znakove nego su pristupili i otvorenom nasilju. Opljačkali su obližnja domorodačka sela, kao i samo municipalno sjedište Nauporta. Centurione koji su se tome suprotstavili buntovnici su obasuli ne samo uvredama nego i batinama. Posebno je stradao Aufidijen Ruf, zapovjednik tabora. Aufidijen Ruf je dugo vremena bio običan vojnik, onda je unaprijeđen u centuriona, a na kraju i u zapovjednika tabora. Zato je razumljivo da je on bio rimski vojnik "starog kova", koji je zahtijevao i provodio strogu disciplinu... "Ostario u radu i muci, postao je utoliko nepopustljiviji ukoliko je sam imao više da otrpi" (*antiquam duramque militiam revocabat, vetus operis ac laboris et eo inmitior quia toleraverat*). Bijesni vojnici su Aufidijena svukli s kola, natovarili rančevima i potjerali u prvom redu, ujedno mu se i rugajući i pitajući ga da li mu se dopada da tako natovaren ide na duge marševe. Komandna hijerarhija se u Nauportu i okolici u potpunosti raspala i vojnici su radili po svome.

Situacija u Nauportu i okolici je u potpunosti izmakla kontroli i bila je mnogo ozbiljnija nego u ljetnom taboru u kojem su se do tada suzdržavali od otvorenog nasilja. S povratkom ovih manipula u ljetni tabor privremeno zatišje se završi, pa i tamo dođe do širenja nasilja i pljačke po okolici. Tada je namjesnik Junije Bles stupio u akciju. Da bi zastrašio ostale, naredio je da se oni koji su najviše pljačkali privedu, bičuju i zatvore. Postupak privođenja doveo je do toga da su buntovni vojnici provalili u zatvor i tamo oslobodili sve, ne samo ove uhapšenike nego i one koji su bili ranije uhapšeni zbog dezerterstva i one koji su osuđeni na smrt. I te ranije uhapšene buntovnici su primili u svoje redove. Sada je i u ljetnom taboru urušena zapovjedna hijerarhija, a širile su se i svakojake vijesti, kao npr. ona vojnika Vibulena (*Vibulenus*), koji je tvrdio da mu je brat, kojega je navodno poslala armija kojom je komandovao Germanika, ubijen od strane Blesovih gladijatora (tj. neke vrste privatne tjelesne straže Junija Blesa), i to po naređenju samoga namjesnika. Njegovi prilično patetični govor i nastup doveli su situaciju u taboru do usijanja. Vojnici su pohapsili gladijatore i druge Blesove robove i da se nije ubrzo otkrilo da je informacija lažna i

da Vibulen nije nikada ni imao brata, život namjesnika ne bi puno vrijedio. Ali bez obzira na to što sam Junije Bles sa svojom pratnjom nije stradao, Vibulenova laž je ipak imala značajnog učinka. Pobuna je postala opća, komandna hijerarhija je u potpunosti narušena i u ljetnom taboru, a buntovni vojnici su primijenili nasilje prema svojim starješinama. Bles je izgubio bilo kakav autoritet, vojni tribuni i zapovjednik tabora su istjerani, a njihova imovina je opljačkana. U tom metežu ubijen je i centurion Lucilije, koji je zbog teške naravi, strogosti i nesmiljenog postupanja bio omrznut kod vojnika. Po Tacitu (*Ann.* I, 23), centurionu Luciliju je "opora vojnička duhovitost nadjenula nadimak 'još jednu' zato što je, kad bi se batina slomila o leđa vojnika, tražio, vičući iz svega glasa, još jednu i zatim još jednu" (*et centurio Lucilius interficitur cui militaribus facetiis vocabulum "cedo alteram" indiderant, quia fracta vite in tergo militis alteram clara voce ac rursus aliam poscebat*). Ostali centurioni su se posakrivali, a pobunjenici zadržaše samo jednoga, i to Klementa Julija, koga su predodredili da bude tumač njihovih zahtjeva. Haos u ljetnom taboru je bio toliki da je zamalo došlo do sukoba između vojnika VIII i XV legije, jer su legionari prvospomenute legije tražili smrt za centuriona Sirpika, dok su ga legionari potonje uzeli u zaštitu. Situaciju su smirili pripadnici devete legije.

Po Tacitu, princepsa Tiberija je prilično pogodila vijest o zbivanjima u taboru panonske armije. Odmah je tamo poslao svoga sina Drusa[11] s najuglednijim ljudima i dvije pretorijanske kohorte kao pratnjom. Kohorte su pojačane i odabranim vojnicima, a pridodat im je i veliki dio pretorijanske konjice i značajan udio germanskih trupa, tadašnje osobne garde samoga princepsa. Drusa je u svojstvu savjetnika pratio i Elije Sejan[12] (*Aelius Seianus*), kasniji svemoćni zapovjednik pretorijanske garde. Drus nije imao nikakva konkretna uputstva, nego je na osnovu zatečene situacije mogao primjenjivati odgovarajuće mjere. Drus je faktički imao "odriješene ruke" u postupanju prema buntovnicima.

Tacit (*Ann.* I, 25) navodi sljedeće: "Kada Drus uđe u tabor, oni postave straže na kapijama i narede da naoružani odredi stražare na određenim tačkama tabora. Ostali, u golemoj gomili, opkole tribunal" (*Postquam vallum introiit, portas stationibus firmant, globos armatorum certis castrorum locis opperiri iubent: ceteri tribunal ingenti agmine circumveniunt*). Tacitov opis dolaska Drusa u ljetni tabor panonske armije jasno pokazuje da nakon sloma komandne hijerarhije, među legionarima nije zavladao haos i pometnja, nego je unutar njihovih sastava kreirana nova upravljačka struktura, vjerovatno s novim ljudima. Ali Tacit ne daje nikakvih konkretnijih informacija o tome kakve su bile te strukture, na koji su način izabrane, na koji su način funkcionirale ni na koji su način održavane te ko ih je obnašao. Jedino možemo pretpostaviti da je izbor obavljen vojničkom, neposrednom demokratijom. Tacit o organizaciji pobunjenih vojnika govori i nešto kasnije u kontekstu Drusove propagandne akcije s ciljem ponovnog preuzimanja kontrole nad taborom (*Ann.* I, 28): "Pozove centuriona Klementa i druge čestite ljude omiljene među vojnicima. Oni zađu od patrole do patrole, od straže do straže, od kapije do kapije, gdje su također stajale straže..." (*accitur centurio Clemens et si alii bonis artibus grati in vulgus. hi vigiliis, stationibus, custodiis portarum se inserunt*). Iz ovoga je jasno da pobunjeni vojnici nisu uopće zanemarili vojničke dužnosti i da je postojao organizirani sustav održanja borbenog poretka, pokazatelj zrelosti i odgovornosti vojnika čak i u stanju pobune u kojem su se nalazili.

Drus je na tribunalu okupljenim vojnicima pročitao pismo svoga oca. Princeps Tiberije je nesumnjivo pokušavao dobiti na vremenu, pa je tako poručio pobunjenim vojnicima da će, čim se njegova tuga (žalost povodom Augustove smrti) smiri, pred Senat iznijeti njihove zahtjeve i da će o njima odlučivati senatori. Ad hoc vojnička skupština tada je dala odgovor da je centurionu Klementu povjereno da iznese njihove zahtjeve:

1. Otpuštanje iz vojske poslije šesnaest godina.
2. Nagrada poslije završene vojne službe.
3. Jedan denar dnevno kao vojnička plata.
4. Da se veterani ne zadržavaju pod zastavom.

Čim je Drus počeo odgovarati, i to rekavši da o tim pitanjima odlučuju Senat i princeps, njegov govor je prekinut vikom nezadovoljnih vojnika.

[11] Izvorno ime *Nero Claudius Drusus*, adoptivno ime *Drusus Julius Caesar*. O njemu v. Smith 1867, I, 1086-1087; PIR 1897, II, 176-177; PWRE 1918, X. 1, *col.* 431-434.

[12] O njemu v. Smith 1849, III, 766-768; PWRE 1894, I. 1, *col.* 529-531; PIR 1897, I, 21-22. Sejan je bio ujak namjesnika Kvinta Junija Blesa.

Oni su mu postavljali pitanja zašto je uopće dolazio ako nema ovlaštenja da konkretno odgovori na ove zahtjeve. Zanimljivo je bilo da su vojnici primijetili i kako se Tiberije i Drus zaklanjaju iza institucije Senata, koja je u vrijeme Republike stvarno odlučivala i o vojsci i njenim pitanjima, ali što se promijenilo uspostavom principata. Tako su postavili pitanje da li je to neka nova praksa da princeps i imperator prepušta Senatu da odlučuje o interesima vojnika. Tacit (*Ann.* I, 26) to predstavlja na sljedeći način: "Treba li pitati za mišljenje Senat kad god se izriče kazna ili izdaje komanda za borbu? Ili se, možda, zna ko odlučuje o nagradama, a ne zna ko odlučuje o kaznama" (*eundem ergo senatum consulendum quotiens supplicia aut proelia indicantur: an praemia sub dominis, poenas sine arbitro esse?*). Zbog svega toga dogovor skupštine vojnika i Drusa nije postignut, pa su pobunjeni vojnici napustili tribunal. Nakon toga je zavladalo vrlo zategnuto stanje između pobunjenih vojnika na jednoj strani i Drusa, njegove pratnje i svih ostalih koji su bili protiv pobune, ili se samo pretpostavljalo da su protiv pobune, na drugoj strani.

Jedan je slučaj omogućio Drusu da krene u odlučnu akciju protiv buntovne armije. Desilo se pomračenje Mjeseca, a pošto nisu znali za uzrok, vojnici su u tome vidjeli neku metafizičku snagu, predskazanje za tadašnje događaje. Vojnici su inače bili sujevjerni, posebno u situaciji kada su bili izbačeni iz kolosijeka, i u tome su događaju vidjeli nešto loše, da bogovi nisu naklonjeni njihovom poduhvatu. Drus je smatrao da ovo novonastalo stanje duha među pobunjenim vojnicima treba brzo i efikasno iskoristiti. Naredio je vrlo intenzivnu i proračunatu propagandnu aktivnost među vojnicima panonske armije kako bi preokrenuli njihovo raspoloženje. I uspjeli su u tome, jer se uspjela pokolebati odlučnost pobunjenih vojnika. Čak su i bojni znakovi vraćeni s mjesta na kojem su bili skupljeni.

U zoru idućeg dana Drus je sazvao skupštinu i vrlo vješto se obratio vojnicima. Tacit (*Ann.* I, 29) parafrazira njegov govor: "Reče da njega ne mogu pobijediti ni zastrašivanja ni prijetnje. Ako vidi, da su postali umjereniji, ako mu iznesu svoje zahtjeve, pisaće ocu da njihove molbe povoljno riješi. Na njihovu molbu, bude ponovo poslat Tiberiju isti onaj Bles, a sa njim Julije Aponije, rimski vitez iz Drusove kohorte i Just Katonije, najstariji centurion po rangu" (*negat se terrore et minis vinci: flexos ad modestiam si videat, si supplices audiat, scripturum patri ut placatus legionum preces exciperet. orantibus rursum idem Blaesus et L. Aponius, eques Romanus e cohorte Drusi, Iustusque Catonius, primi ordinis centurio, ad Tiberium mittuntur)*. Drus, koji je bio sklon strogim mjerama, naredio je da se ubiju Vibulen i Percenije. Sprovedena je i istraga o glavnim podstrekačima pobune. One koji su lutali van logora poubijali su centurioni i pretorijanci, dok su neke izručili same manipule da bi dokazali svoju odanost. Drus je imao sreću da je postigao sve ovo jer je započela rana zima pa su kiše padale neprestano, i to tako jake da se nije moglo izaći iz šatora bez neke velike potrebe. Tako se vojnici nisu mogli sastajati, a nevrijeme ih je još uvijek držalo u sujevjernom strahu. Po Tacitu (*Ann.* I, 30): "Nije se uzalud, govorili su, pomračio sjaj nebeskih zvijezda pred nama grešnicima, ne bjesne uzalud nepogode. Nema drugog spasa do da napustimo tabor nesreće, da se očistimo od grijeha žrtvom pokajnicom i vratimo svako u svoj zimski tabor" (*durabat et formido caelestis irae, nec frustra adversus impios hebescere sidera, ruere tempestates: non aliud malorum levamentum, quam si linquerent castra infausta temerataque et soluti piaculo suis quisque hibernis redderentur*). I nedugo potom, jedna za drugom, legije napustiše ljetni tabor. Kada se situacija smirila i Drus se, ne sačekavši povratak poslanika poslanih Tiberiju s rezultatima odgovora na zahtjeve vojnika, vrati u Rim. Tacit u svome djelu ostaje nedorečen po pitanju ispunjavanja zahtjeva vojnika panonske armije.

Po Tacitu, gotovo u isto vrijeme i zbog istih razloga (kao i u slučaju panonske armije), pobunila se i donjorajnska armija. Ova je pobuna bila ozbiljnija u odnosu na onu u Panoniji, jer je zahvatila veći broj vojnika i mogla je imati značajne posljedice po razvitak ranoga principata da nije bila "lokalizirana" samo na uske strukovne i socijalne zahtjeve vojnika. Tacit (*Ann.* I, 31 - 49)[13] pobuni donjorajnske armije posvećuje znatno više prostora i detaljnije je opisuje u odnosu na pobunu panonske armije, ne samo zbog razloga ozbiljnosti, silovitosti i činjenice da je bila nasilnija nego ponajviše jer je glavnu ulogu u tim zbi-

[13] O ovoj pobuni donjorajnske armije izvještaj daje i Kasije Dion (LVII, 5-6).

vanjima imao Germanik,[14] "heroj" prvih knjiga Anala.

Pored Kornelija Tacita, o pobuni panonske armije podatke daje i Velej Paterkul (II, 125), koji je bio i savremenik tih događaja. Međutim, njegov opis je i znatno siromašniji i degutantniji zbog hvalospjeva Tiberiju, Drusu i Juniju Blesu. I Velej Paterkul se vrlo negativno odnosi prema vojnoj pobuni: "Jer vojska koja je vojevala u Germaniji i kojom je osobno zapovijedao Germanik, a u isto vrijeme i legije koje su se nalazile u Iliriku, nekom mahnitošću i dubokom željom da sve poremete, počele su tražiti novoga vojskovođu, nov položaj i novu državu. Usudili su se, dapače, prijetiti da će Senatu i princepsu nametnuti zakone. Pokušali su sami sebi odrediti visinu vojničke plate i rok vojničke službe. Pograbljeno je oružje i trgnuti mačevi, a razuzdanost u oružanim sukobima dovela je gotovo do najgorega, te je nedostajao vođa koji bi ih poveo protiv države, a ne oni koji bi se za njim poveli." (*Quippe exercitus, qui in Germania militabat praesentisque Germanici imperio regebatur, simulque legiones, quae in Illyrico erant, rabie quadam et profunda confudendi omnia cupiditate novum ducem, novum statum, novam quaerebant rem publicam; quin etiam ausi sunt minaridaturos se senatui, daturos principi leges; modum stipendii, finem militiae sibi ipsi constituere conati sunt. Processum etiam in arma ferrumque strictum est et paene in ultima gladiorum erupit impunitas, defuitque, qui contra rem publicam duceret, non qui sequerentur*).

I Kasije Dion (LVII, 4) govori o pobuni u Panoniji. Po njemu se panonska armija pobunila čim je saznala o Augustovoj smrti i da su vojnici počinili mnoga buntovna djela. Među drugim stvarima, oni su pokušali ubiti svoga zapovjednika Junija Blesa, a uhapsili su i mučili njegove robove. Njihovi zahtjevi su bili, ukratko, da im se vojna služba limitira na šesnaest godina, da im se plata poveća na jedan denar dnevno i da dobiju svoje nagrade na licu mjesta tada. U suprotnom, prijetili su da će podići provinciju na pobunu i onda krenuti na Rim. Ipak ih je uz ne malo muke Bles uspio privoliti da pošalju izaslanike Tiberiju. Oni su se nadali da će im se zbog promjene na čelu Države ostvariti zahtjevi, bilo time što će se novi princeps zaplašiti, bilo da će se vrhovna vlast dodijeliti nekome drugom. Zbog ove situacije među pobunjene vojnike panonske armije došao je Drus, praćen pretorijancima. Ali pošto im on nije donio definitivan stav po pitanju zahtjeva, došlo je do manjeg sukoba u kojem su ranjeni neki od Drusovih sljedbenika. Pošto je te noći došlo do pomračenja mjeseca, zbog sujevjerja vojnika došlo je i do splašnjavanja buntovničkog raspoloženja i tenzija vojnika. Više nije napadnut niko od onih koji su bili uz Drusa, a Tiberiju je poslato novo izaslanstvo. U međuvremenu je započela i oluja, što je isto uticalo na smirivanje pobune. Čak su i predati na kažnjavanje neki od onih koji su bili odgovorni za bunu.

Tacit i Kasije Dion navode da je na smirivanje situacije u taboru panonske armije i preokretanje situacije u korist Drusa i drugih koji su se protivili buni uticalo pomračenje mjeseca. Na osnovi astronomskih istraživanja, to pomračenje mjeseca desilo se 27. IX 14. god. n. e.[15] Kompарirajući to s Tacitovim tekstom, moglo bi se reći da je pobuna izbila početkom septembra, da je Drus u ljetni tabor došao ujutro 27. IX, a da je Drusov obračun s vođama bune započeo 28. IX 14. god. n. e. Pobuna bi u potpunosti bila smirena u toku prve polovice oktobra, kada su jedinice otišle u svoje zimske tabore. Sudeći po ovome podatku, pobuna je izbila početkom septembra.

Iako izvorna literarna građa u priličnoj mjeri zanemaruje vojničke institucije iznikle iz pobune, moglo bi se pretpostaviti da su one slijedile istu logiku kao u slučaju pobuna vojnika iz 1917. i 1918. god. u toku I svjetskog rata. To bi bili tipovi ad hoc skupština vojnika i vijeća / savjeti / komiteti u kojima su se nalazili oni koje literarna vrela nazivaju kolovođama i podstrekačima pobuna. Ali zbog zadržavanja samo na vojničkim zahtjevima, ovi protosovjeti vojnika nisu zaživjeli niti su imali bitniju povijesnu ulogu. I upravo zbog nedostatka ideološke političke platforme ili bilo kakve dublje idejne vodilje, koja se ne bi zadržavala samo na uskim vojničkim socijalnim

[14] Njegovo ime po rođenju je bilo ili Neron Klaudije Drus (*Nero Claudius Drusus*) ili Tiberije Klaudije Neron (*Tiberius Claudius Nero*). Agnomen Germanik (*Germanicus*) je dobio 9. god. pr. n. e. i po njemu je ostao poznat u historiji. Nakon adopcije zvao se Germanik Julije Cezar (*Germanicus Iulius Caesar*). O njemu v. Smith 1849, II, 257-262; PWRE 1910, VII. 1, *col.* 1251; PWRE 1918, X. 1, *col.* 435-464; PIR 1897, II, 178-180.

[15] NASA: http://eclipse.gsfc.nasa.gov/LEhistory/LEhistory.html#0014

strukovnim pitanjima, svi protosovjeti ubrzo su bili ugušeni, a njihovi pripadnici eliminirani.

Summary

Rebellion of the Pannonian legion in 14 AD

Armed forces of the Roman state were in historiography, especially in the general public, known and perceived as a model of discipline and hierarchical order. However, during the 1,300 years of its existence, the individual units of the Roman army had rebelled. One of these riots was the one that took place after the death of the first princeps Augustus. Soldiers from the three Pannonian legions rebelled in late summer and early fall 14 AD. They have rejected the military hierarchy and establish their own control. Drusus, the son of the new princeps Tiberius,succeeded in taking advantage of superstition soldiers because lunar eclipses September 27. 14 years. n. e. to quell the rebellion.

Kratice

PIR 1897/1898: Prosopographia imperii romani saec. I, II, III, edidit Elimar Klebs, apvd Georgivm Reaimervm, Berolini (Berlin) 1897/1898.

PIR 1998 Prosopographia imperii romani saec. I, II, III, editio altera, Berolini Novi Eboraci: apvd, Walter de Gruyter & Co.

PWRE Paulys-Wissowa Real-Enzyclopädie der classischen altertumswissenschaft, Stuttgart.

Izvorna građa

Apijan 1899: Appian, The Foreign Wars, The Illyrian Wars, http://www.perseus.tufts.edu/, bazirano na ed. *White, H.* 1899, Appian, The Foreign Wars, The Macmillan Company, New York 1899.

Apijan 1879: Mendelssohn, L. 1879, Appiani, Historia Romana, Teubneri, Lipsiae 1879.

Kasije Dion 1914: Dio Cassius, Roman History, Volume II, Books 12-35, Cary, Earnest-Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1924: Dio Cassius, Roman History, Volume VII, Books 56-60, Cary, Earnest-Foster, Herbert B., LCL.

Livije 1949: Livy, History of Rome, Volume VIII, Books 28-30, Moore, Frank Gardner, LCL.

Polibije 1988: Ricl, M. 1988, Polibije, Istorije, MS 1988.

Polibije 2011: Paton, W. R. 2011, The Histories, Volume IV, Books 9-15, LCL.

Tacit, Anali 1970: Kostović, J. 1970, Tacit, Anali, MH.

Velej Paterkul 1955: Shipley, F. W. 1955, Velleius Paterculus, Compendium of Roman History, LCL, 1955.

Velej Paterkul 2006: Miklić, J. 2006, Gaj Velej Paterkul, rimska povijest, Latina & Graeca, Zagreb 2006.

Zonara 1868/1869/1870: Dindorfius, L. 1868/1869/1870. IWANNOU TOU ZWNARA, Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν / IOANNIS ZONARAE, Epitome Historiarum, Vol. I-III, Teubneri, Lipsiae 1868/1869/1870.

Literatura

Chrissanthos, S. G. 1997, Scipio and the Mutiny at Sucro, 206 B.C. in: Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte, Bd. 46, H. 2, 2nd Qtr., 1997, California 1997, 172-184.

Gabriel, R. A. 2008, Scipio Africanus: Rome's greatest general, Potomac Books, Inc, Washington 2008.

Liddell, H. / Sir Basil, H. 1971, A greater than Napoleon: Scipio Africanus, Blackwood, Edinburgh / London 1927; repr. Biblo & Tannen, New York 1971.

Mesihović, S. 2015, ORBIS ROMANVS (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije), autorsko izdanje, Sarajevo 2015.

Scullard, H. H. 1970, Scipio Africanus: Soldier and Politician, Thames &Hudson, Cornell University Press, New York 1970.

Smith, W. 1849, Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology, Vol. I-III, Taylor, Walton, and Maberly / Ivy Lane, London 1849.

Smith, W. 1867, Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology, Vol. I-III, Little, Brown and Company, Boston 1867.

Godišnjak/Jahrbuch 2016,45:127-203
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-45.76

Predmeti i prikazi erotskog sadržaja iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine

Adnan Busuladžić
Sarajevo

Abstract: The article presents social relations in the sphere of intimate life among the ancient Greeks and Romans. Numeros archaeological finds give evidence of this: decorated vessels, pendants, amulets, wedding rings, cults, myths and legends, as well as written sources associated with intimate relations and customary practice.
The National Museum of Bosnia and Herzegovina holds 74 objects of erotic nature from Antiquity.

Key words: erotic, ancient Greeks and Romans, cults, marriage, prostitution, homosexuality, paedophilia, mythology.

...ono što je posebno kod prominentnih je činjenica da ne mogu ništa za stalno sakriti. Tako se javnosti kad tad otvaraju ne samo njihovi stanovi, nego i spavaće sobe, pa sve najtananije tajne izlaze na vidjelo....
Plinije, Panegirici 83, I.

Uvod

Kao rezultat mnogobrojnih arheoloških istraživanja koja su organizirana na tlu Bosne i Hercegovine, ali i kolekcionarskih aktivnosti, danas se u antičkoj zbirci Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalaze predmeti na kojima postoje prikazi erotskog karaktera. Riječ je o privjescima, posudama, skulpturama, ali i urnama i arhitektonskim ulomcima na kojima postoje sadržaji ove prirode.

Kao i u mnogim drugim segmentima antičkog života, stari Rimljani su običaje vezane za svoju seksualnost umnogome temeljili na iskustvima antičkih Grka, ali i drugih naroda s kojima su dolazili u dodir. Vremenski najstariji erotski prikazi na širokom prostoru Evrope potiču iz razdoblja paleolita, a pripadaju umjetnosti pećinskog slikarstva i pojavi minijaturnih figurina, poznatih pod općim nazivom "Venere". Ove figurine naglašenih dijelova ženskog tijela, poput bokova, grudi i stražnjice, interpretiraju se u kontekstu kulta plodnosti i pretpostavljenog matrijarhata.[1] U kasnijim razvijenim društvima, mijenjao se ideal ljepote. Tako su predstave žena u egipatskom društvu mijenjane od žena s oblinama, adolescentkinja, do predstava starijih i korpulentnijih žena.[2]

I na prostoru Mezopotamije, te u kasnijem bronzanom i željeznodobnom periodu,[3] u minojskoj i kritskoj civilizaciji,[4] zabilježen je značajan broj predmeta u kojima su prikazani eksplicitni sadržaji muških i ženskih spolnih organa, seksualnih odnosa, ženski aktovi minijaturnih i monumentalnih dimenzija.[5] U ovim drevnim kulturama pravni okvir i status religije,[6] žena, djece, robova,[7] braka,[8] majčinstva,[9] koji već po svojoj prirodi tretiraju najintimnije odnose između ljudi, još su naglašeniji.

[1] Jovanović 2013, 3.

[2] Graves-Brown 2010, 120.
[3] Kukoč 2008, 61-72.
[4] Rachet 1969.
[5] Jovanović 2013, 3.
[6] Wilkinson 2003, 139-162.
[7] Gay 1996, 16, 146, 153 i 154; Jacq 1998, 244, 246-248; Graves-Brown 2010, 8, 33, 41, 44.
[8] Feucht 1985, 55, 59, 65-68.
[9] Gay 1993, 74, 84-106.

Antički Grci i svijet seksualnosti

Kada se govori o svim oblicima ljudskog intimnog života, mora se naglasiti značajna distinkcija između današnjeg i ondašnjeg pravnog, moralnog, vjerskog, društvenog i emocionalnog poimanja termina poput *homoseksualizma*, *lezbejstva*, *braka*, *pedofilije*, *biseksualnosti*, *heteroseksualnosti* i drugih terminoloških poveznica. Stavovi prema svim ovim pojavama vremenom su se mijenjali. Tako su neke pojave od faze potpune osude i ignoriranja prešle u otvoreno i društveno prihvatljivo ponašanje.[10]

Uz pisane izvore, mnogobrojni materijalni ostaci, poput slikane grčke keramike, pokazuju čitav spektar složenih seksualnih i emotivnih odnosa koji su vladali kod antičkih Grka.[11] Mnoge atičke vaze obiluju scenama sirovog seksa, za koji se smatra da se dešavao na kraju simpozija. Iz savremene perspektive, a u nedostatku nekih pouzdanijih pisanih izvora, teško je procijeniti u kojem su stepenu ove slike bile izraz fantazije, a koliko stvarnih okolnosti.[12] Pedofilija, homoseksualizam, prostitucija, orgije, ali i najčešći uzorni bračni život samo su sumarno navedene vrste odnosa koji su zabilježeni. Ovaj segment je bio u najdirektnijoj vezi s mitološko-religijskim životom, ali i pravnim sistemom, koji je definirao običajnost vezanu za intimni život ljudi. Već iz proučavanja grčke mitologije možemo uočiti da grčka božanstva nisu bila imuna na seksualne odnose. U sačuvanim izvorima, poput Homerovih Ilijade i Odiseje te Heziodove Teogonije, opisani su detalji njihovog intimnog života.[13] Zabilježen je čitav niz događaja koji opisuju ljubavne odnose pojedinih bogova i boginja, njihove vanbračne i brakom stečene djece, ljubavnika i ljubavnica,[14] ali i karakternih crta protagonista vezanih za ovaj segment. Tako se boginja Hera zbog preljuba svoga supruga često prikazuje kao histerična osoba.[15] Kriteriji društvenih odnosa bili su znatno drugačije koncipirani nego danas. Tako pojava nekih oblika pedofilije nije smatrana nastranom, a Eros je bio zaštitnik veze između muškaraca i dječaka.

Pojava pedofilije

Od VI do IV stoljeća stare ere pojam "grčka ljubav" bila je upravo rezervirana za odnos između muškaraca i dječaka. U ovom odnosu zreo muškarac je bio "učitelj" koji je svoje iskustvo i teorijsko znanje o seksualnosti, ali i o moralnim i etičkim vrlinama, ratničkoj hrabrosti i prijateljstvu, prenosio na svog mlađeg ljubavnika – dječaka. Zbog ovih razloga je u antičkoj Grčkoj, napose u Ateni, pedofilija bila u funkciji pedagoškog odgoja, prihvaćena od strane pojedinih aristokratskih krugova. Njen je osnovni cilj bio formiranje "dobrih, poštenih, vaspitanih, lijepih i zgodnih" dječaka, koji se trebaju formirati u časne grčke građane. Poznato je da su Sofoklo, Pindar i Eshil podržavali ovakav odnos između učitelja i adolescenata (efeba).[16] To su mogli biti dječaci od 12 do 17 godina. Ovakav zakonski prihvatljiv odnos morao je biti sankcioniran ako bi se nastavio nakon početka rasta brade kod mladića. Ipak, veći dio ondašnjih mislećih ljudi, pjesnika, filozofa, smatrao je da je ova pojava neprihvatljiva. Među njima isticao se Aristofan, koji je podjednako osuđivao i pedofiliju i homoseksualizam.[17]

Pojava homoseksualizma

Još u najstarijim poznatim civilizacijama, poput hetitske[18] i mezopotamske, istospolni odnosi društveno su tolerirani. U nekim sredinama, poput starog Egipta, cjelokupan odnos prema intimnom ljudskom životu bio je povezan s plodnošću. Stari Egipćani znali su za homoseksualnost, ali ona nije bila društveno prihvaćena.[19]

Nakon oslobađanja Jevreja iz babilonskog sužanjstva, jevrejski vjerozakon je u pravno-administrativnoj organizaciji braka počeo zvanično sankcionirati svaki oblik spolne aktivnosti osim heteroseksualnog. Ove nazore u kršćansku tra-

[10] Giunio 2015, 37.
[11] O erotskim djelima u grčkoj umjetnosti vidi Mercadé 1968.
[12] Grupa autora 2007, 217.
[13] Jovanović 2013, 3.
[14] Srejović / Cermanović 2000, 29, 69-70, 116-119, 145-146, 355-357, 360, 458-460 i 473.
[15] Roberts 1994, 24-25.
[16] Upravo jedna od slikanih vaza iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine prikazuje scenu nagog efeba pred učiteljom (katalog br. 56, Tab. 21) te efeba u društvu erota (katalog br. 28, Tab. 8, 28).
[17] Jovanović 2013, 4.
[18] O Hetitima: Zamarovsky 1965.
[19] Graves-Brown 2010, 99-100.

diciju kasnije prenosi apostol Pavle.[20] Ovaj generalni stav formiran je i kroz svete tekstove Starog i Novog Zavjeta.[21]

Kao i u pojavi pedofilije, i kod homoseksualizma[22] u antičko doba postojala su oprečna mišljenja.[23] Pored onih koji su odobravali ovakav odnos dvije osobe istog spola, postojali su i oni koji su se tome otvoreno suprotstavljali. Među ovom grupom ističu se Platon i njegov glasoviti učenik Aristotel. Obojica su smatrali da je homoseksualizam neprirodan te da je rezultat nedostatka samokontrole i pretjerane "raznježenosti". Iz sačuvanih pisanih izvora saznajemo da je međumuška ljubav u najvećem broju slučajeva definirana kao platonska, bez fizičkog kontakta. Ovome u prilog ide i podatak da na grčkim slikanim vazama nisu prikazivane, ili je to bilo u malobrojnim slučajevima, scene muškog analnog odnosa.[24] On se smatrao prljavim, nepristojnim i odvratnim, a sam analni odnos bio je prihvatljiv samo u kontaktu muškarca i žene i u prakticiranju s muškom prostitutkom.[25] Heteroseksualnost se ocjenjivala kao vredniji i važniji oblik spolne aktivnosti i s općedruštvenog, moralnog i vjerskog stajališta.[26]

Kada je u pitanju ženski homoseksualizam, može se pretpostaviti njegovo postojanje. Ipak, nije smatran odveć zanimljivim te je razmjerno slabo zastupljen u grčkim pisanim izvorima i slikanim djelima. Među istaknutijim potvrdama ovog vida seksualnosti ističe se pjesnikinja Sapfo,[27] koja je na otoku Lezbu osnovala školu za ples i poeziju. Iz naziva otoka i potiče termin koji se definira kao lezbejstvo.[28] Pojava istospolnih veza među ženskom populacijom na otoku Lezbu može se tumačiti prisustvom žena na otoku u zatvorenoj sredini, bez doticaja s vanjskim svijetom. Slične društvene okolnosti i nedostatak pristupa ženskom društvu učinile su da se homoseksualizam tolerira u spartanskom društvu, prvenstveno u okolnostima života u vojnim jedinicama na duži period.[29] Slično kao i u grčkom društvu, i kod antičkih Rimljana se ženska homoseksualnost ignorirala ili čak tolerirala kao sporedna i beznačajna forma seksualnih odnosa.[30] Postoje samo neke sporadične informacije o istospolnim odnosima između žena. Za razliku od antičkih Grka, stari Rimljani su strogo zabranjivali homoseksualizam u vojsci. Zabilježeni su i slučajevi kažnjavanja smrću prekršitelja ove zabrane.[31] Prema ondašnjem zakonu koji je nosio naziv *Lex Scantinia*, definirane su zabranjene forme istospolnih kontakata. Tako je ovaj oblik tjelesnog kontakta bio u načelu zabranjen, ali se zabrana nije odnosila na odnos s robovima, i to kada gospodar ima aktivnu ulogu, čak i mimo volje samog roba. Odbacivanja i zakonske sankcije vremenom su ublažavane. Tako je poznato da je već oko 200. godine stare ere postojao kvart u Rimu gdje su se okupljale osobe sklone ovoj vrsti užitka. Luke i mornari te rimske kupelji bila su mjesta za nalaženje istospolnih partnera. Istospolni brakovi, iako ekstremno rijetki, ipak su bili zabilježeni. Jedan od prvih za koji se zna jest brak cara Nerona, koji je u nekoliko navrata organizirao vjenčanja s drugim muškarcima. Pravnih prepreka za ovo nije bilo jer se brak definirao kao privatni ugovor dvije slobodne strane.[32] Među istaknutijim vladarima koji su vlastitim primjerom poticali istospolne veze bio je car Hadrijan, koji je bio u vezi s grčkim mladićem Antonojem, nakon čije smrti ga proglašava bogom i gradi mu hramove.[33] Česti su i sačuvani pisani rimski izvori, koji žestoko osuđuju ovu vrstu ljubavi.[34] S druge strane, nalazimo i pregršt primjera upravo istospolnih odnosa, od čega se najveći broj ipak odnosio na višu klasu, i to njen najekscentričniji dio. Analiza sačuvanih grafita s različitim lascivnim sadržajima, koji su pronađeni u Pompejima, ipak ide u prilog činjenici da

[20] Košiček 1963, 103-104.
[21] De Kruijf / Vollebregt 1972.
[22] Rojben 1971, 139. Termin homoseksualizma podrazumijeva snažno tjelesno i emocionalno interesovanje za osobe istog spola.
[23] Mnoge detalje o ovoj pojavi saznajemo iz sačuvanih rimskih književnih djela: Richlin 1992, 220.
[24] Iznijeta činjenica se odnosi na sam polni akt, dok su scene koje se mogu tumačiti kao homoseksualne zabilježene u znatnom broju slučajeva kod antičkih Grka. Giunio 2015, 37.
[25] Jovanović 2013, 4-5.
[26] Košiček 1963, 98.
[27] Za ime ove pjesnikinje veže se i tragična priča o neuzvraćenoj ljubavi koju je gajila prema nekom muškarcu, nakon čega je izvršila samoubistvo. Bila je udata i imala je dijete. Leksikon antičkih autora 1996, 520; Jovanović 2013, 6.
[28] Jovanović 2013, 5-6.
[29] Jovanović 2013, 11.
[30] Giunio 2015, 39-40; Jovanović 2013, 11.
[31] Jovanović 2013, 11.
[32] Giunio 2015, 38.
[33] Giunio 2015, 39.
[34] *Quint. II, 2*, 14-15.

je heteroseksualni odnos bio ubjedljivo najviše zastupljen.[35] Kroz sve vrijeme antičkog Rima naglašavalo se da je običaj homoseksualnosti u Rim došao putem grčkog utjecaja[36] te da je to primarno grčki običaj.[37]

Iako iz znatno oskudnijih izvora, nauka potvrđuje i postojanje zoofilije. Ova devijacija imala je kultno značenje u antičkoj Grčkoj. Na grčkim slikanim keramičkim posudama prikazivali su se sileni i satiri, a na rimskim svjetiljkama i prizori općenja žena i magaraca. Za ovaj čin veže se i priča o avanturama mladića Lucijusa koji se putujući Tesalijom u jednom trenutku preobrazio u magarca. Unatoč činjenici da je u magarećem obliku, jedna djevojka je imala želju da bude u ljubavnoj vezi s njim.[38] U sličnom ozračju egzistira i legenda o Pasifaji, ženi kralja Minoja, koja je bila zaljubljena u bika.[39]

Prostitucija u staroj Grčkoj i Rimu

Kada je u pitanju prostitucija, stari su Grci pravili jasnu distinkciju između muške i ženske prostitucije.[40] Za razliku od ženske, muška prostitucija bila je oštro osuđivana u atenskom društvu. Ako se dešavala, to je bilo samo u diskreciji, bez mogućnosti javnog djelovanja, za razliku od ženske prostitucije. U kasnijem periodu, u Ateni su postojali bordeli s muškim prostitutkama kojima su oduzeta sva građanska prava. Stranci su se mogli baviti prostitucijom nekažnjeno te su smjeli i voditi javne kuće, uz plaćanje poreza. Razlog je ležao u činjenici da su stranci smatrani građanima drugog reda.[41]

Potpuno druga slika odnosi se na pojavu ženske prostitucije, koja je bila značajno prisutna u antičkoj Grčkoj. Mnogobrojni likovni prikazi i književni komadi potvrđuju ovu pojavu. Za razliku od muške, ženska prostitucija nije kažnjavana, a žene koje su se bavile ovim poslom bile su organizirane na različite načine. Izvori navode više kategorija prostitutki. Među njima se ističu svećenice prostitutke, koje su služile u Afroditinom hramu, gdje su se podavale posjetiteljima hrama i skupljale priloge za humanitarne svrhe.[42] Razmjerno čest slučaj bio je kada su u pitanju bile dobrovoljke koje su tu vrstu djelatnosti obavljale neko ograničeno vrijeme, što se smatralo nekom vrstom misionarskog djelovanja. Nakon isteka vremena posvećenog ovom zanimanju, vraćale su se svojim porodicama i muževima, ali s povećanim ugledom.[43] O ovom fenomenu govore nam Strabon i Herodot.[44]

Pored njih, postojale su i elegantne kurtizane, predane konkubine, kao i jeftine prostitutke. Sve ove grupe prostitutki imale su primaran zadatak da zabave i opuste mušku populaciju izvan braka. Tako su kurtizane iznimne ljepote često bile i visoko obrazovane. Zbog velikih nameta koje su morale plaćati, prostitutke su bile primorane da primaju mnogobrojne muškarce. U ovu kategoriju kurtizana spadale su i sviračice i plesačice, koje su i tim vještinama muškarcima uljepšavale trenutke provedene s njima. Na najnižoj razini nalazile su se jeftine prostitutke koje su bile namijenjene muškarcima nižeg socijalnog sloja.[45] Prostitutke najvišeg sloja u grčkom su društvu ne tako rijetko imale i zapažen društveni život. Tim prije ako se ima u vidu činjenica da su udate supruge, majke, sestre i kćeri bile prilično daleko od javnog društvenog života. Zbog toga su visoko rangirane prostitutke često oko sebe okupljale državnike, naučnike, mislioce, umjetnike, književnike. Tako je i u zlatno Periklovo doba zabilježena situacija da je i sam Perikle oženio jednu od ovih dama, poznatu Aspaziju.[46] Grčka tradicija uvodi i posebno organiziran skup, *simpozij*, koji je služio za društveno okupljanje muškaraca koji su razgovarali, jeli, pili, plesali i zabavljali se uz prisustvo prostitutki.[47] Ova okupljanja, često u privatnim kućama, podrazumijevala su izostanak uglednih supruga, majki i kćerki. Bila su puna erotskog naboja i atmosfere sirovog spolnog užitka. Jedan od pisanih izvora koji nam govori o ovako organiziranim simpozijima je

[35] Laurence 2010, 79-80.
[36] Grupa autora 2013, 77.
[37] *Corn. Nep*. pr. 4-8; *Cic. Tusc*. V, 58; *Cic. Tusc*. IV, 70; *Cic. Rep*. IV, 3.
[38] Jovanović 2013, 10.
[39] Srejović / Cermanović 2000, 322-323.
[40] Osnovna definicija prostitucije podrazumijeva trgovinu seksualnim uslugama. Ballarin 1968, 90.
[41] Jovanović 2013, 5.
[42] Jovanović 2013, 5.
[43] Rojben 1971, 211.
[44] O pojavi tzv. hramovne prostitucije postoje razmimoilaženja. Obradović 2010, 252-257.
[45] Jovanović 2013, 5.
[46] Palić 1966, 240-241.
[47] Na jednoj grčkoj slikanoj vazi vrlo su vjerno dočarani trenuci provedeni u ovakvom okupljanju. Grupa autora 2007, 212 i 217.

i Ksenofontovo djelo *Gozba*, gdje se do u tančine opisuje jedno ovakvo sijelo.[48] Tokom ovih druženja, koje su gotovo po pravilu organizirali bogatiji građani, učesnici su lješkarili na divanima, vršili libaciju u čast bogova, vodili filozofske rasprave te na kraju bili sudionicima seksualne zabave. Bogati Grci su u svojim tzv. "muškim sobama", poznatim pod terminom *andron*, ugošćavali prijatelje te im nudili skupocjenu hranu, piće, vino i prostitutke hetere. Ovakve grupe prijatelja često su međusobno sarađivale po različitim političkim i sudbenim poslovima, formirajući pritom svojevrsne političke interesne grupacije.[49] U antičkoj Grčkoj su ostala zabilježena svjedočanstva i o najskupljoj i najelegantnijoj bludnici, čije su grudi bile poznate po čitavoj Heladi. Njeno ime je bilo Laida. Njene usluge bile su iznimno skupe.[50]

Institucija konkubinata bila je posebno definirana kao neka vrsta izvanbračne zajednice. Konkubine su živjele s jednim muškarcem u vezi koja nije bila ozakonjena brakom, ali su u pravima bile gotovo izjednačene s vjenčanim suprugama.[51] Ova tradicija se nastavila i ima direktne paralele u starom Rimu.[52]

I u antičkom Rimu prostitucija je imala definiran status i bila je legalna.[53] O raširenosti ove pojave govori i činjenica da se u Rimu obilježavao blagdan *luperkalija* – praznik prostitucije.[54] Spolni čin s prostitukom nije smatran preljubom. Grijehom je tretiran isključivo odnos s udatom ženom ili udovicom. Ovakve veze, ako bi rezultirale rađanjem djece, gotovo po pravilu su stvarale pravne probleme u načinima određivanja nasljednika, bez obzira na očite činjenice.[55] I ljudi iz najviših društvenih krugova mogli su koristiti usluge prostitutki, pod uvjetom da su iskazivali javnu umjerenost.[56] Prema nekim izvorima, u rimskim termama postojali su robovi zaduženi za svlačionicu, koji su se uz ovo bavili i prostitucijom. Dokaz ovih aktivnosti su i otkrivene *spintrije* – vrste žetona za igru ili garderobu u javnim kućama,[57] a takav jedan primjerak pronađen je i na lokalitetu Mogorjela (inv. br. 3143). Isto tako, aktivnosti vezane za prostituciju vidljive su i na zidovima prostorija javnih kuća, koji su bili oslikani erotskim prikazima. Prostitutke koje su radile na tim mjestima bile su uglavnom grčke robinje. Ovo se potvrđuje i ispisanim grafitima,[58] gdje se vide njihova imena na zidovima soba. Ovi prostori često su bili neuvjetni, mali, zagušljivi, prljavi, lišeni i najosnovnije intimnosti, jer na ulazima u pojedinačne sobe često nije bilo čak ni zastora.[59] Na ulazima u pojedinačne sobe stajali su natpisi s opisima i vrstama usluga koju dotična prostitutka nudi, cjenovnik, kada je slobodna, a kada zauzeta te drugi slični podaci.[60] Prostitutke su ležale na kamenim krevetima, a cijena njihovih usluga bila je prilično mala. Za jedan "kupljeni" seksualni čin moglo se kupiti dvije do osam čaša vina[61] te je poslovično poznato da su ove usluge bile iznimno jeftine.[62]

Rimsko zakonodavstvo poznavalo je i više kategorija prostitutki. Pored slobodnih žena koje su samostalno vodile ovaj posao, jedan dio njih posao je organizirao i pod rukovođenjem svodnika ili čak vlastite majke. S tim u vezi postojale su čak u administrativnom kontekstu registrirane i neregistrirane prostitutke. Ako su prostitutke bile slobodne, uvrštavane su u grupu "sramotnih" te nisu uživale pravnu zaštitu, poput ostalih rimskih građana.[63]

Mnogobrojni su bili razlozi bavljenja prostitucijom. Tako su, pored robinja koje su potpuno legalno mogle biti prisiljavane na ovaj čin, jer su smatrane isključivo imovinom, postojale i žene koje su se odlučile na ovakav način priskrbljivati sredstva za svakodnevni život. Robinje su u nekim situacijama njihovi vlasnici posebnom pravnom klauzulom štitili u kupoprodajnim transakcijama, kako bi kod novog vlasnika bile zaštićene od prisilnog bavljenja prostitucijom.[64]

U civilnoj sferi života Rimljani su mogli imati istospolne veze s robovima[65] i muškim prostitut-

[48] Grupa autora 2007, 216.
[49] Grupa autora 2007, 213 i 218.
[50] Kirigin 2007, 126.
[51] Jovanović 2013, 5.
[52] Sanader 2002, 89-95.
[53] Edwards 1997, 5-111.
[54] Palić 1966, 242.
[55] Fantham 2011, 115-143.
[56] Giunio 2015, 27.
[57] Buljević 2008, 201-221.
[58] Richlin 1992, 81.
[59] Giunio 2015, 31-36.
[60] Ibid., 35-36.
[61] Jovanović 2013, 9.
[62] Stumpp 1998, 214-229.
[63] Giunio 2015, 27-28.
[64] McGinn 1998, 171 i 293.
[65] O raširenosti prisustva robova zorno govori podatak da je i do 35% ukupnog stanovništva Italije bilo robovskog porijekla. Busuladžić 2014, 126.

kama.[66] Te su veze tolerirane, ali ne i javno odobravane.[67] U nekim okolnostima prostituciju su Rimljani čak smatrali i korisnom. Naime, kod ulaska u brak, očekivalo se da mladenka bude mlada, nevina i neiskusna. Za muškarca se smatralo da treba biti stariji i iskusan. Da bi stekao to iskustvo, morao je imati priliku konzumirati seksualna iskustva. Pored vlastitih robinja, robinja prijatelja i rodbine, imao je nadohvat ruke i prostitutke, posebno hetere i kurtizane, koje su smatrane profinjenim i skupljim verzijama prodavačica ljubavi.[68] Ove posljednje kategorije bile su posebno obučene i vrlo često su, pored primarnih obaveza, bile obučene da glume, recitiraju, pjevaju, sviraju, plešu, a ovi poslovi smatrani su neodvojivim dijelom posla prostitutke.[69]

Jedna od obaveza sistema kontrole, ali i samih prostitutki, bilo je čuvanje zdravlja i sprečavanje neželjenih trudnoća. Dugotrajno iskustvo se pojedinačno prenosilo, a postojala je čitava lepeza načina kontracepcije,[70] bazirana na prirodnim metodama i upotrebi prirodnih preparata. Posvećivana je posebna pažnja plodnim danima te su iznalaženi načini fizičkog sprečavanja začeća.[71] Izvori nam posebno potvrđuju široko rasprostranjenu kontracepciju u rimskom Egiptu. Spisi antičkih ljekara govore o primjeni vaginalnih aplikatora, poput kedrove smole, sirćeta ili maslinovog ulja prije intimnih odnosa, te različitih napitaka i nošenje magijskih amuleta. Prema antičkom shvatanju, kontracepcija je bila ženska briga.[72] Medicina je poznavala i načine izvođenja pobačaja kao krajnje mjere, a vodilo se računa i o oboljenjima poput sifilisa, gonoreje i drugih venerićnih bolesti.[73]

Postojao je niz zakonskih rješenja koja su na razne načine pokušavala regulirati ovu oblast. Glasoviti zakoni koji su tretirali prostituciju, ali i bračni i intimni život, jesu Augustovi zakoni. Ovom su se problematikom kroz zakone su bavili i vladari poput Kaligule i Aleksandra Severa. Sva ova rješenja uglavnom su se odnosila na način kako ubirati različite namete, a moralni segment je gotovo u cijelosti izostao.[74] Ako ga je bilo u formi nekih ograničenja, pronalazili su se načini njegovog dezavuiranja, relativiziranja i ignoriranja.[75]

Kada se govori o mjestima na kojima se prostitucija odvijala, pisani izvori i arheološki tragovi potvrđuju činjenicu da su ona bila različita. Pored uličnih prostitutki, koje su se nage izlagale pogledima eventualno zainteresiranih, postojale su i javne kuće,[76] ali i objekti u kojima su iznajmljivane prostorije, odnosno sobe,[77] te gostionice i kupališta gdje je organizirana prostitucija.[78] U antičkom Rimu, kao i drugim gradovima, nisu postojale posebne četvrti, nego su bordeli i slični sadržaji postojali u pojedinim kvartovima bez ikakvog reda i bez obzira na društveni sadržaj pojedinog kvarta.[79] Ostaci objekata koji su najvjerovatnije bili bordeli pronađeni su u Pompejima, a pretpostavlja se da ih je bilo oko trideset pet. Osnovni determinirajući element za određivanje funkcije objekta bile su glasovite freske s eksplicitnim erotskim scenama,[80] kao i raspored samih prostorija.[81] U gradu Rimu, najveća koncentracija javnih kuća bila je na području između brežuljaka Eskvilina i Celija, gdje su se nalazile tržnica, krčme, trgovine i kasarna.[82]

O permanentnom postojanju ovog društvenog fenomena dovoljno govori podatak da ni sveti tekstovi nisu ostali imuni na njihovu pojavu. Tako se u Svetom pismu različiti termini koji podrazumijevaju prostituciju spominju na više desetina mjesta. Drevni Jevreji prvi su osuđivali postojanje nemoralnih žena, ali su u fokusu bile regule usmjerene protiv Jevrejki koje su se bavile ovom vrstom aktivnosti. Prisustvo strankinja prostitutki ipak se toleriralo.[83]

[66] Analiza pisanih izvora te pronađenih arheoloških predmeta neuporedivo više govori o ženskoj, nego muškoj prostituciji, što je rezultat patrijarhalnih društvenih odnosa, ali i većeg učešća muškaraca u kreiranju sačuvanih izvora (književnika, političara, vladara, aristokrata, mislilaca i slično).
[67] Jovanović 2013, 11.
[68] Sanader 2002, 93.
[69] Giunio 2015, 29.
[70] Knibiehler 2004, 56-57.
[71] Giunio 2015, 29.
[72] Pelcer 2007, 177-186.
[73] Novak 2008, 107.
[74] Giunio 2015, 30-31.
[75] Knapp 2013, 239.
[76] Giunio 2015, 31.
[77] Knapp 2013, 248.
[78] Giunio 2015, 34.
[79] Knapp 2013, 242.
[80] Ovakvi prizori pronalaženi su i u privatnim objektima i kućama za stanovanje, mahom bogatijih osoba. Giunio 2015, 37.
[81] Ibid., 31-36.
[82] Coarelli 1997, 200-239.
[83] Rojben 1971, 210-211.

Institucija braka u antičkom društvu

Kada je u pitanju erotski prikaz braka u grčkim djelima, oni su vrlo rijetki ili ih u nekim kategorijama uopće nema. Brak je smatran institucijom koja je primarno predviđena za nastavak vrste i roda, a nije bio povezivan s užitkom. Ovo znači da su svi seksualni prikazi orgija, koitusa, golih žena i muškaraca te seksualnih pomagala bili prvenstveno prikaz prostitutki, a nikako zakonitih supruga.[84]

Kao i kod drugih starih društava, i kod antičkih Grka ženi je nametnuta obaveza rađanja potomstva i čuvanja kuće i porodice. Muškarac je, s druge strane, bio društveno aktivan u svom polisu te je kao takav imao i velike seksualne slobode.

Rimljani su nastavili primjenjivati osnovne društvene norme vezane za instituciju braka. U rimskom pravnom poretku okosnica društva je bio brak.[85] Ovakva porodična zajednica počivala je na monogamnom braku. Brak je tretiran kao trajna zajednica života između muškarca i žene, ali pod dominacijom muškarca.[86] Od ove se institucije tražilo da namjera bude trajna i ta se volja zvala *affectio maritalis*. Za valjanost rimskog braka spolno općenje nije bilo neophodno.[87] Pored ove teorijski uspostavljene regule, u praksi su se dešavale različite organizacione forme koje su definirale odnose između muškaraca i žena. Mnogobrojni su stari pravni spisi koji su regulirali bračnu zajednicu. Pored sačuvanog Zakona 12 tablica,[88] brak su kodificirali još i mnogi drugi zakonici, poput *Lex Canuelia*,[89] *Lex Voconia*, *Lex Iulia de martitadanis ordinibus*, *Lex Aelia Sentia* i mnogi drugi.[90] Vladar koji je ostavio dubokog traga u zakonskim rješenjima i definiranju slojevitih međuljudskih odnosa, brakova, ljubavnica, ljubavnika, robinja i robova, odnosa između gospodara i robova, devijantnih spolnih zajednica, jest August.[91] Njegovim zakonom *Lex de ordinibus maritandis*, pokušano je s uvođenjem nekog reda u ovu materiju. Zakonom je preciziran red i način sklapanja brakova, ali i načini razvoda[92] te okolnosti vezane za to.[93] Tekovine njegovih zakona prenosile su se i kasnije u Konstantinovim,[94] Justinijanovim[95] i Teodosijevim[96] zakonicima i bile su prisutne u formi srednjovjekovnih kodeksa. Brak je u Rimu predstavljao ugovorenu interesnu zajednicu. Ono što predstavlja specifičnost ovog braka jest nepostojanje bilo kakvih prava i obaveza.[97] Od ključnog je značaja bila vlast muškarca. Za uspjeh braka bilo je neophodno zadovoljiti porodične, političke i ekonomske razloge. Pojam ljubavi, simpatija ili bilo kakvih drugih emocionalnih odnosa bio je rezerviran za odnose izvan braka. Zaljubljenost je smatrana manom iz koje proizilazi umanjena racionalnost. Javno iskazivanje nježnosti, čak i poljubac u obraz, smatrano je društveno neprihvatljivim. Brak je bio samo oblik odanosti te instrument za dobijanje djece koja će obezbijediti identitet potomstva. Vrhunac ove činjenice potvrđuju i mnoga literarna djela koja svjedoče o insistiranju bezrodne supruge za razvodom, kako bi se njen muž ponovo oženio i dobio djecu s drugom ženom. Postojao je i period zaruka – *sponsalia*.[98] Ovo razdoblje moglo je trajati i godinama, ako su roditelji zaručili djecu još u djetinjstvu. Zaruke su predstavljane kao javno dato obećanje dvije strane, pred familijom i prijateljima, na za to pripremljenoj gozbi.[99] Zaruke su smatrane realiziranim kada bi zaručnik dao zaručnici mnoge poklone, uključujući prsten, koji je mogao da bude od zlata, srebra ili češće od željeza i koji je stavljan na prstenjak.[100] Željezni prsten je bio simbol vječnog ugovora i trajne veze.[101]

Vremenom je rimska pravna nauka, u simbiozi s tradicijom i iskustvima drugih naroda koje su pokoravali, formirala više oblika sklapanja brakova. Prvi oblik braka predstavljao je brak manusom, kojim je žena dovođena pod vlast muža. Postojala su tri načina sklapanja braka pod manusom: *confarreatio*, *coemptio* i *usus*.[102] *Confarre-*

[84] Jovanović 2013, 6.
[85] Mnogobrojni nadgrobni spomenici bračnih parova svjedok su ove činjenice. Grupa autora 2015, 81.
[86] Nathan 2000, 15 i 18.
[87] Horvat 1954, 115; Staples 2004, 85.
[88] Bujuklić 2005, 572-577.
[89] Maškin 2002, 98.
[90] Hersch 2010, 19-55.
[91] Sanader 2002, 91.
[92] Horvat 1954, 119-120.
[93] Giunio 2015, 24.
[94] Dixon 1992, 109.
[95] Sanader 2002, 91.
[96] Giunio 2015, 15.
[97] Grupa autora 2013, 90-91.
[98] Horvat 1954, 120.
[99] Šarac / Lučić 2006, 78.
[100] Carcopino 1981, 88.
[101] Giunio 2015, 15-17.
[102] Šarac / Lučić 2006, 76.

atio[103] je predstavljalo svečano patricijsko sklapanje braka uz prisustvo svećenika, deseterice svjedoka, prinošenje žrtava Jupiteru i drugih detalja kojima je osiguravan legitimitet, jer su u nekim slučajevima nosioci sklapanja bili djeca.[104] Drugi oblik bio je poznat pod terminom *coemptio*[105] i predstavljao je fiktivnu prodaju kćerke od strane oca budućem suprugu.[106] Treća forma zvala se *usus*[107] i njome se legalizirala zajednica između plebejca i patricijke nakon godinu dana provedenog u zajedničkom životu u obliku konkubinata. Nakon isteka ovog vremena, žena bi automatski potpadala pod vlast muža,[108] što je često zaobilaženo formalnim odlaskom od kuće na tri dana i noći.[109] Brakovi su često sklapani iz različitih političkih pragmatičnih razloga, što je posebno zabilježeno kod političke elite.[110] Također, ni pojavu miraza ne treba isključiti kao socijalno bitan faktor u sklapanju bračnih zajednica. Krajem Republike miraz[111] postaje općeprihvaćena kategorija pa neki izvori govore i o podjeli brakova na one radi uživanja u postelji, sklopljene iz ljubavi i brakove iz računa.[112] Koliko je miraz postao bitan faktor govori i jedan opis stanja među rimskom elitom: *Kreposni Katon Mlađi, nakon što se razveo od Marcije, nije se stidio da je ponovo uzme kad je njenom vlastitom imetku pridružen Hortenzijev za koga se u međuvremenu udala i izgubila ga. A bez imalo lažnog stida Ciceron nije, došavši u pedeset i sedmu godinu, uopće oklijevao da – kako bi popravio svoje prihode s mirazom mlade i bogate Publije – poslije trideset godina zajedničkog života ostavi majku svoje djece, Terenciju, koja je, uostalom, vedro podnijela taj udarac, budući da se još dva puta preudala, najprije za Salustija, a zatim za Mesalu Korivna i umrla prešavši stotu godinu.*[113] Koliko je institucija miraza bila prisutna govori i podatak da je miraz imao važnu ulogu i u kasnijem srednjovjekovnom društvu, a upravo na temeljima rimske tradicije.[114]

Sam čin vjenčanja kod starih Rimljana također je poznat.[115] Bila je to svečanost za koju su se birali posebni sretni dani. Mladenka se noć prije vjenčanja sređivala, a na dan vjenčanja i odijevala na poseban način.[116] Uz pravljenje posebne frizure, s pramenovima i punđom, mladenka je oblačila bijelu tuniku, pridržanu tzv. Herkulovim čvorom, ogrtač šafranove boje te sandale.[117] Opraštala se od svojih igračaka[118] i odlazila u svetilište sa suprugom, gdje je *auspex* čitao naklonost bogova iz utrobe žrtvovane životinje. Nakon ovoga čina organizirano je veselje i gozba, a potom su uz tačno propisan slijed događanja mladenci odlazili u spavaću sobu.[119]

Posebnu kategoriju registrirane izvanbračne zajednice predstavljala je institucija konkubinata. Antički izvori ne pružaju previše podataka o ovom fenomenu. Najjednostavnija definicija ovog pravnog stanja mogla bi glasiti da je konkubina svaka slobodna žena koja održava seksualne odnose izvan okvira braka i ujedno živi s tim muškarcem.[120] Pravno formalno, muškarcima nije bilo dozvoljeno da žive s dvije žene, odnosno suprugom i konkubinom. Ipak, pored osnovne činjenice da dvije osobe žive u zajednici, bilo je potrebno i da se zadovolje neke pravne forme kako bi se moglo stupiti u zakonom dozvoljeni brak. August je u svojim zakonskim rješenjima dao pravni okvir koji je definirao ko i na koji način može stupiti u bračnu zajednicu. Tako je ženama koje su optužene za preljub bilo zabranjeno da stupe u bračnu zajednicu. Njihovo jedino rješenje bio je konkubinat.[121] Senatorima i njihovoj djeci bilo je zabranjeno da uđu u brak s oslobođenicima, pa je konkubinat i u ovom slučaju bio jedino rješenje.[122] Identične su okolnosti bile i u slučaju vojnika u aktivnoj službi kojem je zvanični brak bio zabranjen. Dokazano moralno problematične osobe, *probosi*, nisu mogle stupiti u zvanični brak, kao ni siromašne žene koje nisu imale miraz dostatan za organiziranje vjenčanja. Od vremena cara Septimija Severa gospodarica se nije mogla udati za svoga oslobođenika, a

[103] Stanimirović 2006, 73-74.
[104] Romac 1998, 124-125.
[105] Stanimirović 2006, 74.
[106] Giunio 2015, 19.
[107] Stanimirović 2006, 74-75.
[108] Grimal 1967, 53.
[109] Giunio 2015, 19.
[110] Grupa autora 2013, 42-43 i 46-47.
[111] O pojavi miraza Stanimirović 2006, 71-97.
[112] Ibid., 89.
[113] Carpocino 1981, 103-104.
[114] Šarkić 2006, 185-191.
[115] Hersch 2010, 61-222.
[116] Caldwell 2014, 105-134.
[117] Carpocino 1981, 89-90.
[118] Djevojčice su se često udavale vrlo mlade. Grupa autora 2013, 31-36.
[119] Giunio 2015, 22-23.
[120] Horvat 1954, 115-116.
[121] Sanader 2002, 93.
[122] Giunio 2015, 19.

službenik u provinciji nije se mogao oženiti ženom iz te provincije, osim ako sam nije porijeklom iz te provincije. U svim tim okolnostima institucija konkubinata bila je jedino rješenje.[123] Konkubinat je smatran nekom vrstom braka manje vrijednosti. U konkubinatu su partneri mogli razmjenjivati poklone, ali su djeca rođena iz ovih veza tretirana kao vanbračna i svoje porijeklo su vezala za majku,[124] dok otac nije imao vlast niti je bio rodonačelnik.[125]

Držanje konkubina bilo je dobro poznato Rimljanima. Ova je pojava bila raširena kod svih staleža. Od najobičnijih građana do samih careva, konkubine su bile neizostavan dio intimne zajednice mnogih muškaraca. Literarni izvori govore nam o konkubini Acti, s kojom je u vezi bio car Neron, o pravnim peripetijama cara Vespazijana da oženi Flaviju Domicilu, o caru Titu koji se rastao od konkubine Berenike, o caru Galijenu koji je bio u izvanbračnoj zajednici s markomanskom princezom Pipom, jer je bio još uvijek oženjen, te mnogi drugi. Zakonski okviri postavljali su mnogo ograničenja. Tako se carevi nisu mogli vjenčavati sa ženama nižeg roda, robinjama, oslobođenicama i drugim osobama koje nisu pristajale carevom dostojanstvu. Zato su primjenjivali postupke adoptacije, dobijanja građanskog prava, te različite druge mjere kako bi se strogi i neumoljivi zakoni nadmudrili. Car Konstantin pokušava da instituciju konkubinata u cijelosti dokine.[126]

I pored svega navedenog, konkubine nisu bile u istoj pravnoj poziciji kao prostitutke. Od njih se očekivalo da budu vjerne, primjerena ponašanja, te da žive prema svim uzusima braka, samo da ne mogu svoj odnos s muškarcem legalizirati pred zakonom.[127] S pravnom pozicijom konkubine nije se povezivala nikakva sramota, a teoretski, konkubina je mogla postati supruga.[128]

Zaklinjanje na vječnu ljubav, ili bilo koji drugi motivi, pa taman oni bili i ekonomski, politički, porodični, nisu uvijek bili dovoljna garancija za trajni ostanak u bračnoj zajednici. U Rimu je postojao i razvod, *divortium*. On je bio zakonski i u praksi neformalan čin.[129] Razvod se uglavnom svodio na povratak žene u kuću roditelja ili staratelja i uzimanje svoga miraza.[130] Razvod kao takav bio je i društveno prihvatljiv ako je izvršen u skladu s tradicijom. Iako je razvod poznat još iz Zakona 12 tablica, postojao je niz limitirajućih okolnosti. Muž je imao pravo da otjera ženu, dok je isto pravi supruzi bilo zanijekano. Da bi se spriječile manipulacije i olako puštanje zbog najbanalnijih razloga, rimsko je zakonodavstvo poznavalo instituciju vijećanja od strane muževe familije,[131] kako bi se utvrdilo da li su opravdani razlozi za tjeranje supruge iz doma i muževe familije.[132] Vremenom, posebno od II stoljeća, običaji vezani za razvod se mijenjaju te razvod postaje sve češći. Poznata je anegdota o ženi iz Rima koja je imala 22 muža, prije nego se udala za muškarca koji je prije toga imao 20 žena. Zabilježen je i primjer žene kojoj je svekrva ostavila imanje, pod uvjetom da ostane u braku s mužem. Kada je svekrva umrla, a nasljedstvo preuzeto, žena je odmah otjerala supruga.[133] Senekine riječi možda najbolje opisuju stanje u tamošnjem društvu: *Nijedna žena ne stidi se da prekine svoj brak, budući da i najglasovitije gospođe običavaju da godine broje ne više prema imenima konzula već prema imenima svojih muževa. Razvode se da bi se udavale. Udaju se da bi se razvodile.*[134]

Grčka i rimska mitologija povezana s erotikom

Kao što je već naglašeno, antički Grci u sklopu svoje mitologije imali su zabilježene mnogobrojne događaje koji se izravno mogu povezati sa seksualnošću. Grčki bogovi i heroizirani kultovi imali su burne ljubavne veze i pothvate.[135] Povezivali su se s čulnošću, a neki od njih su bili direktni zaštitnici pojedinih segmenata seksualnosti, poput braka, ljubavi, čulnosti, zaljublje-

[123] Sanader 2002, 93.
[124] Horvat 1954, 116.
[125] Giunio 2015, 20.
[126] Sanader 2002, 91-92.
[127] Ibid., 93.
[128] Giunio 2015, 20.
[129] Stanojević 2000, 163.
[130] Carcopino 1981, 102-103.
[131] Šarac / Lučić 2006, 77.
[132] Giunio 2015, 24.
[133] Grimal 1967, 118.
[134] Carcopino 1981, 105.
[135] U ovom će poglavlju biti spomenuti samo oni primjeri koji nisu zastupljeni u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Kultni predmeti koji postoje u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine obrađeni su u poglavlju koje analizira kataloške jedinice.

nosti, seksa, potomstva, plodnosti i slično. Kada je u pitanju likovno prikazivanje, božanstva su često prikazivana poput ljudi. Ipak, scene su bile samo u kontekstu potjera, otmica, a sam spolni čin bogova nije prikazivan.[136] Od kultova koji su se direktno vezali za reprodukciju ističu se Demetra,[137] Artemida,[138] Hera[139] i Afrodita.[140] Demetra je kao Majka Zemlja bila u direktnoj vezi s plodnošću zemlje. Artemida i Hera[141] su se povezivale s rađanjem djece, a Afrodita sa samom pojavom reprodukcije. Muška božanstva vezana za plodnost prikazivana su u itifaličkom stanju, i to najčešće s naglašenim dimenzijama spolnih organa. Od muških božanstava vezanih za ovaj segment isticali su se Pan,[142] Dioniz[143] ili Bakhus[144] i Eros.[145] Eros ili Amor je prikazivan kao prekrasni, nestašni dječak s krilima, koji svojim strelicama uznemirava muškarce. Pan je bio božanstvo koje je prikazivano s rogovima, bradom, repom i kozijim nogama. Čuvao je stada i brinuo se o košnicama, pomagao lovcima i pastirima, zabavljajući se pritom s nimfama. Među božanstvima koja su prikazivana s eksplicitnijim sadržajem je Prijap. On je bio sin Dioniza i Afrodite ili Adonisa i Afrodite. Bio je bog plodnosti i stada i vrlo je često prikazivan s falusom u erektilnom obliku. Dioniz ili Bakhus[146] je bio bog vina, uživanja i plodnosti. Za ime Dioniza vežu se i posebne orgijastičke ceremonije poznate kao dionizijske svečanosti. Tokom ovog ceremonijala u procesiji se nosio veliki falus.[147]

Kada su u pitanju stari Rimljani, vrlo zanimljivo je božanstvo Fascinus, zaštitnik od zlih očiju, čija je personifikacija bio falus.[148] U rimskom panteonu zabilježeno je i ime boginje Flore, nekadašnje prostitutke, koja je ogromno bogatstvo testamentom predala Rimu. Senat ju je uzdigao u rang boginje u čiju su čast svakog proljeća prirеđivali svetkovine cvijeća – *florealije*, a prostitutke i muškarci javno su učestvovali u spolnom činu u Cirkusu Maksimusu.[149]

Rimljani i njihov seksualitet

Na intimni život starih Rimljana značajan utjecaj su imali Etrurci.[150] Informacije o ovome saznajemo prvenstveno preko pronađenih arheoloških nalaza, ali i sačuvanih pisanih izvora. Veliki broj svjetiljki, ogledala, privjesaka, stolnog posuđa, nakita, mozaika i freski pokazuju koliko i na koji način je erotizam bio prisutan u životima i svakodnevnici Rimljana. Pored mnogobrojnih pravnih regula, suštinsko ponašanje i u tom segmentu je ipak ovisilo o svakom pojedincu i njegovom odnosu prema tom dijelu ljudskog života.[151] Seksualnost u okviru porodice razlikovala se od seksualnosti izvan nje. Ljubavni odnosi u okviru porodice primarno su bili odnosi između muškarca i žene. S druge strane, odnosi oženjenih i neoženjenih muškaraca s vlastitim robovima i robinjama[152] bili su izuzeti od svake osude te ideal vjernosti muškarca uopće nije postojao. Vjenčanim suprugama odnos s robovima nije bio dozvoljen.[153] Za razliku od porodičnih odnosa koji ulaze u kategoriju intimnih, a koji su isticali monogamiju, vjernost i instituciju braka, pisani izvori i pronađeni arheološki predmeti govore i u prilog tome da su Rimljani tražili različita zadovoljstva izvan svoje kuće.[154]

Pravo otkriće i mogućnost rekonstrukcije čak i najintimnijih detalja daju nam freske otkrivene u Pompejima[155] i Herkulanumu.[156] Na rimskim freskama, ali i grafitima s ovih lokaliteta, otkrivamo gotovo bi se moglo reći skandalozne prikaze, znatne umjetničke vrijednosti i izraza. Grafiti, grube slikarije, naslikani, urezani ili reljefno prikazani falosi, scene seksa, golih žena, orgija, mitoloških priča povezanih s ovim tematikama, krasile su pompejanske i herkulanumske kuće, terme, patricijske vile te svakako bordele.[157] Tako

[136] Jovanović 2013, 6.
[137] Hamilton 1962, 49-53; Srejović / Cermanović 2004, 109-111.
[138] Srejović / Cermanović 2004, 53-55.
[139] Ibid., 458-460.
[140] Ibid., 69-70.
[141] Paulys-Wissowa 1912, 370-403.
[142] Srejović / Cermanović 2004, 317.
[143] Hamilton 1962, 54-64.
[144] Lazarsfeld 1933, 35-36.
[145] Srejović / Cermanović 2004, 145-146.
[146] Pilipović 2011.
[147] Jovanović 2013, 6.
[148] Jovanović 2013, 7.
[149] Palić 1966, 242.
[150] Mercadé 1969, Bloch 1959.
[151] Clarke 2003, 11-57, Giunio 2015, 25.
[152] O rimskim robovima: Grupa autora 2013, 110-134.
[153] *Ulp. Dig. IIL*, 5, 25, *Liv. I,* 58, 4.
[154] McGinn 2004, 84.
[155] Clark 1832; Monnier 1871; Engelmann 1904; Mau 1907.
[156] Giunio 2015, 26.
[157] Jovanović 2013, 7.

je u svlačionici objekta poznatog po nazivu Prigradske terme u Pompejima pronađeno šesnaest ploča fresko-slika, od kojih su na osam i danas vidljive scene seksualnog čina.[158] Takve freske su mogle služiti kao čista dekoracija, ali i kao podsjetnik za dio sadržaja koji se mogao tražiti na spratu ove terme.[159] U Pompejima su pronađeni i mnogobrojni lascivni grafiti na zidovima, koji su oslikavali i realno stanje u ondašnjem društvu I stoljeća. Napisali su ih pripadnici raznih slojeva, od najsiromašnijih do bogatih građana.

Kada su Pompeji u pitanju, ne smije se iz vida izgubiti ni činjenica da je petnaestak godina prije erupcije Vezuva grad uništen u snažnom zemljotresu. Od zemljotresa do konačnog uništenja u gradu su živjeli i mnogobrojni građevinski radnici, koji su radili na obnovi grada, što je svakako pogodovalo razvoju prostitucije.

Segment seksualnog života imao je značajno mjesto u svakodnevnom životu starih Rimljana. Ova je tema bila izvor različitih interpretacija, ali i inspiracija mnogobrojnim rimskim pjesnicima i književnicima. Dovoljno se samo prisjetiti različitih lascivnih književnih dijelova i erotske satire Petronija,[160] Juvenala,[161] Katula,[162] Svetonija,[163] Luciliusa,[164] Horacia[165] i Makrobija.[166] U njihovim djelima opisuju se prilično detaljno seksualni odnosi i sam seksualni čin.

Standardi i moralna ograničenja u rimskom društvu puno su ovisili o mentalnom i moralnom stavu samog rimskog imperatora. Tako je August, prema nekim mišljenjima, protjerao pjesnika Ovidija[167] zbog njegovog djela *Umijeće ljubavi*.[168] Nažalost, sam vladar je imao nemoralnu kćer Juliju, u rimskom društvu poznatu po pijankama, preljubama i drugom društveno neprihvatljivom ponašanju.[169] Car August, u cilju uvođenja ćudorednijeg ponašanja među svojim podanicima, strogo je zabranio istospolne zajednice, ali i preljube, te propisao sankcije. Teška srca, a da bi ostao principijelan, morao je kazniti i svoju kćer, lišavajući je luksuza i prognavši je na otok.[170] U izvorima je zabilježeno da je car Domicijan pjesnika Marcijala[171] oštro opomenuo zbog nepristojnih epigrama. Za razliku od ovakvih, prilično puritanski orijentiranih vladara, car Tiberije je vrlo često upražnjavao upravo homoseksualne odnose, organizirajući pritom i različite orgije.[172] Devijantno ponašanje izvori bilježe i kada je u pitanju carica Mesalina[173] te carevi Neron, Heliogabal,[174] Domicijan[175] i Hadrijan.[176] U svom intimnom životu posebno se isticao car Kaligula, iza kojeg su ostala svjedočenja o seksualnom nasilju, spolnim odnosima koje je imao s rođenim sestrama i prisilnim odnosima sa suprugama uglednih članova rimskog društva.[177]

Na ovome mjestu mora se naglasiti da je ogroman broj običnih ljudi, ali i vladajuće klase, ipak živio, za savremene standarde, odmjerenim životom. Izvori nam potvrđuju i neke pojedince i pojedinke koji su se čak isticali i bili bračni, porodični i roditeljski primjer širokim masama. Pored već spomenutog Augusta, pisani izvori govore o Korneliji, majci braće Grakh, koja je bila upravo uzor majke i supruge. Kao primjer uzorne rimske matrone uzima se i Livija Druzila, poznata kao Julia Avgusta.[178] To je bila supruga prvog rimskog cara Augusta. Izvori je opisuju kao dostojanstvenu, ponosnu i sposobnu ženu, odanu i vjernu suprugu, koja je doprinijela oblikovanju carskih običaja. Pisani izvori govore i o egipatskoj Kleopatri, mudroj i ponosnoj vladarki, koja je nakon pobjede Oktavijana, a da bi spasila svoje vladarsko dostojanstvo, izvršila samoubistvo početkom I stoljeća.[179] Rimsku historiju obilježila je i Agripina Starija, unuka cara Augusta, koja je unijela nove standarde u rimsko društvo. Isticala se hrabrošću, lojalnošću, otvorenim sukobom s

[158] Matino 1988.
[159] Jovanović 2013, 8-9.
[160] Njegovo djelo nosi naslov Satirikon. Prelić 1987, 69.
[161] Leksikon antičkih autora 1996, 323.
[162] Giunio 2015, 51-52.
[163] Leksikon antičkih autora 1996, 556.
[164] Richlin 1992, 164-174.
[165] Richlin 1992, 174-185.
[166] Leksikon antičkih autora 1996, 400.
[167] Richlin 1992, 156-164.
[168] Prelić 1987, 69.
[169] Giunio 2015, 48.
[170] Giunio 2015, 48.
[171] Leksikon antičkih autora 1996, 403.
[172] Jovanović 2013, 11.
[173] Giunio 2015, 49.
[174] Palić 1966, 243-244.
[175] Prelić 1987, 68.
[176] Giunio 2015, 39.
[177] Prelić 1987, 67.
[178] Izvori o njoj govore u različitom kontekstu. Imala je više brakova i afera, ali se na kraju sve zaboravilo jer je u kasnijem periodu živjela skromnim životom. Ovo je i bio razlog kasnijeg poštovanja kojeg je imala u društvu, bez obzira na nekadašnji život. Lightman 2008, 189; Bauman 1992, 94; Barrett 2001, 14.
[179] Giunio 2015, 43-46.

carem Tiberijem i njegovom suprugom. Nije voljela kućanske poslove i posebno se isticala u protivljenju upotrebi seksa u političke ciljeve.[180] Iako s mnogo političkih afera i okrutnih postupaka, u smislu čednog intimnog života je zapamćena i Julija Agripina. Ona je bila majka cara Nerona i kćerka Agripine Starije.[181] Historiju rimske države obilježile su i žene vladarice iz dinastije Severa. Riječ je o Juliji Domni,[182] Juliji Mameji[183] i Juliji Measi,[184] za koje su do danas ostale vezane različite priče, danas teško provjerljive.

Jedna od moralnih figura poznatih iz rimske historije je i Antonija, supruga generala Druza, kćerka Marka Antonija, majka cara Klaudija, koja je pokazivala veliku odanost porodici i ljubav prema svom mužu.[185] Antička tradicija govori i o hrabroj i požrtvovanoj Kleliji, kojoj su Rimljani podigli spomenik,[186] te oličenju čestitosti i vjernosti, Lukreciji, ženi Tarkvinija Kolatina.[187]

Pisani izvori govore nam i o velikoj istrazi i sudskom procesu protiv čak 170 žena u Rimu koje su optužene za masovna trovanja muškaraca. U ovoj grupi bile su i dvije žene iz uglednih porodica.[188]

I u kasnijem periodu, žene sumnjive prošlosti dolazile su do samog društvenog vrha, obilježavajući historiju ne samo tog perioda nego i čovječanstva. Dovoljno se samo sjetiti majke Helene i supruge Minerve glasovitog cara Konstantina, koje su prije vladarskog statusa bile konkubine.[189]

S priličnom sigurnošću može se ustvrditi da je opće stanje u društvu ovisilo o stanju u vladajućoj klasi.[190] Izrazito srozavanje morala uvijek je bilo posljedica procesa raspadanja vladajuće elite, dok je, nasuprot tome, snaga društvenog razvitka podrazumijevala podvrgavanje strogim moralnim pravilima.[191] Rimljani uvode i pojam umjerenosti – *moderatio* jer pretjerano uživanje neminovno dovodi čovjeka na pogrešan put. Mane pohote, kao i škrtosti i pijanstva, predstavljaju opasnost za ukupan politički i društveni rimski poredak.[192]

Kada su u pitanju obični građani, posebna sloboda ponašanja odnosila se na odnos gospodara prema robovima i bila je dopuštena svaka vrsta seksualnih aktivnosti. Vlasnik je roba mogao koristiti na različite načine, a da pritom njegovo (gospodarevo) dostojanstvo i položaj u društvu ne budu dovedeni u pitanje.[193]

Okosnicu ljubavnog života starih Rimljana činila je porodica, a temelj ovog društva činili su familija i dom. Ovi termini obuhvatali su širi krug povezanih članova, poput roditelja i djece,[194] sinova, štićenika i robova.[195] Neprikosnoveni gospodar svih članova kućanstva je bio otac (*pater familia*),[196] koji je upravljao i vladao svim članovima, uključujući i vjenčane supruge.[197] Udate Rimljanke, iako nisu imale formalnu vlast, vrlo često su praktično upravljale kućama, domaćinstvima, poslugom i svim kućanskim poslovima.[198] Porodični odnosi u formalnom kontekstu često su tretirali i imovinsko-nasljedno pravo nakon smrti glave porodice.[199] Prvi oblik braka pod manusom[200] dovodio je ženu pod direktnu vlast supruga te se sve što je ona unijela u brak ili stekla tokom braka smatralo svojinom muža, odnosno porodičnog starješine.[201] Vremenom su se ovi odnosi mijenjali, tako da su u vrijeme kasnog Carstva Rimljanke posjedovale trećinu ukupnog bogatstva grada Rima.[202]

Možda bi se sva kontradiktornost položaja žena u rimsko doba mogla opisati u citatu ondašnjih savremenika: *Položaj žena je određen čudnim običajima; one su istovremeno podređene i zaštićene, slabe i moćne, suviše prezrene i suviše poštovane. Slabost žena, kao i slabost robova, potiče iz njihovog zakonskog položaja. Njihova*

[180] Barrett 2001, 22; Bauman 1992, 130; Lightman 2008, 11; Langlands 2006, 47.
[181] Barrett 2001, 23, 64 i 150.
[182] Birley 2002, 72; Lightman 2008, 204; Curran 2000, 31.
[183] Birley 2002, 70 i 192; Burns 2007, 208 i 209; Lightman 2008, 167-168.
[184] Turton 1974, 161-169; Bunson 2002, 312.
[185] Burns 2007, 28-31.
[186] *Liv. VI,* 6-11
[187] *Liv. I,* LVII, 1-11
[188] *Liv. VIII*, 2-13
[189] Bunson 2002, 273; Lightman 2008, 186.
[190] O moralnoj dekadenciji rimskog društva u određenim periodima *Polib. XXI25.5*
[191] Palić 1966, 244.
[192] Langlands 2006, 134.
[193] Jovanović 2013, 11.
[194] O ulozi i vaspitanju djece vidi: Brucia / Dougherty 2007, 10, 66; Grimal 1967, 41, 48-50.
[195] Staccioli 2003, 7-12.
[196] Grupa autora 2013, 26-30.
[197] Lazarsfeld 1933, 38-39.
[198] Giunio 2015, 14.
[199] Saller 1994, 72-85.
[200] O kategoriji manusa i njegovog prisustva u rimskom pravu vidi: Stanimirović 2006, 91, napomena 69.
[201] Stanimirović 2006, 73.
[202] Stanimirović 2006, 88.

snaga traži nadoknadu u sitnim stvarima, gdje je njihova moć bezgranična. Rijetko sam vidio kuću u kojoj žene nisu gospodarile, a često sam viđao da u kućama gospodari i nastojnik, kuhar ili oslobođeni rob.[203]

Pored pojma *familia*, Rimljani su često upotrebljavali i pojam *domus*. Taj se pojam češće upotrebljavao i podrazumijevao je sve osobe u kućanstvu te zajednički prostor i imovinu, ali i članove uže i šire porodice, srodnike i robove. Domus je bilo mjesto gdje su muž i žena osnovali svoj larus za brak.[204]

Analiza predmeta iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (katalog br. 1-71, Tab. 1-26)

Satir/Silen (katalog br. 1-12, Tab. 1-4; katalog br. 44, Tab. 15, 46)

Satiri su bili divlji i pohotni demoni šuma.[205] Po izgledu i osobinama istovjetni su silenima. Čine grupu razuzdanih veseljaka koji zajedno s nimfama i menadama prate Dioniza. Prikazuju se vrlo slično silenima.[206]

U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine čuva se više predmeta, koji potiču s različitih prostora izvan Bosne i Hercegovine, a na kojima se nalaze prikazi ovog bića. U jednom slučaju riječ je o zdjeli na kojoj su eksplicitne scene seksualnog čina i prikazi satira/silena (katalog br. 4, Tab. 2, 4 i 4a). U drugim slučajevima riječ je o prikazima satira, odnosno silena, također u obliku prikaza na grčkim vazama (katalog br. 1-3; katalog br. 5-7, Tab. 1, 1a, 1b, 1c, Tab. 2, 2, 3, Tab. 3, 5-7; katalog br. 46, Tab. 15, 46). U pet slučajeva to su glave-maske s likom silena/satira (katalog br. 8-12, Tab. 3, 8, Tab. 4, 9-12). U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine posebno se ističe slikana posuda s trodimenzionalnim prikazom silena/satira (katalog br. 1, Tab. 1, 1a, 1b i 1c).

Prikazi satira, odnosno silena, česti su u mnogim oblicima. Pored slikovnih oblika, često se javljaju i figurine,[207] ali i maske.[208] Ove posljednje predstavljaju predmet iz kultno-obredne prakse, koja se odvijala pred publikom u jasno definiranom prostoru.[209] Kada je pozorišna maska silena i satira u pitanju, može se izdvojiti postojanje nekoliko osnovnih vrsta. Prvi tip prikazivanja podrazumijevao je Paposilena s velikom ćelom, krupnim okruglim očima, širokim prćastim nosom, bujnom sijedom bradom i crvenosmeđim licem animalnog izgleda. Prema drugoj podjeli, prvi silen je prikazivan sa sijedom kosom, drugi s bradom, a treći golobrad. Kod svih formi prikaza maski silena, satira i menada ipak su se stoljećima zadržale osnovne karakteristike još iz arhajskog perioda. Satir iz arhajskog perioda imao je ukočene crte lica, prćast nos, ispupčene usne, životinjske uši, pramenastu nad čelom uzdignutu kosu i čupavu bradu. Kada dolazi do izmjene uloga u kojima vođa hora postaje glumac, njegovo mjesto zauzima ćelavi silen s jarećom bradom.[210]

Analogije našim keramičkim primjercima mogu se konstatirati u vidu svjetiljki oblika maske silena, kakav se primjerak čuva u Narodnom muzeju u Beogradu,[211] te mnogobrojnim glavama, maskama, gemama, svjetiljkama i aplikacijama koje su otkrivene diljem Balkana.[212]

Falički privjesak – falus (katalog br. 13 i 14, Tab. 5, 13 i 14)

Među arheološkim materijalom koji se čuva u antičkoj zbirci Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, čuvaju se i dva falička privjeska (katalog br. 13 i 14, Tab. 5, 13 i 14). Od najstarijih vremena ljudi su kroz prikazivanje različitih dijelova tijela pokušavali pridobiti pozitivne sile i priskrbiti prijeko potrebnu plodnost. Kroz različite forme prikazivali su grudi, bedra, zdjelice i genitalije. Svi ovi dijelovi ljudskog tijela imali su duboku simboliku.[213] Jedan od omiljenih predmeta među Rimljanima bio je i privjesak u obliku falusa. Falus (*phallus*, grčki *phallos*), muški spolni organ, u antičko je doba imao istaknutu simboličku vrijednost. Često je

[203] Jursenar 1978, 130.
[204] *Ulp. Dig. XXV,* 3.1.2.
[205] Paulys-Wissowa 1852, 1185-1189, 1921, 224-234.
[206] Srejović / Cermanović 2004, 377.
[207] Grupa autora 1997, 39, sl. 27.
[208] Grupa autora 1979, 86-94.
[209] Tasić 2011, 181.
[210] Rnjak 1979, 32-33.
[211] Tasić 2011, 194.
[212] Grupa autora 1979, 212-225.
[213] Colin 2004, 34-37.

imao različite oblike i bio je od različitih materijala, formi i dimenzija. Prikazan kao izdvojen, falus nije bio vezan za određeno božanstvo, nego je simbolizirao pozitivne zaštitne sile.[214] Falus je posebno u rimskoj civilizaciji imao značajnu ulogu. Njegovo nošenje primarno je imalo profilaktičko značenje, uz pomoć kojeg se štitilo od bolesti. Druga namjena je imala apotropejsko značenje. Ovom funkcijom falus je odvraćao nesreću od onoga ko ga je nosio. S obzirom na naglašenu praznovjernost starih Rimljana, vjerovali su da ih je nošenje falusa štitilo od uroka, zlih očiju, ljubomore i zavisti. Pojava figuralnog prikaza falusa nije primarno rimski izum. Prvi falički kultovi pojavljuju se već u paleolitu, a bili su raširenu mitologijama Indije, Male Azije, Egipta i Grčke. Tako se motiv faličke ruke, odnosno erotske geste profilaktičkog značenja, iz Egipta prenio u antički Rim.[215] Falički prikazi u obliku ptice-falusa zabilježeni su i na istočnogrčkim keramičkim posudama.[216] I u tim primitivnim društvima falusi su imali simbol rađanja, plodnosti, blagostanja i snage prirode. Zbog ovakve simbolike falusi su masovno izrađivani u različitim oblicima, od različitih materijala: bronze, kosti, bjelokosti, srebra, zlata, jantara, keramike, mramora i običnog kamena. Za zaštitu od pakosti i različitih zlih sila koristili su se amuleti, hamajlije i privjesci faličkog oblika. Njih su nosile sve kategorije stanovništva: muškarci, žene i djeca, čak i visoko rangirani pojedinci. Na ovakvim privjescima falos bi se povezivao s drugim simbolima, kako bi mu se pojačala moć. Takav primjer je bila lunula i šaka stisnuta u "figu" koja je prema nekim interpretacijama predstavljala penetraciju muškog spolnog organa u ženski. Oblici falusa su, osim privjesaka koji su nošeni oko vrata, izrađivani i u obliku bula, narukvica, kao aplike, zakovice, a prikazivani su i na svjetiljkama, fibulama, gemama, štitovima, kutijicama za mirise i koricama za noževe. U apotropejskom kontekstu poznati su slučajevi da su u rimskim triklinijima pronalaženi nosači stolova u falusnom obliku. Za njih se vjerovalo da štite hranu od kvarenja, dok su u spavaćim sobama svjetiljke s ovim prikazima imale ulogu da otjeraju zle sile iz tame. Na stropovima trgovina visila su zvonca faličkih oblika koja su imala funkciju da zveckanjem pri strujanju zraka otjeraju lošu energiju i pomognu u obavljanju posla. U funkciji zaštite cijele familije, faluse nalazimo na pročeljima kuća, radionica, prodavnica, i to najčešće iznad ulaznih vrata.[217] Koliko su falusi kao zaštitni simboli bili prisutni govori i podatak da su amuleti u obliku falusa bili korišteni i od strane rimske vojske i na vojnoj opremi.[218] U prilog ovome ide i činjenica da ih je značajan broj nađen upravo u rimskim vojnim logorima. Datacijski okvir korištenja precizira se od I do III stoljeća.[219] Takvi primjerci bronzanog falusa čuvaju se i u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine (katalog br. 13 i 14, Tab. 5, 13 i 14). Slične analogije mogu se konstatirati u Segedunumu,[220] na istočnoj obali Jadrana,[221] Siska,[222] na lokalitetu Aqua Isae,[223] u Singidunumu,[224] u Italiji[225] te drugim lokalitetima poput Badena, Ivoševaca, Dura – Europosu, Zugmantelu i drugim.[226]

Afrodita (katalog br. 15-20, Tab. 6, 15-20)

Afrodita je bila božica ljubavi, ljepote,[227] porođaja, plodnosti, brodarstva te čulne ljubavi.[228] Atributi ove boginje su bili *porne* – bludnica, *kalipigys* – lijepa stražnjica, Afrodita snošaja i mnogi drugi.[229] Tragovi štovanja ove božice zabilježeni su diljem istočne obale Jadrana.[230] Afrodita je maloazijskog porijekla, a Grci su je najvjerovatnije preuzeli s otoka Kipra i Kitere.[231] O značaju njenog kulta govori i veliki broj podignutih hramova na Kosu, Alabandi, Knidu i mnogim drugim mjestima.[232] Slavljena je i prikazivana kao simbol fizičke ljepote, lijepih crta lica, sjajnih očiju, nasmiješenih usta i lijepih grudi. Bila je ideal ženstvenosti. U

[214] Giunio 2015, 40-41.
[215] Mnogobrojni izrazi s prikazima falusa su preko srednjeg vijeka dospjeli do savremenih vremena. Tako je do danas sačuvano, danas vulgarno, pokazivanje ispruženog srednjeg prsta, čije veze jasno upućuju na antička vremena. Jovanović 2013, 7.
[216] Kukuč 2008, 68.
[217] Jovanović 2013, 7.
[218] Ivčević 2008, 213-222; 2010, 127-144.
[219] Radman-Livaja 2004, 95.
[220] Rushworth / Croom 2016, 155, Tab. 25, 227 i 228, 156.
[221] Giunio 2015, 61-63; Jovanović 2013, 12-13.
[222] Koščević 2000, 95.
[223] Grupa autora 2015, 141, sl. 27 i 167.
[224] Grupa autora 1997, 79-80.
[225] Cividini 2016, 47, fig. 4 i 50, fig. 13.
[226] Koščević 1991, 45.
[227] Bojanovski 2001, 188.
[228] Srejović / Cermanović 2004, 69-70.
[229] Zaninović 2005, 160.
[230] Ibid., 157-166.
[231] Paulys-Wissowa 1894, 2730-2788.
[232] Giunio 2015, 11.

mitološkom kontekstu prikazivana je kao osvetoljubiva, okrutna i ponosna. Njeni atributi bili su jabuka, mak, delfin, golubica, mirta, ruža, labud i vrabac. I u odnosu na njen postanak postojala su različita tumačenja. Prema nekim mitovima, bila je Zeusova i Dionina kćer, dok je prema drugim mitovima rođena iz morske pjene oplođene Uranovim spolnim organom, koji je Kron odsjekao i bacio u more.[233] Udala se za boga Hefesta, koga je intenzivno varala s bogom rata Aresom. Iz ove veze rođeni su Eros (bog ljubavi) i Anteros (bog uzvraćene ljubavi). Afrodita je imala jako mnogo ljubavnika. U njenom krevetu su završili lijepi Adonis,[234] pastir Anhiz, Hermes i Donis.[235] Njen drugi vanbračni sin, kojeg je rodila s Dionisom, bio je Prijap, bog plodnosti.[236] S Argonautom je imala sina Eryka, koji je utemeljio njeno svetište na sjeverozapadu Sicilije.[237] U njenim hramovima često su služile najljepše probrane djevojke. Zabilježeni su i običaji da su na tržnicama robova kupovane lijepe zarobljenice koje su posvećivane Afroditi. Poznat je slučaj atlete Ksenofonta, koji je obećao Afroditi pokloniti stotinu djevojaka ako osvoji olimpijski vijenac. Nakon pobjede, zavjet je ispunio.[238] U predanjima je posebno vežu za Parisa, sina trojanskog kralja Prijama. Afrodita je u konačnici bila i uzrok glasovitog trojanskog rata.[239]

U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine čuva se nekoliko predmeta koji se stavljaju u direktnu vezu s ovom božicom. Tako je primjerak Afrodite zastupljen reljefnim prikazom na disku okruglo-ovalne svjetiljke prema disku trapezasto ili ravno završena nosa s lokaliteta Nikopolje u Epiru (katalog br. 16, Tab. 6, 16).[240] Pored ovoga, u zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine postoje još dva bronzana spomenika posvećena ovoj kultnoj zajednici (katalog br. 15, 17, Tab. 6, 15, 17). Riječ je o malenoj bronzanoj figuri s njenim prikazom. Boginja je u dva slučaja prikazana bez odjeće (katalog br. 15 i 17, Tab. 6, 15 i 17). Štovanje Afrodite može se pratiti na više mjesta u Bosni i Hercegovini. Može se pretpostaviti da su postojala čak i dva hrama posvećena njoj, na lokalitetima Vidoštak kod Stoca i Buturović polju kod Konjica.[241] S lokaliteta Konjević Polje potiču i dva predmeta na kojima se nalazi prikaz Afrodite. Riječ je o srebrenim dijelovima okova neke drvene kutije, na kojima je prikazana zajedno s erotima (katalog br. 19 i 20, Tab. 6, 19 i 20).

Jedan od predmeta s prikazom ove boginje, koji se nalazi u zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, jest i figura Afrodite, izrađena na ploči (katalog br. 18, Tab. 6, 18).

Venera (katalog br. 21-24, Tab. 7, 21-24)

Kao i kod mnogih drugih segmenata svakodnevnog života, religije, trgovine, kulture, nauke, umjetnosti, iz grčkih kolonija u južnoj Italiji kult Afrodite se proširio sve do Rima. Tamo je poistovijećen sa sjeveroitalskom božicom Venerom,[242] pa su ove dvije božice često i ikonografski istovjetno prikazivane.[243] Staroitalska božica Venera bila je boginja proljeća i buđenja prirode.[244] Osnova njenog imena izvodi se iz termina *venia* – "milost" i glagola *venerari*, što znači "dobiti milost poštivanjem božanstva i magijom".[245] Osnovna razlika odnosila se na mitološku tradiciju. Za razliku od grčkih mitova, koji se čak i kod istih bogova nisu uvijek podudarali, odnosno imali su više varijanti, rimski kultovi, uključujući i Veneru, pokazuju ujednačenost. Ocem Venerinim smatran je bog neba Celus. Bila je zaštitnica i Pompeja. Njen kult osobito se razvio za vladavine Cezara i Augusta. Dinastija Julijevaca smatrala se potomcima ove boginje. Osnivač roda Jul bio je sin vođe trojanskih doseljenika u Italiju, Eneja, koji je opet bio unuk Venere, praroditeljice Rimljana.[246] U samom Rimu joj je posvećen vrlo veliki hram poznat pod nazivom *Venus Gentrix*.[247] U starom italskom kalendaru posvećen joj je mjesec april kada cvjetaju biljke. Neki izvori spominju i mjesec maj. Svetkovina u njenu čast,

[233] Budžak 2004, 48-49.
[234] Budžak 2004, 53-54.
[235] Zaninović 2005, 159.
[236] Giunio 2015, 8-10.
[237] Zaninović 2005, 159.
[238] Ibid., 160.
[239] Homer, Ilijada XIV, 29.
[240] Busuladžić 2007, 118, br. 59.
[241] Imamović 1977, 215-216.
[242] Bojanovski 2001, 189.
[243] LIMC 8/1, 1997, 192-233, Lloyd-Morgan 1986, 179-188.
[244] Procesi sinkretizma u mnogobrojnim kultovima su bili iznimno rašireni. Prema nekim tumačenjima, kult Venere, odnosno Afrodite, može se tražiti još u mezopotamskoj i egipatskoj civilizaciji. Colin 2004, 438-442.
[245] Zaninović 2005, 160-161.
[246] Ibid., 160.
[247] Giunio 2015, 12-13.

Veneralia, slavila se 1. aprila i drugi praznik 23. aprila,[248] dok je njen dan bio petak – *dies Veneris*.[249]

U zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalaze se četiri primjerka koji se prema ikonografiji mogu definirati kao Venere. Dva primjerka su bronzane male figurine (katalog br. 21 i 22, Tab. 7, 21 i 22), dok su druga dva mramorna primjerka oštećena (katalog br. 23 i 24, Tab. 7, 23 i 24). Na prostoru Bosne i Hercegovine pronađeno je više prikaza Venere rimskog oblika, koji ima porijeklo u kultu grčke Afrodite. Veći broj posveta ovoj boginji na tlu Dalmacije ostavlja otvorenom mogućnost da se pretpostavi da je postojalo domaće božanstvo sličnih svojstava i na tlu Balkana.[250] Mnogobrojni su prikazi Venere, u obliku skulptura i figurina,[251] i različitih drugih predmeta pronađenih diljem Rimskog carstva.

Eros/Amor (katalog br. 25-38, Tab. 8-11; katalog br. 19 i 20, Tab. 6, 19 i 20)

Prema mitološkoj tradiciji, Eros je utjelovljenje životne snage, dok je prema nešto mlađim tumačenjima bio sin boga rata Aresa i boginje ljepote Afrodite.[252] Drugi mitološki motivi govore o tome da su Erosovi roditelji bili Uran i Geja, ili Zefir i Irida. Sjedinjavao je suprotnosti, siromaštvo i bogatstvo, dobrotu i zlo, mudrost i neznanje, što su bila suprotna svojstva njegovih roditelja. U tom ozračju vremenom su se iskristalizirala dva, pa čak i tri Erosa. Jedan je bio dobri Eros, drugi zli demon i treći zaštitnik prijateljstva i ljubavi između muškaraca.[253] Mlađi Eros bio je simbol svjetovne ljubavi i slijepe zaljubljenosti.[254] Najčešća ikonografija vezana za Erosa bila je prikazivanje nestašnog dječaka s krilima[255] kako drži zlatni luk kojim pogađa u srca ljudi. Erosove strijele nose radost, ljubavne jade, pa čak i smrt.[256]

Erosi se u zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine javljaju na nekoliko vrlo različitih primjera. Jedan od najreprezentativnijih svakako je svjetiljka kratka zaobljena nosa s lokaliteta Klepci kod Čapljine. Na ovom primjerku vidimo razigranog erosa na čijim se leđima vide krila, te Bakhusa s grozdom vinove loze (katalog br. 34, Tab. 10, 34).[257] Pored ovoga primjera, u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine čuva se i bronzana figurina Erosa/Amora, dječaka s krilima (katalog br. 25, Tab. 8, 25). Ovaj primjerak više odgovara mitološkoj priči o gnjevnoj Veneri koja je od svog sina Amora tražila da kazni djevojku Psihu tako što će u njeno srce ugraditi ljubav prema nedostižnom muškarcu.[258] Iz ove priče i potiče jedan od ikonografskih načina prikazivanja, prema kojem se Eros, odnosno Amor, predstavlja s krilima, kako pogađa u ljudska srca.

U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalazi se značajniji broj predmeta koji imaju prikaze Erosa/Amora. Najveći broj predstavljaju keramičke posude sa slikama na kojima su ovi prikazi (katalog br. 26-32, Tab. 8, 26-28, Tab. 9). U nekoliko slučajeva su u pitanju i bronzane figurine. Pored već spominjanog Amora, u muzejskoj se zbirci čuva još jedan bronzani primjerak (katalog br. 33, Tab. 10, 33). Vrlo zanimljiva činjenica odnosi se na reljefe Erosa prikazane i na dvije urne (katalog br. 35 i 36, Tab. 11, 35 i 36). Na konstatiranim objektima mauzoleja u Foči i objektu iz Šipova postoje također prikazi lebdećih erosa (katalog br. 37 i 38, Tab. 11, 37 i 38). Na prostoru Bosne i Hercegovine prikaz Amora postoji i na mozaiku koji se *in situ* nalazi na lokalitetu Ilidža, gdje Amor jaše na morskom lavu, što predstavlja dio scene povorke *thiasosa*.[259] Bronzani primjerci svoju direktnu analogiju imaju u primjercima iz Singidunuma[260] i Viminacijuma.[261] Erosi su kao omiljena bića prikazivani i na drugim predmetima poput gema,[262] ali i na svjetiljkama, metalnim posudama i statuama.[263]

[248] Zaninović 2005, 160.
[249] Bojanovski 2001, 188-189.
[250] Imamović 1977, 155-157.
[251] Grupa autora 1997, 33, sl. 4, 34; Zaninović 2005, 163 i 164; Popović 2012, 60, 78-86; Grupa autora 1980, 19, br. 80 i 81.
[252] Paulys-Wissowa 1907, 484-543.
[253] Zaninović 2005, 161.
[254] Giunio 2015, 7-8.
[255] Zaninović 2005, 161-162, Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, vol. III.
[256] Budžak 2004, 54-55.
[257] Busuladžić 2007, 112, br. 40.
[258] Srejović / Cermanović 2004, 365.
[259] Busuladžić 2008, 41-42.
[260] Grupa autora 1997, 37, sl. 18 i 19.
[261] Grupa autora 1980, 19, br. 77 i 78.
[262] Koščević 2000, 14.
[263] Grupa autora 1979, 95.

Hermes/Merkur (katalog br. 39-41, Tab. 12; katalog br. 1, Tab. 1; katalog br. 27, Tab. 8, 27)

Hermes je bio sin Zeusa i Atlantove kćeri Maje.[264] Bio je najmlađi od dvanaest olimpijskih bogova i zaštitnik lukavstva, sna, pastira, bog prevara, umješnosti i dosjetljivosti.[265] Ovakve osobine stekao je mnogobrojnim lukavstvima koja je činio. Bio je poznat i po mnogobrojnim ljubavnicama koje je imao među boginjama, ali i običnim smrtnicama. Njegove ljubavnice bile su i Persefona, Afrodita, Brimo, a od žena Akakalida, Hersa i Penelopa. Otac je i boga Pana.[266] Zbog ovih razloga često je prikazivan nag, bez odjeće, istaknutih muških karakteristika, često i u društvu Silena.[267] U rimskoj tradiciji grčki Hermes je poistovjećen s Merkurom. Jedna od karakteristika prikazivanja je i pojava kese,[268] što je upravo slučaj s našim primjercima.

U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine čuva se nekoliko figurina ovog božanstva (katalog br. 39-41, Tab. 12) te dvije grčke slikane vaze sa scenama na kojima je prikazan i Hermes (katalog br. 1, Tab. 1; katalog br. 27, Tab. 8, 27). Analogije ovih figurina postoje u Singidunumu.[269]

Prijap (katalog br. 42, Tab. 13)

Od zabilježenih kultova koji se mogu direktno povezati sa seksualnošću i koji se čuvaju u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine na posebnom se mjestu izdvaja bronzani kipić Prijapa (katalog br. 42, Tab. 13). Prijap je bio sin Dioniza i Afrodite ili Adonisa i Afrodite. Kao njegov otac spominju se i Zeus, Adonis, Hermes, a kao majka Hiona, Perkopa i Diona.[270] Bio je bog tjelesne ljubavi i ljubavnika,[271] plodnosti, njiva i stada. Za kult Prijapa veže se i mistična sekta, čije su sljedbenice bile isključivo žene. Za njegovo se ime veže priča o tome kako je ubio magarca koji je njakanjem probudio nimfu Lotidu koju je htio obljubiti. Od tada se Prijapu žrtvovao magarac, koji je bio simbol požude.[272] U čast Prijapu pjevane su pobožne poeme – prijapije, a kipovi i figurice u itifaličkom stanju prikazivani su najčešće u bronzi i kamenu. Kult Prijapa, seoskog božanstva, poštovao se u gradovima Helensponta, a kasnije se širio Grčkom u doba Aleksandra Makedonskog. Bio je poznat po pohotljivom ponašanju i proganjanju boginja i smrtnica.[273] Njegov kult je preko Aleksandrije stigao u Italiju, odakle s osvajanjem Rima, dolazi na prostor rimskih provincija Dalmacije i Panonije.[274] Naš bronzani primjerak ima karakterističan determinirajući element zagrnute odjeće i pokazuje falus u erekciji (katalog br. 40, Tab. 13). Direktne analogije našoj figuri Prijapa možemo naći u Splitu[275] te na lokalitetu Singidunum,[276] a kamene skulpture Prijapa zabilježene su i na lokalitetu Nina.[277]

Apolon (katalog br. 43, 44, 45, Tab. 14; katalog br. 1, Tab. 1; katalog br. 2, Tab. 2, 2)

Za kult boga Apolona vezuju se mnogobrojne mitske priče. Bio je to bog svjetlosti, rođen na otoku Delosu, koji je nakon njegovog rođenja počeo da cvjeta i sija. On je ubio strašnog Pitona koji je proganjao njegovu majku i osnovao delfijsko proročište. Strijela Erosa ga je pogodila, pa se nesretno zaljubio u nimfu Dafne.[278] Služio je i kod svoga mezimca kralja Admeta, radi otkupljenja grijeha. Stalno se nalazi u društvu devet muza i vješto svira na liri.[279] Uvijek se prikazuje nag, lijep, skladnog tijela i izraženih muških proporcija.

Kult boga Apolona bio je razmjerno dobro zastupljen na prostoru današnje Bosne i Hercegovine,[280] ali i u različitim formama i na mnogim drugim lokalitetima.[281] U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalazi se pet predmeta koji prikazuju Apolona. Riječ je o jednoj bronzanoj dobro očuvanoj statueti Apolona (katalog br. 43, Tab. 14, 43), čije se vrlo slične pa-

[264] Paulys-Wissowa 1912, 738-791.
[265] LIMC 5/1, 1990, 285-387.
[266] Srejović / Cermanović 2004, 473-475.
[267] Srejović / Cermanović 2004, 472.
[268] LIMC 6/1, 1992, 500-554, Srejović / Cermanović 2004, 262.
[269] Grupa autora 1997, 40, sl. 29 i 30.
[270] Srejović / Cermanović 2004, 360.
[271] Ibid., 360.
[272] Ibid., 360.
[273] Ibid., 360.
[274] Jovanović 2013, 10.
[275] Jovanović 2013, 16, sl. 25 i 26.
[276] Grupa autora 1997, 38, sl. 22.
[277] Zaninović 2005, 162.
[278] LIMC 2/1, 1984, 183-363.
[279] Budžak 2004, 30-35.
[280] Imamović 1977, 211-214.
[281] Grupa autora 2015, 76 i 117; Srejović / Cermanović 2004, 38-42.

ralele mogu konstatirati u Singidunumu,[282] te još jedna oštećena bronzana figurina (katalog br. 44, Tab. 14, 44). U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalazi se i jedan keramički ulomak s prikazom Apolona (katalog br. 45, Tab. 14, 45) te scena na grčkim slikanim vazama (katalog br. 1, Tab. 1; katalog br. 2, Tab. 2, 2). Prikazi Apolona dosta su česti na antičkim lokalitetima, a kamene i druge izvedenice otkrivene su u Viminacijumu[283] i drugim lokalitetima u Hrvatskoj, Makedoniji i Vojvodini.[284]

Dionis (katalog br. 46 i 47, Tab. 15; katalog br. 7, Tab. 3, 7; katalog br. 60, Tab. 23)

Među predmetima koji se mogu tumačiti u sklopu erotskih prikaza, zastupljenim u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, svakako su i keramička posuda s prikazom Dionisa u centralnom dijelu (katalog br. 46, Tab. 15, 46), kamena glava Dionisa (katalog br. 47, Tab. 15, 47), jedna svjetiljka s prikazom Bakhusa (katalog br. 34, Tab. 10, 34) te grčke slikane vaze sa scenom u kojoj postoji i Dionis (katalog br. 7, Tab. 3, 7; katalog br. 60, Tab. 23).

Dionis ili Bakhus[285] bio je Zeusov mlađi sin.[286] On je imao posebno mjesto u antičkoj religiji i umjetnosti. Ovaj se kult širio kroz dva različita, ali slična procesa. Jedan je vezan za tzv. *interpretatio graeca* i prihvatanje Dionisa, a drugi je *interpretatio romana*, što je značilo prihvatanje Bakhusa. Uz ovaj kulturološki fenomen vezan je i kult Sabazija, koji je bio direktni plod procesa *imitatio orientalis* Dionisa. Pored ovih najpoznatijih imena, Dionis i Bakhus, javlja se i treće ime – Liber.[287] Zajedno s Apolonom, Hermesom i Artemidom spada u drugu, mlađu generaciju bogova. Postoji više različitih predaja o njegovom porijeklu. Dvije najvažnije prave razliku između Dionisa kao sina Zeusa i Persefone te Dionisa kao sina Zeusa i Kadmove kćeri Semele. Dionis je odrastao uz žensko društvo, ovladao je načinima uzgoja vinove loze, pa je bio i bog vina. Njegov odgajatelj je bio i Silen. Bio je i bog vegetacije, a u njegovom kultu značajan segment predstavlja i falos. Njegovi pratioci sileni i satiri prikazivani su u itifaličnom stanju. Za vrijeme njegovih praznika nošen je falos. Dionisov kult je bio znatno rasprostranjen, a predstavljao je orgijastičku kultnu zajednicu. Posebno su mu žene bile privržene. Prikazivan je i kao lijep mladić[288] na mnogobrojnim predmetima grčke i rimske provenijencije.[289] Od VII i VI stoljeća stare ere njegov se kult širi, a oživljen je najvjerovatnije u Trakiji.[290] Njegovi su simboli, između ostalog, bili i grožđe i vino,[291] ali i falus, jedan od kultnih objekata u bahantskim procesijama.[292] Raširenost kulta u antičko doba dokazana je mnogobrojnim nalazima,[293] i to u različitim oblicima spomenika i na različitim mjestima.[294] Među mnogobrojnim primjerima ovog kulta ističu se i pojave maski, kao instrumenta obredno-magijskog karaktera.[295]

Hekata (katalog br. 48, Tab. 16)

O porijeklu i okolnostima rođenja božice Hekate postoje različite mitološke interpretacije. Prema jednoj, Hekata je bila kćer titana Persa i Asterije. Drugi izvori govore da je ona bila kćer Zeusa i Demetre. To je htonsko božanstvo, najvjerovatnije porijeklom iz Karije. Ona je boginja utvara i duhova, demonsko biće povezano s podzemnim svijetom. Hekata je uzrok epilepsije, ludila, ali i zaštitnica cjelokupne magije. S tim u vezi, posebno je bila zadužena za ljubavnu magiju i život žena. Prikazivana je često s tri tijela i šest ruku, ili jednim tijelom i tri glave,[296] kakav je upravo kameni primjerak koji se čuva u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Nika (katalog br. 49-51, Tab. 17; katalog br. 2, T. 2, 2)

U predmete koji asociraju na neki erotski prikaz mogu se uvjetno uvrstiti i tri keramička ulomka grčke vaze (katalog br. 49 i 50, Tab. 17, 49 i 50; katalog br. 2, Tab. 2, 2) te keramički arhitektonski odlomak s reljefnim prikazom (katalog br. 51, Tab. 17, 51), na kojima se vidi boginja Nika.

[282] Grupa autora 1997, 33, sl. 2 i 3.
[283] Grupa autora 1980, 25, br. 164.
[284] Grupa autora 1979, 107-108.
[285] Pilipović 2011.
[286] Hamilton 1962, 54-64.
[287] Pilipović 2011, 9-10.
[288] Srejović / Cermanović 2004, 116-118.
[289] Nemeth-Ehrlich / Kušan- Špalj 2007, 60, sl. 2.
[290] Pilipović 2011, 15-16.
[291] Lindgren 2007, 137-145.
[292] Pilipović 2011, 17.
[293] Zbog praktične neodvojivosti, Dionis se vrlo često poistovjećuje s Bakhusom i Liberom. Popović 2012, 97-104, Pilipović 2011.
[294] Grupa autora 1979, 77-86.
[295] Tasić 2011, 181-194.
[296] Srejović / Cermanović 2000, 449-450.

Nika je oličenje pobjede i stalni pratilac Zeusa i Atene, bespogovorni izvršilac mnogih njihovih naređenja. Ikonografski se prikazuje naga, s krilima i vijencem na glavi.[297] Uz ove osobine vezani su i različiti poslovi koji se odnose na ljubavne odnose koji su vladali na Olimpu.

Hetera i spintria (katalog br. 52 i 74, Tab. 18 i Tab. 26, 74)

U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine postoji i ulomak keramike koji prikazuje heteru – prostitutku, koja stoji i gestikulira rukama. Ova kategorija prostitutki pripadala je vrhu svoje društvene klase. Hetere su prikazivane na različitim predmetima, slikama, posudama, figurinama i sličnim objektima. Mnogobrojni izvori također bilježe njihovo postojanje. Tako je poznata Demostenova izjava: *Imamo hetere za zadovoljstvo, robinje da se pobrinu za naše dnevne potrebe i supruge da odgajaju naše zakonske nasljednike i da budu vjerne zaštitnice naših domaćinstava*.[298] Različite su forme antičkog civilizacijskog kruga u kojima su ostali sačuvani prikazi ovih žena.[299] Koliko je ova kategorija prostitutki bila prisutna u antičkom društvu dovoljno govori i podatak da su među pozorišnim maskama poznati i slučajevi zlatnih maski hetera s mnogo nakita, ili keramička hetera rađena u prirodnoj veličini, koja je imala ulogu grobnog priloga, s ciljem da na drugom svijetu pokojniku pruža ljubavne usluge kakve mu je pružala još za života.[300] O pojavi prostitucije u mlađem rimskom periodu na području današnje Bosne i Hercegovine svjedoči i žeton, *spintria*, za igru ili garderobu u javnim kućama, koji je pronađen na lokalitetu Mogorjela (katalog br. 74). Paralele našem primjerku možemo naći i na drugim prostorima provincije Dalmacije.[301]

Nagi prikazi (katalog br. 53-56, Tab. 19)

U antičkoj zbirci Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine postoji i nekoliko predmeta koje, zbog stepena devastacije, ne možemo sa sigurnošću smjestiti u određeni mitološki ili društveno poznati kontekst. Riječ je o mramornom oštećenom dijelu muške zadnjice i dijela nogu (katalog br. 54, Tab. 19, 54), torzu s torkvesima oko vrata iz Skelana kod Srebrenice (katalog br. 56, Tab. 19, 56), torzu bronzanog nagog mišićavog muškarca koji sjedi ili kleči (katalog br. 55, Tab. 19, 55) te do pasa golom muškarcu, koji izranja iz pupoljka i u ruci drži tojagu (katalog br. 53, Tab. 19, 53). Za posljednji primjerak se može pretpostaviti da je prikaz Herkula.[302] Herkul je bio jedno od najsloženijih polubožanstava, a prikazivan je često s Demetrom i Dionisom.[303]

Goli mladić (katalog br. 57, Tab. 20)

Među grčkom slikanom keramikom koja se čuva u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalazi se i ulomak bijelog lekita, na kojem je prikazan naočit nag mladić. Nažalost, velika fragmentiranost ne ostavlja mogućnost za rekonstrukciju cijele scene.

Učitelj s golim učenikom efebom (katalog br. 58, Tab. 21; katalog br. 26, Tab. 8, 28)

Jedan od prikaza na jednom lekitu iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine jest i scena edukacije, u kojoj učitelj sjedi i poučava nagog mladića. Ovakva scena može se staviti u direktnu korelaciju s grčkim običajem postojanja ljubavnog odnosa između dječaka – mladića i učitelja, koji je u grčkom antičkom društvu u određenim okolnostima bio dopuštan kao društveno prihvatljiv (katalog br. 58, Tab. 21).

Iako bez aluzija na intimne odnose, u muzejskoj se zbirci nalazi i prikaz života dva efeba (katalog br. 28, Tab. 8, 28).

Itifalički muškarac (katalog br. 59-61, Tab. 22)

U grupu grčke slikane keramike iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine spadaju i tri ulomka na kojima su fragmentarno vidljivi likovi muških osoba, koji najvjerovatnije pripadaju itifaličkim muškarcima. Poseban žanr kod antičkih Grka predstavljala je narodna filijačka komedija, čiji su neizostavan dio bili i itifalički muškarci. Nju su njegovali još grčki stanovnici na Siciliji i južnoj Italiji. U kasnijem periodu ju

[297] Srejović / Cermanović 2004, 288.
[298] *Dem. LIX*, 122.
[299] Grupa autora 1979, 171-172.
[300] Rnjak 1979, 31.
[301] Jovanović 2013, 15.
[302] Herkul je utjelovljavao helenski ideal muškosti. Chevalier / Gheerbrant 1983, 189; Paulys-Wissowa 1912, 550-611.
[303] Srejović / Cermanović 2004, 472.

je preuzelo i modificiralo domaće stanovništvo. Dokaz popularnosti ovih pozorišnih komada je i veliki broj pronađenih keramičkih posuda s naslikanim motivima ovih šaljivih predstava. U filijačkim predstavama nastupaju različiti bogovi, heroji, istaknuti pojedinci u groteksnim maskama, unakaženog i ružnog lica. Njihove maske su kombinacija odvratnog i komičnog. Apolon je prikazivan ružan i naboran, Zeus s velikim orlovskim nosom, Hefest namršten sa šiljatim nosom i širokim ustima, Heraklo je prikazan kako juri za suknjama te su mu zbog pohote usta raširena, a oči široke i pune požude.[304] Jedna od njihovih karakterističnih scena su i muškarci s istaknutim falusima. U ovom slučaju, naši fragmenti najvjerovatnije pripadaju kabiričkim posudama iz Tebe.

Otmica djevojke (katalog br. 62, Tab. 23)

U ljubavnu scenu može se uvrstiti i prikaz otmice djevojke. Ovakav način društvenih i emotivnih odnosa bio je u izvjesnoj mjeri zastupljen u grčkom društvu, što je najzornije zabilježeno upravo u čuvenom djelu Ilijade i razlogu početka čuvenog trojanskog rata. Refleksija na ovu temu je i scena na grčkoj keramici, koja pripada antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Privjesci – amuleti – bulle, kapsule (katalog br. 63-68, Tab. 24)

Posebnoj kategoriji predmeta iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine koji se mogu staviti u ovaj društveni kontekst pripada nekoliko privjesaka – amuleta. Amuleti pripadaju širokom spektru predmeta kojima se pripisuje natprirodna moć zaštite od zla. Kratki valjkasti primjerci kapsula poznati su još iz Kerča, a definirani su kao proizvod rimskog zlatarstva iz II stoljeća. Slični komadi javljaju se i na području Crnog mora već od III stoljeća stare ere.[305] Nošeni su tokom cijelog rimskog perioda.[306] Izrađivani su od različitih materijala, poput zlata, srebra, bronze i bakra,[307] u mnogobrojnim oblicima, poput stiliziranih zoomorfnih, antropomorfnih, ali i simboličkih oblika. Nošeni su samostalno ili umetnuti u ogrlice i druge vrste nakita. Amulete je vrlo teško razlikovati od različitih privjesaka. Jedan od glavnih pretpostavljenih determinirajućih elemenata koji klasificiraju ove predmete jest neouobičajnost oblika.[308] Privjesci koji su oblikom više bili namijenjeni za neku funkciju nego za ukras smatraju se amuletom. Primarno su služili da se u njima drži magični zapis.[309] Postoje različita tumačenja načina korištenja ovih sitnih predmeta. Prema jednom tumačenju, u ovim su kapsulama čuvane "čarobne" ljubavne tekućine. S obzirom na izgled koji ukazuje na nemogućnost čuvanja tečnosti, postoji logično objašnjenje da je riječ o kapsulama za zaštitu pečata otisnutog u vosku.[310] Drugi autori predlažu također vrlo razumno rješenje da su ove kapsule služile za pohranu ljubavnih amuleta u čvrstom stanju, papirića s magičnom formulom i slično.[311] Naši primjerci upravo pretpostavljaju ovakav vid korištenja, umetanjem papirića s magičnim formulama. Olučasta tijela kod tri primjerka (katalog br. 64-66, Tab. 24, 64-66) te posebno primjerak koji posjeduje i pomični ravni zatvarač na jednoj strani te halke za vješanje na obje strane radi horizontalnog nošenja (katalog br. 64, Tab. 24, sl. 64), ukazuju na najlogičnije objašnjenje da je riječ o amuletima, odnosno bulama – kapsulama.

Ovakvi predmeti su služili i kao vrsta hamajlije za čuvanje djece od zlih sila. Djevojčice su nosile ove privjeske – bulle sve do dana vjenčanja, a dječaci do dana kada se održavala ceremonija koja je označavala njihovu zrelost.[312]

Naši primjerci u izvjesnom broju pronađeni su na području Vitine i Ljubuškog, gdje je proces kolonizacije bio najintenzivniji na prostoru današnje Bosne i Hercegovine (katalog br. 64, 65 i 66, Tab. 24, 64, 65 i 66).[313]

Među predmetima ove vrste posebno se ističe zlatni primjerak s lokaliteta Konjević Polja u istočnoj Bosni (katalog br. 67, Tab. 24, 67). U ovom smislu može se pretpostaviti i korištenje ovih bulla – kapsula u intimnom životu doseljenih ili romaniziranih stanovnika okolnih rimskih naselja, vila te vojnih logora. Analogije našim primjercima rađene od zlata možemo konstatirati

[304] Rnjak 1979, 29.
[305] Koščević 1991, 46.
[306] Popović 2002, 47.
[307] Koščević 1991, 47.
[308] Srejović 1997, 46.
[309] Koščević 1991, 46.
[310] Ogden 2002, 261-299.
[311] Giunio 2015, 42.
[312] Brucia / Dougherty 2007, 12.
[313] Ferjančić 2002, 107-114.

na području antičkog Zadra,[314] a čitav ih je niz različitih oblika pronađen na lokalitetima Regensberga, Intercise, Sagvara, Isnya i Osijeka.[315]

U kategoriju privjesaka spada i primjerak od staklene paste na kojem su prikazane dvije osobe, jedna naspram drugoj (katalog br. 68, Tab. 24, 68). Ovaj primjerak privjeska posjeduje sličan sadržaj kao i ovdje prezentirani prstenovi. Direktne analogije pronađene su na lokalitetima Burnuma i Iadera.[316]

Selena i Helios (katalog br. 69, Tab. 25, 69)

Među predmetima vezanim za grčku mitologiju u kojoj se spominju i emotivni odnosi samih božanstava, u zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalazi se jedan prsten koji prikazuje dvije osobe jednu nasuprot druge, a po svemu sudeći riječ je o Seleni i Heliosu. Selena je boginja Mjeseca, kćer titana Hiperiona i titanke Teje. Prema drugim predajama, njena majka je bila Eurifaesa ili Basileja, a otac je bio titan Palant ili Helije. Kada bi okupala svoje prelijepo tijelo u Okeanu, ona bi se obučena u sjajne haljine vozila u kočijama nebeskim svodom. Selenu je volio Pan. Bila je u ljubavnim odnosima i s lijepim Endimonom, a neke predaje govore i da je bila ljubavnica boga Helija. U narodnom vjerovanju ona je povezivana s plodnošću ljudi i životinja, ali i s magijom i bolestima, na prvom mjestu epilepsijom.[317]

Prstenovi (katalog br. 69, 70, 71 i 72, Tab. 25, 69, 70, 71 i 72)

Prsten, kao kolut kojim se ukrašavaju prsti na ruci, predstavljao je dio nakita još u starim istočnomediteranskim civilizacijama. U grčkoj i helenističkoj kulturi izrađivan je u različitim oblicima i bojama, kao i materijalima. Zabilježene su i različite tehnike izrade ovog ukrasnog elementa.[318]

U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalaze se i četiri prstena koja se mogu klasificirati u vjenčane ili bračne prstenove. Na ovim prstenovima sučeljene su dvije glave, muškarca i žene, rukovanje muškarca i žene i oktogonalni prsten s natpisom.

Prstenovi s ovakvim prikazima ili prikazima koji simboliziraju sklopljene dvije ruke (muškarca i žene) često su nosile zaručnice. Zaručnica je bila dužna da nosi prsten na prstu lijeve ruke do malog prsta. Ova tradicija se zadržala i do danas, a taj se prst zove prstenjak. Prstenovi su najčešće bili od željeza, ali i od drugih materijala, poput pozlaćenog željeza, srebra ili čistog zlata. Željezni prsten je poklanjan zaručnici kao simbol trajnog ugovora te je bio javni znak da je žena "zauzeta". Zaručnički prstenovi nazivani su *concordia*, a prsten sklada nazivan je *fede*.[319] Kasnije je postojala jasna distinkcija između zaručničkih prstenova (*anulus pronobus*) i vjenčanog prstena (*cingulum*, *vinculum*).[320] Vrlo slične predstave od privjesaka se čuvaju u Republici Hrvatskoj.[321]

Minotaur (katalog br. 73, Tab. 26, 73)

U stalnom antičkom postavu Zemaljskog muzeja Bosne i Hecegovine nalazi se i jedan ulomak mozaika s područja Stoca u Hercegovini. Na mozaiku je prikazana legenda o Minotauru. Ova dobro poznata priča u sebi sadrži i erotski naboj, jer se u čuvenim Ovidijevim *Metamorfozama* govori o Dedalu, koji poklanja Pasifaji bronzanu kravu, koja joj omogućava da zadovolji svoju natprirodnu strast prema biku.[322] Ova priča u sebi ima elemente zoofilije. Naime, pošto nije prinio obećanu žrtvu, Posejdon je u srcu Minojeve supruge rasplamsao ljubav prema biku, koji je trebao biti žrtvovana životinja. Obuzeta ovom neprirodnom strašću, Pasifaja je pratila goveda, hranila prelijepog bika te sa zavišću gledala na krave, ubijajući svaku kojoj se bik ljubimac približio. Prema drugoj verziji, Dedal je napravio drvenu kravu, pokrivši je govedom kožom. U ovu se napravu uvukla Minojeva supruga. Naprava je toliko bila slična pravoj kravi da joj je bik odmah pristupio i oplodio Pasifaju. Tako je ona postala majka Minotaura, hibridnog bića.[323]

[314] Giunio 2015, 68-69.
[315] Koščević 1991, 46.
[316] Giunio 2015, 66, br. 27-31.
[317] Srejović / Cermanović 2000, 378.
[318] Popović 2002, 44.
[319] Giunio 2015, 16-17.
[320] Ivčević 2002, 279.
[321] Giunio 2015, 66.
[322] Grant 1967, 250.
[323] Srejović / Cermanović 2000, 322-323.

Zaključak

Koliko su grčke i rimske tradicije ostale aktuelne, govori i podatak da su neki pojmovi i termini ostali prisutni u medicini do danas u opisivanju pojedinih stanja vezanih za seksualnost. Tako se pored izraza *lezbejstvo*,[324] *homoseksualizam*,[325] *pedofilija*,[326] *zoofilija*,[327] u medicini i danas upotrebljavaju nazivi *satirijaza*[328] za naglašeni i trajno izraženi spolni nagon muškarca, *afrodijazom*[329] za izraženi nagon žene. Pojam *nimfomanija*[330] predstavlja nezasitost seksualne požude kod žena, dok je *prijapizam*[331] stanje nevoljne, bolne i dugotrajne erekcije.[332]

Analizom pronađenih arheoloških predmeta, freski, mozaika, privjesaka, kultnih predmeta grčko-rimske mitologije, može se doći do pogrešne ocjene da je njihovo društvo imalo naglašeno promiskuitetan karakter. Već iz analize skromnog broja predmeta koji se mogu povezati s ovom tematikom, a tiču se domaćeg prostora, vidljivo je da ovaj segment ipak u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije nije bio masovnije prisutan. Za razliku od nekih drugih prostora, gdje su eksplicitne pornografske scene prikazivane na svjetiljkama, na prostoru današnje Bosne i Hercegovine nije pronađen nijedan autohtoni primjerak prikaza spolnog odnosa,[333] izuzev jednog primjerka erosa na disku svjetiljke iz Hercegovine.[334] Svi primjeri koji se definiraju u ovaj širi društveni kontekst, a pronađeni su na prostoru Bosne i Hercegovine, pripadaju različitim kultovima, poput Afrodite, Venere, Erosa i slično, ali ne i direktnih scena spolnih odnosa, kakav je bio slučaj s velikim urbanim centrima i mjestima naglašenog hedonističkog života. Iz ovih činjenica može se zaključiti da je područje unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije ipak bio prostor teškog življenja, eksploatacije rudnih bogatstava, regrutacije domaćih mladića u rimsku vojsku, ratnih dešavanja, ofanzivnih i defanzivnih operacija, svakodnevne borbe za puko preživljavanje, te je bilo kakav egzibicionizam, pa i neuobičajena seksualna aktivnost, bio prava rijetkost i više izuzetak nego redovna pojava. Od ove konstatacije odudara postojanje figurine Prijapa (katalog br. 42, Tab. 13), koji je pronađen na tlu današnje Bosne i Hercegovine, tačnije na lokalitetu velikog rudarsko-administrativnog urbanog centra Japra – Majdanište,[335] te *spintrie* iz javne kuće pronađene na Mogorjelu (katalog br. 74, Tab. 26, 74). Mora se naglasiti da su ovi eksplicitniji prikazi u prvom slučaju u službi plodnosti i prizivanja pozitivnih sila, dok je u drugoj situaciji *spintria* u funkciji zadovoljenja požude.

Suprotno od navedenog, u zbirci koja je bila predmet obrade u ovom radu postoje četiri predmeta koja direktno prikazuju spolni čin ili spolni organ, ali ne pripadaju prostoru Bosne i Hercegovine, nego su u antičku zbirku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, dospjeli kao rezultat kolekcionarskih aktivnosti s područja Grčke i Albanije. Riječ je o bronzanim falusima koji su pronađeni na području Albanije i Narone u Hrvatskoj (katalog br. 13 i 14, Tab. 5) te posudama koje pripadaju grčkom vaznom slikarstvu. Na jednom primjerku se vidi drsko ponašanje silena koji napastvuju žene, ili čak neposredno izvršavaju spolni akt (katalog br. 4, Tab. 2, 4a i 4b). Drugi predmet se odnosi na grčku slikanu posudu s prikazom nagog Silena (katalog br. 1, Tab. 1).

Na kraju se ipak može s velikom sigurnošću konstatirati da je u svim drevnim civilizacijama, pa tako i u antičkoj, osnovni društveni poredak bio baziran na porodičnom životu, koji je podrazumijevao zdrave socijalne odnose između ljudi, prvenstveno članova jedne porodice. Kada su Rimljani osvojili prostor antičke Grčke, val grčkih utjecaja u svim sferama života dospio je i do rimskog društva, mijenjajući postupno pojedine segmente u običajnoj praksi.

[324] Termin se veže za pjesnikinju Sapfo, koja je na otoku Lezbosu oformila školu za djevojčice. Leksikon antičkih autora 1996, 520.
[325] Termin potiče od grčke riječi *homoios* – "jednak, isti". Ballarin 1968, 35-36.
[326] Termin potiče od grčke riječi *pais*, *paidos* – "dječak" i *fileo* – "volim". Ballarin 1968, 81.
[327] Termin potiče od grčke riječi *zoon* – "životinja" i *fileo* – "volim", a predstavlja spolnu naklonost prema životinjama. Anić / Klaić / Domović 1998, 1498.
[328] Termin potiče od imena Satira koji su bili divlji i pohotni demoni šuma. Srejović / Cermanović 2004, 377; Paulys-Wissowa 1852, 1185-1189, 1921, 224-234.
[329] Termin potiče od imena boginje Afrodite, zaštitnice plodnosti, ljubavi, erotskih osjetila. Srejović / Cermanović 2004, 69-70; Paulys-Wissowa 1894, 2730-2788.
[330] Termin je grčkog porijekla *nymphe* – "djevojka", *mania* – "ludilo". Đokić 1981, 239.
[331] Termin potiče od imena boga Prijapa, koji je bio uvijek prikazivan u erekciji. Srejović / Cermanović 2004, 360.
[332] Ballarin 1968, 88.
[333] Busuladžić 2007.
[334] Ibid., 112, br. 40.
[335] Basler 1977, 121-216.

Summary

Objects and images of an erotic nature in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina

Introduction

As a result of the many archaeological investigations conducted in Bosnia and Herzegovina, and of the activities of collectors, the National Museum of Bosnia and Herzegovina's Antiquities Collection of the Archaeology Department includes objects with scenes of an erotic nature. These include pendants, pots and sculptures, as well as urns and architectural fragments with such elements.

Ancient Greece and the world of sexuality

When discussing the various forms of intimate human life, it is important to note the significant distinction between the legal, moral, religious, social and emotional concept of terms then and now, such as *homosexuality*, *lesbianism*, *marriage*, *paedophilia*, *bisexuality*, *heterosexuality* and so forth. Attitudes towards all these phenomena have changed over time; in some cases, there has been a shift from outright condemnation or of ignoring their existence, towards open, socially acceptable behaviour.[336]

Along with textual sources, many material remains, such as Greek vase paintings, display a wide range of complex sexual and emotional relations present among the ancient Greeks.[337] Vases abound with scenes of raw sex, believed to have taken place at the end of symposia. From our modern perspective, and in the absence of reliable textual sources, it is hard to determine whether, and to what extent, these images reflected fantasy or reality.[338] The kinds of relations depicted may be summed up as paedophilia, homosexuality, prostitution, orgies, but, most frequently exemplary married life. This aspect of life was directly associated with myth and religion, as well as with the legal system, which defined the customs associated with private life. A study of Greek mythology reveals that the Greek gods and goddesses themselves were not immune to sexual relations. Surviving sources such as Homer's *Iliad* and *Odyssey*, and Hesiod's *Theogony*, describe their private lives in detail. [339] A whole range of tales relate the love affairs of the various gods and goddesses, their children born in or out of wedlock, their lovers and mistresses,[340] and the character traits of the protagonists. The goddess Hera, for instance, is often depicted as hysterical, on account of her husband's adultery.[341] The criteria of social relations were very different then from today. It was not seen as abnormal to depict certain kinds of paedophilia, and Eros was the protector of love between men and boys.

Paedophilia

From the 6th to the 4th century BCE, indeed, the notion of "Greek love" related only to relationships between men and boys. In such relationships, a mature man was a "tutor," passing on to his young lover, a boy, his knowledge and experience of sexuality, and of moral and ethical values, courage in war and friendship. In ancient Greece, particularly in Athens, paedophilia was the equivalent of pedagogy, accepted among certain aristocratic circles. Its fundamental aim was to raise "good, honest, educated, handsome" boys as honourable Greek citizens. Sophocles, Pindar and Aeschylus are known to have been in favour of such relations between tutors and adolescents (ephebes), [342] who could be boys aged from 12 to 17. These legally acceptable relationships were to be condemned if they continued once the boy had begun to grow a beard. However, many of the thinkers, poets and philosophers of the day regarded this phenomenon as unacceptable. Prominent among them was Aristophanes, who condemned both paedophilia and homosexuality.[343]

Homosexuality

In the oldest known civilizations, such as those of the Hittites[344] and of Mesopotamia, same-sex relations were tolerated by society. In some, such as ancient

[336] Giunio 2105, 37.
[337] Mercadé 1968.
[338] Various authors 2007, 217.
[339] Jovanović 2013, 3.
[340] Srejović / Cermanović 2000, 29, 69-70, 116-119, 145-146, 355-357, 360, 458-460 and 473.
[341] Roberts 1994, 24-25.
[342] One of the painted vases in the antiquities collection of the National Museum of Herzegovina bears a scene of a naked ephebe with his tutor (cat. no. 56, T. 21), and an ephebe in erotic company (cat. no. 28, T. 8, 28).
[343] Jovanović 2013, 4.
[344] On the Hittites, see Zamarovsky 1965.

Egypt, attitudes towards private life as a whole were associated with fertility. The ancient Egyptians knew that homosexuality existed, but it was not socially acceptable.[345]

Following the liberation of the Jews from the Babylonian exile, Jewish religious law concerning the legal and administrative organization of marriage began to impose official sanctions on all forms of sexual activity other than heterosexuality. These principles were later introduced to the Christian tradition by the apostle Paul,[346] and are based on both the Old and the New Testaments.[347]

As with paedophilia, so too with homosexuality,[348] there were differing views in antiquity.[349] Some approved of same-sex relations, but others were openly opposed to them. Prominent among the latter were Plato and his famous pupil Aristotle, both of whom regarded homosexuality as unnatural, the result of a lack of self-control and excessive "delicacy." Surviving textual sources reveal that love between men was usually regarded as platonic, without physical contact. The fact that Greek vases seldom if ever depicted scenes of male anal sex also supports this view.[350] Anal sex was regarded as dirty, improper and repugnant, acceptable only between a man and a woman or with a male prostitute.[351] Heterosexuality was seen as a more worthy and important form of sexual activity from the social, moral and religious point of view.[352]

As for female homosexuality, it probably existed, but was not seen as particularly interesting, and features relatively rarely in Greek textual sources and paintings. The poetess Sappho, who founded a school of dance and poetry on the island of Lesbos, is a notable instance of this form of sexuality.[353] The name of the island gave rise to the term lesbianism.[354] Same-sex relations among the female population of the island of Lesbos may be explained by the presence of woman in an isolated environment, with no contact with the outside world. Similar social circumstances and the absence of access to female society led to the tolerance of homosexuality in Spartan society, where men spent long periods in the army.[355]

As in Greek society, so in ancient Rome, female homosexuality was either ignored or tolerated as an incidental and insignificant form of sexual relations,[356] concerning which there is only incidental information. Unlike ancient Greece, however, the Romans imposed a strict ban on homosexuality in the military. Cases are known of violations being punished by death.[357] The law of that time known as *Lex Scantinia* set out the proscribed forms of same-sex physical contact, which were prohibited in principle, but the ban did not apply to such relations with slaves when the master took the active role, even without the slave's consent. Legal sanctions were eased with the passage of time, and it is known that as early as circa 200 BCE there was a quarter in Roman where people inclined to this kind of pleasure would gather. Ports, with their sailor population, and Roman baths, were places where same-sex partners could be found. Same-sex marriages, even, have been recorded, though they were extremely rare. One of the first known cases of same-sex marriage is that of the emperor Nero, who arranged marriages with other men more than once. There were no legal obstacles to this, since marriage was defined as a private agreement between two free parties.[358] Another prominent ruler who encouraged same-sex relations by his own example was the emperor Hadrian, who had a Greek lover, Antinous, whom he deified after the young man's death and for whom he built temples.[359] There are many surviving Roman textual sources that strongly condemn this kind of love.[360] On the other hand, there are a handful of examples of same-sex relations, most of which were found among the upper class, and its most eccentric circles at that. Analysis of surviving lewd graffiti found in Pompeii, however, suggest that heterosexual relations were much more common.[361] Throughout Roman antiquity it was stressed that homosexuality reached Rome under Greek influence,[362] and that it was primarily a Greek custom.[363]

Though the sources are much sparser, studies have also revealed the existence of zoophilia. This deviation was of cult significance in ancient Greek. Greek vases depict sileni and satyrs, and Roman lamps bear

[345] Graves-Brown 2010, 99-100.
[346] Košiček 1963, 103-104.
[347] De Kruijf / Vollebregt 1972.
[348] Rojben 1971, 139. The term "homosexuality" denotes a strong physical and emotional interest in persons of the same sex.
[349] Surviving Roman literature provides a wealth of information on this phenomenon: Richlin 1992, 220.
[350] This is true only of the sexual act itself; scenes that could be interpreted as homosexual are common among the ancient Greeks. Giunio 2015, 37.
[351] Jovanović 2013, 4-5.
[352] Košiček 1963, 98.
[353] Her name is also associated with the tragic story of her unrequited love for a man, which led to her committing suicide. She was married, and had a child. *Leksikon antičkih autora* 1996, 520; Jovanović 2013, 6.
[354] Jovanović 2013, 5-6.
[355] Jovanović 2013, 11.
[356] Giunio 2015, 39-40, Jovanović 2013, 11.
[357] Jovanović 2013, 11.
[358] Giunio 2015, 38.
[359] Ibid., 39.
[360] *Quint. II, 2*, 14-15.
[361] Laurence 2010, 79-80.
[362] Various authors 2013, 77.
[363] *Corn. Nep*. pr. 4-8; *Cic. Tusc*. V, 58; *Cic. Tusc*. IV, 70; *Cic. Rep*. IV, 3.

scenes of relations between women and asses. Associated with the latter is the Golden Ass, a tale of the adventures of Lucius, who while travelling through Thessaly was accidentally turned into an ass. Despite this, a young woman falls for him.[364] Then there is the legend of Pasiphaë, wife of King Minos of Crete, who was in love with a bull.[365]

Prostitution in ancient Greece and Rome

The ancient Greeks made a clear distinction between male and female prostitution.[366] Unlike the latter, male prostitution was severely condemned in Athenian society; if it occurred at all, it was only covertly, never publicly, unlike female prostitution. In later Athens, there were brothels with male prostitutes, who were deprived of all their rights as citizens. Foreigners could practise prostitution without hindrance, and could even keep brothels, subject to paying a tax. This was because foreigners were regarded as second-class citizens.[367]

Attitudes towards female prostitution were very different. It was widely present in ancient Greece, as evidenced by many images and literary works. Unlike male prostitutes, female sex workers were not punished, and the women who practised this trade were organized in a variety of ways. Sources refer to several categories of prostitute. Prominent among them were the sacred prostitutes of the temple of Aphrodite, where they served visitors to the temple and collected funds for humanitarian purposes.[368] It was fairly common for volunteers to perform this service for a limited period, in what was regarded as a kind of missionary activity. Having completed their term, they returned to their families and husbands, their reputation enhanced.[369] Strabo and Herodotus both refer to this phenomenon.[370]

There were also elegant courtesans, dedicated concubines, and cheap prostitutes. The task of all these women was to entertain men outside marriage. Courtesans of great beauty were often also highly educated. Being obliged to pay high taxes, they were forced to service many men. Courtesans included skilled musicians and dancers, their performances enhancing the moments spent with them. The lowest category consisted of cheap prostitutes serving lower-class men.[371] It was not uncommon for upper-class prostitutes to enjoy a notable social life in Greek society, in contrast to married women, mothers, sisters and daughters, who were largely kept out of sight. These high-ranking prostitutes often gathered around them statesmen, scholars, thinkers, artists and men of letters. In the golden age of Pericles, it is recorded, Pericles himself married one of these ladies, known as Aspasia.[372] The Greeks also introduced the gathering known as a symposium, at which men would converse, eat, drink, dance and enjoy themselves in the present of prostitutes.[373] Respectable wives, mothers and daughters were absent from these symposia, which were often held in private houses, and were charged with eroticism and raw sexual indulgence. Xenophon's *Symposium* is one textual source that gives a detailed description of a symposium.[374] Almost invariably hosted by wealthier citizens, the guests at these gatherings would recline on couches, give libations in honour of the gods, discuss philosophy, and finally take part in the sex games. Symposia were held in the men's quarters, known as the *andron*, where the wealthy host offered his guests expensive food and drink, wine and *hetaerae* (high-class prostitutes). Groups of friends often collaborated in various political and judicial affairs, constituting in effect political interest groups.[375] Accounts survive of the most expensive and elegant courtesan, a lady named Laida whose breasts were famous throughout Hellas, and who charged an exceptionally high price for her services.[376]

Concubinage was defined separately as a form of extra-marital relationship. A concubine lived with a man to whom she was not legally married, but enjoyed almost the same rights as a married woman.[377] The tradition persisted, and direct parallels are found in ancient Rome.[378]

In ancient Rome, too, prostitution was legal, with a defined status.[379] It was widespread, as evidenced by the festival known as Lupercalia.[380] Having sex with a prostitute was not regarded as adultery; only sex with a married woman or widow was regarded as a sin. Such relationships, if they resulted in the birth

[364] Jovanović 2013, 10.
[365] Srejović / Cermanović 2000, 322-323.
[366] The basic definition of prostitution is the practice or occupation of engaging in sexual activity for payment. Ballarin 1968, 90.
[367] Jovanović 2013, 5.
[368] Ibid.
[369] Rojben 1971, 211.
[370] There are divergent views on the question of sacred prostitution. Obradović 2010, 252-257.
[371] Jovanović 2013, 5.
[372] Palić 1966, 240-241.
[373] One Greek vase bears a faithful rendering of the moments spent in such a gathering. Various authors 2007, 212 and 217.
[374] Ibid., 216.
[375] Ibid., 213 and 218.
[376] B. Kirigin 2007, 126.
[377] Jovanović 2013, 5.
[378] Sanader 2002, 89-95.
[379] Edwards 1997, 5-111.
[380] Palić 1966, 242.

of a child, almost always gave rise to legal difficulties when determining the heir, regardless of the evident facts.[381] Even people from the highest echelons of society could make use of the services of prostitutes, provided they were seen to do so in moderation.[382] Some sources relate that some slaves in the dressing rooms of Roman baths also worked as prostitutes. Images on the tokens known as *spintriae*, used in games and in the cloakrooms of public baths, attest to this.[383] The practices of prostitutes are also evident in the wall paintings of erotic scenes in brothels, where most of the prostitutes were Greek slaves; this is known because the walls also bore graffiti[384] with their names. The rooms were often small, stuffy, dirty, and lacking even basic privacy, with not even a curtain over the entrance.[385] Notices describing the kinds of services offered by each prostitute, with a price list and whether she was busy or free, were placed by the entrance to their rooms.[386] The prostitutes lay on stone beds, and their services were relatively cheap – for the cost of one sexual act, one could buy two to eight glasses of wine,[387] and in fact these services were proverbially extremely cheap.[388]

Roman law recognized several categories of prostitute. Some were free, self-employed women, others were managed by a pimp or even by their own mother. Administratively speaking, there were both registered and unregistered prostitutes. Those who were free by birth were classed as *infames* and deprived of the legal protections according to other Roman citizens.[389]

Women turned to prostitution for many reasons. In addition to slaves, who could quite legally be forced into prostitution, being regarded solely as chattels, some women opted for this way of life for existential reasons. In some cases, slave owners would include a specific clause in a deed of sale to protect them from being forced into prostitution by their new owner.[390]

In civilian life, Romans could have same-sex relations with slaves[391] and male prostitutes.[392] These relations were tolerated, but not publicly approved of.[393] In some circumstances, the Romans even regarded prostitution as beneficial. For instance, a bride was expected to be young, virginal and inexperienced; but the man was expected to be older and experienced. To gain that experience, he had to have the opportunity to engage in sex, for which not only his own female slaves and their friends and relatives, but also prostitutes were readily available, particularly hetaerae and courtesans, who were seen as more refined and expensive purveyors of love.[394] These last categories were specially trained not only to provide their primary services but also to act, recite, sing, play musical instruments and dance, all of which were regarded as an essential part of the prostitute's job.[395]

One feature of the system of control, and of the prostitutes themselves, was the protection of their health and the prevention of unwanted pregnancies. The experience gained over a long period was passed on from one to another, including a wide range of contraceptive means,[396] based on natural methods and the use of natural remedies. Particular attention was paid to the women's fertile period, and on finding physical ways to prevent conception.[397] Sources provide evidence of the widespread use of contraception in Roman Egypt. Texts by physicians of antiquity refer to substances to be applied vaginally, such as cedar resin, vinegar or olive oil, prior to sex, as well as to various potions and to the wearing of magic amulets. To the ancients, contraception was the woman's responsibility.[398] Methods of abortion were also known to medicine, as a last resort, and maladies such as syphilis, gonorrhoea and other venereal diseases were a matter of concern.[399]

There was extensive legislation attempting in various ways to regulate this field. The Augustan laws on sexuality were particularly notable, dealing with prostitution but also with married life. Other rulers, such as Caligula and Alexander Severus, also addressed this problem by enacting laws. These all dealt primarily with ways of collecting various taxes, almost entirely ignoring the moral aspect.[400] Even if it was present in the shape of various restrictions, ways were found to disavow, relativize or ignore it.[401]

Textual sources and archaeological evidence reveal that prostitution was carried out in a variety of places: the street, where prostitutes displayed themselves

[381] Fantham 2011, 115-143.
[382] Giunio 2015, 27.
[383] Buljević 2008, 201-221.
[384] Richlin 1992, 81.
[385] Giunio 2015, 31-36.
[386] Ibid., 35-36.
[387] Jovanović 2013, 9.
[388] Stumpp 1998, 214-229.
[389] Giunio 2015, 27-28.
[390] McGinn 1998, 171 and 293.
[391] Evidence of the widespread presence of slaves is revealed by the fact that up to 35% of the total population of Italy was of slave origin. Busuladžić 2014, 126.
[392] Analysis of textual sources and archaeological finds reveals far more about female than male prostitution, given the patriarchal social system as well as the greater contribution by men (writers, politicians, rulers, aristocrats, thinkers and so on) to surviving sources.
[393] Jovanović 2013, 11.
[394] Sanader 2002, 93.
[395] Giunio 2015, 29.
[396] Knibiehler 2004, 56-57.
[397] Giunio 2015, 29.
[398] Pelcer 2007, 177-186.
[399] Novak 2008, 107.
[400] Giunio 2015, 30-31.
[401] Knapp 2013, 239.

naked to the gaze of potential customers; brothels;[402] premises renting out rooms;[403] and inns and public baths where the services of prostitutes were provided.[404] In ancient Rome, as in other cities, there were no red light districts; rather, brothels and other premises providing these facilities were located at random in various parts of town without regard to the social status of the quarter in question.[405] The ruins have been uncovered of about thirty-five buildings in Pompeii that were probably brothels, judging from the frescoes with explicit erotic scenes,[406] as well as the layout of the rooms.[407] In Rome, the greatest concentration of brothels was between the Esquiline and Caelian Hills, where there were a market, taverns, shops and barracks.[408]

The constant presence of this social phenomenon is also attested by the fact that not even the sacred texts were immune. There are several dozen places in the Scriptures where terms implying prostitution can be found. The ancient Jews condemned the presence of immoral women, but the emphasis was on regulation directed against Jewish women involved in the sex trade. The presence of foreign prostitutes was tolerated.[409]

The institution of marriage in ancient society

Erotic images of marriage are extremely rare or non-existent in Greek works. Marriage was regarded primarily as the means of perpetuating one's line, and had nothing to do with pleasure. As a result, all sexual scenes of orgies, coitus, naked men and women, and sex aids depicted prostitutes, not lawfully married women.[410]

As in other ancient societies, so too in ancient Greece it was a wife's duty to bear children and to take care of the house and the family. The man, on the other hand, was socially active in his *polis*, and thus enjoyed great sexual freedom.

Romans continued to uphold the basic social norms associated with the institution of marriage. In the Roman legal order, marriage was the mainstay of society.[411] The family was based on monogamous marriage, which was a lifelong union of a man and a woman, under the domination of the man. [412] The marriage was intended to be permanent – this intention was known *affectio maritalis*. Sexual intercourse was not a requirement for a Roman marriage to be valid.[413] Notwithstanding this theoretical rule, in practice the relationships between a man and a woman were defined in a variety of organizational forms. There are numerous ancient legal texts governing matrimony: in addition to the Laws of the Twelve Tables,[414] marriage was governed by many other legal codes, such as the *Lex Canuelia*,[415] *Lex Voconia*, *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, *Lex Aelia Sentia* and more.[416] One ruler who made a deep mark on legislation and the definition of complex interpersonal relations, marriage, lovers and mistresses, slaves, the master-slave relationship, and deviant sexual relations, was Augustus.[417] His *Lex de ordinidus maritandis* was an attempt to introduce some degree of order into these matters. The law prescribed the order and manner of entering into marriage, as well as the means of divorce,[418] and the circumstances surrounding it.[419] The legacy of his laws was later incorporated into the legal codes of Constantine,[420] Justinian[421] and Theodosius,[422] and was still present in the form of mediaeval codices. In Rome, marriage was a contractual relationship based on mutual interest. A distinctive feature of such marriage was the absence of any rights and obligations.[423] The authority of the man was of key importance. A successful marriage was one in which family, political and economic needs were satisfied. The notion of love, affection or other such emotions was reserved for extra-marital relationships. Being in love was regarded as a weakness, leading to a loss of rationality. Public expressions of affection, even a kiss on the cheek, were regarded as socially unacceptable. Marriage was merely a form of loyalty and a means of ensuring children who would preserve the identity of future generations. The supreme importance of this is attested by many works of literature referring to barren wives are being divorced to enable the husband to marry again

[402] Giunio 2015, 31.
[403] Knapp 2013, 248.
[404] Giunio 2015, 34.
[405] Knapp 2013, 242.
[406] Scenes of this kind have even been found in private premises and homes, mainly those of the wealthy. Giunio 2015, 37.
[407] Ibid., 31-36.
[408] Coarelli 1997, 200-239.
[409] Rojben 1971, 210-211.
[410] Jovanović 2013, 6.
[411] Numerous tombstones of married couples attest to this. Various authors 2015, 81.
[412] Nathan 2000, 15 and 18.
[413] Horvat 1954, 115; Staples 2004, 85.
[414] Bujuklić 2005, 572-577.
[415] Maškin 2002, 98.
[416] Hersch 2010, 19-55.
[417] Sanader 2002, 91.
[418] Horvat 1954, 119-120.
[419] Giunio 2015, 24.
[420] Dixon 1992, 109.
[421] Sanader 2002, 91.
[422] Giunio 2015, 15.
[423] Various authors 2013, 90-91.

and have children with a second wife. There was also a period of betrothal, the *sponsalia*.[424] This could last for several years, if the parents betrothed their children while still young. Betrothal consisted of a public promise between two parties in the presence of family and friends, at a specially prepared banquet.[425] The betrothal came into effect when the proposer bestowed a plenitude of gifts on his bride-to-be, including a ring, which might be gold, silver or, more commonly, iron, and which was placed on the girl's ring finger.[426] An iron ring was the symbol of a perpetual contract and lifelong relationship.[427]

With the passage of time, Roman jurisprudence, in symbiosis with tradition and the experience of other, subjugated peoples, gave rise to various forms of entering into marriage. The earliest was manus marriage, in which a woman was placed under the control of her husband. There were three forms of manus marriage: *confarreatio*, *coemptio* and *usus*.[428] *Confarreatio*,[429] which was limited to patricians, consisted of a sacrifice to Jupiter with certain rituals, performed in the presence of a priest and ten witnesses, thus assuring the legitimacy of the marriage, for in some cases the parties were children.[430] Another type of manus marriage, known as *coemptio*,[431] consisted of a fictitious sale by a father of his daughter to her future husband.[432] The third type, known as *usus*,[433] legalised the union between a plebeian and a patrician woman after a year of cohabitation in concubinage. Once this year had passed, the wife automatically came under the ownership of her husband,[434] which was often marked by a formal absence from the home for three days and nights.[435] Marriages were often entered into for political or pragmatic reasons, especially among the political elite.[436] Nor should dowry be ignored as a socially important factor in contracting marriage. In the late Republic, dowry[437] was a widely accepted notion, and some sources even refer to different types of marriage: those entered into for pleasure in bed, love marriages, and marriages of convenience.[438] Dowry continued to play an important part in later mediaeval society, on the basis of Roman tradition.[439]

The nature of the marriage ceremony among ancient Romans is also known to us.[440] The marriage was a ceremony for which a particularly auspicious day would be chosen. The evening before the marriage, the bride would prepare herself, and on the day itself would dress up for the ceremony;[441] her hair divided into six locks and tied in a bun, she would don a white tunic tied with the ritual Nodus Herculaneus, a saffron-coloured cloak, and sandals.[442] She would bid farewell to her toys,[443] and accompany her husband to the temple, where the *auspex* would read the omens in the innards of a sacrificial victim. This was followed by a party and banquet, after which the bridal pair would retire to the bedchamber, following the prescribed order of events.[444]

Concubinage was a separately recognised category of extra-marital cohabitation. Ancient sources provide few details of concubinage. The simplest definition of this legal status might be that a concubine was any free-born woman who was sexually active outside marriage with a man with whom she was living.[445] In the formal legal sense, men were not permitted to cohabit with two women, a wife and a concubine. Yet given the basic fact of two people living together, it was necessary to satisfy some legal formality to allow for entering into a legally permitted marriage. Augustus's laws provided the legal framework, defining who could enter into marriage and in what manner. Women accused of adultery were forbidden to marry; their only resort was concubinage.[446] Senators and their children were forbidden enter into marriage with freed women, so here too concubinage was the only solution.[447] The same was true of soldiers on active service, for whom official marriage was prohibited. People known to be of dubious morals could not enter into an official marriage, and nor could poor women whose dowry was insufficient for a wedding. From the time of Septimus Severus, a mistress could not marry her freed slave, and an official in the provinces could not marry a woman from the same province unless she was originally from a different province. In all these circumstances, concubinage was the only solution.[448] It was regarded as a kind of marriage of lesser

[424] Horvat 1954, 120.
[425] Šarac / Lučić 2006, 78.
[426] Carcopino 1981, 88.
[427] Giunio 2015, 15-17.
[428] Šarac / Lučić 2006, 76.
[429] Stanimirović 2006, 73-74.
[430] Romac 1998, 124-125.
[431] Stanimirović 2006, 74.
[432] Giunio 2015, 19.
[433] Stanimirović 2006, 74-75.
[434] Grimal 1967, 53.
[435] Giunio 2015, 19.
[436] Various authors 2013, 42-43 and 46-47.
[437] On dowry see Stanimirović 2006, 71-97.
[438] Stanimirović 2006, 89.
[439] Šarkić 2006, 185-191.
[440] Hersch 2010, 61-222.
[441] Caldwell 2014, 105-134.
[442] Carpocino 1981, 89-90.
[443] Girls were often married off at a very young age. Various authors 2013, 31-36.
[444] Giunio 2015, 22-23.
[445] Horvat 1954, 115-116.
[446] Sanader 2002, 93.
[447] Giunio 2015, 19.
[448] Sanader 2002, 93.

value, in which the partners could exchange gifts, but the children born of the relationship were regarded as illegitimate, deriving their origins from their mother alone;[449] the father had no authority over them, nor was he the founder of the family.[450]

The Romans were very familiar with keeping concubines, a practice that was widespread throughout all strata of society. From the humblest citizens to the emperors themselves, concubines were an inseparable part of the private life of many men. Literary sources tell of Acte, who became Nero's concubine; of Vespasian's legal difficulties when he married Flavia Domitilla; of Titus when he dismissed Berenice; of Gallienus and his extra-marital relationship with Pipa, a Marcomanian princess, while he was still married; and many more. The legal framework imposed many restrictions. Emperors could not marry women of lower rank, slaves, freed women or others inappropriate to the dignity of the emperor. To circumvent these strict, ruthless laws, they would resort to adoption, the acquisition of citizenship, and other means. Constantine attempted to abolish the institution of concubinage altogether.[451]

Despite all this, concubines were not in the same legal position as prostitutes. They were expected to be faithful, to behave appropriately, and to live according to all the customs of marriage, except that they could not legalise their relationship according to the law.[452] From the legal perspective, there was no shame in being a concubine, and they could in theory become wives.[453]

Swearing eternal love, or indeed any other motive, whether economic, political or familial, was not always a sufficient guarantee of a permanent marriage. Divorce, *divortium*, was also recognised in Rome, as a legal and, in practice, informal act,[454] consisting mainly in the wife's returning to her family home or guardianship, taking her dowry with her.[455] Provided it was conduct in line with tradition, divorce was socially acceptable. Though already known in the Law of the Twelve Tables, it was circumscribed by several restrictions. A man had the right to banish his wife, but a wife did not have the same right. To counter manipulation and to prevent the break-up of marriage on the weakest of pretexts, Roman legislation recognized the institution of marriage by the husband's family,[456] to determine whether there were justifiable reasons for a wife's being banished from her home and her husband's family.[457] Over time, in particular from the 2nd century on, customs associated with divorce changed, and divorce became more and more common. One anecdote tells of a woman from Rome who had had 22 husbands before marrying a man who himself had previously had twenty wives. A case is also recorded of a woman to whom her mother-in-law bequeathed her estate on condition that she remained married to her husband. As soon as the mother-in-law died and the legacy had been passed on to her, the woman sent her husband packing.[458]

Greek and Roman mythology associated with erotica

As already noted, the mythology of the ancient Greeks includes many events that may be directly associated with sexuality. Greek deities and heroes had stormy love affairs and adventures.[459] They were sensual in nature, and some were the protectors of certain aspects of sexuality, such as marriage, love, sensuality, infatuation, sex, children, fertility and so forth. The deities were commonly depicted as looking like people; yet, though there were depictions of pursuit or abduction, the act of sex itself by the gods was not shown.[460] The goddesses Demeter,[461] Artemis,[462] Hera[463]and Aphrodite[464] were directly associated with reproduction. Demeter the Earth Mother was associated with the fertility of the earth, Artemis and Hera[465] with childbirth, and Aphrodite with reproduction itself. Gods associated with fertility are depicted in an ithyphallic state, usually with exaggeratedly large sexual organs. These gods include Pan,[466] Dionysus[467] or Bacchus,[468] and Eros.[469] Eros or Cupid/Amor is depicted as a beautiful winged boy, rousing passions by aiming his arrows at men. Pan, depicted with horns, a beard, a tail and the hindquarters and legs of a goat, was the god of shepherds and their flocks, beehives, fields

[449] Horvat 1954, 116.
[450] Giunio 2015, 20.
[451] Sanader 2002, 91-92.
[452] Sanader 2002, 93.
[453] Giunio 2015, 20.
[454] Stanojević 2000, 163.
[455] Carcopino 1981, 102-103.
[456] Šarac / Lučić 2006, 77.
[457] Giunio 2015, 24.
[458] Grimal 1967, 118.
[459] This section will refer only to objects not represented in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina. Cult-related objects held in the Museum are covered in the section dealing with catalogue entries.
[460] Jovanović 2013, 6.
[461] Hamilton 1962, 49-53; Srejović / Cermanović 2004, 109-111.
[462] Srejović / Cermanović 2004, 53-55.
[463] Ibid., 458-460.
[464] Ibid., 69-70.
[465] Paulys-Wissowa 1912, 370-403.
[466] Srejović / Cermanović 2004, 317.
[467] Hamilton 1962, 54-64.
[468] Lazarsfeld 1933, 35-36.
[469] Srejović / Cermanović 2004, 145-146.

and groves and hunters, who consorted with nymphs. Priapus, a god of fertility and of livestock. son of Dionysus and Aphrodite or of Adonis and Aphrodite, is depicted with an oversized erection. Dionysus or Bacchus[470] was the god of wine, pleasure and fertility, and is particularly associated with the orgiastic rituals known as the Dionysian Mysteries, which included a procession carrying a giant phallus.[471]

A very interesting god of the ancient Romans is Fascinus, who protects against the evil eye, and whose personification was a phallus.[472] Also part of the Roman pantheon is the goddess Flora, a former prostitute, who bequeathed her immense wealth to Rome and was deified by the Senate. During her festival, the *Floralia*, which was held in spring, prostitutes and men would openly have sex in the Circus Maximus.[473]

The Romans and their sexuality

The private lives of the ancient Romans was influenced by the Etruscans.[474] Our knowledge on this is derived mainly from archaeological finds, but also from textual sources. There is an abundance of lamps, mirrors, pendants, tableware, jewellery and frescoes that demonstrate the extent and nature of eroticism in the everyday lives of the Romans. Despite extensive legislation, behaviour in this regard depended on the individual and his attitude towards this aspect of human life.[475] Sexuality within the family was different from sexuality in the outside world. Love within the family was above all that between a man and his wife, but relations between married or unmarried men with their own slaves of both sexes[476] were not condemned, and there was no ideal of male fidelity. Relations between married women and slaves were prohibited.[477] Unlike family relations, which formed part of private life and in which the emphasis was on monogamy, fidelity and the institution of marriage, textual sources and archaeological finds reveal that the Romans sought various kinds of pleasure outside the home.[478]

The discovery of frescoes in Pompeii[479] and Herculaneum[480] has made it possible to reconstruct even the most intimate details of life in those times. The frescoes, along with the graffiti also found in both sites, reveal what may fairly be called scandalous scenes of considerable artistic value and expression. Graffiti, crude images, painted, carved or sculpted phalluses, sex scenes, naked women, orgies and mythological tales of this nature adorned the houses, baths, patrician villas and, of course brothels[481] of Pompeii and Herculaneum. Sixteen frescoes were found in the dressing room of the building known as the Suburban Baths in Pompeii, on eight of which depictions of coitus are still visible.[482] These frescoes may have been merely for decoration, but also could suggest the services that were available on the upper floor of the baths.[483] The walls of Pompeii also bear many lewd graffiti, evoking what life was really like in that 1st century society. These graffiti were written by members of various strata of society, from the poorest to wealthy citizens.

One should not forget that Pompeii was destroyed by a powerful earthquake some fifteen years before the eruption of Vesuvius. Between the earthquake and that final destruction, Pompeii was full of construction workers rebuilding the city, and their presence no doubt encouraged an increase in prostitution.

For the ancient Romans, their sex life was an important part of daily life. It was the source of various interpretations and inspired many Roman poets and men of letters. One need only recall the various lewd literary works and erotic satires of Petronius,[484] Juvenal,[485] Catullus,[486] Suetonius,[487] Lucilius,[488] Horace[489] and Macrobius,[490] whose works describe in considerable detail both sexual relations and the act of sex itself.

Standards and moral constraints in Roman society depended largely on the mental and moral stance of the emperor. Some authorities think that Augustus, for example, banished the poet Ovid[491] on account of his *Art of Love*.[492] Unfortunately, the emperor himself had a daughter of dubious morals, Julia, known to Roman society for her drinking, adultery and other anti-social behaviour.[493] So as to introduce higher standards of morality among his subjects, the emperor had strictly forbidden same-sex relationships and adultery, and prescribed penalties. It was with a heavy

[470] Pilipović 2011.
[471] Jovanović 2013, 6.
[472] Ibid., 7.
[473] Palić 1966, 242.
[474] Mercadé 1969; Bloch 1959.
[475] Clarke 2003, 11-57; Giunio 2015, 25.
[476] On Roman slaves, see various author 2013, 110-134.
[477] *Ulp. Dig. IIL*, 5, 25; *Liv. I,* 58, 4.
[478] McGinn 2004, 84.
[479] Clark 1832; Monnier 1871; Engelmann 1904; Mau 1907.
[480] Giunio 2015, 26.
[481] Jovanović 2013, 7.
[482] Matino 1988.
[483] Jovanović 2013, 8-9.
[484] His work is known as the Satiricon. Prelić 1987, 69.
[485] Leksikon antičkih autora 1996, 323.
[486] Giunio 2015, 51-52.
[487] Leksikon antičkih autora 1996, 556.
[488] Richlin 1992, 164-174.
[489] Ibid., 174-185.
[490] Leksikon antičkih autora 1996, 400.
[491] Richlin 1992, 156-164.
[492] Prelić 1987, 69.
[493] Giunio 2015, 48.

heart, to remain principled, that he was obliged to punish his own daughter, depriving her of all luxury and banishing her to an island.[494] Sources relate that Domitian sharply reprimanded the poet Martial[495] for his indecent epigrams. Unlike these puritanically-inclined emperors, Tiberius frequently had homosexual relations, even holding orgies for that purpose.[496] Sources also record the deviant behaviour of the empress Messalina[497] and of the emperors Nero, Heliogabalus,[498] Domitian[499] and Hadrian.[500] The private life of Caligula was particularly repugnant; sources record his sexual violence, his having sex with his own sisters, and his forcing the wives of leading members of Roman society to have sex with him.[501]

It should be said, however, that a great many ordinary people and members of the ruling class lived what was, by contemporary standards, lives of moderation. Sources record certain individuals, of both sexes, who lived exemplary married, family and parental lives, to be emulated by the masses. In addition to Augustus, sources refer to Cornelia, mother of the Gracchi brothers, who was a model mother and wife. Another ideal Roman matron was Livia Drusilla, also known as Julia Augusta,[502] wife of Augustus, the first Roman emperor. She is described as dignified, proud and capable, a loyal and faithful wife who contributing to shaping imperial customs. Textual sources also refer to the Egyptian Cleopatra, a wise and proud ruler who in the early 1st century, after her defeat by Octavian, committed suicide to preserve the dignity of her rule.[503] Known too is Agrippina the Elder, granddaughter of Augustus, who introduced new standards to Roman society, and who was renowned for her courage, loyalty and open conflict with Tiberius and his wife. She disliked domesticity and was prominent for her opposition to the use of sex for political ends.[504] Julia Agrippina, too, daughter of Agrippina the Elder and mother of Nero, though involved in many political affairs and cruel actions, was known for her virtuous private life.[505] Various accounts, difficult now to verify, have also come down to us of leading women of the Severan dynasty: Julia Domna,[506] Julia Mamaea[507] and Julia Maesa.[508]

Another moral figure of Roman history is Antonia Minor, daughter of Mark Antony, wife of General Drusus, and mother of the emperor Claudius, who displayed great loyalty to her family and love for her husband.[509] Ancient tradition relates the courage and sacrifice of Cloelia, to whom the Romans erected a statue,[510] and of that embodiment of virtue and fidelity, Lucretia, wife of Tarquin Collatinus.[511]

Textual sources also refer to the major investigation and trial of 170 women in Rome accused of the mass poisoning of men. Among the accused were two women from distinguished families.[512]

In later times, too, women with a dubious past could rise to the highest levels of society, leaving their mark not only on the history of their time but also on humanity. Suffice it to recall Helena, mother of the famous Emperor Constantine, and his wife Minerva, both of whom had been concubines before his rise to power.[513]

It may be stated with fair certainty that the state of society as a whole depended on that of the ruling class.[514] A marked decline in morality always followed the collapse of the ruling elite, while the strength of social development involved being subject to strict rules of morality.[515] The Romans introduced the notion of *moderatio*, for excessive indulgence invariably leads one astray. The vices of lust, miserliness and insobriety were a threat to the Roman political and social order.[516]

Ordinary citizens enjoyed particular freedom of conduct in the relations between master and slaves, with whom every kind of sexual activity was permitted. The owner could use his slaves in many ways without undermining his own dignity and social standing.[517]

The family was the mainstay of the love life of ancient Romans, with the family and the home as the basis of society. The term family covered not only

[494] Ibid., 48.
[495] Leksikon antičkih autora 1996, 403.
[496] Jovanović 2013, 11.
[497] Giunio 2015, 49.
[498] Palić 1966, 243-244.
[499] Prelić 1987, 68.
[500] Giunio 2015, 39.
[501] Prelić 1987, 67.
[502] Sources refer to her in various contexts. She had several marriages and affairs, but ultimately all was forgotton, for in her later years she lived modestly, earning the respect of society despite her earlier life. Lightman 2008, 189; Bauman 1992, 94; Barrett 2001, 14.
[503] Giunio 2015, 43-46.
[504] Barrett 2001, 22; Bauman 1992, 130; Lightman 2008, 11; Langlands 2006, 47.
[505] Barrett 2001, 23, 64 and 150.
[506] Birley 2002, 72; Lightman 2008, 204; Curran 2000, 31.
[507] Birley 2002, 70 and 192; Burns 2007, 208 and 209; Lightman 2008, 167-168.
[508] Turton 1974, 161-169; Bunson 2002, 312.
[509] Burns 2007, 28-31.
[510] *Liv. VI,* 6-11
[511] *Liv. I,* LVII, 1-11
[512] *Liv. VIII*, 2-13
[513] Bunson 2002, 273; Lightman 2008, 186.
[514] For the moral decadence of Roman society at certain periods see *Polib. XXI25.5*
[515] Palić 1966, 244.
[516] Langlands 2006, 134.
[517] Jovanović 2013, 11.

parents and children,[518] but also adult sons, protégés or wards, and slaves.[519] The undisputed master of the household was the father (*pater familia*),[520] who ruled every member, including married women.[521] Married women in Rome, though they had no formal authority, often in practice managed the house and home, the servants and slaves, and all the household affairs.[522] In the formal context, family relations were often governed by property and inheritance rights following the death of the head of the family.[523] The earliest form of marriage by *manus*[524] placed a woman under the direct authority of her husband, and everything she brought to the marriage, or acquired during it, was regarded as her husband's property or that of the family elders. [525] With the passage of time all these features changed, and by the time of the late Empire Roman women owned a third of the total wealth of the city of Rome.[526]

Along with the terms *familias*, the Romans also frequently used the term *domus*. This often denoted everyone in the household, together with the shared premises and property, as well as members of the nuclear and extended family, relatives and slaves. The *domus* was where a husband and wife established their domestic Lares.[527]

Analysis of objects in the antiquities collection of the National Musem of Bosnia and Herzegovina (catalogue no. 1-71, T. 1-26)

Satyrs/sileni (catalogue no. 1-12, T. 1-4; catalogue no. 44, T. 15, 46)

Satyrs were wild, lustful woodland demons, identical in nature to sileni.[528] They constitute a group of licentious pleasure-seekers, followers of Dionysus, along with nymphs and maenads. They are depicted as very similar to sileni.[529]

The antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina includes several objects from various places outside Bosnia and Herzegovina on which satyrs and sileni are depicted. One is a dish with an explicit scene of sexual intercourse and satyrs (catalogue no. 4, T. 2, 4 and 4a). Then there are depictions of satyrs or sileni on Greek vases (catalogue no. 1-3; catalogue no. 5-7, T. 1, 1a, 1b, 1c, T. 2, 2, 3, T. 3, 5-7; catalogue no. 46, T. 15, 46). The collection has five masks with the figure of a satyr (catalogue no. 8-12, T. 3, 8, T. 4, 9-12). Of particular note in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina is a painted pot with a three-dimensional figure of a satyr (catalogue no. 1, T. 1, 1a, 1b and 1c).

Images of satyrs or sileni are common and come in many forms – painted, but also as figurines[530] and masks.[531] The latter were used in ceremonial rites, performed in public in a clearly defined space.[532] Theatre masks of sileni and satyrs may be classified into a number of basic types. The first consists of Papposilenus, with his high forehead, big round eyes, flat nose, bushy grey beard and a tawny complexion. The second type shows Silenus first with grey hair, secondly with a beard, and thirdly beardless. In each group, masks of sileni, satyrs and maenads long retained the basic features dating from the archaic period. Satyrs in the archaic period had rigid facial features, a snub nose, full lips, large, pointed, animal-like ears, long curly hair and a shaggy beard. With changing roles, in which the choir leader became an actor, his place was taken by a bald silenus with a goat's beard.[533]

Phallic pendant – phallus (catalogue no. 13 and 14, T. 5, 13 and 14)

The archaeological finds held in the antiquities collection of the Archaeology Department of the National Museum of Bosnia and Herzegovina includes two phallic pendants (catalogue no. 13 and 14, T. 5, 13 and 14). Since earliest times, people have sought to depict various parts of the body – breasts, thighs, pelvis and genitalia – so as to attract positive forces and ensure the fertility that was so vital to them. All these parts of the body were of profound symbolism.[534] One of the Romans' favourite objects was a pendant in the form of a phallus (Latin *phallus*, Greek *phallos*), the male organ, which was of great symbolic importance in ancient times. It was depicted in many forms and in various materials and sizes. As a separate feature, the phallus was not associated with a particular deity; rather, it symbolised positive protec-

[518] For the rule and upbringing of children see Brucia / Dougherty 2007, 10, 66; Grimal 1967, 41, 48-50.
[519] Staccioli 2003, 7-12.
[520] Various authors 2013, 26-30.
[521] Lazarsfeld 1933, 38-39.
[522] Giunio 2015, 14.
[523] Saller 1994, 72-85.
[524] For the categories of *manus* and its present in Roman law, see Stanimirović 2006, 91, n. 69.
[525] Stanimirović 2006, 73.
[526] Ibid., 88.
[527] *Ulp. Dig. XXV,* 3.1.2.
[528] Paulys-Wissowa 1852, 1185-1189, 1921, 224-234.
[529] Srejović / Cermanović 2004, 377.
[530] Various authors 1997, 39, sl. 27.
[531] Various authors 1979, 86-94.
[532] Tasić 2011, 181.
[533] Rnjak 1979, 32-33.
[534] Colin 2004, 34-37.

tive forces.[535] It played a particularly important part in Roman civilisation. Wearing a phallus was primarily of prophylactic significance, intended as protection against disease. Another was its apotropaic significance – the phallus was reputed to avert ill luck from the wearer. The ancient Romans were extremely superstitious, believing that the phallus protected them against spells, the evil eye, jealousy and envy. However, figural images of the phallus was not invented by them: phallic cults first appeared in the Palaeolithic, and were widespread in the mythology of India, Asia Minor, Egypt and Greece. The phallic hand, an erotic gesture of prophylactic significance, reached ancient Rome from Egypt.[536] Phallic images in the form of a bird-phallus have also been found on eastern Greek pots.[537] In these primitive societies, too, the phallus symbolised birth, fertility, wellbeing and the forces of nature. As a result, they were produced in large quantities and various forms, of different materials: bronze, bone, ivory, silver, gold, amber, pottery, marble and ordinary stone. Amulets, talismans and pendants in the shape of a phallus were worn by men, women and children, even those of high rank, to protect against malice and evil forces. On these pendants, the phallus would be accompanied by other symbols, to enhance its power. One such example was a lunula and a fist forming the fig sign, which in some views represents the penetration of the male organ during coitus. Nor was the phallus limited to pendants: it was also found in the form of bullae, bracelets, appliqué pieces and rivets, and featured on lamps, figulae, gems, shields, scent boxes and knife sheaths. In the apotropaic context, table legs of phallic shape have been found in Roman triclinia. These were believed to keep the food from spoiling, while in the bedroom, lamps with phallic images were intended to protect against the forces of darkness. The ceilings of market halls were hung with phallus-shaped bells, set ringing by draughts, to banish negative energy and encourage business. As protection for the entire family, phalluses were to be found outside houses, workshops and shops, usually above the entrance door.[538] Evidence of the widespread belief in the phallus as a protective symbol is found in the phallic amulets used by the Roman army, including on military equipment;[539] many such have been found in Roman military camps, dating from the 1st to the 3rd century.[540] The National Museum of Bosnia and Herzegovina has specimens of such bronze phalluses (catalogue no. 13 and 14, T. 5, 13 and 14).

Aphrodite (catalogue no. 15-20, T. 6, 15-20)

Aphrodite was the goddess of love, beauty,[541] birth, fertility, navigation and sensual love.[542] Her many variants include *porne* – the harlot, *kallipygos* – having beautiful buttocks, and Aphrodite of the act of love.[543] Evidence of worship of this goddess has been found throughout the eastern Adriatic coast.[544] Aphrodite came to Greece from her origins in Asia Minor, probably from the islands of Cyprus and Cythera.[545] Her numerous temples at Kos, Alabanda, Knidos and elsewhere attest to the importance of her cult.[546] She is also celebrated and depicted as a symbol of physical beauty, with fine features, shining eyes, smiling lips and beautiful breasts – the ideal of womanhood. In mythology, she is represented as vengeful, cruel and proud. Her attributes were the apple, the poppy, the dolphin, the dove, myrtle, the rose, the swan and the sparrow. There are differing accounts of her origin; some say she was the daughter of Zeus and Dione, others that she was born when Cronus cut off Uranus's genitals and threw them into the sea, and she arose from the sea foam.[547] She married the god Hephaestus, but was unfaithful to him with Ares, the god of war, by whom she had Eros (the god of love) and Anteros (the god of requited love). She also had many other lovers: the handsome Adonis,[548] the shepherd Anchises, Hermes and Dionysus.[549] Another of her sons, by Dionysus, was Priapus, the god of fertility.[550] She had with Butes the Argonaut a son Eryx, who established her shrine in north-western Sicily.[551]

The most beautiful girls were often hand-picked to serve in her temples, and there are also records of beautiful slave girls being purchased in the slave markets and dedicated to Aphrodite. Then there was the athlete Xenophon, who promised to give Aphrodite a hundred courtesans if he won the Olympic Games; and, having won, kept his promise.[552] Tradition links her in particular with Paris, son of Priam king of Troy; ultimately, she was the cause of the Trojan war.[553]

[535] Giunio 2015, 40-41.
[536] Many gestures suggesting the phallus have come down to us via the middle ages; for example, the vulgar gesture of the extended middle finger, clearly dating back to antiquity. Jovanović 2013, 7.
[537] Kukuč 2008, 68.
[538] Jovanović 2013, 7.
[539] Ivčević 2008, 213-222, 2010, 127-144.
[540] Radman-Livaja 2004, 95.
[541] Bojanovski 2001, 188.
[542] Srejović / Cermanović 2004, 69-70.
[543] Zaninović 2005, 160.
[544] Ibid., 157-166.
[545] Paulys-Wissowa 1894, 2730-2788.
[546] Giunio 2015, 11.
[547] Budžak 2004, 48-49.
[548] Ibid., 53-54.
[549] Zaninović 2005, 159.
[550] Giunio 2015, 8-10.
[551] Zaninović 2005, 159.
[552] Ibid., 160.
[553] *Homer, Ilijada* XIV, 29.

The antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina holds a number of objects associated with this goddess. One such is the image in relief of Aphrodite on the discus of a circular or oval lamp after the discus with trapezoid or flat nozzle, from Nicopolis in Epirus (catalogue no. 16, T. 6, 16).[554] The collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina also holds two bronze objects dedicated to her cult (catalogue no. 15, 17, T. 6, 15, 17): small bronze figures of a nude Aphrodite (catalogue no. 15 and 17, T. 6, 15 and 17). Evidence of Aphrodite-worship can be found in several places in Bosnia and Herzegovina; there may even have been two temples dedicated to her, at Vidoštak near Stolac and at Buturović polju near Konjic.[555] Two objects with images of Aphrodite were found at Konjević Polje: the silver fittings of a wooden box, portraying her with Erotes (catalogue no. 19 and 20, T. 6, 19 and 20).

One of the objects portraying this goddess held in the collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina is a figure of Aphrodite on a plaque (catalogue no. 18, T. 6, 18).

Venus (catalogue no. 21-24, T. 7, 21-24)

Like many other aspects of everyday life, religion, trade, culture, scholarship and art, the cult of Aphrodite reached Rome from the Greek colonies of southern Italy. The Romans equated her with the northern Italian goddess Venus,[556] so much so that the two goddesses are often depicted identically in iconographic terms.[557] The Venus of ancient Italy was a goddess of spring and the reawakening of nature.[558] Her name derives from the noun *venia*, grace, and the verb *venerari*, meaning to gain grace by honouring the deities and by magic.[559] The essential difference between Venus and Aphrodite is in the mythology: unlike the Greek myths, where there were different versions about the same gods, who came in several forms, Roman cults, including that of Venus, were uniform. Venus was believed to be the daughter of the sky god Caelus. She was also the protector of Pompey. She was venerated in particular during the reigns of Julius Caesar and Augustus; indeed, the Julii regarded her as their ancestress. The gens Julia claimed as their founder the son of the Trojan hero Aeneas, leader of the Trojan settlers in Italy and son of Venus, the ancestress of the Romans.[560] In Rome itself there was a large temple dedicated to her as *Venus Gentrix*.[561] In the ancient Italic calendar, the month of April, when plants come into bloom, was dedicated to her, though some sources also say it was May. The festival in her honour known as the *Veneralia* was celebrated on 1 April, with another on 23 April.[562] Her day was Friday – *dies Veneris*.[563]

The antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina holds four objects that may be defined from their iconography as Venus. Two are small bronze statuettes (catalogue no. 21 and 22, T. 7, 21 and 22), and the other two, which are damaged, are of marble (catalogue no. 23 and 24, T. 7, 23 and 24). Several images of Venus in her Roman form, derived from the Greek cult of Aphrodite, have been found in Bosnia and Herzegovina. The many dedications to the goddess in Dalmatia suggest that there was an indigenous deity of similar characteristics in the Balkans.[564]

Eros/Amor (catalogue no. 25-38, T. 8-11; catalogue no. 19 and 20, T. 6, 19 and 20)

In the earliest myths, Eros is the embodiment of the life force, while later he is represented as the son of Ares, the god of war, and Aphrodite, the goddess of beauty.[565] Yet other myths identify Eros's parents as Uranus and Gaia, or as Zephyrus and Iris. Eros united opposites, poverty and wealth, good and evil, wisdom and ignorance, the different characteristics of his parents. Over time this led to the emergence of two or even three Eroses. One was the good Eros, the second a mischief-making demon, and the third the protector of friendship and love between men.[566] The youthful Eros was a symbol of physical love and blind infatuation.[567] He is most commonly depicted as a mischievous boy with wings,[568] holding a golden bow and aiming his arrows at people's hearts. Eros's arrows bring joy, the pangs of love, and even death.[569]

Several very different objects representing Eros are held the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina. One of the most striking is a lamp with a short rounded nozzle, found at Klepci near Čapljina, which bears an exuberant

[554] Busuladžić 2007, 118, no. 59.
[555] Imamović 1977, 215-216.
[556] Bojanovski 2001, 189.
[557] LIMC 8/1, 1997, 192-233, Lloyd-Morgan 1986, 179-188.
[558] Syncretism was very widespread in many cults; in some views, the cult of Venus/Aphrodite may have originated in the civilizations of Mesopotamia and Egypt. Colin 2004, 438-442.
[559] Zaninović 2005, 160-161.
[560] Ibid.
[561] Giunio 2015, 12-13.
[562] Zaninović 2005, 160.
[563] Bojanovski 2001, 188-189.
[564] Imamović 1977, 155-157.
[565] Paulys-Wissowa 1907, 484-543.
[566] Zaninović 2005, 161.
[567] Giunio 2015, 7-8.
[568] Zaninović 2005, 161-162; Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, vol. III.
[569] Budžak 2004, 54-55.

winged Eros and Bacchus with grapes (catalogue no. 34, T. 10, 34).[570] Another object in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina is a bronze statuette of Eros-Amor, a winged boy (catalogue no. 25, T. 8, 25). This object suggests rather the myth of the ire of Venus, who commanded her son Eros to punish Psyche by making her fall in love with the ugliest of men.[571] This story gave rise to one of the iconographic representations of Eros or Amor as a winged boy aiming his arrows at people's hearts.

The antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina holds a significant number of objects depicting Eros-Amor. Most are painted vases (catalogue no. 26-32, T. 8, 26-28, T. 9); a few are bronze statuettes. In addition to the Amor already referred to, the collection has another, also bronze (catalogue no. 33, T. 10, 33). Of considerable interest are the relief images of Eros on two urns (catalogue no. 35 and 36, T. 11, 35 and 36). Objects from the mausoleum in Foča and from Šipovo also depict a winged Eros (catalogue no. 37 and 38, T. 11, 37 and 38). In Bosnia and Herzegovina, Amor is also depicted in a mosaic in situ in Ilidža, where Amor is astride a sea lion, part of a *Thiasos* procession.[572]

Hermes/Mercury (catalogue no. 39-41, T. 12; catalogue no. 1, T. 1; catalogue no. 27, T. 8, 27)

Hermes, son of Zeus and Atlanta's daughter Maia,[573] was the youngest of the twelve Olympian gods, and the protector of cunning, sleep, herdsmen, thieves, the arts and wit.[574] He gained these attributes from his many acts of trickery. He was also known for having many lovers, goddesses as well as ordinary mortals. Among his lovers were Persephone, Aphrodite and Brimo, while his wives included Acacallis, Herse and Penelope. His children include the god Pan.[575] For this reason he is often depicted in the nude, with prominent male characteristics, often in the company of Silenus.[576] In the Roman tradition the Greek Hermes equals Merkur. One of his caracthers is a sack with money,[577] what can bee seen on our figurines. In the Roman tradition Greek Hermes was identified with Mercury.

The antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina holds a number of figurines of Hermes (catalogue no. 39-41, T. 12), as well as two Greek vases with scenes in which Hermes features (catalogue no. 1, T. 1; catalogue no. 27, T. 8, 27).

Priapus (catalogue no. 42, T. 13)

A bronze statuette of Priapus (catalogue no. 42, T. 13) in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina is of particular note in regard to the cults that may be directly associated with sexuality. Priapus was the son of Dionysus and Aphrodite or of Adonis and Aphrodite; other gods also said to be his father include Zeus and Hermes, while his mother is also said to have been Chione, or Percope, or Dione.[578] He was the god of physical love and of lovers,[579] and of fertility, fields and flocks. The cult of Priapus is associated with a mystical sect whose followers were all women. One anecdote relates his attempt to violate Lotis, but the braying of an ass caused him to lose his erection and woke Lotis. The ass thus became his sacrificial animal, the symbol of the libido.[580] Priapus is the subject of the poems know as the *Priapeia*. Statues and figurines of Priapus in an ithyphallic state are usually of bronze or stone. Priapus, as a rustic deity, was worshipped in the cities of the Hellespont, and later, in the time of Alexander the Great, his cult spread throughout Greece. He was known for his lascivious conduct and his pursuit of both goddesses and mortals.[581] From Alexandria his cult reached Italy, and from there, with the conquest of Rome, came to the Roman provinces of Dalmatia and Pannonia.[582] Our bronze figure of Priapus displays the typical features of a cloak and an erect phallus (catalogue no. 40, T. 13).

Apollo (catalogue no. 43, 44, 45, T. 14; catalogue no. 1, T. 1; catalogue no. 2, T. 2, 2)

There are many myths associated with the cult of the god Apollo, the god of light. He was born on the floating island of Delos, where flowers burst into bloom after his birth. He slew the dragon Python, which had been persecuting his mother, and was the patron of the Delphic Oracle. He was struck by one of Eros's arrows, and fell unhappily in love with Daphne.[583] As punishment for sin he was sentenced to serve under king Admetus, his *eromenos* or favourite. He was always accompanied by the nine muses, and was a skilled

[570] Busuladžić 2007, 112, no. 40.
[571] Srejović / Cermanović 2004, 365.
[572] Busuladžić 2008, 41-42.
[573] Paulys-Wissowa 1912, 738-791.
[574] LIMC 5/1, 1990, 285-387.
[575] Srejović / Cermanović 2004, 473-475.
[576] Ibid., 472.
[577] Ibid., 262, LIMC 6/1, 1992, 500-554.
[578] Srejović / Cermanović 2004, 360.
[579] Ibid., 360.
[580] Ibid., 360. Translator's note: according to the authoritative Robert Graves, *The Greek Myths*, it was Hestia, not Lotis, who was woken by the braying of the ass, though Priapus did also attempt on another occasion to violate Lotis.
[581] Ibid., 360.
[582] Jovanović 2013, 10.
[583] LIMC 2/1, 1984, 183-363.

lute-player.[584] He is always depicted in the nude, as a handsome figure of classical male proportions.

The cult of Apollo was fairly widespread in Bosnia and Herzegovina,[585] in various forms, as well as in many other places.[586] The antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina holds five objects portraying Apollo. One is a well-preserved bronze statuette (catalogue no. 43, T. 14, 43), which has very similar parallels in Singidunum,[587] and another bronze figurine, this one damaged (catalogue no. 44, T. 14, 44). The antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina also has a pottery sherd with a depiction of Apollo (catalogue no. 45, T. 14, 45), and scenes on Greek vases (catalogue no. 1, T. 1; catalogue no. 2, T. 2, 2).

Dionysus (catalogue no. 46 and 47, T. 15; catalogue no. 7, T. 3, 7; catalogue no. 60, T. 23)

Among the objects in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina that can be seen as erotic are a pottery vessel with a depiction of Dionysus in the centre (catalogue no. 46, T. 15, 46), a stone head of Dionysus (catalogue no. 47, T. 15, 47), a lamp with a depiction of Bacchus (catalogue no. 34, T. 10, 34), and Greek vases with scenes that include Dionysus (catalogue no. 7, T. 3, 7; catalogue no. 60, T. 23).

Dionysus or Bacchus,[588] the younger son of Zeus, has a particular place in the religion and art of antiquity.[589] His cult spread via two different but similar processes. One was associated with the *interpretatio graeca* and the acceptance of Dionysus, and the other the *interpretatio romana*, which accepted Bacchus. This cultural phenomenon is associated with the cult of Sabazios, fruit of the *imitatio orientalis* of Dionysus. A third name, Liber, occurs with the two best known, Dionysus and Bacchus.[590] Dionysus belongs to the younger generation of deities, along with Apollo, Hermes and Artemis. There are several different accounts of his origins. The two most important of these differentiate between Dionysus as the son of Zeus and Persephone, and Dionysus as the son of Zeus and Semele, daughter of Cadmus. Dionysus was brought up among women, learned how to cultivate vines, and was thus the god of wine; none other than Silenus was his tutor. He was also the god of vegetation. The phallus plays an important part in his cult: sileni and satyrs, his followers, are depicted in an ithyphallic state, and a phallus is carried in procession as part of his Mysteries. The cult of Dionysus, in the form of orgies, was very widespread, and particularly popular with women. He is depicted as a handsome youth[591] on many objects of Greek and Roman provenance.[592] His cult, which probably originated in Thrace, began to spread from the 7th and 6th centuries BCE, probably originating in Thrace.[593] His symbols include grapes and wine,[594] and also the phallus, one of the cult objects in the bacchanalian processions.[595] The extent of his cult in antiquity is attested by many finds[596] of various kinds and in different places.[597] Among the most numerous objects of this cult are masks of a ritual and magic nature.[598]

Hecate (catalogue no. 48, T. 16)

Various different myths tell of the origins and birth of the goddess Hecate. In one, she was the daughter of the Titans Perses and Asteria. Others say she was the daughter of Zeus and Demeter. She was a chthonic deity, probably originating among the Carians. She was the goddess of ghosts and spirits, demonic beings associated with the underworld, and was the cause of epilepsy and madness, but also the protector of magic. She is often depicted with three bodies and six arms, or one body and three heads,[599] as in the stone object held in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina.

Nike (catalogue no. 49-51, T. 17; catalogue no. 2, T. 2, 2)

Other objects that may tentatively be regarded as suggesting an erotic image are three pottery sherds from a Greek vase (catalogue no. 49 and 50, T. 17, 49 and 50; catalogue no. 2, T. 2, 2), and a pottery architectural fragment from a relief (catalogue no. 51, T. 17, 51) depicting the goddess Nike.

Nike, who personified victory, was the close companion of Zeus and Athene, the unquestioning executor of many of their orders. The iconography depicts her in the nude, with wings and a wreath on her

[584] Budžak 2004, 30-35.
[585] Imamović 1977, 211-214.
[586] Various authors 2015, 76 and 117; Srejović / Cermanović 2004, 38-42.
[587] Various authors 1997, 33, fig. 2 and 3.
[588] Pilipović 2011.
[589] Hamilton 1962, 54-64.
[590] Pilipović 2011, 9-10.
[591] Srejović / Cermanović 2004, 116-118.
[592] Nemeth-Ehrlich / Kušan-Špalj 2007, 60, fig. 2.
[593] Pilipović 2011, 15-16.
[594] Lindgren 2007, 137-145.
[595] Pilipović 2011, 17.
[596] Dionysus is practically indistinguishable from and hence often equated with Bacchus and Liber. Popović 2012, 97-104; Pilipović 2011.
[597] Various authors 1979, 77-86.
[598] Tasić 2011, 181-194.
[599] Srejović / Cermanović 2000, 449-450.

head.[600] She is also associated with various activities concerning the love affairs on Olympus.

Hetaera and spintria (catalogue no. 52 and 74, T. 18, and Tab. 26, 74)

The antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina includes a pottery sherd showing a hetaera, standing and gesticulating. Hetaerae or courtesans, the highest class of prostitute, are depicted in paintings, on pots, and as figurines and such like. Numerous sources also record their presence. One such is the famous saying of Demosthenes: "Courtesans we keep for the sake of pleasure, mistresses for the daily care of our persons, but wives to bear us legitimate children and to be faithful guardians of our households."[601] Depictions of such women are found in various circles of ancient times.[602] The presence of these high-class prostitutes is attested by the fact that theatre masks include examples of golden masks of bejewelled hetaerae, and of lifesized pottery hetaerae placed in graves so that they might provide the same services to the deceased in the afterlife as those he enjoyed while living.[603] A token, *spintria* found in Mogorjelo and used in games or dressing rooms in brothels, is an evidence of the presence of prostitution in the later Roman period in the territory of the what is now Bosnia and Herzegovina (catalogue 74).

Nudes (catalogue no. 53-56, T. 19)

The antiquities collection of the Archaeology Department of the National Museum of Bosnia and Herzegovina includes various objects that are too badly damaged to determine their mythological or social context. These consists of a damaged marble fragment of male buttocks and part of the legs (catalogue no. 54, T. 19, 54), a torso with a torque around its next, from Skelane near Srebrenica (catalogue no. 56, T. 19, 56), the bronze torso of a nude, muscular man, seated or kneeling (catalogue no. 55, T. 19, 55), and the upper body of a nude man emerging from a bud and holding a club (catalogue no. 53, T. 19, 53). This last object probably depicts Hercules,[604] one of the most complex demigods, often shown together with Demeter and Dionysus.[605]

Nude youth (catalogue no. 57, T. 20)

Among the Greek vases in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina is a fragment of a white lekythos with the image of a handsome youth. Unfortunately, the fragment is too small to allow for a reconstruction of the scene as a whole.

Tutor with nude ephebe (catalogue no. 58, T. 21; catalogue no. 26, T. 8, 28)

Another scene on a lekythos in the the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina depicts a seated tutor instructing a nude youth. This scene may be correlated directly with the Greek custom of a love affair between a boy or youth and his tutor, which in certain circumstances was regarded as socially acceptable in ancient Greece (catalogue no. 58, T. 21).

Also in the museum collection, though without allusion to intimate relations, is a scene of the life of two ephebes (catalogue no. 28, T. 8, 28).

Ithyphallic man (catalogue no. 59-61, T. 22)

The painted pottery in the the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina includes three fragments on which parts of the depictions of men can be seen, probably in an ithyphallic state. A particular genre among the ancient Greeks derived from the popular phallic processions or phallika, of which an ithyphallic man was a central feature. These were performed by the Greek inhabitants of Sicily and southern Italy, and were later adopted and modified by the indigenous population. These were very popular, as evidenced by the many painted pottery vessels with scenes of these comedies. The cast included various gods, heroes and prominent figures in grotesque masks, with distorted, ugly features, combining the comical and the repellent. Apollo would be portrayed as ugly and wrinkled, Zeus with a huge aquiline nose, Hephaistos scowling with a pointed nose and a wide mouth, Heracles as a skirt-chaser, mouth agape with lust and eyes wide with desire.[606] A typical scene would include men with large phalluses. In this case our fragments most probably are parts the Cabieri vessels from Thebe.

[600] Ibid., 288.
[601] *Dem. LIX*, 122. Translator's note: English translation from Demosthenes. *Orations, Volume VI: Orations 50-59: Private Cases. In Neaeram.* Translated by A. T. Murray. Loeb Classical Library 351. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1939.
[602] Various authors 1979, 171-172.
[603] Rnjak 1979, 31.
[604] Heracles "embodied 'the Hellenic ideal of manhood'." Chevalier and Gheerbrant 1983, 186; Paulys-Wissowa 1912, 550-611.
[605] Srejović / Cermanović 2004, 472.
[606] Rnjak 1979, 29.

Abduction (catalogue no. 62, T. 23)

Images of the abduction of a girl may also be regarded as love scenes. Abductions were by no means unknown in Greek society, as is clear from the Iliad, in which the abduction of Helen brought about the Trojan war. These topic is reflected in a scene on a Greek vase belonging to the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina.

Pendants – amulets – bullae: capsules (catalogue no. 63-68, T. 24)

A number of pendants or amulets forms a separate category in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina which may be placed in the social context that is the subject of this paper. Amulets belong within a wide range of objects believed to be endowed with supernatural powers of protection against evil. Short, cylindrical pendants are known from ancient Kerch, and have been identified as the product of Roman goldsmiths of the 2nd century. Similar objects occur in the Black Sea area as early as the 3rd century BCE.[607] Made of gold, silver, bronze, copper and so forth,[608] in a variety of shapes including stylized zoomorphic and anthropomorphic forms as well as symbolic ones, they were worn throughout the Roman period,[609] alone or set into a necklace or other item of jewellery. Amulets are very difficult to distinguish from pendants as a whole, but one of the principal determining features in classifying these objects is an unusual shape.[610] Pendants of which the shape suggests a particular purpose rather than mere decoration are regarded as amulets. They were used principally to contain a magic inscription.[611] There are differing views on the way these small objects were used. One suggests that they contained magic love potions. Given their appearance, which does not suggest they could contain liquid, the logical explanation is that they were used to protect a seal stamped on wax. [612] Other authorities also suggest the very reasonable solution that these pendants were used to contain solid love amulets, scraps of paper with a magic formula and the like.[613] Our specimens suggest this type of use, the insertion of a scrap of paper with a magic formula. The grooved body of three specimens (catalogue no. 64-66, T. 24, 64-66), and a distinctive specimen (catalogue no. 64, T. 24, fig. 64) with a flat, hinged cover on one side and rings on both sides to allow it to hang level, suggest that the most logical explanation is that these were capsule amulets or bullae.

These objects also served as a talisman to protect children against evil forces. Girls wore a lunula until marriage and thereafter a bulla, while boys wore a bulla until the ceremony marking his reaching the age of manhood.[614]

Some of our specimens were found in Vitina and Ljubuški, where the colonization was at its most intensive in Bosnia and Herzegovina (catalogue no. 64, 65 and 66, T. 24, 64, 65 and 66).[615] Of particular note among these objects is a gold specimen from Konjević Polje in eastern Bosnia (catalogue no. 67, T. 24, 67). It is thus likely that these bullae were also used in the private life of settlers or the Romanized population of the surrounding Roman settlements, villas and military camps.

Also classed as a pendant is a specimen made of glass paste with the figures of two people face to face (catalogue no. 68, T. 24, 68), resembling the rings also presented here. Direct analogies have been found at Burnum and Iader.[616]

Selene and Helios (catalogue no. 69, T. 25, 69)

Among the objects in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina associated with Greek mythology referring to the love lives of the deities themselves is a ring with the figures of two people face to face, to all appearances Selene and Helios. Selena was the moon goddess, daughter of the Titans Hyperion and Theia. Other traditions relate that her mother was Euriphaessa or Basilea, and her father the Titan Pallas (of Megamedes) or Heleus. When she wished to bathe in the Ocean, she would clad her beautiful body in gleaming robes and journey through the vault of the heavens in her chariot. Selene loved Pan, and also took Endymion as her lover. Some sources also say she was the lover of the god Heleus. In popular belief she is associated with human and animal fertility, and also with magic and diseases, particularly epilepsy.[617]

Rings (catalogue no. 69, 70, 71 and 72, T. 25, 69, 70, 71 and 72)

Finger rings have been a form of jewellery since the ancient eastern Mediterranean civilizations. In Greek and Hellenistic culture they were made in various forms and colours and of different materials, using a variety of techniques.[618]

[607] Koščević 1991, 46.
[608] Ibid., 47.
[609] Popović 2002, 47.
[610] Srejović 1997, 46.
[611] Koščević 1991, 46.
[612] Ogden 2002, 261-299.
[613] Giunio 2015, 42.
[614] Brucia / Dougherty 2007, 12.
[615] Ferjančić 2002, 107-114.
[616] Giunio 2015, 66, no. 27-31.
[617] Srejović / Cermanović 2000, 378.
[618] Popović 2002, 44.

The antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina holds four rings that may be classified as wedding rings. They feature two heads face to face, a man's and a woman's, handshake of a men and women and the octagonal ring with an inscription.

Rings with such images, or those that symbolise two clasped hands, a man's and a woman's, were often worn by betrothed couples. The fiancée was required to wear the ring on her left fourth finger, a tradition that persists to this day, hence this is known as the ring finger. Rings were usually made of iron, but other materials were also used, such as gilt iron, silver or solid gold. An iron ring was given to the fiancée as a symbol of an enduring contract, and was a public sign that the woman was "taken." Engagement rings were known as *concordia*, and those with the clasped hands motif were known as *fede*.[619] Later a clear distinction was made between engagement rings (*anulus pronobus*) and wedding rings (*cingulum*, *vinculum*).[620] A very similar motif on a pendant is kept in the Republic of Croatia.[621]

Minotaur (catalogue no. 73, T. 26, 73)

The permanent antiquities exhibition of the National Museum of Bosnia and Herzegovina includes part of a mosaic from Stolac in Herzegovina, with a scene from the legend of the Minotaur. This famous story has its own erotic charge, for in Ovid's famous *Metamorphoses* is the tale of Daedalus, who gave Pasiphaë a bronze cow so she could satisfy her lust for a bull.[622] The story has an element of zoophilia. After she failed to make a promised sacrifice, Poseidon made Minos' wife Pasiphaë fall in love with the bull that was to have been the intended sacrifice. Obsessed with this unnatural passion, she followed the cattle around, fed the beautiful bull, and gazed enviously at the cows, killing any that dared approach the beloved bull. In another version, Daedalus constructed a wooden cow with a cowhide covering, in which Pasiphaë hid. The cow was so lifelike that the bull immediately mated with it. Pasiphaë thus became the mother of the Minotaur, a hybrid creature.[623]

Conclusion

Greek and Roman traditions are still alive, as shown by some of the concepts and terminology used to this day in medicine to describe certain conditions associated with sexuality. Along with lesbianism,[624] homosexuality,[625] paedophilia[626] and zoophilia,[627] medicine also uses the term satyriasis[628] for hypersexuality, exaggerated sexual urges among men, and aphrodiasis[629] for the same condition in women. Nymphomania[630] is uncontrollable sexual desire in a woman, and priapism[631] is a persistent and often painful erection.[632]

Finally, it may be said with considerable certainty that in all ancient civilizations, including those of Greece and Rome, the basis of the social order was family life, involving healthy social relationships between individuals, primarily the members of a family. When the Romans conquered ancient Greece, a wave of Greek influence in every aspect of life swept over Roman society, gradually changing certain customary practices.

Izvori

Ciceron, 1995. Marcus Tullisu Cicero, De re Pvblica, James E. G. Zetzel, New York, Columbia University Press.

Ciceron, 1918. Tusculanae Disputationes, M. Pohlenz, Leipzig.

Ciceron, 1903. Marcus Tullius Cicero, The orations of Marcus Tullius Cicero, C. D. Yonge, London, Goerge Bell and Sons.

Corpus Iuris Civilis 1888. Kruger Paul, Mommsen Theodor, Scholl Rudolf, Kroll Wilhelm.

[619] Giunio 2015, 16-17.
[620] Ivčević 2002, 279.
[621] Giunio 2015, 66.
[622] Grant 1967, 250.
[623] Srejović / Cermanović 2000, 322-323.
[624] The term is associated with the poetess Sappho, who founded a school for girls on the island of Lesbos. Leksikon antičkih autora 1996, 520.
[625] The term derives from the Greek word *homoios* – "equal, the same". Ballarin 1968, 35-36.
[626] The term derives from the Greek words *pais*, *paidos* – "a boy", and *fileo* – "I love". Ballarin 1968, 81.
[627] The term derives from the Greek words *zoon* – "animal", and *fileo* – "I love", and denotes sexual attraction for animals. Anić / Klaić / Domović 1998, 1498.
[628] The term derives from the Satyrs, wild, lustful woodland demons. Srejović / Cermanović 2004, 377; Paulys-Wissowa 1852, 1185-1189, 1921, 224-234.
[629] The term derives from the name of the goddess Aphrodite, goddess of fertility, love and the erotic senses. Srejović / Cermanović 2004, 69-70, Paulys-Wissowa 1894, 2730-2788.
[630] The term is of Greek origin: *nymphe* – "girl", *mania* – "madness". Đokić 1981, 239.
[631] The term derives from the name of the god Priapus, who was always depicted with an erection. Srejović / Cermanović 2004, 360.
[632] Ballarin 1968, 88.

Demosten, 1859. Demosthenes with an English commentary. Robert Whiston. London, Whittaker and co.
Kornelije Nepot, 1999. O istaknutim vojskovođama stranih naroda. Josip Miklić, Zagreb, 1999.
Quintilian, 1920. Institutio oratoria, vol I, Loeb Classical Library, 1920.
Livije, 1912. Livius, Ab urbe condita. Canon Roberts, New York.
Polibije, 1988. Polibije, Istorije, Marijana Ricl, Novi Sad.

Popis literature

Anić, Š. / Klaić, N. / Domović, Ž. 1998, Rječnik stranih riječi, Zagreb 1998.
Ballarin, G. 1968, Mala seksološka enciklopedija, Zagreb 1968.
Basler, Đ. 1972, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972.
Basler, Đ. 1977, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, XXX/XXXI, Sarajevo 1977, 121-216.
Bauman, R. A. 1992, Woman and politics in ancient Rome, London – New York 1992.
Barrett, A. A. 2001, Agripina, Sex, Power and Politics in the Early Empire, London 2001.
Birley, A. R. 2002, Septimus Severus, The African emperor, London – New York 2002.
Bloch, R. 1959, Les Étrusques, Paris 1959.
Bojanovski, I. 2001, Rimski grobni nalaz iz Konjević-Polja u istočnoj Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, 48/49, Sarajevo 2001, 164-212.
Brucia, M. A. / Daugherty, G. N. 2007, To be a Roman, Wauconda, Ilinois 2007.
Budžak, G. 2004, Antologija grčkih mitova, Beograd 2004.
Bujuklić, Ž. 2005, Forum Romanum, rimska država, pravo, religija i mitovi, Beograd 2005.
Buljević, Z. 2008, Uz sprintiju iz Salone u splitskom Arheološkom muzeju, Archaeologia Adriatica 2, Zadar 2008, 201-221.
Bunson, M. 2002, Encyclopedia of the Roman Empire, New York 2002.
Burns, J. 2007, Great women of imperial Rome, Mothers and Wives of Caesars, London, New York, Routledge 2007.
Busuladžić, A. 2007. Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2007.
Busuladžić, A. 2008, Umjetnost antičkih mozaika na tlu Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2008.
Busuladžić, A. 2014, Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2014.
Caldwell, L. 2014, Roman Girlhood and the Fashioning of Femininty, Cambridge 2014.
Cambi, N. 1982, Sarkofag iz Šipova, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 20/18, Sarajevo 1982, 102-111.
Carcopino, J. 1981, Rim u razdoblju najvišeg uspona carstva, Zagreb 1981.
Chevalier, J. / Gheerbrant, A. 1983, Rječnik simbola, Zagreb 1983.
Cividini, T. 2016, Ritrovamenti di militaria dal Friuli centrale per un aggiornamento, in: Horvat, J. (ed.), The Roman Army between the Alps and Adriatic, Opera Instituti Archaeologici Slovenie 31, Ljubljana 2016, 43-61.
Clark, G. 1832, Pompeii, London 1832.
Clarke, J. R. 2003, Roman Sex: 100 B. C. to A. D. 250, New York 2003.
Coarelli, F. 1997, Roma, Milano 1997.
Colin, D. 2004, Rječnik simbola, mitova i legendi, Zagreb 2004.
Curran, J. R. 2000, Pagan City and Christian Capital, Oxford 2000.
Dixon, S. 1992, The Roman family, Baltimore – London 1992.
Dixon, S. 2001, Childhood, Class and Kin in the Roman World, London – New York 2001.
Đokić, S. 1981, Intimni razgovori, Sarajevo 1981.
Edwards, S. 1997, Unspeakable Proffesions: Public Performance and Prostitution in Ancient Rome, Princetone (New Jersey) 1997.
Engelmann, R. 1904, Pompeii, London 1904.
Fantham, E. 2011, Stuprum. Public Attitudes and Penalties for Sexual offences in Republican Rome, in: Roman Readings. Roman Response to Greek Literature from Plautus to Statius and Quintilian, Berlin 2011, 115-143.
Ferjančić, S. 2002, Naseljavanje legijskih veterana, Beograd 2002.
Feucht, E. 1985, Gattenwahl, Ehe und Nachkommenschaft im Alten Ägypten, in: Müller, E. W. (ed.), Geschlechtsreife und Legitimation zur Zeugung, Freiburg – München 1985, 55-84.
Gay, R. 1996, Frauenleben im alten Ägypten, München 1996.
Giunio, K. A. 2015, Ars Amatoria, Ljubav i erotika u starom Rimu, Zadar 2015.
Grant, M. 1967, Poezija, proza i besedništvo. Bogatstvo rimskog jezika, u: Rađanje evropske civilizacije, Beograd 1967, 241-265.
Graves-Brown, C. 2010, Dancing for Hathor, Women in Ancient Egypt, New York 2010.

Grimal, J. 1967, Porodični život, u: Antički Rim – panorama jedne civilizacije, Beograd – Ljubljana 1967, 39-57.
Grimal, J. 1968, Rimska civilizacija, Beograd 1968.
Grupa autora 1979, Antički teatar na tlu Jugoslavije, Novi Sad 1979.
Grupa autora 1980, Viminacijum. Glavni grad rimske provincije Gornje Mezije, Beograd 1980.
Grupa autora 1997, Antička bronza Singidunuma, Beograd 1997.
Grupa autora 2007, Antička Grčka (ur. Kartlidž, P.), Novi Sad 2007.
Grupa autora 2013, Life, Death and Entertainment in the Roman Empire (ed. Potter, D. S. / Mattingly, D. J.), Michigan 2013.
Grupa autora 2015, Aquae Isae, Zagreb 2015.
Hamilton, E. 1962, La Mythologie, Marabout Université 1962.
Hersch, K. 2010, The Roman Wedding, Cambridge 2010.
Homer 1987, Ilijada, Prijevod: Maretić, T., Zagreb 1987.
Homer 1987, Odiseja, Prijevod: Maretić, T., Zagreb 1987.
Horvat, M. 1954, Rimsko pravo I i II, Zagreb 1954.
Imamović, E. 1977, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977.
Ivčević, S. 2002, Metalno prstenje, u: Longae Salonae, I i II, Split 2002, 277-289.
Ivčević, S. 2008, Privjesci rimske konjske orme iz Salone, Archaeologia Adriatica II, Zadar 2008, 213-222.
Ivčević, S. 2010, Dijelovi vojničke opreme iz Garduna u Arheološkom muzeju u Splitu, Opuscula archaeologica 34, Zagreb 2010, 127-144.
Jacq, C. 1998, Die Ägypterinnen, Eine Kulturgeschichte, Düsseldorf 1998.
Jovanović, J. 2013, Figurae Veneris, Split 2013.
Jursenar, M. 1978, Hadrijanovi memoari, Beograd 1978.
Kirigin, B. 2007, Pithos/dolium – uvodne napomene, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 34, Sarajevo 2007, 125-157.
Knapp, R. 2013, Invisible Romans. Prostitutes, outlaws, slaves, gladiators, ordinary men and women... the Romans that History forgot, London 2013.
Knibiehler, Y. 2004, Seksualnost kroz povijest, Zagreb 2004.
Koščević, R. 1991, Antička bronca iz Siska. Umjetničko-obrtna metalna produkcija iz razdoblja Rimskog carstva, Zagreb 1991.
Koščević, R. 2000, Arheološka zbirka Benko Horvat, Zagreb 2000.
Košiček, M. 1963, Spol, ljubav, brak, Zagreb 1963.
De Kruijf, T. C. / Vollebregt, G. N. 1972, Spolnost i brak u Bibliji, Zagreb 1972.
Kukuč, S. 2008, Erotski prizori u protopovijesti na Jadranu, Histria Antiqua 16, Pula 2008, 61-73.
Langlands, R. 2006, Sexual Morality in Ancient Rome, Cambridge 2006.
Laurence, R. 2010, Roman Passions, A History of Pleasure in Imperial Rome, London 2010.
Lazarsfeld, S. 1933, Kako žena doživljuje muškarca, Beograd 1933.
LIMC - Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, vol. III, Artemis – Winkler Verlag, Zürich, München, Düsseldorf 1986.
LIMC – vol. 2/1, 1984, vol. 5/1, 1990, vol. 6/1, 1992, Zürich – München.
LIMC – vol. 8/1, 1997, Zürich – Düsseldorf.
Leksikon antičkih autora, Zagreb 1996.
Lightman, M. 2008, A to Z of Ancient Greek and Roman Women, New York 2008.
Lindgren, C. K. 2007, Art, Wine and Dionysos, Histria Antiqua 15, Pula 2007, 137-145.
Lloyd, G. M. 1986, Roman Venus: public worship and private rites, in: Hening, M. / King, A. (eds.), Pagan Gods and Shrines of the Roman Empire, Oxford 1986, 179-188.
Maršić, D. 2009, Ugradbeni građevinski portretni reljefi u Histriji i Dalmaciji, Zadar 2009.
Matino, L. 1988, Pompeii, the erotic secrets, Napulj 1988.
Maškin, N. A. 2002, Istorija starog Rima, Beograd 2002.
Mau, A. 1907, Pompeii, it's Life and Art, London 1907.
McGinn, T. A. 1998, Prostitution, Sexuality and the Law in Ancient Rome, Oxford 1998.
McGinn, T. A. 2004, The Economy of Prostitution in the Roman World: A Study of Social History and the Brothel, Ann Arbor, Michigan 2004.
Mercadé, J. 1968. Eros Kalos, Esej o erotskim djelima u staroj grčkoj umjetnosti, Rijeka 1968.
Mercadé, J. 1969. Roma Amor, Esej o erotskim elementima u umjetnosti Etruščana i Rimljana, Rijeka 1969.
Miletić, N. 1963. Nakit u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1963.
Monnier, M. 1871, The Wonders of Pompeii, New York 1871.
Nemeth-Ehrlich, D. / Kušan-Špalj, D. 2007, Dvije tisuće godina Andautonije od rimskog grada do arheološkog parka, Zagreb 2007.
Novak, M. 2008, Antropološka analiza antičke nekropole Zadar – Relja u kontekstu antičkih nekropola Hrvatske, Doktorska disertacija u rukopisu, Zagreb 2008.
Obradović, M. 2010, Antički mit o svetoj prostituciji, Zbornik Matice srpske za klasične studije 12, Novi Sad 2010, 252-257.

Ogden, D. 2002, Magic, Witchcraft, and Ghosts in the Greek and Roman Worlds, Oxford 2002.
Palić, N. 1966, Polni život, Novi Sad 1966.
Paškvalin, V. 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela LXXXII, Centar za balkanološka ispitivanja 9, Sarajevo 2012.
Patsch, C. 1909, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina XI 1909, 104-184.
Paulys-Wissowa, G. 1852, Real Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1852.
Paulys-Wissowa, G. 1894, Real Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894.
Paulys-Wissowa, G. 1907, Real Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1907.
Paulys-Wissowa, G. 1912, Real Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1912.
Paulys-Wissowa, G. 1921, Real Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1921.
Pelcer, O. 2007, Svakodnevni život u rimskom Egiptu: kontracepcija, Zbornik Matice srpske za klasične studije 9, Novi Sad 2007, 177-186.
Pilipović, S. 2011, Kult Bahusa na centralnom Balkanu I–IV vek, Beograd 2011.
Popović, I. 2002, Nakit sa Juhora. Ostava ili sakralni tezaurus, Beograd 2002.
Popović, I. 2012, Mermerne skulpture, Beograd – Sremska Mitrovica 2012.
Prelić, Lj. 1987, Pornografija, porok ili kriminal, Beograd 1987.
Rachet, G. 1969, Archéologie de la Grèce préhistorique, Troie, Mycènes, Cnossos, Marabout Université 1969.
Radman-Livaja, I. 2004, Militaria Sisciensia. Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb 2004.
Richlin, A. 1992, The Garden od Priapus, Sexuality and Aggression in Roman Humor, New York – Oxford 1992.
Rnjak, D. 1979, Antički teatar na tlu Jugoslavije, Novi Sad 1979.
Roberts, M. J. 1994, Classical Deities and Heroes, New York 1994.
Rojben, D. 1971, Sve što ste oduvek želeli da saznate o seksu, Beograd 1971.
Romac, A. 1998, Rimsko pravo, Zagreb 1998.
Rushworth, A. / Croom, A. 2016, Segedunum. Excavations by Charles Daniels in the Roman Fort at Wallsend (1975–1984), Volume I and II, Oxford 2016.
Saller, R. P. 1994, Patriarchy, Property and Death in the Roman Family, Cambridge 1994.
Sanader, M. 2002, Arheološke studije i ogledi, Zagreb 2002.
Sergejevski, D. 1943, Nekoliko neizdatih antičkih reliefa, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine LV, Sarajevo 1943, 1-20.
Sergejevski, D. 1952, Kasnoantički spomenici iz Šipova, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. 7, Sarajevo 1952, 41-57.
Smith, W. 1870, Dictionary of Greek and Roman Antiquities, London 1870.
Srejović, D. 1997, Arheološki leksikon, Beograd 1997.
Srejović, D. / Cermanović, A. 2000, Rečnik grčke i rimske mitologije, Beograd 2000.
Srejović, D. / Cermanović, A. 2004, Rečnik grčke i rimske mitologije, Beograd 2004.
Staccioli, R. A. 2003, La vita quotidiana nel mondo romano, Milano 2003.
Stanimirović, V. 2006, Najstariji oblik rimskog braka, Zbornik Matice srpske za klasične studije 8, Novi Sad 2006, 71-97.
Stanojević, O. 2000, Rimsko pravo, Magistarski rad u rukopisu, Sarajevo 2000.
Staples, A. 2004, From Good Godess to Vestal Virgin, London 2004.
Stumpp, B. E. 1998, Prostitution in der römischer Antike, Berlin 1998.
Šarac, M. / *Lučić, Z.* 2006, Rimsko privatno pravo, Sarajevo 2006.
Šarkić, S. 2006, Odredbe rimskog prava o mirazu u srednjovekovnom srpskom pravu, Zbornik Matice srpske za klasične studije 8, Novi Sad 2006, 185-191.
Tasić, D. 2011, Maska u kultu Dionisa, Zbornik Matice srpske za klasične studije 13, Novi Sad 2011, 181-194.
Truhelka, Ć. 1892, Arheološko ispitivanje jajačkog grada i najbliže okoline, Glasnik Zemaljskog muzeja 4, Sarajevo 1892, 315-320.
Turton, G. 1974, The Syrian Princesses, London 1974.
Wilkinson, R. 2003, The Complete Gods and Godesses of Ancient Egypt, New York 2003.
Zamarovsky, V. 1965, Tajne carstva Hetita, Zagreb 1965.
Zaninović, M. 2005, Kult Afrodite i Venere na tadašnjoj hrvatskoj obali, Histria Antiqua 13, Pula 2005, 157-166.

Katalog
Satir/Silen

1. Inv. br. 654 (Tab. 1).
Lokalitet: Kamira, Rodos.
Opis: Riton s jednom ručkom. Na mješini leži satir, rukama se drži ručkastih hvataljki, a nogama se privio uz mješinu, s obilježjima pohotnog satira. Njegova ćelava glava viri iz ždrijela panterskog krzna, koje se i na ramenima vidi. Uši su mu duge i šiljate (jedno nedostaje), oči velike i duguljaste, nos širok i tup, brci dugi, usta otvorena, a brada samo po rubu. Pravu posudu nosi na leđima. Naslikana scena lahko se razabire. Bradati, goli Heraklo bježi s ugrabljenim tronogom pred Apolonom. Apolon trči za junakom, da plijen opet povrati, Heraklo desnicom diže kijaču. Idući nadesno, ogleda se na Apolona, koji proganja Herakla u hleni i s tenijom u kosi, sa skitskim lukom i strijelama u ljevici. Njegova shematski natrag bačena ruka svjedoči o njegovoj hitrini. Zavađenima dolazi u susret u trku slijeva bradati Zeusov glasnik Hermes. U hitnji mu je s glave pao njegov petasos. Odjeven je samo u hlamidu i krilate sandale, ljevicu je naprijed pružio, a unatrag svinutom desnicom drži rabdos. Polje označava palmino drvo iza Hermesa. Između Hermesa i Apolona je natpis Καλός. Riton stoji na nozi, koja je crveno presvučena. Firnis sjajan i crn. Nađen u Kamiru, nabavljen u Kalavardi kod Kamira.
Dimenzije: Visina 17 cm, promjer 9,6 cm.
Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 285; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, Pl. 27, 1-3, Pl. 28, 1-4.

2. Inv. br. 639 (Tab. 2, 2).
Lokalitet: Nepoznat.
Opis: Ulomak vaze. Na kamenu, pokrivenom panterovim krznom, sjedi mlad, ovjenčan satir i drži u desnici dvojnice. Zamišljen, upro je glavu o lijevu ruku. Leđima se naslonio na deblo. Iza njega su ostaci veće osobe, koja stoji i koja je – po sačuvanim tragovima – bila bogato odjevena. Poza osobe sigurno je bila svečana, kako to pokazuje koplje na koje se naslanja. Na grudima ima tragova štita. Moguće je da je riječ o Palas Ateni i Marziju. Apolon je pobjednik u svirci, pa kitaroedu leti u susret Nika s pobjedničkim vijencem. Iz držanja i izražaja Marzije, koji je ovdje prikazan mlad, nazire se njegov nemir, njegovo beznađe i očaj. Ostaci Nike, vijenac Marzije i cvjetovi na stablu bijelo su slikani. Lijep, sjajan firnis. Nabavljen u Ateni.
Dimenzije: Visina 13,5 cm.
Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 287-288; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, Pl. 43, 3.

3. Inv. br. 34 (Tab. 2, 3)
Lokalitet: Atena.
Opis: Poklopac pikside. Satir u ekstazi pada unatrag. Firnis sjajan.
Dimenzije: Promjer 6 cm.
Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 287, *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 42.

4. Inv. br. 421 (Tab. 2, 4a i 4b).
Lokalitet: Teba.
Opis: Grčka keramička posuda crnofiguralnog stila s predstavom spolnog odnosa dva silena s dvije gole žene. Na drugoj sceni dva silena koji drsko proganjaju menade u hitonu s rukavima i plaštom. Menade uplašeno gledaju silene. Nađena u Tebi.
Dimenzije: Visina 10,5 cm. R: 18,5 cm.
Literatura: *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, P. 25, 4-10.

5. Inv. br. 33b (Tab. 3, 5).
Lokalitet: Atena.
Opis: Grčka posuda s predstavom Satira. Dva fragmenta jednog velikog kratera. Od prikaza se vidi na poleđini velik, bradat satir s tirsom; iza njega menada s kantarom. Pred satirom ima tragova druge menade. Firnis crn, sjajan. Poleđina je, u opreci s naličjem, nemarno rađena. Nađen i nabavljen u Ateni.
Dimenzije: Veći "A" ulomak visina 26, dužina 33 cm, manji "B" ulomak visina 16 cm, dužina 30 cm.
Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 285-286, *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 49-50, Pl. 48, sl. 2.

6. Inv. br. 22 (Tab. 3, 6).
Lokalitet: Teba.
Opis: Lekitos, nezgrapan, jako sužen prema dolje. Ručka mu ne pripada. Po ramenu vidljiv ukras u obliku zrakastih linija i lotosovih pupoljaka. Na trupu je prikazan ples dviju menada u tijesnim i kratkim hitonima s dva silena. Sileni se gibaju nalijevo, menade nadesno, ali glave su im nalijevo obrnute, tako da sve

četiri osobe gledaju na jednu stranu. Donji dio je zajedno s nogom firnisan. Glina je tamnosmeđa, firnis blijed i crn. Prednja je strana jače ispečena. Najvjerovatnije lokalni bojotski fabrikat. Nađen u Tebi.
Dimenzije: Visina 19,7 cm.
Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 278; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 32.

7. Inv. br. 640 (Tab. 3, 7).
Lokalitet: Nepoznat.
Opis: Ulomak vaze. Mladom čovjeku, duge kose i s kabanicom oko koljena, koji sjedi, držeći u desnoj ruci baklju, a u lijevoj štap, približava se djevojka u hitonu, s narukvicom na desnoj ruci, i pruža mu cvijet. Iza djevojke sjedi, također ovjenčan, bradat silen i drži goruću baklju. Iza mladića koji sjedi vidljivi tragovi jedne ruke. To je Dionis, okružen silenima i menadama. Vijenci, oganj, cvijeće i narukvica djevojčina bijelo su naslikani. Sjajni firnis. Nabavljen u Ateni.
Dimenzije: Visina 10 cm, dužina 16,5 cm.
Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 288; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, Pl. 43, 6.

8. Inv. br. 689 (Tab. 3, 8).
Lokalitet: Rodos.
Opis: Keramički predmet s prikazom glave muškarca duge brade, istaknutih obrva i brkova te duge kuštrave kose. Scena prikazuje Silena.
Dimenzije: Visina 11 cm, širina 10 cm.
Literatura: Nepublicirano.

9. Inv. br. 690 (Tab. 4, 9).
Lokalitet: Rodos.
Opis: Keramički predmet s prikazom glave muškarca duge brade, istaknutih obrva i brkova te duge kuštrave kose. Scena prikazuje Silena.
Dimenzije: Visina 11 cm, širina 10,5 cm.
Literatura: Nepublicirano.

10. Inv. br. 691 (Tab. 4, 10).
Lokalitet: Rodos.
Opis: Keramički predmet s prikazom glave muškarca duge brade, istaknutih obrva i brkova te duge kuštrave kose. Scena prikazuje Silena.
Dimenzije: Visina 12,5 cm, širina 12 cm.
Literatura: Nepublicirano.

11. Inv. br. 692 (Tab. 4, 11).
Lokalitet: Rodos.
Opis: Keramički predmet s prikazom glave muškarca duge brade, istaknutih obrva i brkova, na glavi neka vrsta kupaste kape. Scena prikazuje Silena.
Dimenzije: Visina 10 cm, širina 9 cm.
Literatura: Nepublicirano.

12. Inv. br. 113 (Tab. 4, 12).
Lokalitet: Iz groba, Beotija.
Opis: Prikaz glave Satira, terakota.
Dimenzije: Visina 5,5 cm, širina 4 cm.
Literatura: Nepublicirano.

Falus
13. Inv. br. 512 (Tab. 5, 13).
Lokalitet: Albanija.
Opis: Bronzani privjesak u obliku falusa.
Dimenzije: Dužina 3,1 cm.
Literatura: Nepublicirano.

14. Inv. br. 2074 (Tab. 5, 14).
Lokalitet: Vid, Narona.
Opis: Bronzani privjesak u obliku falusa.
Dimenzije: Dužina 3,2 cm.
Literatura: Nepublicirano.

Afrodita
15. Inv. br. 428 (Tab. 6, 15).
Lokalitet: Saida.
Opis: Bronzana figurina Afrodite. Jedna ruka savijena na pasu, a druga okrenuta prema bradi.
Dimenzije: Visina 5 cm.
Literatura: Nepublicirano.

16. Inv. br. 933 (Tab. 6, 16).
Lokalitet: Nikopolis, Epir.
Opis: Svjetiljka s kaneliranom drškom. U disku reljef Afrodite.
Dimenzije: Dužina 10,5 cm, širina 8,5 cm, visina 2,7 cm.
Literatura: *Busuladžić, A.* 2007, Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2007, 118.

17. Inv. br. 2004 (Tab. 6, 17).
Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.
Opis: Bronzana figurina Afrodite. Boginja bez odjeće. Ruke podignute do visine ramena.
Dimenzije: Visina 9,3 cm.
Literatura: *Imamović, E.* 1977, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977, 430.

18. Inv. br. 2212 (Tab. 6, 18).
Lokalitet: Nepoznat.

Opis: Olovna pločica s prikazom Afrodite. Slomljena u dva dijela. Prikazana u dugoj haljini. Podignute ruke.
Dimenzije: Visina 8 cm.
Literatura: *Imamović, E.* 1977, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977, 430.

19. Inv. br. 7798 (Tab. 6, 19).
Lokalitet: Konjević Polje, istočna Bosna.
Opis: Srebrena oplata od drvene kutije. Na oplati i prikaz Afrodite u društvu s erosom. U ruci drži ogledalo.
Dimenzije: Dužina 5,2 cm, visina 4,8 cm.
Literatura: *Bojanovski, I.* 2001, Rimski grobni nalaz iz Konjević-Polja u istočnoj Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A 48/49, Sarajevo 2001, T. V, 4.

20. Inv. br. 7792 (Tab. 6, 20).
Lokalitet: Konjević Polje, istočna Bosna.
Opis: Srebrena oplata od drvene kutije. Na oplati i prikaz Afrodite u društvu s erosom. U ruci drži ogledalo.
Dimenzije: Dužina 5,2 cm, visina 4,8 cm.
Literatura: *Bojanovski, I.* 2001, Rimski grobni nalaz iz Konjević-Polja u istočnoj Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A 48/49, Sarajevo 2001, T. V, 5.

Venera
21. Inv. br. 610 (Tab. 7, 21).
Lokalitet: Albanija.
Opis: Bronzana figurina Venere koja je podigla obje ruke prema glavi.
Dimenzije: Visina 6 cm.
Literatura: Nepublicirano.

22. Inv. br. 5701 (Tab. 7, 22).
Lokalitet: Japra Majdanište, Sanski Most.
Opis: Bronzana figurina Venere/Afrodite, oštećenih stopala. Figurina naga s lijevom rukom u predjelu prepona i desnom rukom savijenom u predjelu grudi.
Dimenzije: Visina 7,5 cm.
Literatura: *Basler,* Đ. 1977, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A XXX/XXXI, Sarajevo 1977, T. VIII, 2.

23. Inv. br. 668 (Tab. 7, 23).
Lokalitet: Rodos.
Opis: Mramorna skulptura Venere.
Dimenzije: Visina 21 cm.
Literatura: Nepublicirano.

24. Inv. br. 669 (Tab. 7, 24).
Lokalitet: Rodos.
Opis: Mramorni torzo, vjerovatno Venere.
Dimenzije: Visina 22 cm.
Literatura: Nepublicirano.

Eros/Amor
25. Inv. br. 69 (Tab. 8, 25).
Lokalitet: Gradina, Srebrenica.
Opis: Bronzana figurina Amora-Erosa u obliku nagog dječaka koji stoji na visokom postamentu, raširenih nogu. Jedna ruka je niz tijelo, dok je druga podignuta u ravnini ramena. Kosa nešto duža i kovrdžava. Na leđima krila.
Dimenzije: Visina 14 cm.
Literatura: *Imamović, E.* 1977, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977, 412, 178.

26. Inv. br. 653 (Tab. 8, 26).
Lokalitet: Kamira, Rodos.
Opis: Oinohoe s prikazom Erosa pred žrtvenikom. Crn i sjajan firnis. Površna radnja. Nađena u Kamiru, nabavljena u Kalavardi kod Kamira.
Dimenzije: Visina 13,2 cm.
Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 283; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 47.

27. Inv. br. 33 (Tab. 8, 27).
Lokalitet: Atena.
Opis: Dva fragmenta jednog velikog kratera. Na fragmentima prikazi i to:
Po obodu vidljiva linija od lovora, a pod njom ornament od jajastih crtica. Prema dolje je slika završena meandar linijom. Na stijeni sjedi mladić u frigijskoj kapi, u tijesnoj šarenoj odjeći s rukavima i hlačama, a preko toga ima kabanicu. Među nogama stoji Eros i pruža mu zdjelicu. Osim Erosa, pastiru se približava Hermes, koga prepoznajemo po rabdosu i krilatim sandalama, ima hlamidu koja je samo djelomice sačuvana. Iza Zeusovog glasnika stoji žena, od koje su samo noge sačuvane. Pastir je vjerovatno Paris, kojemu Hermes dovodi tri boginje. Nad glavom Parisovom vidi se prednji dio krave. Tik do ruba trupa vidljiv je pas. Nađen i nabavljen u Ateni.
Dimenzije: Veći "A" ulomak visina 26, dužina 33 cm, manji "B" ulomak visina 16 cm, dužina 30 cm.
Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 285-286; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 49-50.

28. Inv. br. 15 (Tab. 8, 28).
Lokalitet: Atena.
Opis: Fragmentirani gornji dio pelike. Na rubu usne i preko fragmentne slike na trupu je ornament od jajastih štapića. Na prednjoj strani približava se Eros dvojici mladića; do stijene vidljiv disk. Na poleđini su sačuvane samo glave dvojice mladića. Među njima se vidi jedan strigilis, koji jedan od njih drži. Najvjerovatnije je s obje strane prikaz života efeba. Firnis jako oštećen. Nađen i nabavljen u Ateni.
Dimenzije: Visina 12 cm, promjer 16 cm.
Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 286; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 46.

29. Inv. br. 399 (Tab. 9, 29).
Lokalitet: Atena.
Opis: Ulomak vaze, s prikazom Erosa koji u letu pruža bradatom, ovjenčanom muškarcu teniju. Do Erosa tragovi ženske glave. Iza muškarca podignuta ruka. Biće dočekuje Herakla u Olimpu. Gore je ornament od zrakastih crtica. Prvobitno pozlaćen. Sjajan firnis. Nađen i nabavljen u Ateni.
Dimenzije: Visina 9,3 cm.
Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 290; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 44.

30. Inv. br. 400 (Tab. 9, 30).
Lokalitet: Atena.
Opis: Ulomak vaze s prikazom žene, ali je samo glava sačuvana. Nosi kutijicu za nakit. Pred njom je Eros s tenijom. Ima tragova ornamenta od jajastih linija. Blijed firnis. Nađen i nabavljen u Ateni.
Dimenzije: Visina 6 cm, širina 4,4 cm.
Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 290; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 44-45.

31. Inv. br. 403 (Tab. 9, 31).
Lokalitet: Atena.
Opis: Ulomak vaze s prikazom gornjeg dijela Erosa koji leti s girlandom u ljevici. Ima tragova jedne žene i jedne posude. Prvobitno pozlaćena. Nađen i nabavljen u Ateni.
Dimenzije: Visina 4 cm, dužina 5,4 cm.
Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 291; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 44.

32. Inv. br. 404 (Tab. 9, 32).
Lokalitet: Atena.
Opis: Ulomak vaze s prikazom fragmenta ženske glave s ogledalom. Na obje strane po jedan Eros. Pred jednim samo ostaci krila. U gornjem dijelu ornament od jajastih linija. Prvobitno pozlaćena. Nađen i nabavljen u Ateni.
Dimenzije: Visina 4,1 cm, dužina 6,4 cm.
Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 291; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 45.

33. Inv. br. 609 (Tab. 10, 33).
Lokalitet: Tesprotia.
Opis: Bronzana figurina Erosa. Jedna noga oštećena. Desna ruka spuštena, a lijeva podignuta prema glavi i savijena.
Dimenzije: Visina 5,8 cm.
Literatura: Nepublicirano.

34. Inv. br. 773 (Tab. 10, 34).
Lokalitet: Klepci, Čapljina.
Opis: Svjetiljka od smeđe gline, s drškom. U sredini diska reljef s prikazom erosa s krilima i Bakhusa koji drži grozd vinove loze.
Dimenzije: Dužina 11 cm, širina 8 cm, visina 2,2 cm.
Literatura: *Busuladžić, A.* 2007, Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2007, 112.

35. Inv. br. 247 (Tab. 11, 35).
Lokalitet: Livno.
Opis: Oštećena urna s prikazom dva erota. Sa strana vidljivi ostaci kaneliranih četvrtastih stubova. Poklopac u vidu krova na dvije vode i četiri akroterija.
Dimenzije: Visina 82 cm, širina 74 cm, dužina 80 cm.
Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja 9, Sarajevo 2012, 391.

36. Inv. br. 248 (Tab. 11, 36).
Lokalitet: Stubo Vrelo, Kupreško polje.
Opis: Oštećena urna s prikazom dva erota i girlandama.
Dimenzije: Visina 70 cm, širina 80 cm.

Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja 9, Sarajevo 2012, 391-392.

37. Inv. br. neinventarizirano (Tab. 11, 37).
Lokalitet: Šipovo.
Opis: Spomenik od sivkastog lapora. U centralnom dijelu prikazan lik pokojnika kojeg drže dva lebdeća erota.
Dimenzije: Visina 93 cm, širina 230 cm,
Literatura: *Truhelka,* Ć. 1892, Arheološko ispitivanje jajačkog grada i najbliže okoline, Glasnik Zemaljskog muzeja 4, Sarajevo 1892, 319, sl. 5; *Sergejevski, D.* 1952, Kasnoantički spomenici iz Šipova, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. 7, Sarajevo 1952, 43, sl. 1-6; *Basler,* Đ. 1972, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972, 145, sl. 157; Cambi, N. 1982, Sarkofag iz Šipova, Godišnjak, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hrcegovine XX, Centar za balkanološka ispitivanja 18, Sarajevo 1982, 102; *Maršić, D.* 2009, Ugradbeni građevinski portretni reljefi u Histriji i Dalmaciji, Zadar 2009, 83-86.

38. Inv. br. 260 (Tab. 11, 38).
Lokalitet: Foča.
Opis: Arhitektonski kameni ulomak s prikazom lebdećeg erota.
Dimenzije: Dužina 99 cm, visina 66 cm.
Literatura: *Sergejevski, D.* 1943, Nekoliko neizdatih antičkih reliefa, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine LV, Sarajevo 1943, 3.

Hermes/Merkur
39. Inv. br. 793 (Tab. 12, 39).
Lokalitet: Nikopolis, Epir.
Opis: Bronzana figurina nagog Hermesa. Nema glave. Oko ramena i na leđima platno.
Dimenzije: Visina 7 cm.
Literatura: Nepublicirano.

40. Inv. br. 612 (Tab. 12, 40).
Lokalitet: Albanija.
Opis: Bronzana figurina nagog Hermesa. Preko lijeve ruke i ramena platno.
Dimenzije: Visina 4,5 cm.
Literatura: Nepublicirano.

41. Inv. br. 780 (Tab. 12, 41).
Lokalitet: Nepoznat.
Opis: Bronzana figurina Hermesa. Hermes nag s platnom preko lijevog ramena i ruke. Na glavi vijenac.
Dimenzije: Visina 10,5 cm.
Literatura: Nepublicirano.

Prijap
42. Inv. br. 5702 (Tab. 13, 42).
Lokalitet: Japra Majdanište, Sanski Most.
Opis: Bronzana figurina Prijapa u karakterističnoj pozi sa zadignutom odjećom i spolnim organom u erekciji.
Dimenzije: Visina 7 cm.
Literatura: *Basler,* Đ. 1977, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, sv. XXX/XXXI, Sarajevo 1977, T. VIII, sl. 1.

Apolon
43. Inv. br. 70 (Tab. 14, 43).
Lokalitet: Vršani, Prijedor.
Opis: Bronzana statueta, dobro očuvana. Apolon bez odjeće, oslonjen na desnu nogu. Na glavi duža kosa.
Dimenzije: Visina 10,1 cm.
Literatura: *Imamović, E.* 1977, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977, 428.

44. Inv. br. 677 (Tab. 14, 44).
Lokalitet: Mylasa, Caria.
Opis: Bronzana figurina nagog muškarca, vjerovatno Apolona.
Dimenzije: Visina 9,5 cm.
Literatura: Nepublicirano.

45. Inv. br. 139 (Tab. 14, 45).
Lokalitet: Nepoznat.
Opis: Keramički ulomak crvenofiguralnog stila. Na ulomku vidljiv lik, najvjerovatnije nagog Apolona.
Dimenzije: Dužina 7 cm, visina 4,5 cm.
Literatura: *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, Pl. 36, 2.

Dionis
46. Inv. br. 416 (Tab. 15, 46).
Lokalitet: Teba.
Opis: Krater, koji ima vidljiv ukras oko oboda s lovorom između dvije pruge. Prema dolje se završava slika naizmjence linijom meandra i uzorkom šahovskog polja. Oko svakog nastavka ručke ima ornament od ehinusa. Pod svakom ručkom nalazi se jedan akantov list. Na recipijentu scene i to:
A. Dionis, mlad, go, s vrpcom na glavi, ovjenčan, sjedi na stijeni pokrivenoj njegovom odjećom. U lijevoj ruci drži tiros, a desnom se upire o stijenu. Pred njim je bradat, ovjenčan silen s lirom od sedam žica u lijevoj, a s plektronom u uzdignutoj desnoj ruci. Prema općem dojmu razgovaraju. Iza silena, koji svira liru, stoji djevojka, ovjenčana, s dugim opasanim hitonom i narukvicom na desnici. U ruci drži bršljanovu gra-

nu. Četvrta osoba iza Dionisa je silen, koji stoji kao sve druge osobe, ovjenčan također s bršljanovom granom u rukama, koja je valjda namijenjena onome silenu, koji svira.
B. Drugi prikaz predstavlja tri tzv. "osobe u kabanici", od kojih se dvije obraćaju nadesno trećoj, koja govori i maše rukama. Do zida je strigilis i jedan alabastron.
Vijenci, bršljanovo lišće u praznom prostoru i neravnine tla prikazani su bijelom bojom. Firnis crn i sjajan. Nađen u Tebi, nabavljen u Ateni.
Dimenzije: Visina 23 cm.
Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 282; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, Pl. 47, 1-4.

47. Inv. br. 796 (Tab. 15, 47).
Lokalitet: Albanija.
Opis: Mramorna glava koja najvjerovatnije predstavlja Dionisa. Lice lijepog mladića, duže kose.
Dimenzije: Visina 11,5 cm.
Literatura: Nepublicirano.

Hekata
48. Inv. br. 666 (Tab. 16, 48).
Lokalitet: Lindos.
Opis: Manja mramorna glava s tri lica, koja predstavlja božicu Hekatu.
Dimenzije: Visina 7,5 cm.
Literatura: Nepublicirano.

Nika
49. Inv. br. 401 (Tab. 17, 49).
Lokalitet: Atena.
Opis: Ulomak crvenofiguralne keramičke posude s prikazom Nike.
Dimenzije: Dužina 7 cm.
Literatura: *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, Pl. 39, 9.

50. Inv. br. 402 (Tab. 17, 50).
Lokalitet: Atena.
Opis: Ulomak vaze s prikazom gornjeg dijela Nike, koja leti nadesno s girlandom u rukama. U gornjem dijelu ima tragova ornamenata od linija i jajastih crtica. Prvobitno pozlaćen. Nađen i nabavljen u Ateni.
Dimenzije: Visina 5,4 cm.
Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 291; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 45.

51. Inv. br. 705 (Tab. 17, 51).
Lokalitet: Albanija.
Opis: Keramički arhitektonski odlomak s reljefnim prikazom Nike i floralnim dekoracijama.
Dimenzije: Visina 27,5 cm, dužina 21 cm.
Literatura: Nepublicirano.

Hetera
52. Inv. br. 424 (Tab. 18, 52).
Lokalitet: Nepoznat.
Opis: Ulomak vaze. Prema dolje ima tragova meandra. Hetera stoji i gestikulira rukama. U kosi ima teniju. Cijelo tijelo i tenija su crveno obojeni. Kosa je crna. Na tijelu je slikano žutom bojom. Firnis je blijed i nije dobro ispečen. Nalazište nije poznato, nabavljen u Ateni.
Dimenzije: Visina 13,3 cm.
Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 288; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, Pl. 43, 1.

Prikaz nagog tijela
53. Inv. br. 794 (Tab. 19, 53).
Lokalitet: Mala Azija.
Opis: Bronzana figurina do pasa nagog muškarca koji izlazi iz cvijeta, u ruci drži toljagu. Vjerovatno Heraklo.
Dimenzije: Visina 9,8 cm.
Literatura: Nepublicirano.

54. Inv. br. 1300 (Tab. 19, 54).
Lokalitet: Turbe, Travnik.
Opis: Mramorni torzo nagog muškarca.
Dimenzije: Visina 18,5 cm, širina 11,5 cm.
Literatura: Nepublicirano.

55. Inv. br. 978 (Tab. 19, 55).
Lokalitet: Čapljina.
Opis: Bronzana figurina nagog muškarca koji sjedi. Istaknuti prsa i stomačni mišići te leđa. Prepolovljena preko struka.
Dimenzije: Visina 7,3 cm.
Literatura: Nepublicirano.

56. Inv. br. 311 (Tab. 19, 56).
Lokalitet: Skelani, Srebrenica.
Opis: Kameni torzo, bez ruku, glave i dijela nogu. Oko vrata vidljiv torkves.
Dimenzije: Visina 45 cm.

Literatura: *Patsch, C.* 1909, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina XI, 1909, 162, fig. 82.

Goli mladić
57. Inv. br. 142 (Tab. 20, 57).
Lokalitet: Nepoznat.
Opis: Ulomak bijelo figuriranog lekita. Go mladić okrenuo glavu nalijevo, opire desnicom o bok, a ljevicom se štapom opire o tlo. Srednji dio tijela je uništen. Sve je jako oštećeno. Nabavljen u Ateni.
Dimenzije: Visina 6 cm, širina 5 cm.
Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 287; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 33-34.

Prikaz učitelja s **nagim učenikom**
58. Inv. br. 707 (Tab. 21, 58).
Lokalitet: Otok Vis.
Opis: Lekitos, s prikazom na ramenu na kojem su vidljiva dva za borbu spremna pijetla. Sprijeda na trupu sjedi na stolcu, u plašt zaogrnut, pedagog (?). U desnici drži palicu (koplje?). Pred njim je go mladić s kopljem u desnici i vjerovatno komadom kože za čišćenje u ljevici. S obje strane ove grupe stoji po jedan efeb u kabanici i drži uvis koplje. Slika je ograničena dolje krugom koji teče unaokolo. Usna, ručka i donji dio zajedno s nogom su firnisani. Glina fina, crvenkasta, firnis crn i sjajan. Nađen na otoku Visu, potiče iz ostavštine pok. Šime Ljubića, ravnatelja zagrebačkog muzeja, a nabavljen je od učitelja P. Sarjanovića u Mostaru.
Dimenzije: Visina 16,8 cm.
Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 279; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 32.

Itifalički muškarac
59. Inv. br. 131 (Tab. 22, 59).
Lokalitet: Teba.
Opis: Fragment ruba jedne kabirske posude. Vidljiv prikaz muškarca u kratkoj, opasanoj odjeći kako nosi neku posudu (košaru) na glavi. Za njim ide drugi muškarac, go, noseći štap u lijevoj ruci. Tamnosiva glina, crn firnis. Uparane crte. Nađen u Tebi.
Dimenzije: Visina 4,5 cm, dužina 6 cm.
Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 281; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 34.

60. Inv. br. 132 (Tab. 22, 60).
Lokalitet: Teba.
Opis: Fragment kabirske posude, s prikazom itifaličkog muškarca. Glina tamnosiva, firnis crn. Nađen u Tebi.
Dimenzije: Visina 6,9 cm, širina 6 cm.
Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 281; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 34.

61. Inv. br. 133 (Tab. 22, 61).
Lokalitet: Teba.
Opis: Fragment ruba kabirske posude, s glavom karikiranog, najvjerovatnije itifaličkog muškarca. Glina tamnosiva, a firnis crn. Nađen u Tebi.
Dimenzije: Visina 4,5 cm, širina 4,5 cm.
Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 281; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 34.

Otmica djevojke
62. Inv. br. 31 (Tab. 23, 62a, 62b, 62c, 62d).
Lokalitet: Atena.
Opis: Fragmentirani gornji dio hidrije. Na ostacima grla ima tragova ornamenta od jajaste pruge. Na ramenu je prikazana otmica jedne djevojke. Hlamidom odjeveni mladić otima djevojku u hitonu (glave osoba nisu sačuvane). U dvopregu s visokim naslonom drži je među rukama, a rukama upravlja uzde i drži povrh toga štap u jednoj (bič?). Djevojka hvata otmičara za desnicu, a u isto vrijeme diže drugu, tražeći pomoć. Pred kolima trči muž u hlamidi s dvije sulice (samo dijelom sačuvane). Ovome dolazi trkom ususret djevojka, a on joj, sudeći po gestikulacijama, priča događaj. Desno do ove djevojke dvije druge – sve tri u pepelu, a prve dvije povrh toga i u himationu – trče ustrašene za kolima i ogledaju se natrag. Nadesno tri mladića progone kola, svi su u hlamidi, a prvi i treći drže po dvije sulice, sva tri sa šematski dignutom ljevicom. Radi lošeg stanja slika, ne možemo protumačiti scenu.
Slika recipijenta završena je gore meandrom, a sa strana s dvije okomite linije su palmete. Sprijeda stoji (vrlo okrnjen) Dionis, bradat i ovjenčan, s tirzom u lijevoj ruci. Menada s tenijom u kosi i s tirzom u ljevici nalijeva mu iz oinohoe u kantaros, koji on drži u desnici. Iza Dionisa je druga menada, također s tenijom

u kosi i s tirzom u ruci. Obje menade, a i Dionis, odjeveni su u dugi hiton s rukavima. Dionis je još prebacio kabanicu. Firnis crn i sjajan, vrlo lijepa izrada, danas dosta oštećena. Nađen i nabavljen u Ateni.
Dimenzije: Visina 29 cm, promjer 31 cm.
Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 286; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 40-41.

Privjesak/amulet
63. Inv. br. 986 (Tab. 24, 63).
Lokalitet: Gradina, Srebrenica.
Opis: Amulet u obliku kupe. Šupalj iznutra. Na vrhu loptast završetak.
Dimenzije: Visina 6,5 cm.
Literatura: Nepublicirano.

64. Inv. br. 2481 (Tab. 24, 64).
Lokalitet: Između Vitine i Ljubuškog.
Opis: Bronzani šuplji privjesak.
Dimenzije: Dužina 6,8 cm.
Literatura: Nepublicirano.

65. Inv. br. 2482 (Tab. 24, 65).
Lokalitet: Između Vitine i Ljubuškog.
Opis: Bronzani šuplji privjesak.
Dimenzije: Dužina 4,6 cm.
Literatura: Nepublicirano.

66. Inv. br. 2483 (Tab. 24, 66).
Lokalitet: Između Vitine i Ljubuškog.
Opis: Bronzani šuplji privjesak.
Dimenzije: Dužina 4,4 cm.
Literatura: Nepublicirano.

67. Inv. br. 7821 (Tab. 24, 67).
Lokalitet: Konjević Polje, istočna Bosna.
Opis: Zlatni šuplji privjesak s kružnim profilacijama. Četvrtastog oblika. Deformiran.
Dimenzije: Dužina 2,6 cm.
Literatura: *Bojanovski, I.* 2001, Rimski grobni nakit iz Konjević Polja u istočnoj Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A. 48/49, Sarajevo 2001, 180-181.

68. Inv. br. 5705 (Tab. 24, 68).
Lokalitet: Japra – Majdanište.
Opis: Privjesak – perla od crne staklene paste, s utisnutim sučeljenim muškim i ženskim poprsjem.
Dimenzije: Visina 1,8 cm.
Literatura: *Basler,* Đ. 1977, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, XXX/XXXI, Sarajevo 1977, T. VII, sl. 2.

Prstenovi
69. Inv. br. 878 (Tab. 25, 69).
Lokalitet: Bejrut.
Opis: Bronzani prsten. Dvije nasuprot postavljene glave, muška i ženska. Moguće da je riječ o Heliosu i Seleni.
Dimenzije: R: 3 cm.
Literatura: Nepublicirano.

70. Inv. br. 881 (Tab. 25, 70).
Lokalitet: Bejrut.
Opis: Bronzani prsten. Dvije nasuprot postavljene glave, muškarca i žene.
Dimenzije: R: 3,4 cm.
Literatura: Nepublicirano.

71. Inv. br. 1015 (Tab. 25, 71).
Lokalitet: Janj, Jajce.
Opis: Zlatni prsten u vidu širokog pljosnatog oktogonalnog obruča. Rubovi prstena naglašeni naizmjenično talasastim, spiralnim i biljnim ukrasom izvedenim u niello tehnici. U poljima prstena postoji natpis SE VE RE SE VE RI NU S. Prsten je zaručnički.
Dimenzije: R: 2,2 cm.
Literatura: *Miletić, N.* 1963, Nakit u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1963, 35.

72. Inv. br. 167 (Tab. 25, 72).
Lokalitet: Bijeljina.
Opis: Zlatni masivni prsten sastavljen od dva obruča. Jedan je širok i pljosnat, a ivice su mu ukrašene granuliranom žicom. Drugi je trougaonog presjeka. Obruči su spojeni spiralama od granulirane žice. Na pločici ovalne krune ukrašene nizom pseudogranula nalaze se muška i ženska figura koje se rukuju (dextrarum iunctio). Prsten prema prikazu predstavlja zaručnički prsten.
Dimenzije: R: 3,5 cm.
Literatura: *Miletić, N.* 1963, Nakit u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1963, 41.

Minotaur
73. Inv. br. 134 (Tab. 26, 73).
Lokalitet: Stolac.
Opis: Fragment rimskog mozaika s predstavom labirinta i sačuvanim likom Minotaura.
Dimenzije: Dimenzije cijelog mozaika 16 x 8 m, dimenzije Minotaura: visina 60 cm, širina 62 cm.
Literatura: *Fiala, F.* 1897, Beiträge zur römischen Archäologie der Hercegovina, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina V, Wien 1897, 163-172; Čremošnik, *I.* 1984, Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba, Sarajevo 1984, 121-122;

Busuladžić, A. 2008, Umjetnost antičkih mozaika na tlu Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2008, 49.

Spintria
74. Inv. br. 3143 (Tab. 26, 74).
Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.
Opis: Spintria – žeton oblika diska s vidljivom scenom muškarca i žene kako sjede na krevetu. Muškarac prikazan u erekciji.
Dimenzije: R: 3,5 cm.
Literatura: Nepublicirano.

1A (654)

1B (654)

1C (654)

Tab. 1. *Satir - Silen*

2 (639)

3 (34)

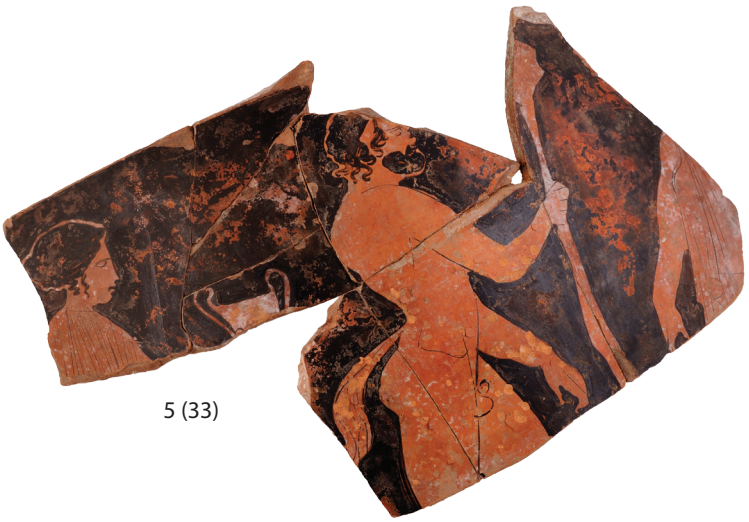

4A (421)

4B (421)

Tab. 2. *Satir - Silen*

5 (33)

6 (22)

7 (640)

8 (689)

Tab. 3. *Satir - Silen*

9 (690)

10 (691)

11 (692)

12 (113)

Tab. 4. *Satir - Silen*

13 (512)

14 (2974)

Tab. 5. *Falus*

15 (428)

17 (5701)

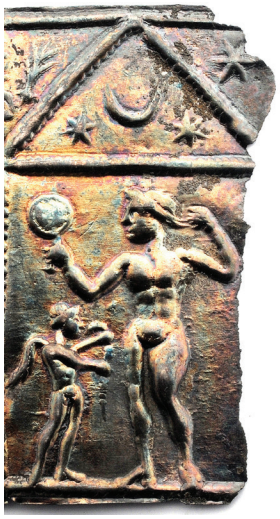
18 (2212)

19 (7798)

16 (933)

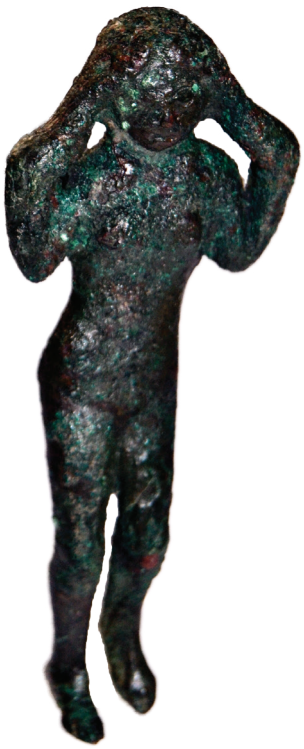

20 (7792)

Tab. 6. *Afrodita*

21 (610)

22 (2004)

23 (668)

24 (669)

Tab. 7. *Venera*

25 (69)

27 (33)

26 (653)

28 (15)

Tab. 8. *Erot - Amor*

29 (399)

30(400)

31 (403)

32 (404)

Tab. 9. *Erot - Amor*

33 (609)

34 (773)

Tab. 10. *Erot - Amor*

35 (247)

36 (248)

37 Šipovo

38 Foča

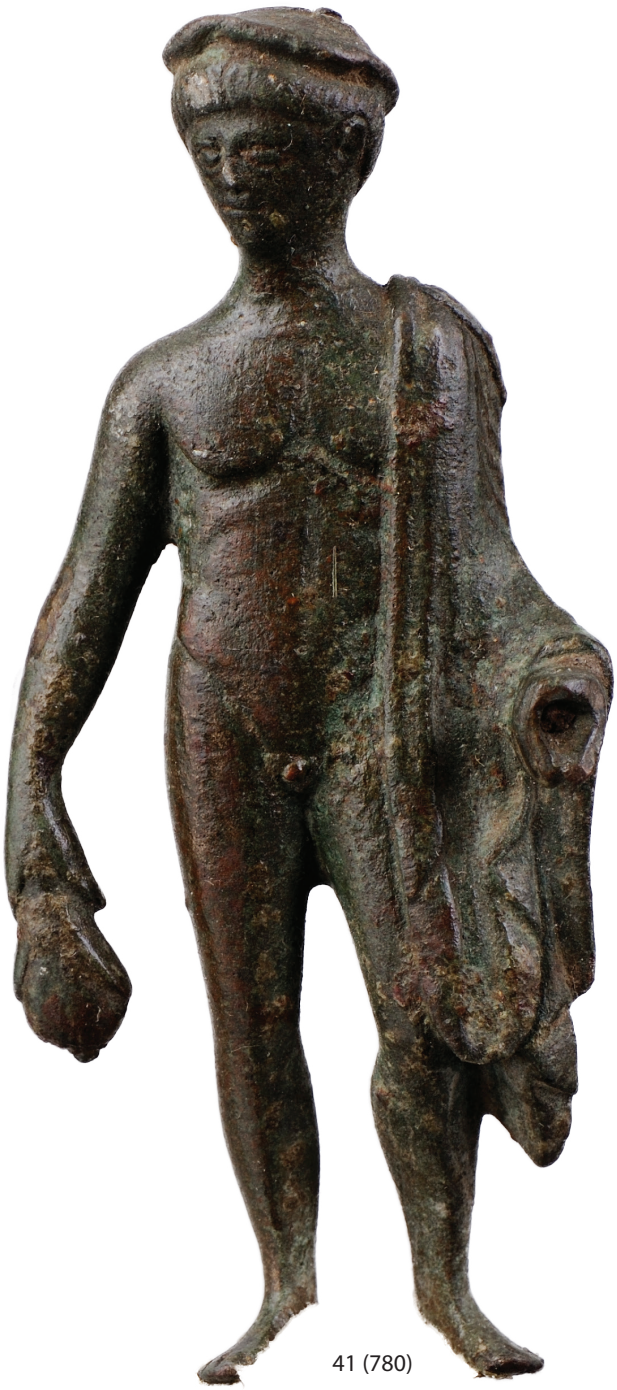
Tab. 11. *Urne i arhitektonski dijelovi*

39 (793)

40 (612)

41 (780)

Tab. 12. *Hermes/Merkur*

42 (5702)

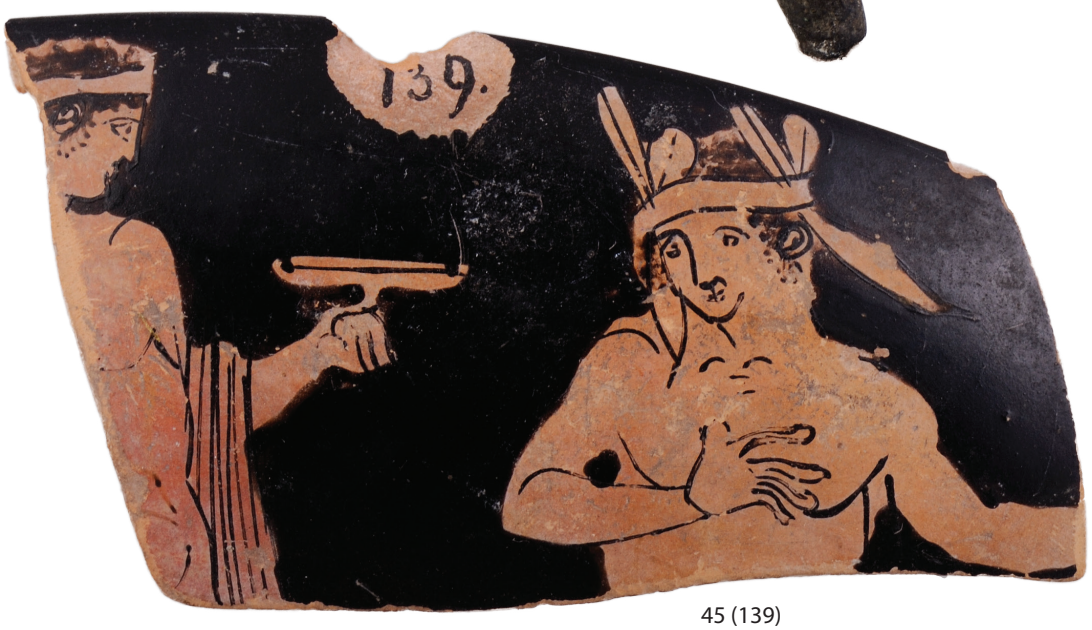
Tab. 13. *Prijap*

43 (70)

44 (677)

45 (139)

Tab. 14. *Apolon*

46 (416)

47 (796)

Tab. 15. *Dioniz*

48 (666)

Tab. 16. *Hekata*

49 (401)

50 (402)

51 (705)

Tab. 17. *Nika*

52 (424)

Tab. 18. *Hetera*

53 (974)

55 (978)

54 (1300)

56

Tab. 19. *Prikaz nagog tijela*

57 (142)

Tab. 20. *Goli mladić*

58 (707)

Tab. 21. *Učitelj i učenik efeb*

59 (131)

60 (132)

61 (133)

Tab. 22. *Itifalički muškarac*

62A (31)

62B (31)

62C (31)

62D (31)

Tab. 23. *Otmica djevojke*

63 (986)

65 (2482)

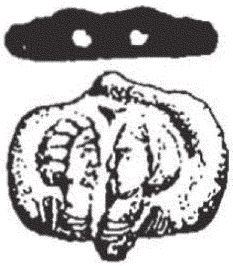
64 (2481)

66 (2483)

67 (7821)

68 (5705)

Tab. 24. *Privjesak-Amulet-Bulla*

69 (878)

70 (881)

71 (1015)

72 (167)

Tab. 25. *Vjenčani prsten*

73 Stolac

74

Tab. 26. *Mozaik Minotaur i Spintria*

Godišnjak/Jahrbuch 2016,45:205-214
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-45.77

Zaštitno istraživanje kasnosrednjovjekovnog groblja kod osnovne škole u Kočerinu

Maja Soldo
Široki Brijeg

Abstract: This paper presents the results of protective archaeological excavation, part of the late medieval necropolis located in Kočerin, Široki Brijeg, west Herzegovina. The research has been conducted in July 2015. Kočerin is known as a place with several medieval necropolises, indicating the dense population in the Medieval Ages. The oldest mention of name Kočerin is dated from 1404., inscripted at Viganj stećak.

Key words: Archaeological excavation, Kočerin, west Herzegovina, stećak (regionally distinctive tombstone) late Medieval Age

Projekt arheološkog istraživanja provela je udruga Stećak iz Širokog Brijega, a financiran je od strane Federalnog ministarstva kulture i športa, uz nadzor Odjela za kulturno-povijesnu baštinu Županije Zapadnohercegovačke. Unatoč tome što nisu istraženi svi stećci koji su zatečeni na ovoj nekropoli, donosi se pregled onih stećaka i grobova koji su istraženi. Lokalitet je registriran u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine, a spominje ga i Šefik Bešlagić u djelu Stećci – Kataloško-topografski pregled iz 1971.

Povijesno-geografski okvir

Kočerin je naseljeno mjesto u sastavu općine Široki Brijeg, udaljeno od njega 11 km prema zapadu. Problematikom toponimije Kočerina bavili su se brojni znanstvenici, od J. Dedijera, M. Vege, D. Mandića, A. Kraljevića, M. Šimundića.[1] Kočerin bi mogao označavati mjesto gdje su se nalazili kočaci, torovi, možda i štale. Posljednji koji spominje toponimiju Kočerina jest R. Dodig.[2] U srednjem vijeku naselje Kočerin nalazilo se u administrativnoj jedinici-provinciji-kotaru Blato (današnje područje općine Široki Brijeg), koje je pripadalo župi Večenike-Večerići, jednoj od devet humskih župa. Ova je župa prvi put spomenuta u Barskom rodoslovu, koji datira iz sredine XII. stoljeća. Župa se spominje i u dubrovačkim spisima: 1280. godine u Dubrovniku je prodana Jurislava, robinja iz Večerića; prodaja robinje iz Večerića spominje se i 1300, a kao prodavači se spominju Bogdan Bratičić i Prodan Hreljkov iz Večerja (de Vecerio).[3] Poznate su i dvije tužbe zapisane u Dubrovniku. Prvu je 1306. podnio Toma Držić i govori o tome da su mu na području župe Večerić oteli tovar robe, a drugu 1336. Premil, sin Dabiživa, koji je tužio Gojaka Vragogermeca jer mu je oteo stvari na području župe Večerića.[4] U drugoj polovici 14. stoljeća spominju se i dvije osobe iz župe Večerić koje su primljene za dubrovačke građane u Malo vijeće: Nikola Pribinović 1391. i Dobrašin Pribinović 1398. godine.[5] Župa Večerići se spominje i u povelji kralja Ostoje iz 1408, poveljama aragonsko-napuljskog kralja Alfonsa V iz 1444. i 1452. i povelji rimsko-njemačkog cara Fridriha III iz 1448.[6]

[1] Kraljević 1990, 52-54; Mandić 1960, 130; Vego 1961, 261; 1962, 12-13; 1978, 97; Šimundić 1988, 85-87; Dedijer 1909/1990, 75.
[2] Dodig 2004, 175-180.
[3] Anđelić 1974, 259-279.
[4] DAD (Državni arhiv u Dubrovniku), Diverse Cancellariae, No 4, f. 75 i 97, No 11, f. 71, preuzeto iz Sivrić 1997.
[5] Sivrić 2004, 17-22.
[6] Sivrić 2004, 157-165.

Sl. 1. *Google map, Kočerin,* 2016.

Sl. 2. *Zemljovid župe Večerić* (Sivrić 2004)

Na Kočerinu, na lokalitetu Lipovci, pronađen je nadgrobni spomenik Vignja Miloševića ili Kočerinska ploča koji datira iz 1404. godine. Važnost Kočerinske ploče je i u tome što Viganj ističe bosanske vladare od bana Stjepana do kralja Ostoje. Na Kočerinskoj ploči nalazimo i prvi spomen Kočerina, gdje ističe kako pokojnik leži "na svom plemenitom pod Kočerinom".[7] Uz stećak Vignja Miloševića nalaze se još tri stećka za koje se pretpostavlja da bi mogli biti stećci Vignjeve obitelji. Arheološko istraživanje Vignjeva groba izvršeno je 1983. godine, a voditeljica istraživanja bila je arheologinja Vukosava Atanacković-Salčić uz suradnju s Anđelkom Zelenikom. Na dubini od 220 cm naišli su na dio poklopca kamenog sarkofaga u kojem su pronađene kosti dviju osoba. Nažalost, grob je opljačkan, što pokazuje oštećena bočna strana grobnice, kao i ispreturane kosti.[8] Sam natpis sastoji se od 80 riječi pisanih u 25 redova. Na području Kočerina pronađeno je više nekropola, o čemu piše Vego 1964. u Glasniku Zemaljskog muzeja i Bešlagić, kako je već prije navedeno, što pokazuje naseljenost ovog kraja u srednjem vijeku.

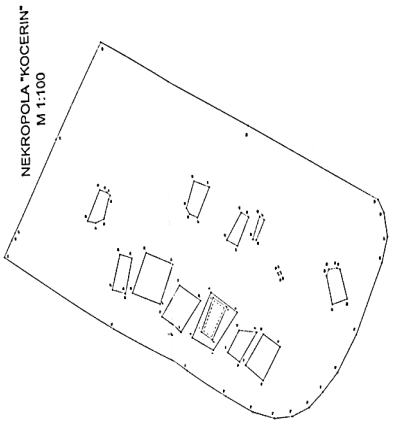
Istraživanje

Ostaci nekropole koja se nalazi pored današnjeg školskog igrališta na Kočerinu istraženi su u ljeto 2015. godine, pod vodstvom arheologinje Maje Soldo, uz nekoliko studenata arheologije s Odjela za arheologiju Sveučilišta u Mostaru i lokalnih radnika. Na ovoj nekropoli zateklo se 9 grobnih

[7] Rupčić 2004, 19. (Dr. sc. Bonicije Rupčić ovaj je rad inače objavio u Kršnom zavičaju, broj 8, 1975).
[8] Zelenika 2004, 181-196; Žeravica 1982, 179-205.

Sl. 3. *Nekropola za vrijeme istraživanja, ljeto* 2015. (foto: autor)

Sl. 4. *Plan nekropole na Kočerinu* (zatečeno stanje prije istraživanja 2015)

Sl. 5. *Zračni snimak* (foto: G. Mikulić)

ploča, dva velika sanduka i jedan sljemenjak. Postavljeni su u pravcu Z-I u nizovima. Za ovih 11 stećaka smatra se da su ostaci nekadašnje nekropole koja je, pretpostavlja se, brojila puno više primjeraka stećaka. Lokalitet je registriran u Arheološkom leksikonu III.[9]

Sa cijele nekropole je prvo uklonjen sloj zemlje debljine 20-25 cm, nakon čega se na temelju ostataka grobne arhitekture posumnjalo u postojanje novih grobova uz stećke. Drugi sloj zemlje koji je uklonjen, također debljine 20-25 cm, opravdao je sumnje, uočeno je nekoliko grobova. Nakon skidanja dva sloja, napravljene su dvije sonde po dužini nekropole, dubine 0,5 m i širine 0,5 m, te se pristupilo pomicanju stećaka u neposrednu blizinu da bi se arheološki istražilo grobove ispod stećaka. Jedan od sanduka je ukrašen kvadratičnim štitom, uz plastični križ i

[9] AL III, 24.213. 300 str. Kočerin 2, Lištica, srednjovjekovno groblje. U blizini katoličkog groblja sačuvano je 11 stećaka u obliku sanduka i sarkofaga, orijentiranih Z-I. Ukras: bordura, simbolični znaci, štit s mačem, kasni srednji vijek; Bešlagić 1971, 305.

udubljenu kamenicu, drugi ukrašen primjerak je ploča s prikazom oranta, a treća ploča ima na sebi ukras u obliku ljudske figure.[10] Osteološka analiza kostura koji su zatečeni ispod istraženih stećaka i grobova iz Kočerina nije urađena.

Istražena su 4 groba ispod stećaka i 5 grobova bez nadgrobnog spomenika, stećka. Okvir groba je sagrađen od najčešće 6 kamenih ploča, po dvije s bočnih strana te jedna okomito iznad glave, a druga okomito ispod nogu. U nekim slučajevim pronađena je i manja kamena ploča ispod ili pored glave kostura, što znači da je glava bila položena na tu ploču. Sve grobove se označilo brojevima 1-17, s lijeva na desno u 4 niza, radi lakšeg uvida u plan nekropole.

Istraženi grobovi ispod stećaka

Stećak označen kao grob 4 u obliku je sanduka, dimenzija 210,5 x 166 x 60 cm. Na stećku se nalaze ukrasi: štit s mačem, dva polumjeseca, dvije rozete, križ i kamenica, uokvireni bordurom. Odmah ispod stećka skinut je sloj od 4 cm, gdje se nalazilo nekoliko većih i manjih kamenja bez nekog određenog reda, a između njih se naišlo na bedrenu kost i nekoliko sitnih kostiju, ulomak keramike, sive boje i tanke stijenke, te jedan željezni čavao, recentniji (Slika groba 4). Orijentacija je Z-I. S južne strane na dubini od oko 10 cm ispod stećka su pronađeni dijelovi dviju lubanja, koje su se nalazile na kamenoj ploči, uzglavnici dimenzija 51 x 38 cm. Ispod ploče je pronađen komadić željezne rude, kućnog lijepa, zeleno staklo (moguće recentno) te više koštanih ulomaka. Ispod ovih lubanja iskopano je još 40 cm zemlje u dubinu i naišlo se na vrh dvoslivnog kamenog krova dužine 210 cm. Na dubini od 123 cm nalaze se ploče koje su tvorile dvoslivni krov dimenzija 220 x 92 cm i 257 x 145 cm. Dno je bilo popločano tankim kamenim pločama, na kojima su se nalazile kosti dviju osoba ispreturane bez nalaza.

Sljemenjak s podnožjem, označen brojem 6, orijentiran je Z-I. Sljemenjak ima dimenzije 163 x 87 (najširi dio) x 160 cm, a sanduk na kojem se nalazi sljemenjak ima dimenzije 238 x 155 x 42 cm.[11] Kostur je u lošem stanju. Sa sjeverne strane i ispod stećka nalazile su se trule kosti. Lubanja je okrenuta na južnu stranu, a donja vilica se odvojila. Okomito iznad lubanje nalazila se manja ploča. Ovdje su pronađene kosti dvije individue.

Sl. 6. *Slika groba* 4 (foto: autor)

Sl. 7. *Ulomak keramike pronađene u grobu* 4

Grob 2 je u obliku dvoslivnog krova, s devastiranim bočnim kamenim pločama. Vjerojatno se nekad prije na ovom grobu nalazio stećak, imajući u vidu da su, kako je prije navedeno, ovo zapravo ostaci nekadašnje veće nekropole. Ploča je sa sjeverne strane (dimenzije 167 x 99 cm) ras-

[10] Wenzel 1965, 331.
[11] Bešlagić 2004, 75-113.

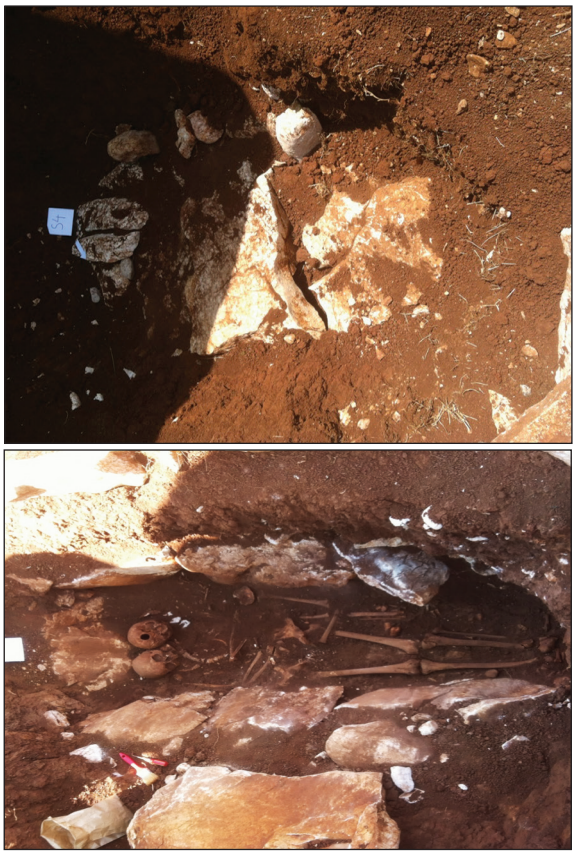
Sl. 8. *Stećci* 4 *i* 6 (foto: autor)

cijepljena na dva dijela, a s južne (175 x 73 cm) na pet dijelova. Dužina dna na koje je bio položen pokojnik bila je 165 cm. Sa sjeverne strane nalazilo se 20 cm zemlje, ostalo otkriveno. U grobu su se nalazili ostaci dviju odraslih osoba, dobro očuvani, a orijentiran je Z-I. Okomito iznad glave nalazila se kamena ploča.

Grob 1, za koji je moguće da se iznad njega nekad prije nalazio stećak, orijentiran je Z-I. Dimenzije groba su bile 174 x 65 cm, a dužina samog

Sl. 9. *Slike groba* 2 (foto: autor)

Sl. 10. *Slike groba* 1 (foto: autor)

kostura 154 cm, dok je širina na području karlice iznosila 51 cm. I ovdje se radilo o ukopu dviju osoba. Grob je s gornje strane bio pokriven pločama ispod kojih se nalazio okvir od kamenih ploča, unutar kojeg su se nalazili ostaci kostura, dobro očuvani. Nije pronađeno priloga niti nalaza.

Sl. 11. *Nalazi iz groba* 14 (Foto: autor)

Stećak u obliku sanduka, ima dimenzije 157 x 88 x 43 cm (grob 14). Ispod sanduka se nalazio kameni pokrov od 8 većih kamenih ploča i jedne manje. Dužina pokrovnog dijela iznosi 216 cm, dok je širina 79 cm. Na dubini od 35 cm nalazili su se koštani ostaci, ispreturani, a sa zapadne strane ostaci 4 lubanje (3 su dječije), s tim da je jedna od njih naknadno ukopana. Orijentiran je Z-I. Pronađena je željezna igla i željezni predmet tankog presjeka nepoznate namjene, kod lubanja. Okvir groba se sastojao od više manjih i većih ploča položenih u dva reda. Ispod jedne lubanje nalazila se jedna kamena ploča dimenzija 25 x 20 cm. Dimenzije unutrašnjeg okvira groba su 145 x 28 cm, a dubina na kojoj se nalaze kosti je 42 cm. Na stećku se nalazio figuralni prikaz i polumjesec. Radi se o ljudskoj figuri, moguće prikaz sveca zbog aureole oko glave.

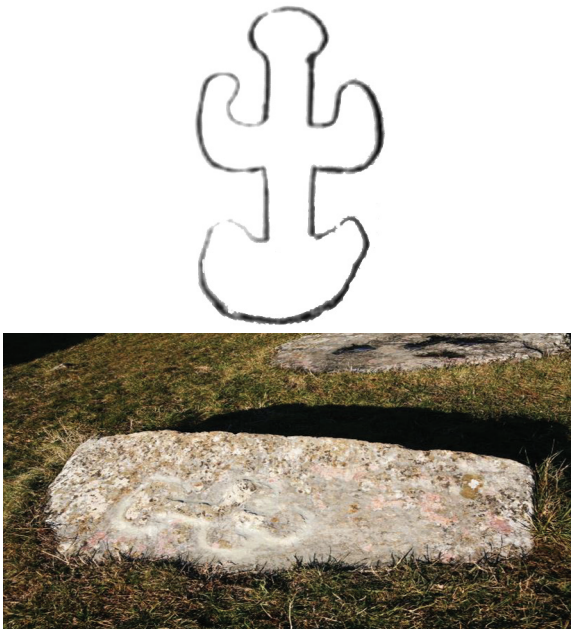
Stećak u obliku ploče, označen kao grob 12, nije istražen. Na njemu se nalazi prikaz oranta. Dimenzije stećka su 155 x 83 x 35 cm.

Sl. 12. *Slike groba* 14 (Foto: autor)

Sl. 13. *Stećak iznad groba* 14 (Foto: G. Mikulić)

Sl. 14. *Ploča s prikazom oranta prema Wenzel*[12] (Foto: G. Mikulić)

Grobovi bez nadgrobnih obilježja

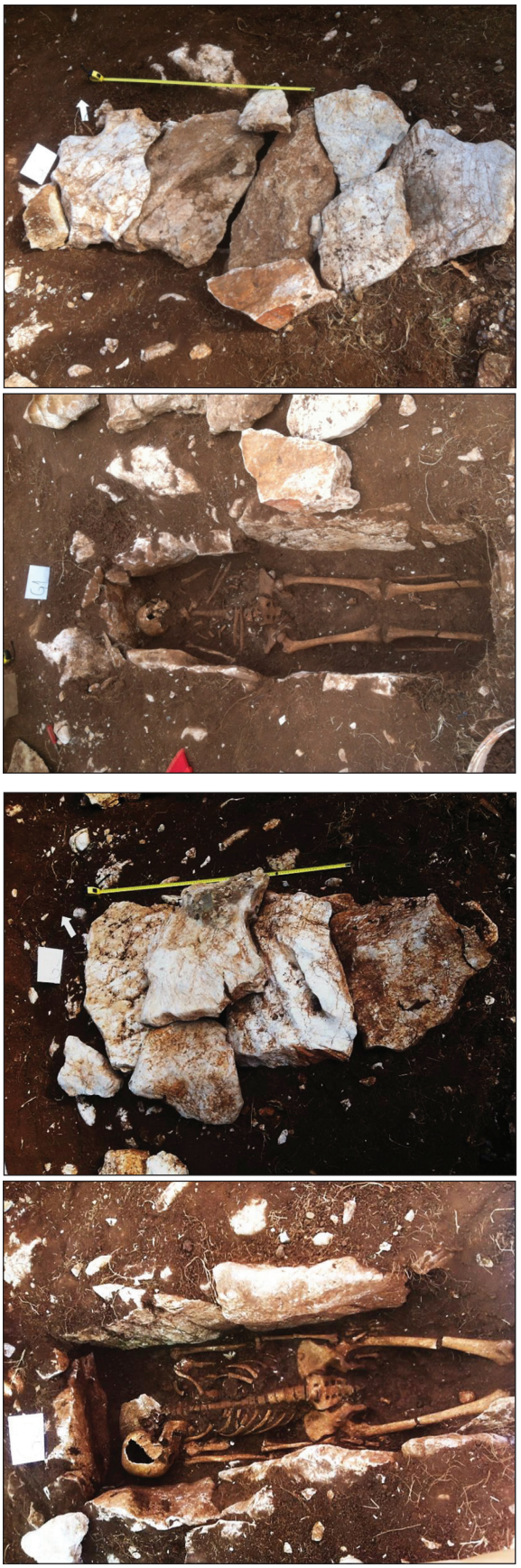
Na ovoj nekropoli istražena su 4 groba bez nadgrobnih obilježja, koji su se većinom nalazili s istočne strane stećaka, osim jednoga (G4). Grobovi su rađeni od neobrađenih kamenih ploča na način da se kostur polagao u okvir nepravilnog pravokutnog oblika od kamenih ploča, s tim da su neki polagani u zemlju, a neki na popločano dno, i pokriveni kamenim pločama.

Grob označen brojem 9 bio je pokriven kamenjem i s više kamenih neobrađenih ploča, koje izgledaju kao da su nabacane. Orijentiran je SZ-JI. Kosti se nalaze na dubini od 55 cm, a dubina grobne arhitekture iznosila je 26 cm. Dimenzije pokrovnog dijela groba iznosile su 184 x 75 cm. Dužina kostura je 151 cm, a širina karlice 33 cm. Položaj kostura bio je ispružen, lijeva ruka pokojnika položena na prsni koš, a desna na području karlice. Glava je bila blago nagnuta prema desnoj ramenoj kosti. Nije pronađeno priloga niti nalaza.

Grob 15 bio je pokriven s 9 kamenih ploča, od toga 4 veće, 5 manjih. Orijentiran je Z-I. Ukupna dužina pokrovnog dijela groba iznosila je 174 cm, a širina 70 cm. Grob je s istočne strane bio presječen kod nogu pokojnika recentnim zidom koji uokviruje samu nekropolu. Kostur je bio uokviren s 4 bočne ploče i jednom okomito iznad glave, a dimenzije okvira groba su 157 x 50 cm. U grobu se nalazio kostur bolje očuvanog donjeg dijela, desna ruka pokojnika položena je iznad karlice, a lijeva na grudi. Dubina na kojoj se nalazi kostur je 25 cm. Dužina kostura je 150 cm, a širina na području karlice 34 cm. Lubanja je bila nagnuta na lijevu stranu. Ovaj grob je bio bez priloga i nalaza.

Grob 16 bio je pokriven s 5 kamenih ploča. Dimenzije pokrovnog dijela groba iznose 149 x 85 cm. Ovaj grob je također kod nogu pokojnika presječen recentnim zidom. Orijetiran je Z-I. Na dubini od 25 cm, kao kod groba 15, nalazio se kostur. Okvir groba ima dimenzije 137 x 42 cm, a dimenzije kostura iznose 119 x 31 cm. Okvir se sastojao od 5 dužih ploča i 3 manje, a ispod lubanje se nalazila manja ploča dimenzija 20 x 19 cm. Ruke su bile položene uz tijelo, a glava je bila naslonjena prema desnoj ramenoj kosti. Nije pronađeno priloga ni nalaza.

[12] Wenzel 1965, 331, TLXXXVI, sl. 10.

Sl. 15. *Slike grobova* 15 *i* 16 (Foto: autor)

Sl. 16. *Slika groba* 17 (Foto: autor)

Grob 17 nije imao kamene arhitekture, kostur je bio položen u zemlju na dubini od 23 cm. Orijentiran je SZ-JI. Kosti su bile u lošem stanju. Dužina kostura iznosi 134 cm, a širina karlice 31 cm. Pokojnik je bio u ispruženom položaju s lijevom rukom položenom uz tijelo, lubanje nagnute na desnu stranu, na ramenu kost. Nije pronađeno priloga niti nalaza.

Sl. 17. *Slike groba* 9 (Foto: autor)

Zaključak

Nekropola kod Osnovne škole, iako djelomično, druga je istražena srednjovjekovna nekropola stećaka na Kočerinu, mjestu blizu Širokog Brijega. Istraženi grobovi ispod stećaka i grobovi bez nadgrobnih spomenika nisu imali priloga i nalaza, osim u sloju koji se skinuo iznad grobova. Pouzdano datiranje nekropole otežano je zbog nedostatka priloga i nalaza u grobovima, osim keramike u iskopnom sloju, koji dodatno otežava dataciju, jer je bila u manjim fragmentima i razbacana. Za dataciju ove nekropole pomaže nam heraldički prikaz štita s mačem (sanduk), koji se na stećcima pojavljuje najviše u XV. stoljeću, dok se oblici stećka-sanduka ne datiraju prije prije XIV. stoljeća. Prema tome, ovu nekropolu mogli bismo na temelju toga datirati u kraj XIV. i početak XV. stoljeća. Grobne rake na ovoj nekropoli su obično bile takve da se pokojnika oblagalo i prekrivalo kamenim pločama, tako da se dobivala trostrana ili četverostrana prizma u kojoj se nalazio pokojnik, o čemu piše Bešlagić. Trostrana prizma pravila se tako da su dvije uzdužne ploče postavljane nakoso, a šupljine koje su bile sa strane nogu i glave zatvarane su manjim pločama. Pokojnici su većinom položeni na leđa (imajući u vidu da su samo neki od grobova istraženi), s ispruženim rukama uz tijelo, ili s jednom rukom na grudima, a drugom na području karlice. Grob 14 je sadržavao ostatke 4 lubanje, od kojih su 3 bile dječije, a jedna odrasle osobe. Kosti su i ovdje i na nekoliko drugih primjera ispreturane. Problematika datiranja dodatno se otežava zbog neurađene osteološke analize kostura iz istraženih grobova, no uskoro se planira uraditi kako bismo imali potpunu sliku grobova istraženih na ovoj nekropoli.

Summary

Preventive Research of the Late Medieval Cemetery at the Primary School in Kočerin

This paper is a description about the results of an archaeological excavation on a site of the medieval necropolis Kočerin, Široki Brijeg. Kočerin, the settlement near Široki brijeg in West Herzegovina County has been very populated in the Middle Ages, as evidenced by a few late medieval necropolis. Furthermore, this settlement was mentioned in a number of historical sources. Kočerin is famous because of Viganj Milošević stećak, and its inscription, which was written on Croatian cyrillic letter, dated 1404. In the Middle Age the settlement Kočerin was a part of district Večerići. During this archaeological excavation of necropolis, situated below today's primary school and recent catholic cemetery, unfortunately, some of the stećci have been excavated before, and others did not have too many findings. Orientation of stećci and graves from this necropolis was mostly in west-east direction. Stećak marked as 4, has decoration with shield and sword, two rosettes, two crescents; stećak 14 has a figure most likely of a saint, because of aureole. Stećak 12 has not been excavated but it is very interesting because of figure of an orant. Most interesting is stećak S5 because of its figure of possible saint, and remains of four skulls, of which three are of children.

Excavated part of this necropolis is a new contribution for knowing and understanding the Late Middle Ages in this area.

Literatura

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine III, 1988.

Anđelić, P. 1974, Srednjovjekovna župa Večenike-Večerić i postanak Mostara, Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo 1974.

Bešlagić, Š. 1971, Stećci kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971.

Bešlagić, Š. 1971, Stećci i njihova umjetnost, Sarajevo 1971.

Bešlagić, Š. 2004, Leksikon stećaka, Sarajevo 2004, 75-113.

Dedijer, J. 1990, Herecgovina SEZ, k. XII, Naselja srpskih zemalja, SKA, Beograd 1909, reprint V. Masleša, Sarajevo 1990, 75.

Dodig, R. 2004, Podrijetlo toponima Kočerin, Zbornik Viganj i njegovo doba, Gral, Široki Brijeg, Odbor za obilježavanje 600. obljetnice Kočerin, Široki Brijeg 2004, 175-181.

Kraljević, A. 1990, O nazivu mjesta Kočerin, Kršni zavičaj, 23, Humac 1990, 52-54.

Mandić, D. 1960, Bosna i Hercegovina, sv. I, Hrvatski povijesni institut, Chicago 1960, 130.

Rupčić, B. 1975, Nadgrobni spomenik Vignja Miloševića na Kočerinu, Kršni zavičaj, br 8, Drinovci 1975, 7-13.

Sivrić, M. 2004, Kočerin u županijskom sustavu Humske zemlje, Zbornik Viganj i njegovo doba, Gral, Široki Brijeg, Odbor za obilježavanje 600. obljetnice Kočerin, Široki Brijeg 2004, 157-175.

Sivrić, M. 2004, Dodjela dubrovačkog građanstva osobama iz Huma i Bosne do 1410., Hercegovina 18 (10), Mostar 2004.

Sivrić, M. 1997, Nekoliko najstarijih vijesti o Broćnu-Brotnju i njegovu imenu, Zbornik Brotnjo, I, Matica hrvatska Ogranak Čitluk – Općina Čitluk, Čitluk 1997, str. 7-20.

Š*imundić, M.* 1988, Slavenski ekonimi Kočer, Kočerin, Kočerinovo I sl., Most, 71-72, Mostar 1988, 85-87.

Vego, M. 1961, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, nova sveska, sv. XV-XVI, Sarajevo 1961, 261.

Vego, M. 1962, Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH, Zemaljski muzej BiH, sv. 1, Sarajevo 1962, 12-13.

Vego, M. 1978, Kultna mjesta u topografiji stare Hercegovine u srednjem vijeku, Starine JAZU, k. 57, Zagreb 1978, 97.

Zelenika, A. 2004, Arheološka istraživanja groba Vignja Miloševića, Zbornik Viganj i njegovo doba, Gral, Široki Brijeg, Odbor za obilježavanje 600. obljetnice Kočerin, Široki Brijeg 2004, 181-197.

Žeravica, L. 1982, Grobovi ispod stećaka na Pavlovcu, Glasnik Zemaljskog muzeja, ns, sv. 37, Sarajevo 1982, 179-205.

Wenzel, M. 1965, Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo 1965, 331. LXXXVI.

Godišnjak/Jahrbuch 2016,45:215-223
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-45.78

Ornamentika stećaka na Hreši

Zijad Halilović
Sarajevo

Abstract: In the early Middle Ages Hreša was part of the parish of Vrhbosna, which was in the 14 i 15 century a part of the land Pavlovic. With the first arrival of the Ottoman army, the area of the parish Vrhbosna turned into Bosnian place, later named after the main fortress Vilajet Hodidjed, and then afer a market place Vilajet Saray-ovasi. In 1455 the village Hreša (Hriša) was represented by a timar Isa Bey hizmećara Sufi Jahšija. Already in 1485 he has been separated from timars crew Hodidjed and added to sandžakbegov has.
In the central part of Hreša, on the site of Han, stands a medieval necropolis with 22 tombstones, which has already been paid to attention in the literature. This paper emphasis is placed on the decorations represented on the tombstones.

Key words: tombstones, Han, Hreša, Sarajevo – Stari Grad, ornaments

Geografski položaj

Naselje Hreša se nalazi na 1072 m n. v., geografska širina 43° 52' 41,16" N i geografska dužina 18° 29' 49,92" E.[1] Od Sarajeva je najbližom putnom komunikacijom udaljeno 10,02 km u pravcu sjeveroistoka.[2] Administrativnim uređenjem Bosne i Hercegovine, na osnovu Dejtonskog mirovnog sporazuma iz 1995. godine, naselje Hreša je postalo sjedište Opštine Istočni Stari Grad (Sl. 1.). Nekropola sa stećcima je smještena na manjem brežuljku na udaljenosti od 40 m zapadno od zgrade Opštine od koje je dijeli prostor sportskog igrališta. U katastarskim knjigama lokalitet se nalazi na dijelu k. č. 296/1, posjedovni list broj 146, k. o. Hreša (novi premjer), što odgovara k. č. 1162/4 k. o. Hreša (stari premjer), z.-k. uložak broj 46, k. o. SP Hreša, opština Istočni Stari Grad, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Nekropola sa stećcima na lokalitetu Han

Na istaknutom brijegu zapadno od zgrade opštine Istočni Stari Grad i sportskog igrališta, nalazi se nekropola sa stećcima (Sl. 2.). U literaturi se za lokalitet koristi naziv Han. U nastojanju da zainteresira stručnu, ali i širu javnost za ljepote i vrijednosti stećaka na Hreši, Paola Vračko-Korošec bilježi podatak da se na lokalitetu nalazilo oko četredeset stećaka i da ih je nekada moralo biti i više.[3] Jozo Petrović publicira članak s dva crteža, s posebnim osvrtom na ukrase zastupljene na stećcima, navodeći da se na jednom stećku nalazi izdubljeno korito, a na drugom urezana dva stilizirana ljudska lika.[4] Šefik Bešlagić bilježi da se na lokalitetu nalaze 24 stećka: 3 ploče, 8 sanduka i 13 sljemenjaka, od kojih su na sedam primjeraka zastupljeni ukrasi: polumjesec, krst, mač, biljna stilizacija i originalne antropomorfne predstave. Također, spominje da se na zapadnoj strani nekropole nalaze prahistorijski tumulusi,[5]

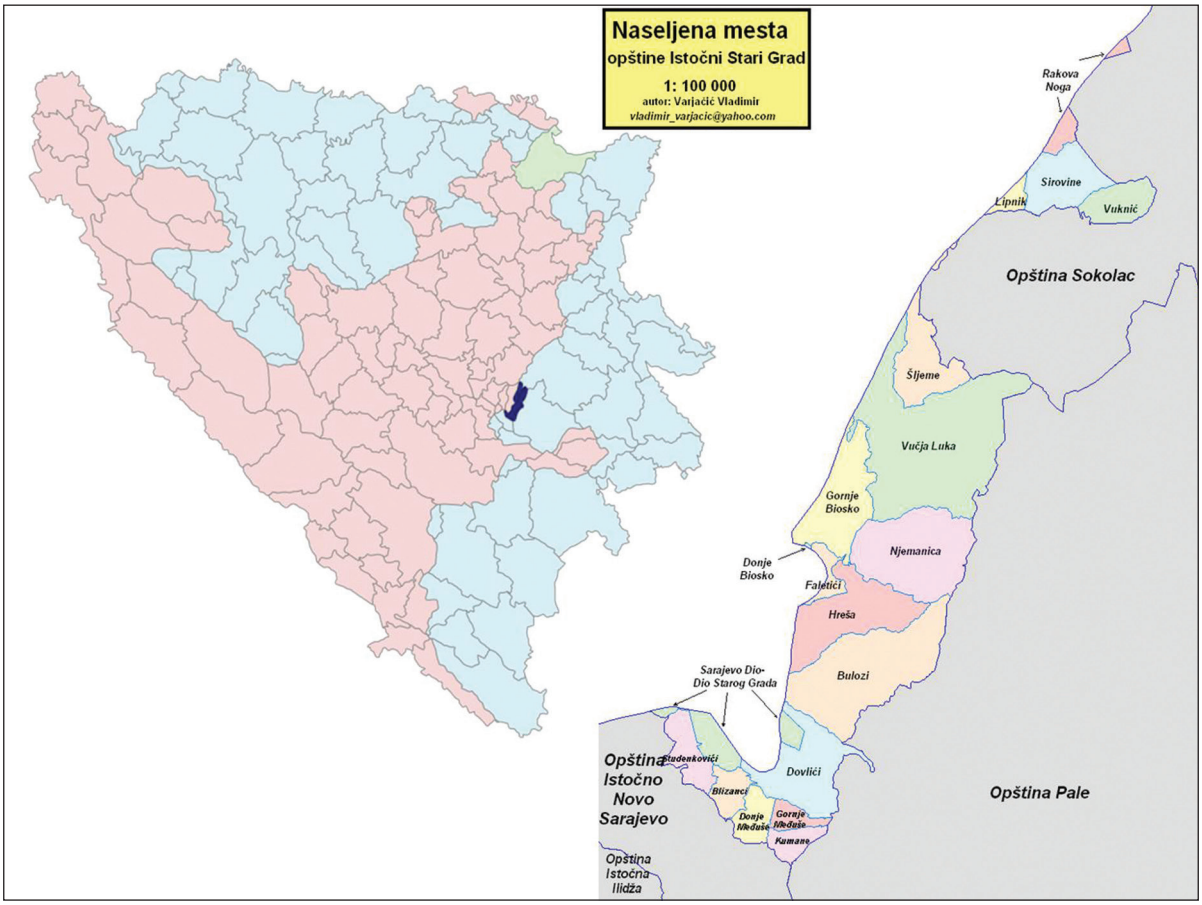
[1] https://tools.wmflabs.org/geohack/geohack.php?pagename=Hre%C5%A1a&params=43.8781_N_18.4972_E_source:kolossus-srwiki

[2] https://www.google.ba/maps/dir/Sarajevo,+Federacija+Bosne+i+Hercegovine/43.8780721,18.4969062/@43.8631961,18.4326708,6643m/am=t/data=!3m1!1e3!4m9!4m8!1m5!1m1!1s0x4758cbb1ed719bd1:0x562ecda6de87b33e!2m2!1d18.4130763!2d43.8562586!1m0!3e0

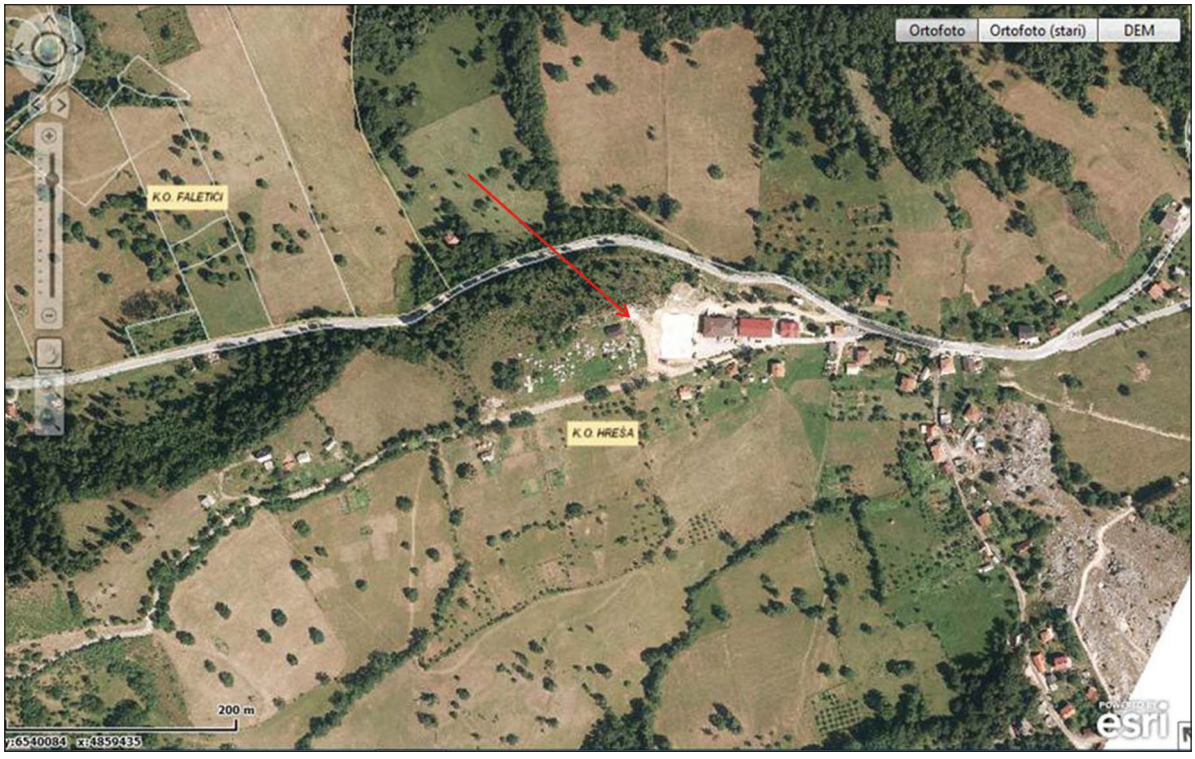
[3] Vračko-Korošec 1940, 47.

[4] Petrović 1943, 5.

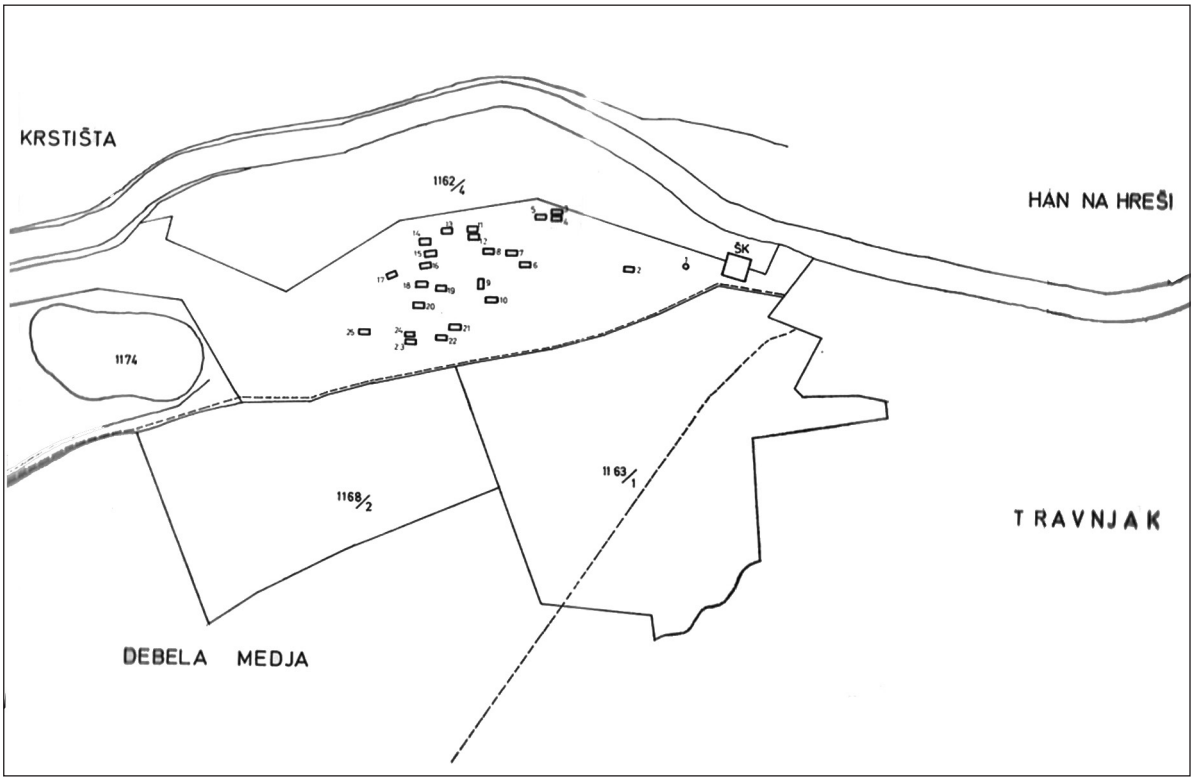
[5] P. Vračko-Korošec za ove tumuluse navodi da su to dvije grobne humke okružene komadima prirodnog kamenja i identifikuje ih ili kao mlađe grobove u odnosu na stećke ili kao grobove siromašnijeg svijeta, za razliku od grobova

Sl. 1. *Karta BiH – Položaj opštine Istočni Stari Grad i naseljenih mjesta*

Sl. 2. *Položaj lokaliteta Han u naselju Hreša – ortofoto snimak*

Sl. 3. *Situacioni plan nekropole*
(V. Mušeta-Aščerić, GZM Arh., n. s., knj. XXXIII/1978, Sarajevo, 1979, str. 228-229)

a na istočnoj muslimanski nišani.[6] Vesna Mušeta-Aščerić, osim historijskih podataka, predstavlja i opis pojedinih ukrašenih stećaka i jednog nišana. U njenom radu od izuzetnog je značaja *Situacioni plan nekropole*, na kojem su pozicionirana 24 stećka i 1 nišan (Sl. 3).[7]

U augustu 2015. godine snimanjem stećaka utvrđeno je da se na lokalitetu nalaze 22 stećka: 11 sanduka i 11 sljemenjaka (Sl. 4). Opservacijom terena nije bilo moguće utvrditi poziciju prahistorijskih tumulusa, kao ni muslimanskih nišana. Naime, na istočnoj strani, gdje se prema *Situacionom planu nekropole* predstavljenom u radu V. Mušeta-Aščerić nalazio stećak br. 2 i nišan br. 1, danas se nalazi zgrada Opštine i sportsko igralište izgrađeno 2012. godine. Na zapadnoj strani, gdje su se prema Š. Bešlagiću nalazili prahistorijski tumulusi, situirano je pravoslavno groblje novijeg datuma. S južne strane brežuljka vodi pristupni put prema vrhu gdje su stećci i tik do njih u novije je vrijeme sagrađena kapela te aktivno pravoslavno groblje (Sl. 5). Prilikom radova provedenih 2012. godine s izvorne lokacije, bez prethodnih arheoloških iskopavanja, pomjereni su svi stećci koji nisu orijentirani u pravcu zapad – istok. Opasnost od daljeg pomjeranja stećaka predstavlja tendencija širenja pravoslavnog groblja s novim ukopima na prostoru nekropole sa stećcima.

Ornamentirani stećci na lokalitetu Han

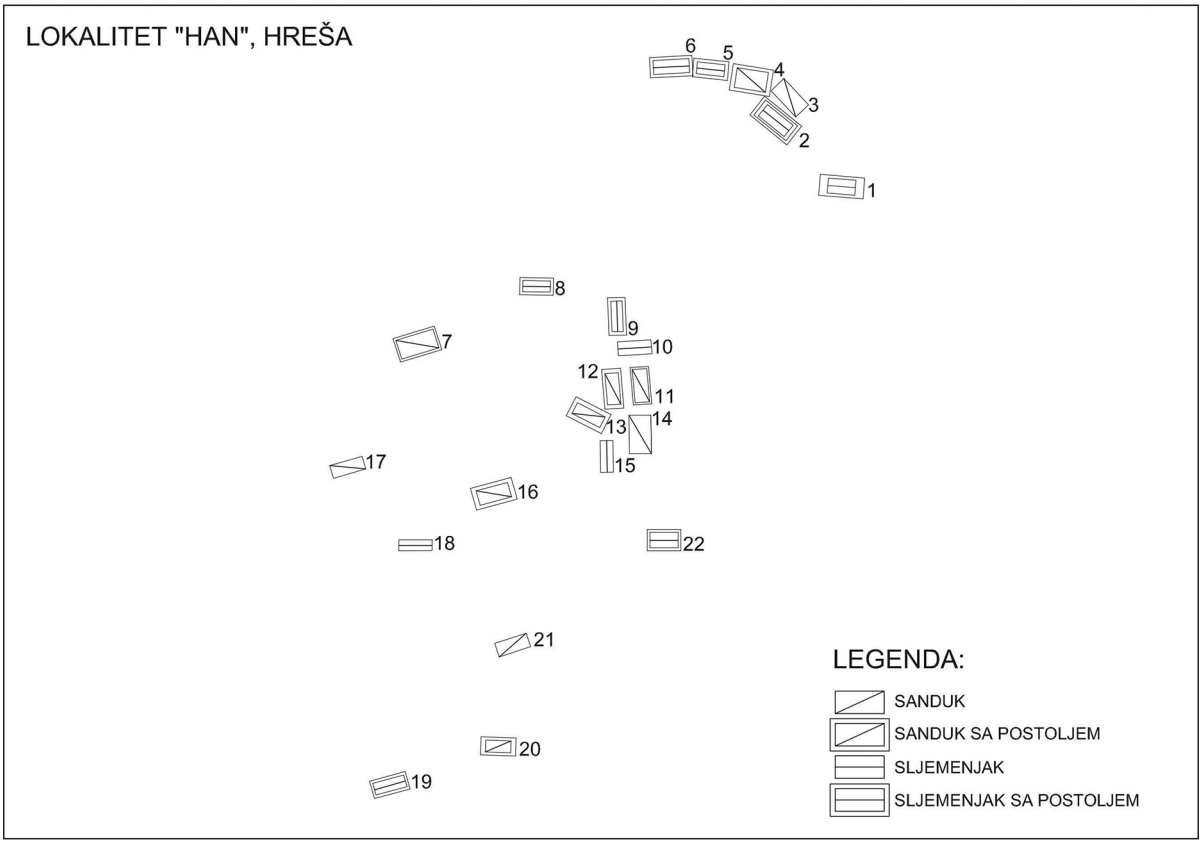
Od ukupno evidentirana 22 stećka, ukrasi su zastupljeni na 7 primjeraka, i to stećci br. 1, 2, 4, 6, 9, 19 i 22 (vidi Situacioni plan nekropole iz 2015. godine). Karakteristika nekropole su dva visoka sljemenjaka (br. 2 i 6), od kojih je jedan s duplim postoljem. Umjetnički kvalitet stećaka predstavljaju ukrasi izvedeni u visokom reljefu.

Stećak br. 1 – sljemenjak s postoljem na izvornoj poziciji, orijentiran je u pravcu zapad – istok. Na njegovoj krovnoj plohi sa sjeverne strane nalazi se motiv polumjeseca i manje rozete, a na čeonoj zapadnoj strani motiv polujabuke (Sl. 6).

sa stećcima koje identifikuje spomenicima bogatog svijeta. Vračko-Korošec 1940, 45-46.

[6] Bešlagić 1971, 174.

[7] Mušeta-Aščerić 1978, 223-229.

Sl. 4. *Situacioni plan nekropole* 2015. *godine* (Crtao: Ešref Salihagić, geometar)

Sl. 5. *Položaj stećaka u odnosu na aktivno pravoslavno groblje i kapelu – Situacioni plan nekropole* 2015. *godine prikazan na ortofoto podlozi*

Sl. 6. *Stećak br.* 1. – *motiv polumjeseca, i manje polujabuke*

Sl. 7. *Stećak br.* 2 – *sljemenjak s duplim postoljem*

Dimenzije stećka su 148 x 80 x 68 cm, dimenzije postolja su 195 x 112 x 20 cm.

Stećak br. 2 – sljemenjak s duplim postoljem, nije *in situ* (Sl. 7). U sadašnjem stanju stećak je postavljen tako da nije izvršena njegova rotacija čeonih strana i sl., odnosno postoji samo manje odstupanje od izvorne orijentacije, pa je orijentiran u pravcu sjeverozapad – jugoistok. Na njegovoj čeonoj sjeverozapadnoj strani nalaze se dvije

Sl. 8. *Stećak br.* 2 – *dvije simetrično postavljene polujabuke*

Sl. 9. *Stećak br.* 2 – *motiv polumjeseca i mač*

simetrično postavljene polujabuke (Sl. 8). Na krovnoj plohi s južne strane nalazi se motiv polumjeseca, čiji su kraci okrenuti prema hrptu stećka i mač koji se pruža preko sredine krovne plohe (Sl. 9). Dimenzije stećka su 170 x 77 x 115 cm, dimenzije gornjeg postolja su 212 x 100 x 5 cm, dimenzije donjeg postolja su 248 x 127 x 40 cm.

Stećak br. 4 – sanduk s postoljem, nije *in situ*, orijentiran je u pravcu zapad – istok. Dužinom stećka jasno je naglašena i izdignuta gornja površina stećka s južne strane u odnosu na gornju površinu stećka sa sjeverne strane, koja je niža, što ukazuje na činjenicu da je stećak u izvornoj poziciji označavao grobno mjesto nad dvojnim grobom (Sl. 10). Dimenzije stećka su 168 x 107 x 52 cm, dimenzije postolja su 218 x 143 x 25 cm. U podjeli stećaka na osnovne oblike, Šefik Bešlagić razlikuje ploče i sanduke, koji su nadgrobnici za dvije osobe, tj. dvojni ili dvostruki sanduci. Najobičniji su oni čija je gornja vodoravna strana pomoću urezane linije ili vrpce razdijeljena na dvije polovine. Izvjestan broj ovih stećaka ima nejednake dužine i visine svojih polovina, kao

Sl. 10. *Stećak br.* 4 – *sanduk s naglašenom gornjom površinom*

Sl. 11. *Stećak br.* 6 – *motiv stilizovanog stabla*

Sl. 12. *Stećak br.* 6 – *krin*

Sl. 13. *Stećak br.* 6 – *motiv polujabuke, krsta i polumjeseca*

što je slučaj i s ovim stećkom. Evidentirani su u raznim područjima i u nemalom broju.[8] Prilikom tehničkog snimanja stećaka za potrebe proglašenja srednjovjekovnih nekropola sa stećcima nacionalnim spomenicima BiH, ovu vrstu stećaka evidentirao sam na lokalitetu Kapova selišta –

[8] Bešlagić 1982, 85-86.

Sl. 14. *Stećak br.* 6 – *motiv dviju stilizovanih biljaka*

Sl. 15. *Stećak br.* 6 – *motiv dviju polujabuka i mača*

Borija u selu Ledići, općina Trnovo, na lokalitetu u Gornjoj Bradini, općina Konjic, na lokalitetu Stijene u Vihnićima, općina Čajniče, na lokalitetu Šarampovlje u Kruševu, Mostar i dr.

Stećak br. 6 – sljemenjak sa postoljem, nije *in situ*. Na njegovoj čeonoj zapadnoj strani nalazi se motiv stilizovanog stabla (Sl. 11.). Na bočnoj južnoj strani nalazi se ukras za koji Š. Bešlagić koristi termin *antropomorfni*,[1] a N. Miletić *kvadrilob*.[2]. Na krovnoj plohi nalazi se motiv polujabuke, krsta – čiji se kraci završavaju u obliku polukruga (polujabučica) i polumjeseca – čiji su kraci okrenuti prema hrptu stećka (Sl. 13). Na bočnoj sjevernoj strani nalaze se dva ornamenta za koje Paola Vračko-Korošec, Jozo Petrović, Marian Wenzel, Šefik Bešlagić i Vesna Mušeta-Aščerić navode da se radi o prikazu dviju ljudskih figura. Uspoređujući ova dva ukrasa s drugim sličnim njima, naglašavam da se ne radi o ljudskim figurama, već o prikazu dviju stilizovanih biljaka. Biljka bliža zapadnoj čeonoj strani na vrhu ima motiv krsta, čiji se kraci završavaju u obliku polukruga (polujabučica), dok biljka bliža istočnoj čeonoj strani najviše liči na ljiljan (Sl. 14).[9] Na krovnoj plohi, sa sjeverne strane, nalaze se dvije polujabuke i mač koji se pruža preko sredine krovne plohe (Sl. 15). Dimenzije stećka su 192 x 75 x 112 cm, dimenzije postolja su 228 x 110 x 40 cm.

Sl. 16. *Stećak br.* 9 – *motiv polumjeseca*

Sl. 17. *Stećak br.* 19 – *motiv dviju polujabuka na krovnim plohama*

Stećak br. 9 – sljemenjak s postoljem, nije *in situ,* orijentiran je u pravcu sjever – jug. Na sredi-

[9] Uporediti s ukrasom evidentiranim na stećku broj 1, Radeljevac, Bratunac. Sergejevski 1952, 14.

Sl. 18. *Stećak br. 22 – reljefno ispupčenje poluokrugle forme – ukras je uništen pravljenjem udubljenja na stećku*

ni krovne plohe sa zapadne strane nalazi se motiv polumjeseca, čiji su kraci okrenuti prema hrptu stećka (Sl. 16). Dimenzije stećka su 162 x 60 x 70 cm, dimenzije postolja su 180 x 90 x 20 cm.

Stećak br. 19 – sljemenjak s postoljem, na izvornoj poziciji, orijentiran u pravcu zapad – istok. Na obje krovne plohe, u istočnom dijelu, nalazi se po jedna polujabuka (Sl. 17). Dimenzije stećka su 172 x 64 x 58 cm, dimenzije postolja su 198 x 100 x 10 cm.

Stećak br. 22 – sljemenjak s postoljem, orijentiran je u pravcu zapad – istok. Hrptom stećka pruža se reljefno ispupčenje poluokrugle forme, ali je ono prilikom naknadnog stvaranja udubljenja na stećku uništeno. Ostao je sačuvan jedan manji dio sa zapadne strane (Sl. 18). Dimenzije stećka su 150 x 83 x 33 cm, dimenzije postolja su 180 x 115 x 10 cm. Paola Vračko-Korošec u svom radu kao jednu od karakteristika ove nekropole navodi udubljenje u vidu kolijevke, evidentirano na jednom stećku – sljemenjaku. Kasniji autori Jozo Petrović, Marian Wenzel, Šefik Bešlagić i Vesna Mušeta-Aščerić preuzimaju taj podatak. Snimanjem stećaka udubljenje je evidentirano na sljemenjaku br. 22, međutim, nije uvršteno u ukrase zbog konstatacije da nije rađeno u vrijeme klesanja stećaka i nastanka nekropole – razvijeni srednji vijek. Razlog tvrdnje da je udubljenje naknadno rađeno ogleda se u različitom načinu obrade i klesanja kompletnog stećka i pravljenja udubljenja. Naime, kompletan stećak je fino obrađen s naznačenim donjim ivicama krovnih ploha i reljefnim ispupčenjem poluokrugle forme, koje se pružalo hrptom krovnih ploha i koje je oštećeno prilikom pravljenja udubljenja. Samo udubljenje je grublje obrade, rađeno nesrazmjerno, odnosno nije pod pravim uglovima, za razliku od drugih koja su evidentirana na drugim stećcima diljem Bosne i Hercegovine. Tehnika klesanja udubljenja i alat korišten pri izradi udubljenja odudaraju od srednjovjekovnog načina izrade stećaka. Naime, korištena je puno veća alatka od one kojom je rađen stećak, što ne pruža mogućnost fine obrade kamena.

Podatak koji navodi Š. Bešlagić, da je to jedinstven primjerak udubljenja u sljemenjaku, i da na sljemenjaku nije nigdje više zabilježeno takvo udubljenje,[10] također ide u prilog činjenici da je udubljenje naknadno rađeno. Naknadnim

[10] Bešlagić 1982, 383.

radnjama na stećku je stvoreno udubljenje, čime je oštećen stećak i ukras koji se pružao hrptom stećka.

U konačnom zbiru, ukrasi zastupljeni na stećcima su: polujabuka (8 primjeraka), polumjesec (4 primjerka), mač (2 primjerka), biljna stilizacija (2 primjerka), krin (1 primjerak), krst (1 primjerak), rozeta (1 primjerak), stilizovano stablo (1 primjerak), duplo postolje (1 primjerak), naglašena gornja površina stećka, što ukazuje na činjenicu da se radi o nadgrobniku nad dvojnim grobom (1 primjerak), reljefno ispupčenje polukružne forme (1 primjerak). Ukrasi su rađeni tehnikom reljefnog ispupčenja, odnosno u visokom reljefu.

Pravni status lokaliteta Han

Prema evidenciji Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta, nekropola na Hreši evidentirana je pod nazivom: "Hreša, Hreša, Sarajevo – Stari Grad". Nekropola nije bila upisana u Registar spomenika kulture Socijalističke republike Bosne i Hercegovine.[11] Prema evidenciji Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, lokalitet na Hreši je evidentiran pod nazivom: "Nekropola stećaka sa jednim nišanom na Hreši". Nekropola je bila upisana u Registar spomenika kulture Gradskog zavoda za zaštitu i uređenje spomenika kulture Sarajevo pod brojem: 554/76. od 8. 12. 1976. godine.[12]

Na 68. sjednici Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika održanoj od 1. do 3. februara 2016. godine, "Nekropola sa stećcima na lokalitetu Han na Hreši, opština Istočni Stari Grad", proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.[13]

[11] Dopis Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta broj: 07-40-4-4280-1/14, od 10. 7. 2014. godine, dostavljen Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika.

[12] Dana 14. 1. 2016. godine u prostorijama Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, preuzeto Rješenje.

[13] Službeni glasnik BiH 67/16.

Summary

Ornaments of tombestones from Hreša

At the site of the Han Hreša, two forms of stećak tombstones are represented – chest and gabled. Stećak tombstones oriented towards west – east are *in situ*, while others have been shifted from its original position. Two tall gabled tombostones are typical, one of them placed on a double pedestal. Their artistic quality reflects in decorations, presented on seven stećak tombstones and made in high relief. Anthropomorphic decoration was classified within the corresponding type – a lily. The motives, which were considered to be a presentation of two human figures, have been corrected and now it is obvious that it is a stylized representation of two plants. The recess in the gabled tombstone was not made at the time of emergence of the stećak necropolis – High Middle Ages, and therefore it cannot be considered typical for necropolises with tombstones.

Literatura

Bešlagić, Š. 1971, Stećci, kataloško-topografski pregled, Veselin Masleša, Sarajevo 1971.

Bešlagić, Š. 1982, Stećci, kultura i umjetnost, Veselin Masleša, Sarajevo 1982.

Miletić, N. 1982, Stećci, umetnost na tlu jugoslavije, Beograd 1982.

Mušeta-Aščerić, V. 1978, Hrešanski mramorovi, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, arh., n. s., knj. XXXIII, Sarajevo 1978, 223-229.

Petrović, J. 1943, Zanimljiva poviestna otkrića u Hreši kod Sarajeva, Sarajevski novi list III, br. 570 (19 III), Sarajevo 1943.

Vračko-Korošec, P. La nécropole de Han-Hreša, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, knj. 1, LII, Sarajevo 1940.

Wenzel, M. 1965, Ukrasni motivi na stećcima, Veselin Masleša, XXXV, 2; str. 219, LV, 37; str. 231, LVI, 1; str. 343, XCII, 13, Sarajevo 1965, 139.

Godišnjak/Jahrbuch 2016,45:225-246
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-45.79

Povelja kralja Tvrtka I Kotromanića Dubrovniku*
(Žrnovnice, 10. april 1378 – Trstivnica, 17. juni 1378)

Dženan Dautović
Travnik
Enes Dedić
Sarajevo

Abstract: Last quarter of the 13th Century was a period when medieval Bosnian state reached its peak in territorial expansion and military strength. These accomplishments were followed by the elevation of the influence and reputation, so the Bosnian ruler, ban Tvrtko I, sought new ways to enhance his power and status. Tvrtko accomplished that in October 1377 when he was crowned as the king of the Serbs, Bosnia and Primorje. With that ceremony medieval Bosnian state entered in the exclusive circle of medieval kingdoms. However, the source material about this event unfortunately is very scarce. One of the most important written material that contain king Tvrtkos' own view on his ruling ideology, is the charter from April/June 1378 issued to the Republic of Ragusa. Also, regarding the inner composition of the charter it represents the crossroad in praxis of the Bosnian courtly chancery, when eastern Serbian/Byzantine influence took primacy. In that regard this charter is of big significance for the Slavic studies as well.

Key words: Royal Charter, Tvrtko I, medieval Bosnia, diplomatic analysis, Dubrovnik

1. Historijski kontekst

Prilike u Bosni za vrijeme krunisanja

Tvrtko, stariji sin Vladislava, brata bosanskog bana Stjepana II i Jelene, plemkinje iz ugledne velikaške porodice Šubića, polovinom 1353. godine, uslijed naprasne smrti strica, sasvim nenadano je postao vladar Bosanske banovine. Početne godine Tvrtkove vladavine bile su sve, samo ne lagane i ugodne. Uslijed ispunjenja uvjeta vezanih za miraz Stjepanove kćeri Elizabete za ugarskog kralja Ludovika I Velikog (1342–1382) morao se 1357. godine odreći veoma vrijednog dijela svoje banovine, zapadnog Huma. Godinu poslije bio je upleten u aferu vezanu za špijuniranje bosanskog biskupa Petra u Đakovu, da bi 1363. godine kralj Ludovik pokrenuo žestoku ofanzivu s ciljem osvajanja Bosne, kojoj je papa Urban V dao karakter križarskog pohoda. Tek što se oslobodio ove vanjske prijetnje, Tvrtko se morao suočiti s unutrašnjim nemirima koje su predvodili njegov mlađi brat Vuk i dio nezadovoljne vlastele. U sređivanju odnosa između braće veliku ulogu imao je ugarski kralj, koji je nedavno ratovao s Bosnom, te ponovo i avinjonski papa Urban V. Nakon konsolidacije unutrašnjih prilika te stabilizacije vlasti, počinje period strelovitog uzleta Tvrtkove moći. Ta stabilizacija bila je vidljiva u ekonomskom napretku banovine, koji se očitovao u pojačanoj eksploataciji rudnika i razvoju trgovine te pametnom odabiru saveznika u sprovođenju vanjske politike. Širenje bosanskog teritorija u Tvrtkovo vrijeme odvijalo se na tri fronte: prema istoku preko Drine, nau-

* Ovaj rad predstavlja dopunjenu verziju izlaganja predočenog na Drugom slavističkom kongresu, održanom 28–30. maja 2015. godine u Sarajevu, kada su po prvi put analiza povelje i njen prijevod ponuđeni široj javnosti. Rad je nastao u okviru kolokvija Staroslavenskog jezika na Doktorskom studiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Ovom prilikom autori žele da izraze veliku zahvalnost prof. dr. Lejli Nakaš, koja je pratila razvoj ovog rada od njegovih početaka i bez čije velikodušne pomoći i savjeta ne bi bio moguć njegov nastanak. Također, zahvaljujemo anonimnim recenzentima na korisnim savjetima i dopunama za poboljšanje kvaliteta rada.

štrb teritorija Nikole Altomanovića; prema jugu na područje Zete, nauštrb teritorije Balšića, dok će, nakon krunisanja, iskoristivši građanski rat u Ugarskoj kraljevini nakon smrti Ludovika I, Tvrtko proširiti granice i prema Zapadu, prisilivši sve dalmatinske komune između Dubrovnika i Zadra da priznaju njegovu vrhovnu vlast. Dodatni ugled svojoj ličnosti Tvrtko je obezbijedio brakom s Dorotejom, bugarskom princezom iz carske porodice Stracimiroviča. Upravo u takvom trenutku, bližeći se vrhuncu svoje moći, Tvrtko se odlučio na sudbonosni potez: godine 1377, na osnovu rodbinskih veza s vladarima iz kraljevske kuće Nemanjića, odlučio je da se kruniše za kralja "Srbljem, Bosne i Primorja", pri čemu je izvršio *translatio regni*, tj. prenos kraljevskog digniteta iz Srbije u Bosnu.[1]

Prilike u okolnim državama

Da je Tvrtkovo krunisanje bilo dobro promišljen i isplaniran plan svjedoči i situacija u okolnim državama, koja je bila jako povoljna. Bez ikakve sumnje, Tvrtko je u tom trenutku bio na vrhuncu svoje moći, kojoj je malo ko u susjedstvu mogao parirati. Srbija je već nakon smrti cara Dušana i za vladavine njegovog sina Uroša (1355–1371) ušla u ozbiljne unutrašnje probleme. Od 1357. godine sabor nije sazivan da bi raspravljao o državnim poslovima,[2] nego gotovo jedino radi izbora patrijarha.[3] Vlastela je počela da javno odbacuje vladarov autoritet, u čemu su prednjačili gospodari najzapadnijih područja: veliki knez Vojislav Vojinović i njegov nasljednik župan Nikola Altomanović, dok su naslovi kralja i despota dodijeljeni braći Mrnjavčević. Godina 1371. bila je od ogromnog značaja za razvoj budućih događaja. Najprije, 26. septembra u bici na Marici kod Černomena, izginuli su Mrnjavčevići, što predstavlja jedan od krucijalnih datuma u procesu osmanskog osvajanja Balkanskog poluostrva, a zatim je početkom decembra iste godine umro i car Uroš, s kojim je nestao posljednji direktni izdanak dinastije Nemanjića.[4] Prve Tvrtkove aspiracije prema Srbiji ispoljavaju se već početkom 70-ih godina XIV stoljeća, kada je u suradnji s najmoćnijim srpskim velikašem knezom Lazarem Hrebeljanovićem napao i osvojio zemlje već spomenutog Nikole Altomanovića.[5] Ovom pobjedom Tvrtko je bosanskoj državi pripojio gornje Podrinje, dio Polimlja s manastirom Mileševom i Gacko.[6] U kasnijim sukobima s Đurđem Balšićem, koji je iskoristio pad Altomanovića i zauzeo njegove južne teritorije, Tvrtko je osvojio Trebinje, Konavle i Dračevicu te tako značajno proširio istočne granice svoje države.[7] Nije nam ništa poznato o eventualnom opiranju Tvrtkovom krunisanju krunom Nemanjića u Srbiji. Srpska patrijaršija je uglavnom ignorirala taj događaj i kao vladara Srba priznavala kneza Lazara. No, bez obzira na tu podršku i njegovu moć na terenu, Lazar je s naslijeđem Nemanjića mogao biti povezan samo ženidbenim vezama, koje su ipak bile na znatno nižoj osnovi od Tvrtkovih rodbinskih veza. Najvjerovatnije se desio određeni dogovor između dva moćna susjeda, koji su podijelili teritorije i slave te ostali u dobrim odnosima do samog kraja.[8]

Dubrovčani, iako uvijek zainteresirani za poslove u unutrašnjosti Balkana, s kojom su imali najtješnje poslovne konekcije, nisu se mnogo uzbuđivali oko uzdizanja Bosne u rang kraljevstva. Istina, u historiografiji postoji stajalište da su oni "novo stanje prihvatili tek naredne 1378. godine, a da su Svetodimitarski dohodak za 1377. isplatili Đurđu Balšiću".[9] Međutim, ako znamo da su oni taj porez vezivali za posjedovanje Trebinja, Konavala i Dračevice,[10] koje će Tvrtko upravo te 1377. godine oduzeti od Balšića, situacija postaje jasnija. Mnogo je interesantnija situacija u Ugarskoj kraljevini, stalnom pretendentu na bosanski suverenitet i teritoriju. Ugarska reakcija na krunidbu s pravom je ocijenjena kao "neutralna", no

[1] Historiografska literatura o banu/kralju Tvrtku nije bogata koliko bi se moglo očekivati. Većina radova je posvećena kontroverzama oko detalja njegove krunidbe, dok nije bilo ozbiljnog monografskog pristupa njegovoj vladavini još od 90 godina stare knjige V. Ćorovića: Ћоровић 1925a; Ћирковић 1964a, 137-140; Lovrenović 2012c, 329-368. Nedavno je objavljen i Zbornik radova posvećen Tvrtkovoj povelji izdanoj 11. 8. 1366. u Podprozoru, koji sadrži nekoliko zanimljivih radova o ovom vladaru: Brković 2016, 881.

[2] Grafenauer / Perović / Šidak 1953, 446.

[3] Ћирковић 1997, 338

[4] Михаљчић 1981, 599-601.

[5] Динић 1932, 1-46.

[6] Ћирковић 1964a, 135.

[7] Исто.

[8] O ovoj problematici pogledati više u: Ћирковић 1964b, 349.

[9] Динић 1932a, 36; 1932b, 139-140; Базлер 1975/76, 53.

[10] Динић 1935, 203-257.

ni do sada nisu definirani razlozi za tu neutralnost. Ponuđeno je mišljenje da je veliku ulogu imala ugarska kraljica Elizabeta, inače kćer bosanskog bana Stjepana II Kotromanića, koja je "štitila interese kuće Kotromanića ... To je ono izrazito feudalno shvaćanje politike, u kojem su porodični momenti bili jači od nacionalnih",[11] međutim s tim stavovima se nikako ne možemo složiti.[12] Mnogo više smisla ima traženje razloga u već poodmakloj dobi ugarskog kralja Ludovika (živio: 1326–1382, vladar od 1342), njegovoj zabrinutosti za održanje dinastije uslijed nedostatka muškog nasljednika, sukobima s vlastelom i gradovima u Poljskoj te težnjom za napuljskom krunom.[13] Uostalom, da se ugarski kraljevi nisu pomirili sa situacijom, govori događaj iz 1387. i 1389. kada se tadašnji kralj Sigismund obraća Tvrtku kao banu, a ne kralju.[14]

Papa, kao neosporni autoritet, također je 1377. bio zabavljen vlastitim problemima. Naime, upravo početkom 1377. godine papa Grgur XI okončao je "avinjonsko ropstvo" papinstva i Svetu stolicu ponovo vratio u Rim, tačnije u Vatikan, koji je od tada centar Rimske kurije,[15] da bi već početkom naredne godine započela tzv. Velika zapadna shizma (1378–1417), tako da ni on nije bio u prilici da se bavi bosanskim događajima.[16] Papinstvo će tek poslije sabora u Konstanci 1415. godine početi da priznaje stanje na terenu i da bosanske vladare, odnosno samu Bosnu, nazivaju kraljevima i kraljevinom.[17] Najveća morska sila tog vremena, Venecija, koja je u stalnom sukobu s Ludovikom, izgleda je sa zadovoljstvom popratila ovaj Tvrtkov čin, jer naredne godine Dubrovčani, zabrinuti približavanjem njihovih glavnih suparnika s neposrednim susjedom u zaleđu, pišu "de liga que dicitur fit a Venezia cum domino rege Rassie".[18]

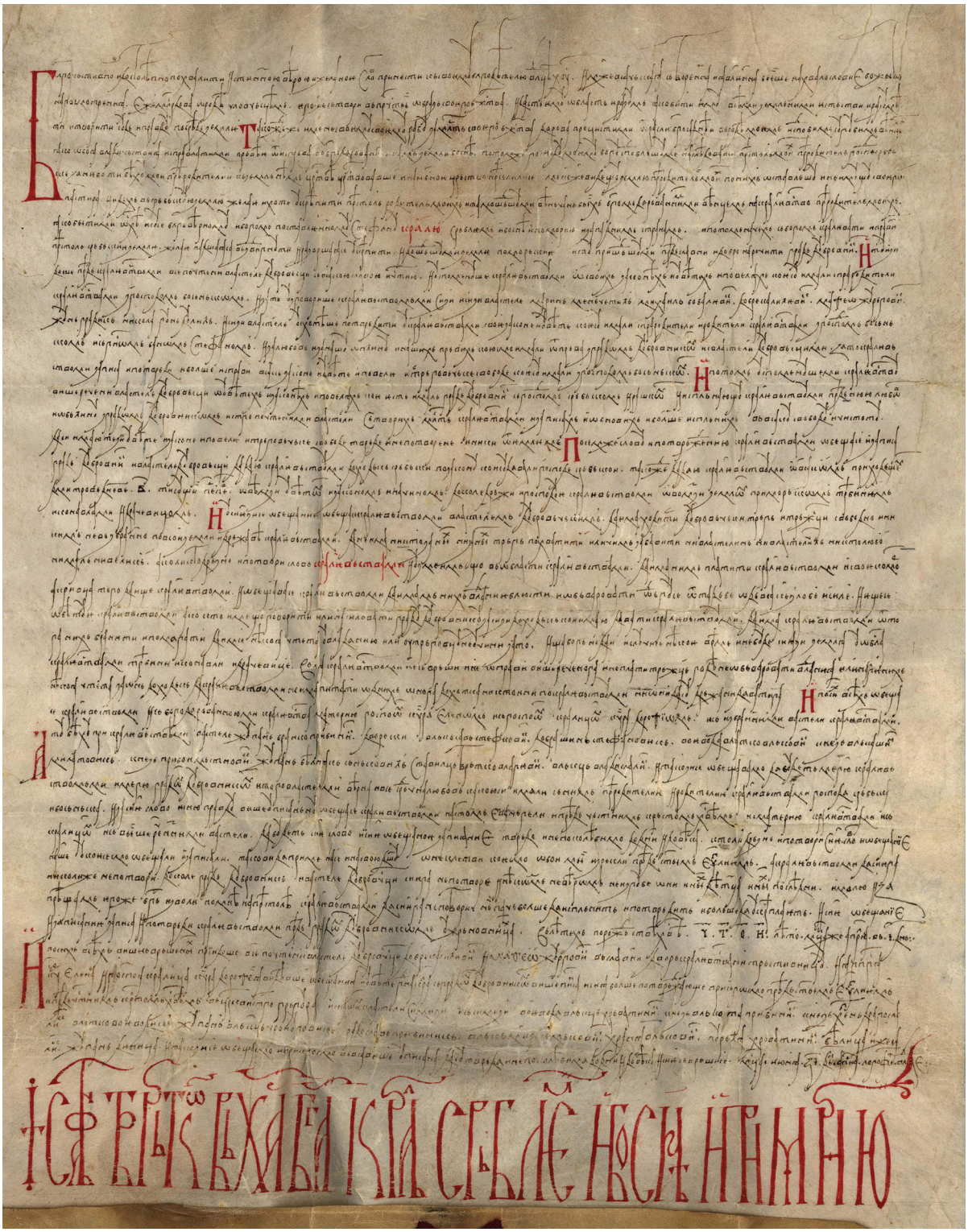
Pred krunisanje Tvrtka, polovicom 14. stoljeća, "regalna" slika Zapadne i Centralne Evrope bila je sljedeća (ovdje su izuzete zemlje koje pripadaju pravoslavnom kršćanstvu): postojalo je jedno carstvo – Sveto rimsko – *Sacrum Romanum Imperium*, te 15 kraljevstava. Od njih, petorica vladara su bili direktni potomci francuske vladajuće kuće Kapeta, dok je još 7 imalo direktnu mušku liniju nasljeđivanja od neke visoke plemićke kuće iz Francuske. Samo trojica kraljeva – danski, švedski i poljski – bili su nefranačkog porijekla. Ovakva slika pokazuje glavne razloge širenja principa dvorske viteške kulture koja je nastala u francuskoj pokrajini Burgundiji te koja će diktirati društvene odnose na kompletnom području uticaja latinskog kršćanstva.[19]

Osnovni cilj ovog kratkog sagledavanja historijskog konteksta prije i u vrijeme same Tvrtkove krunidbe bio je da ponudimo čitaocu djelić atmosfere i prilika u vrijeme ovog najznačajnijeg događaja bosanske srednjovjekovne historije. Opširnije sagledavanje tog konteksta preopteretilo bi rad i zaglušilo njegovu glavnu tematiku: analizu povelje iz 1378. Svi koje interesuju brojni detalji i teorije o vremenu krunisanja i samom činu, pronaći će detalje u literaturi navedenoj u napomenama.

2. Ranija izdanja, unutrašnje i vanjske karakteristike povelje:

Original Tvrtkove povelje Dubrovčanima trenutno se nalazi u Državnom arhivu u Dubrovniku, gdje se čuva u seriji *Diplomata et acta*, br. 120, bečki ćir. br. 1024. Tekst povelje objavljivan je više puta bez detaljnijih kritičkih osvrta u zbirkama Pavla Karano Tvrtkovića, Franca Miklošića, Stojana Novakovića, Aleksandra Solovjeva, Ljubomira Stojanovića, Milke Brkovića, Amire Turbić-Hadžagić te u rječniku Lejle Nakaš.[20]

[11] Базлер 1975/76, 53.
[12] Osnovna argumentacija protiv te teorije može se naći u: Dautović 2014, 150.
[13] Engel 2001, 157-172.
[14] Lovrenović 2006, 41, 48.
[15] Ullman 2005, 190.
[16] Базлер 1975/76, 54.
[17] Prvi slučaj da se u papinskim dokumentima neki od bosanskih vladara naziva kraljem nalazimo u pismu Martina V od 6. aprila 1428. godine, kada je odobrio brak kralja Tvrtka II s Dorotejom Gorjanskom (Tautu 1980, 1104; Thalloczy 1914, 142-143). Bosna kao kraljevstvo spomenuta je nešto ranije, u pismu istog pape od 20. maja 1423. u kojem se govori o uslovima života i rada franjevačkog reda u Bosni; Tautu 1980, 655-656.
[18] Šunjić 1996, 60. Opširnija rasprava o odjeku Tvrtkovog krunisanja među savremenicima može se pronaći u: Ћирковић 1964b, 355-362.
[19] Bartlett 1993, 41-42.
[20] Карано Тврtковић 1840, 80-84; Miklosich 1858, 186-190; Новаковић 1912, 193-196; Соловјев 1926, 172-175; Стојановић 1929, 75-82; Brković 2011, 49-51; Turbić-Hadžagić 2011, 40-45; Nakaš 2011, 42-44. Desetak dana prije konačnog roka za slanje ovog teksta u štampu,

Sl. 1. *Povelja kralja Tvrtka I Dubrovčanima* (Žrnovnice, 10. april 1378 – Trstivnica, 17. juni 1378)

doznali smo da je ista povelja bila predmet obrade Dejana Ječmenice u netom objavljenom broju Starog srpskog arhiva: Јечменица 2015, 115-142. Autori smatraju da pojava tog rada ne treba da utiče na izlazak ovog priloga, pogotovo jer je naša verzija predočena javnosti znatno ranije, još u proljeće 2015. godine, kako je već i istaknuto, ali i zato jer postoje i određene interpretativne razlike, svojstvene dvjema historiografskim školama.

Dio teksta povelje objavio je i Baltazar Bogišić.[21] Bitno je naglasiti kako je sačuvan i prijepis ove povelje u *Codex Ragusinus*, koji je publicirao Lj. Stojanović u svojoj zbirci.[22]

Pergament na kojem je načinjena povelja kvalitetne je italijanske izrade, unutrašnja strana je sjajnobijela, spoljašnja svijetložuta. Svečanom karakteru povelje odgovaraju njene dimenzije: širina iznosi 43,5 cm, visina 51,6 centimetara te još 2,6-3,3 cm plike na sredini i desno, dok je lijevi dio plike otkinut. Za povelju je uzeta jedna cijela kožica te je ova povelja do vremena svog nastanka najveći dokument izdat od strane bosanske vladarske kancelarije.

Debljina pergamenta iznosi u lijevom gornjem uglu 0,18 mm, sredinom gore 0,15 mm, u desnom gornjem uglu 0,24-0,32 mm, u lijevom donjem uglu 0,17 mm, sredinom dolje 0,14 mm, u desnom donjem uglu 0,17-0,30 mm. Uprkos tome što je pergament neobično tanak, on je tvrd te puca kada se povelja otvara ili slaže. Pisar je veoma brižljivo podesio pergament za pisanje, uredno je poslije pisanja izbrisao sve crte te se ne bi ni znalo da je pergament liniran da na rubovima nisu ostali ubodi od igle. Ubodi počinju 4,4 cm ispod gornjeg ruba, a ima ih sa svake strane 41, koliko i redaka. Redovi zapremaju 38 cm visine, odstojanje im je 0,9 cm. Osim ovih izbrisanih linija ispod teksta se nalaze 2 vodoravne linije, povučene tvrdim stilom, 3,3 cm jedna ispod druge. Između njih se nalazi potpis, ali slova potpisa idu još 5 mm iznad gornje linije. Pisar je izbrisao i okomite linije za koje je napravio ubode na gornjem i donjem rubu 4,9 cm i od lijevog i od desnog kraja pergamenta. Tekst na lijevoj strani ostavlja 4,9 cm praznog prostora, dok na desnoj strani često prelazi preko te crte. Pismo ove povelje je diplomatska minuskula okomitog tipa, trupovi slova su visoki 1,5-2 mm, produženja u gornji prostor iznose prosječno 3-4 mm, u donji 5-6 mm, ali ima slučajeva da produženja iznose i do 8 mm. Povelja je okićena povećanim slovima ispisanim cinoberom. Tvrtko I Kotromanić kao kralj od ove povelje koristi crvenu boju za svečani potpis pod tekstom. Povelja je pisana iz dva puta, što se uočava na osnovu mastila, dok je glavni dio teksta pisan crnim mastilom. Dodatak o naknadnoj zakletvi obiju kraljica pisan je smeđim mastilom. U svrhu pričvršćivanja pečata prorezana su kroz pliku i pergament 4 okomita proreza. Vrpca je sastavljena od svilenih crvenih vlakana složenih u niti. Oba njezina kraka provučena su s poleđine kroz oba gornja proreza na lice, tu se ukrštavaju i prolaze kroz donje proreze opet na poleđinu, ispod donjih proreza su odrezane. Postojanje vrpce donekle sugerira i postojanje pečata, no nije sačuvan niti jedan njegov dio. Povelja je neobično složena, paralelno po širini na 6 pregiba po 7-9 cm visokih, a složenih poput harmonike, na što je presavijeno s lijeve strane 15 cm i s desne 11 cm unutra. Na srednjem spoljašnjem polju neko je kasnije napisao "Privilegio del Re Tuercho antiquo confermation de tuti privilegi et scritture de tuuti li soi precessori 1378", te drugi zapis "№4 del Pac. II. Steffano Tuertco conferma le ordonanze dei suoi predecessori 1378 giun 17". Tu je navedena i bečka signatura "№ 12 an. 1378".[23]

3. Tekst

Бл(а)гочьстивно и достолѣпно похвалити истин(ь)ною вѣрою и желаноѥ сл(ов)о принести кь своѥмѫ благодѣтелю вл(ади)цѣ Х(рист)оу имже всачьскаꙗ сътворенья[24] и ꙗвлѥниа[25] выше на хвалословиѥ божьствь[1]наго смотрениѧ. Ѥже ми(лос)р(ь)дова ѡ родѣ чловѣ(ѣ)чьсцѣмь[26] ѥгоже сътвори вь пр(ѣ)ч(ис)тыѩ ѡбразь своѥго б(о)ж(ьс)тва и дасть ѥмѫ ѡбласть и разѫмь ꙗко бити ѥмѫ всѣми земльними ѥстьстви и разѫмѣ[2]ти и творити сѫдь и правдѫ по срѣдѣ землѥ. Також(д)є же и мене своѥмѫ своѥмѫ[27] рабѫ за м(и)л(ос)ть своѥго б(о)ж(ьс)тва дарова процисти ми ѡ(т)расли в(ла)госаднѣи вь родѣ моѥмь и спо(до)би ме сѫгѫбимь вѣнце(мь) [3] ꙗко ѡбоꙗ владичьствиꙗ исправлати ми прьвѣѥ ѡ(ть) испрьва вь б(о)годарованнѣи[28] намь земли Боснѣ. По том же господѫ моѥмѫ богѫ спо(до)бльшѫ ме наслѣдовати пр(ѣ)естоль мои(хь) прѣродитель госп(од)є срьбь[4]ске за иѥ бо[29] ти бѣхѫ мои

[21] Bogišić 1872, 75.

[22] Стојановић 1929, 75-83. Očito je riječ o modernijem prepisu, u kojem se nalaze znatne razlike u odnosu na povelju koju analiziramo u ovom radu.

[23] Čremošnik 1950, 119-122

[24] Kod Stojanovića: **сътворе̑ниа**

[25] Kod Stojanovića: **ꙗвлѧ̑нна**

[26] Kod Miklošića: **чловѣчьсцѣмь**

[27] Kod Miklošića i Stojanovića izostavljeno

[28] Kod Stojanovića: **вгодарованн̑ѣи**

[29] Kod Stojanovića: **занѥ бо**

прѣродителиѥв[30] вь земльнѣмь ц(а)р(ьс)твѣ ц(а)р(ьс)твовавше и на н(є)б(ес)ноѥ[31] ц(а)рьство[32] пр(ѣ)селили сє. Мене же видещ8 землю прѣродитель мои(хъ) по нихъ wставльш8 и не имѣщ8 своюгw [5] пастира. И идохъ вь срьбьск8ю землю желаѥ[33] и хотє 8крѣпити прѣстоль родитель моихъ и тамо шь(дь)ш8 ми вѣньчань бы҃хъ[34] б(о)гомь даровани(мь) ми вѣнцемь на кралѥв(ьс)тво прѣродитель моихъ [6] ѩко быти ми w Х(рист)ѣ Ис8се бл(а)говѣрном8 и Богомь поставлѥн(ь)ном8[35] Стефан8 кралю Срьблѥмь и Боснѣ и Поморию и Западнимь странамь. И по томь[36] начехъ сь богомь кралѥвати и прав(ит) и [7] прѣстоль срьбьскиѥ землѥ желаѥ падшаѩ са вьз(д)вигн8ти и разоршаѩ сє 8крѣпити. И дошь(дь)ш8 ми землѥ поморьскиѥ и т8 пришь(дь)ш8 ми прѣдь славни и добронарочити градь Д8бровни(кь). И т8 изи[8]доше прѣдь кралѥв(ьс)тво ми всепочтени властеле д8бровьсци сь всакою славою и ч(ьс)тию и 8спомен8ше[37] кралѥвьств8 ми w своихъ законѣхъ и 8вѣтехъ и повелѩхъ коѥ с8 имали с прародители [9] кралѥв(ьс)тва ми з господомь босьньскwмь и за то[38] 8зговорише с кралѥвьствомь ми сизи и сизи властеле: Маринь Меньчетиѣь, Михаиль Бобалѥви(кь), Добре Калиѣѥви(кь), Маѣew Ж8рьгови(кь) [10] Ж8нь Градикь, Никола Г8ньд8лиѣь,[39] и сизи властеле 8схотѣше потврьдити 8 кралѥвьства ми своѥ законе и 8вѣте коѥ с8 имали с прародители и родители кралѥв(ьс)тва ми з госп(од)омь[40] босьнь[11]скомь и сь г(осподи)номь банwмь Стефаномь и за любовь и за наш8 wтѣин8 и нашихъ прьвихъ кою смо имали w(ть) прьва з градwмь Д8бровникw(мь) и с властели д8бровьсцими. За то кралѥвь[12]ство ми записа и потврьди и болше исправи всаке законе и 8вѣте и повелѥ и трьговьчьке свободе коѥ с8 имали з господомь босьньскw(мь). И по томь[41] 8спомен8ше ми кралѥв(ьс)тв8 [13][42] више речени властеле д8бровьсци w 8вѣтехъ и законѣхъ и повелѩхъ коѥ ѥсть ималь градь Д8бровни(кь) сь госпо(до)мь срьбьскомь и рашкw(мь) и испльнающ8 кралѥвьств8 ми прѣдиюю любw(вь) [14] и wбьѣин8 з градwмь Д8бровникwмь и с т(о)го почтеними властели сътворихъ м(и)л(ос)ть кралѥв(ьс)тва ми и записахъ и wбновихъ и бол(ь)ше испльних҃ вьвсак8[43] свобод8 и чистот8 [15] да си имаю тези 8вѣте и законе и повелѥ и тр(ь)гов(ь)чьке свободе тврьде и непотворене и ники w(ть)ѥмлѥме. По сем[44] же слов8 и потврьж(д)ению кралѥвьства ми wбеща сє и записа [16] градь Д8бровни(кь) и властеле д8бровьсци да даю кралѥвьств8 ми доходькь срьбьски по закон8 кои с8 давали господе срьбьскои. Також(д)є да даю кралѥвьств8 ми w всакоwмь приходеще(мь) [17] дмитрове дневе . в҃ . тис8ци пе(рь)пе(рь) wвѣмзи 8вѣтw(мь) и закономь и начиномь до коле дрьжи и господ8ю кралѥвьство ми wвомзи[45] землw(мь) приморьскwмь, Трѣбинѥмь [18] и Конавлами и Драчевицомь. И 8 с(н)ѥзи сє wбещаниѥ wбеща сє кралѥвьство ми властелемь д8бровьчькимь да има ходити д8бровьчьки трьгь и трьж(ь)ци[46] свободно и ни[19]кимь невьзбран(ь)но по всои земли и дрьжавѣ кралѥвьства ми да не има никто за ны(хъ) ни за ны(хъ) трьгь похватити или чимь забавити ни властелинь ни властели(чи) ѣь ни кто любо [20] ни маль ни великь. Ѩко ли кто дрьзне и потвори слово кралѥвьства ми и 8зме имь цо вь wбласти кралѥвьства ми. Да има нимь платити кралѥвьство ми и своѥ[47] комо(ре)[48] [21] а кривца того да иде кралѥвьство[49] ми и wбещава сє кралѥвьство ми да имамь нихъ вла(да)нниѥ блюсти и wбьваровати wдь г8се w(ть) тадьбе wдь всаке злобе и силе. И ѥще сє [22] wбѣт8ѥ кралѥвьство ми ако кто име цо говорити или насиловати град8 Д8бровниик8 за сизи доходькь кои имаю давати кралѥвьств8 ми да има кралѥвьство ми w(ть) то[23]га нихъ бранити и помагати да им сє нѣкоѩ чтета 8 владанию или оу трьговц8 нє 8чини за то и ѩ богъ не даи и сл8чи сє нѣкоѥ врѣме и не б8де снѩзи землѩ 8 wбла(ст)[50] [24] кралѥв(ьс)тва ми Трѣбиню и Конавли и Драчевице, волѩ кралѥв(ьс)

[30] Kod Stojanovića: пѣродителик
[31] Kod Miklošića: небесное
[32] Kod Miklošića: царьство
[33] Kod Stojanovića: желак и
[34] Kod Miklošića: вьихъ
[35] Kod Stojanovića: поставлкнѣном8
[36] Kod Stojanovića: потомь
[37] Kod Stojanovića: 8помен8ше
[38] Kod Stojanovića: . И зато
[39] Kod Miklošića: Г8ниьд8ликь
[40] Kod Stojanovića: господм
[41] Kod Stojanovića: потомь
[42] Kod Miklošića ubačeno ми
[43] Kod Stojanovića: вь всак8
[44] Kod Stojanovića: сем8)
[45] Kod Stojanovića: wвомзи
[46] Kod Stojanovića: трѣци
[47] Kod Stojanovića: свое
[48] Kod Stojanovića: комор
[49] Pisar je očito zaboravio napisati -ьс, dakle pravilno bi bilo: кралѥвьство
[50] Kod Stojanovića: wблас

тво ми не с(ь)вр(ь)ши и не wправи више реченога и не плати трьжць годѣ не wбьваровати вла(да) ника или нагіе никъ [25] нѣкога чтета за wнь доходькь, да кралѣвьство ми не има питати wд никъ wнога дохотка ни кто ини по кралѣвьств8 ми ни wни да с8 дрьжани давати га. И по си(хъ) всѣхъ wбеща [26] се кралѣвьство ми и сь богодарованною ми кралѣв(ьс)тва[51] материю госпоw(мь) кѹра Еленwмь и сь госпоw(мь) кралицw(мь) кѹра Дороѳїѡмь и сь избраньними в(л)астели кралѣв(ьс)тва ми [27] а т8 вѣх8 при кралѣвьствѣ ми в(л)астеле[52] ж8пань Бранко Прибини(кь), дворьски Влькосавь Стефкови(кь), Добрашинь Стефановикь, воєвода Влатко Влькови(кь), кнезь Влькаши(нь) [28] Милатовикь, кнезь Прибоє Мьстнови(кь), ж8пань Бѣлиѧкь Сьньковиѣь, ставилць Тврьтко Влагѣеви(кь), Влькць Владислали(кь) и такози се wбещаваемо да б8деть мегю кралѣвь[29]ствомь ми и мегю градw(мь) Д8бровникw(мь) и того властелми вѣрна и всесрь(дь)чна любовь како ю си имали сь нимь прѣродителиѣ[53] и родителиѣ калѣвьства ми господа срьбьска [30] и босньска. И за сіе слово и сію правд8 више 8писань8 wбещта се кралѣвьство ми на с(вѣ)томь еванъгели и прѣдь чьстнимь крьстомь х(ристо)вѣмь и с материю кралѣв(ьс)тва ми и сь [31] кралицw(мь) и сь вьїше ре(че) н(ь)ними в(л)астели да б8деть сиѣ слово и сиѣ wбещаноѣ записание тврьдо и непоколѣбимо до д(ь)ни и до вѣка. кто ли дрьзне и потвори сиѣ сло(во) и wбещанїе [32] наше 8 коѣ се смо wбещали и записали такови да приме на се и на свою д(8) ш8 wнѣ клѣтви коѣ смо wбои мьї изрекли прѣдь с(вѣ)т(и)мь ев(аньге)лиѣмь а кралѣвьство ми да сиега[54] [33] николиже не потвори до коле[55] градь Д8бровникь и в(л)астеле д8бровч(ьс)ци сиега не потворе и нѣкwмь[56] невѣрwмь не изг8бе wни и ны(хъ) дѣт(ь)ца и ны(хъ) послѣдни. И молю и за[34]прѣщамь ѣгоже б(о)гь изволи по мнѣ на прѣстолѣ кралѣвьства ми да сиега не потвори нь паче болше да испльнить и потврьдить и больше да 8крѣплѣть. И сиѣ wбещтанїе [35] и записаніе записа и потврьди кралѣвьство ми прѣдь градw(мь) Д8бровникwмь 8 Жрьновницах(ь) вь лѣтехъ по рож(дь)ствѣ Х(ристо)вѣ. Ѳ҃. Т҃. О҃. И҃. лѣто м(ѣсе)ца[57] же апр(ил)а вь І҃. д(ь)нь [36] И по сихъ всѣхъ више сьврьшены(хъ) прїидоше всепочтени[58] властеле д8бровч(ьс)ци Добре Калићѣви(кь) і Маѳеw[59] Ж8ргови(кь) вь славни дворь кралѣв(ьс)тва ни Трьстивниц8 и га г(о) сп(о)га [37] кѹ(ра) Елена и госпоа кралица кѹра Дороѳеа видѣвше wбещанига и 8вѣте г(осподи) на кра(лга)[60] сь градw(мь) Д8бровникw(мь) више писа(на)[61] и сиа болше потврьджающе присегwсмо прѣдь с(вѣ)тымь ев(аньг)[38]елиѣмь и прѣдь ч(ьс) тнимь кр(ьс)томь х(ристо)вѣмь вь цр(ь)кви с(вѣ) т(а)го Грьг8ра и с наши(мь)[62] властели симизи и сь симизи воєвода Влькць Хрьватини(кь), кнезь Влькота Прибини(кь), кнезь Хѣ(ге)нь Драгосла[39] ли(кь), Влатко Воєводикь, ж8пань Влък(ь)ць Чрьн8говикь, Радославь Прибиникь, Влькьмирь Семькови(кь), Храниа Влькови(кь), П8рьѣга Хрьватини(кь), Бѣлица Ижеса[40]ли(кь), ж8пань Диница и такози се wбещтасмо и присегосмо вь вса више 8писана, да с8 тврьда и непоколѣбима до д(ь)ни[63] и до вѣка и сиѣ сьврьши се м(ѣсе)ца[64] іюниа .з҃. д(ь)нь. а пи(с)а логофе(ть) Владє [41].

+ СТЄФАНЬ ТВРЬТКѺ ВЬ ХРИСТА БОГА КРАЛЬ СРЬБЬЄМЬ И БОСНѢ И ПРИМОРИЮ

4. Prijevod

Pobožno [je] i dostojno pohvaliti istinskom vjerom i željenu riječ prinijeti svojemu dobrotvoru vladici Hristu, od koga sve stvoreno i objavljeno bi na pohvalu boža[1]nskog proviđenja, koje se smilova čovječijem rodu, kojega stvori prema prečistom liku svojega Božanstva, i dade mu vlast i razum, da bude [nad] svom zemaljskom tvari i da razumi[2]je i tvori sud i pravdu posred zemlje. Također zatim i meni, svome robu, za milost svoga Božanstva, darova da mi procvjeta izdanak plemenito ukorijenjeni u rodu mojemu i udostoji me dvostrukim vijencem [3] kako bih obima gospodstvima upravljao, prvo isprva u bogomdanoj nam zemlji Bosni, potom pak gospod moj Bog me počastio da naslijedim prijestol praroditelja mojih, gospode

[51] Kod Miklošića ubačeno **ми**
[52] Kod Stojanovića izostavljeno
[53] Kod Stojanovića: **пѣродителиѣ**
[54] Kod Stojanovića: **сиѣга**
[55] Kod Stojanovića: **докле**
[56] Kod Stojanovića: **нѣкwмь**
[57] Kod Stojanovića: **мсца**
[58] Kod Stojanovića: **все почтени**
[59] Kod Stojanovića: **матеw**
[60] Kod Stojanovića: **крал**
[61] Kod Stojanovića: **писан**
[62] Kod Miklošića: **нашими**
[63] Kod Stojanovića: **дни**
[64] Kod Stojanovića: **мсца**

srp[4]ske, zato jer ti moji praroditelji, u zemaljskom carstvu carstvovavši, i na nebesko carstvo preselili se biše. Ja, pak, vidjevši zemlju svojih predaka ostavljenu nakon njih i da nema svojeg [5] pastira, idoh u srpsku zemlju, želeći i htijući osnažiti prijestol roditelja mojih. I tamo išavši okrunjen bjeh od Boga darovanom mi krunom na kraljevstvo praroditelja mojih, [6] da budem u Hristu Isusu pobožan i od Boga postavljeni Stefan, kralj Srbima i Bosni i Pomorju i Zapadnim stranama. I potom počeh s Bogom kraljevati i praviti [7] prijestol srpske zemlje, želeći što je palo uzdignuti i što se razorilo osnažiti. I kad sam došao u zemlje Pomorske, prišavši pred slavni i dobronaročiti grad Dubrovnik, i tu izi[8]đoše pred naše veličanstvo poštena vlastela dubrovačka, sa svakom slavom i čašću i podsjetiše naše veličanstvo na svoje zakone, ugovore i povelje koje su imali s praroditeljima našeg veličanstva, [9] s gospodom bosanskom. I o tom su govorila pred našim veličanstvom ova i ova vlastela: Marin Menčetić, Mihail Bobaljević, Dobre Kaličievć, Mateo Žurgović, [10] Žun Gradić, Nikola Gundulić. I ova vlastela htjela je potvrditi kod našeg veličanstva svoje zakone i ugovore koje su imali s praroditeljima i roditeljima našeg veličanstva, s gospodom bosan[11]skom i gospodinom banom Stefanom. I zarad ljubavi i zajedništva našeg i naših prethodnika koje smo imali s gradom Dubrovnikom i vlastelom dubrovačkom, zarad toga im naše veličan[12]stvo zapisa i potvrdi i bolje uredi sve zakone i ugovore i povelje i trgovačke slobode koje su imali sa gospodom bosanskom. I potom podsjetiše naše veličanstvo [13] gore spomenuta vlastela dubrovačka i na ugovore i zakone i povelje koje je imao grad Dubrovnik s gospodom srpskom i raškom. I dok sam ispunjavao prijašnju ljubav [14] i sklad s gradom Dubrovnikom i njegovom poštovanom vlastelom, učinih milost, zapisah i obnovih i bolje ispunih u svakoj slobodi i čistoti [15] da se imaju čvrstim i nepromijenjenim držati ti ugovori i zakoni i povelje i trgovačke slobode i ni od koga da ne budu otete. Poslije ove naše riječi i potvrde obeća [16] grad Dubrovnik i vlastela dubrovačka da će našem veličanstvu zakonito davati dohodak srpski, koji su davali i srpskoj gospodi, također da će našem veličanstvu davati svakog budućeg [17] Dmitrova dana dvije tisuće perpera pod ovim ugovorom, zakonom i načinom sve dok naše veličanstvo drži i gospodari ovom zemljom primorskom: Trebinjem, [18] Konavlima i Dračevicom. I ovim obećanjem obeća naše veličanstvo vlasteli dubrovačkoj, da dubrovački trgovci i roba prolaze [19] po cijeloj našoj zemlji i državi slobodno, i da im toga niko se smije braniti, i da niko ne smije za njima ni za njihovom robom posegnuti ili ih čim zadržavati, ni vlastelin ni vlasteličić, niti bilo ko [20] mali ili veliki. Ako li se tko drzne i potvori riječ našu, i uzme im nešto u oblasti kraljevstva mi, da im ja to imam platiti iz svoje komore, [21] a krivca toga da imam tražiti. I obavezujem se da ću njihovo vladanije čuvati i paziti od napada, od krađe, od svake zlobe i sile, i još se [22] obavezujem ako ima tko što govoriti ili činiti prisilu gradu Dubrovniku za taj dohodak koji imaju davati mom kraljevstvu, da ima kraljevstvo mi od to[23]ga njih braniti i pomagati da im se neka šteta u vladaniju ili u trgovanju ne učini za to. I ne dao Bog, desi se neko vrijeme i ne bude ova zemlja u oblasti [24] kraljevstva mi: Trebinje, Konavle i Dračevica, ili kraljevstvo mi ne ispuni i ne napravi višerečenoga, i ne plati trgovaca, ili ne pazi vladanija, ili snađe njih [25] neka šteta za onaj dohodak, da kraljevstvo mi neće njih pitati za onaj dohodak, niti iko drugi nakon mene, niti oni da su dužni davati ga. I nakon svega ovog obeća [26] kraljevstvo mi s bogodarovanom mi kraljevstva mi materom, gospođom kira Jelenom i s gospođom kraljicom kira Dorotejom i s izabranom vlastelom kraljevstva mi, [27] a tu biše pri kraljevstvu mi vlastela: župan Branko Pribinić, dvorski Vukosav Stefković, Dobrašin Stefanović, vojvoda Vlatko Vuković, knez Vukašin [28] Milatović, knez Priboje Mastnović, župan Bjeljak Sanković, stavilac Tvrtko Vlađević, Vukac Vladisalić. I tako obećavamo da bude među kraljev[29]stvom mi i među gradom Dubrovnikom i njegovom vlastelom vjerna i svesrdačna ljubav, kakvu su imali s njim praroditelji i roditelji kraljevstva mi gospoda srpska [30] i bosanska. I za ovu riječ i za ovu pravdu gorenapisanu obeća kraljevstvo mi na svetom Evanđelju i pred časnim krstom Hristovim i s materom kraljevstva mi i s [31] kraljicom i s višerečenom vlastelom da bude ova riječ i ovo obećanje zapisano tvrdo i nepokolebljivo do dana i do vijeka: tko li se drzne i potvori ovu riječ i obećanje [32] naše na koje smo se obavezali i zapisali, neka primi na sebe i na svoju dušu one kletve, koje smo mi obostrano izrekli pred svetim Evanđeljem, a kraljevstvo mi da ovo [33] nikada ne potvori, dok kada grad Dubrovnik i vlastela dubrovačka ovo ne potvore i nekom nevjerom ne izgube oni i njihova djeca i njihovi nasljednici. I molim i za[34]branju-

jem, koga god Bog postavi poslije mene na prijestol kraljevstva mi, da ovo ne potvori, nego štaviše, bolje da ga ispunjava i potvrđuje i bolje da jača. I ovo obećanje [35] i pisanje zapisa i potvrdi kraljevstvo mi pred gradom Dubrovnikom u Žrnovnicama godine po rođenju Hristovu 1378. mjeseca aprila 10 dan. [36] I poslije svega svršenog dođoše svepošteni vlastelini dubrovački Dobre Kaličević i Mateo Žurgović u slavni dvor kraljevstva našeg u Trstivnicu, i ja gospođa [37] kira Jelena i gospođa kraljica kira Doroteja, vidjevši obećanja i uvjete gospodina kralja s gradom Dubrovnikom višepisane, i ova bolje potvrđujući, prisegosmo pred svetim Evanđ[38]eljem i pred časnim krstom Hristovim u crkvi svetog Grgura i s našom vlastelom, s ovima i s ovima: vojvoda Vukac Hrvatinić, knez Vukota Pribinić, knez Hegen Dragoslal[39]ić, Vlatko Vojvodić, župan Vukac Črnugović, Radoslav Pribinić, Vukmir Semković, Hrana Vuković, Purća Hrvatinić, Bjelica Ižesa[40]lić, župan Dinica. I tako obećasmo i prisegosmo u sve višeupisano da je tvrdo i nepokolebljivo do dana i do vijeka. I ovo svrši se mjeseca juna 17. dan. A pisa logofet Vlade [41].

Stefan Tvrtko u Hrista Boga kralj Srbima i Bosni i Primorju.

5. Diplomatičke osobine

Invokacija

U ovoj povelji nije navedena simbolička invokacija u vidu krsta koju je bosanska kancelarija njegovala u ranijem periodu. Od vremena nastanka Bosanskog kraljevstva u vladarskim poveljama upotrebljava se kompleksnija verbalna invokacija, uz i dalju, povremenu, upotrebu simbolične invokacije. U ovom dokumentu prizivanje imena božijeg zabilježeno je u vidu: **влгодѣтелю вл(ади) цѣ Х(рист)оу**.

Intitulacija

Intitulacija prvog bosanskog kralja sadrži već ranije korišteni sistem nabrajanja oblasti koje su u vladarevom posjedu s iznimkom da nisu navedene sve oblasti. Razlika u odnosu na ranije povelje je tome što je ovo prva povelja s kraljevskom titulom. Tvrtko je u ovoj povelji titulisan kao **Х(рист)ѣ Ис8се бл(а)говѣрном8 и Богомь поставлѥн(ь)ном8 Стефан8 кралю Срьблѥмь и Босньѣ и Поморию и Западнимь странамь**. Također, od ove povelje svi bosanski vladari uz svoje ime nose i titulatorno vladarsko ime Stefan.

Potpisi

Iako se u bosanskim poveljama pojavljuju vlastelini kao svjedoci, nije bio ustaljen običaj njihova potpisivanja. Ovo je najstarija iz korpusa bosanskih povelja u kojoj je zabilježeno potpisivanje vladara, što će u kasnije vremenu postati opća praksa. Tvrtko je potpisan velikim crvenim slovima, čime se željela naglasiti svečanost vladara i njegove titule: **Стєфань Тврьтко вь Христа Бога краль Срьблкмь и Босньѣ и Приморию**. Očito je i ova promjena dio prakse uvedene iz Bizanta, preko srpske države. To potvrđuje i činjenica da je upotreba potpisa crvenim mastilom pravno sankcionisana još od 470. godine zakonom cara Lava I te da niti jedna povelja bez njega nije imala punopravnu važnost.[65] Po ljepoti i luksuzu, ovom potpisu Tvrtka I, u cijelom korpusu bosanskih srednjovjekovnih povelja, može parirati samo još potpis kralja Stjepana Dabiše iz povelje pisane u Luščima 1392. godine. Potpisi kasnijih vladara, iako zadržavaju crvenu boju i kaligrafsku namjeru, ipak su inferiorniji primjerci.

Arenga

Ova povelja predstavlja prekretnicu i po pitanju pojavljivanja arengi u bosanskim vladarskim poveljama. Proglasivši se za kralja, Tvrtko je po uzoru na rašku i u bosansku kancelariju uveo praksu pisanja arengi. One su zabilježene u 12 bosanskih vladarskih povelja. Arenga predstavlja politički *credo* njezina potpisnika i to je u ovom slučaju naročito naglašeno. Prvi bosanski kralj najprije naglašava svoja prava na srpsku krunu, krvnu povezanost s Nemanjićima te činjenicu da je prijestolje neko vrijeme upražnjeno, a ističe i da je krunu dobio božijom voljom i odredbom: **По том же господ8 моюм8 бог8 спо(до)бльш8 ме наслѣдовати прѣстоль мои(хъ) пр(ѣ)родитель госп(од)є срьбьске**. Kao osnovni motiv tog čina istakao je težnju da popuni prijestol svojih predaka i da se pobrine za srpsku zemlju koja više nema svojih pastira. Naravno da je ovdje riječ o vladarskoj propagandi jer niti Tvrtko niti neki od njegovih nasljednika neće više iskazivati "pastirske" zabrinutosti prema Srbiji.

[65] Шуица 1999, 565.

Datiranje

U ovoj povelji pisar Vladoje naveo je i dataciju prema godini od rođenja Isusova koja glasi: **вь лѣтехъ по рождьствѣ христовѣ .чтои. лѣто, мѣсеца же априла вь .і. дьнь**, odnosno 10. aprila 1378. godine. Datacija drugog dijela povelje, kada je njeno pisanje i završeno, navedena je u obliku: **сьврьши се мѣсеца июня .зі. дьнь**, odnosno 17. juna.

Promulgacija

U Tvrtkovoj povelji promulgaciju je dosta teško identificirati. Iz konteksta povelje jasno je da se kralj obraća Dubrovniku i njegovom stanovništvu te im obećava sigurnu trgovinu i druge povlastice, međutim, u općenarativnom stilu ove povelje niti na jednom mjestu nema direktnog ukazivanja na to kome je povelja upućena.

Naracija

Naracija povelje naročito je opširna i bogata te svakako predstavlja njen najznačajniji dio. Tvrtko najprije govori o okolnostima koje su prethodile posjeti Dubrovniku, tj. svom krunisanju za kralja, povezanom s posjetom Srbiji. Nakon toga imamo prelazak na prave motive izdavanja povelje: izdavanje trgovačkih povlastica i garancija za slobodno trgovanje Dubrovčanima te, u suprotnom smjeru, zahtjev za plaćanje poreza bosanskom kralju. Kao i u svim vladarskim poveljama, i kod naše je naracija veoma subjektivna i ispričana iz isključivo vladarevog ugla gledanja, ali u tipično srednjovjekovnom stilu evocira se i evanđeoski tekst: **землю прѣродитель моихъ по нихъ вставльш8 и не им8шт8 своегw пастира** (Mt.9,36.). Uopće nemamo vijesti o reakcijama Dubrovačkih izaslanika na nove vijesti i uslove.

Dispozicija

Kao pravno najvažniji dio isprave, koji očitava volju izdavača da se čin izvrši, dispozicija je i u slučaju ove povelje dosta bogata. Kralj Tvrtko, nakon proglašenja za kralja, dolazi sa svitom pred Dubrovnik gdje se nalazi sa samim vođstvom Dubrovačke općine s kojim usklađuje najvažnije diplomatske osnove, tj. regulišu pitanja slobode kretanja i obavljanja poslova za dubrovačke trgovce te pitanja isplaćivanja tzv. "srpskog" ili Svetodimitarskog dohotka, koji je isplaćivan vladarima Trebinja, Konavala i Dračevice. Tvrtko najprije utvrđuje svoje pravo na srpsko prijestolje, zatim daje "historijski" pregled poreza koji je plaćan najprije srpskim, zatim i bosanskim vladarima, te na tome gradi vlastita prava na njega.

Sankcija

Na sve prekršioce zaključaka ove povelje bačena je kletva koja je donesena na samom mjestu izdavanja povelje u Žrnovnicama kod Dubrovnika: **кто ли дрьзнє и потвори сиѥ сло(во) и wбещанїє наше 8 коѥ се смо обещали и записали такови да приме на се и на свою д(8)ш8 wне клѣтви коѥ смо wбои мьї изрекли прѣдь с(вѥ)тимь ѥү(аньге) лиюмь.** Kletva se baca na dušu prekršioca, što je i inače standardni motiv proklinjanja u bosanskim srednjovjekovnim poveljama.[66]

Koroboracija

Različite su formule kojima bosanski kralj osigurava provedbu pravnih činova dogovorenih u povelji. Najprije, postoji preuzimanje odgovornosti nastale pljačkom dubrovačkih trgovaca na kraljevu komoru: **ако ли кто дрзнье и потвори слово кралѥвьства ми и 8зме имь цо вь wбласти кралѥвьства ми. да има нимь платити кралѥвьство ми и свое комо(ре) а кривца того да ищте кралѥвьство ми и обещтава се кралѥвьство ми да имамь нихъ вла(да)нніе блюсти и wбьваровати wдь г8се wть тадьбе wдь всаке злобе и силе.** Svojim prisustvom snagu garancija potvrđuju i veoma ugledni svjedoci, dok je Božanska garancija obezbijeđena zaklinjanjem na sveto evanđelje i časni krst. Drugi dio povelje sadrži i dodatnu potvrdu kraljeve majke i supruge da poštuju odredbe ove povelje.

6. Ustanove i važni pojmovi

С8г8би вѣнац – Izraz "vijenac" upotrebljavan je za krunu vladara kao jednu od najvažnijih insignija regalne vlasti. Termin "sugubi vijenac" historiografski je donekle različito objašnjavan. Dosta često je isticano da označava dvostruku krunu, srpsku i bosansku, koje je Tvrtko objedinio. Time je formulirana nova pravno-dinastička koncepcija bosanske krune kojom bi on bio okrunjen bogodarovanim vijencem koji označava autonomnu vlast u samoj Bosni i sugubim

[66] Lovrenović 2012d, 173.

vijencem, koji objedinjuje Srbiju i Bosnu. Samo je Tvrtko I od bosanskih kraljeva koristio termin sugubog vijenca.[67] Bosanska kruna je imala i epitet "sveta", što se izričito naglašava u povelji kralja Tvrtka II Veneciji od 21. 12. 1422. godine.[68]

Прѣстоль моихъ прѣродитель – Prijestol je jedna od najstarijih i za srednji vijek najkarakterističnijih insignija vrhovne državne vlasti. Ona podjednako pripada vladaru i dinastiji te je isključivo nasljedna. U Tvrtkovom spominjanju ove insignije misli se na stvarnu vlast koja sa sobom nosi i sumu vrhovnih prava koja dolaze s njom.[69] Dva puta u toku bosanske srednjovjekovne historije postojala je realna opasnost da se prijestolje nađe u rukama nekog tuđinca: prvi put nakon smrti kralja Dabiše i aktiviranja Đakovačkog ugovora 1395. godine te drugi put u 20-im godinama 15. stoljeća, kada se kao pretendent javio Fridrih II Celjski.[70]

Краль – U sistemu hijerarhije titula srednjovjekovne Zapadne i Centralne Evrope, kraljevsko dostojanstvo bilo je odmah ispod carskog. Iako postoje razlike između pojedinih kraljevskih titula, već prema tome od koga su dodijeljene, ipak se to dostojanstvo smatralo rezervisanim samo za pripadnike određene dinastije, koji su ispunjeni sakralnošću koja im dozvoljava takvu čast.[71] Većina evropskih kraljevstava, pa tako i Bosansko, uzor je imalo u karolinškom idealu vladara, koji je poticao još od vremena Karla Velikog. Samo neke od karakteristika karolinškog kraljevstva koje možemo prepoznati i u bosanskom primjeru jesu: teoretska izbornost vladara (u okviru jedne porodice, od strane barona), nepostojanje jasno određene prijestolnice (mobilna dvorska kancelarija) itd.[72] Jedna od posebnosti bosanske varijante srednjovjekovnog kraljevstva jeste da nikada nije usvojen princip primogeniture u nasljeđivanju, nego se titula prenosila unutar porodice, ali uz mogućnost da pređe i na bočne ogranke.[73]

Св. Грьг8рь – Sv. Grgur Čudotvorac je svetac zaštitnik dinastije Kotromanića. Njemu je bila posvećena kapela na dvoru u Sutjesci. Interesantan je slučaj da je srednjovjekovna Bosna imala trojicu svetaca-zaštitnika, a sve trojica su nosili ime Grgur: štovanje sv. Grgura Čudotvorca blisko je povezano s Crkvom bosanskom, dok u poveljama bosanskih vladara možemo naići i na spominjanje Grgura Nazianskog. S promjenom konfesionalne politike i konverzijom kralja Tomaša na katoličanstvo, nakon 1446. godine, papa Grgur I Veliki postaje zaštitnik Kraljevstva.[74]

Ж8пань – Titula župana karakteristična je za sve srednjovjekovne slavenske države. Označavala je lokalnog funkcionera s dosta različitim ovlastima. Bili su to vlastelini zaduženi za organizirano funkcioniranje pojedinih župa, osnovnih teritorijalnih jedinica koje se javljaju još u spisu *De administrando imperio*, ali su često tu titulu nosili i dvorski funkcioneri. Župani su učestalo imali određene sudske ovlasti i diplomatske uloge.[75]

вокводa – Vojvodska titula jedna je od vodećih titula u hijerarhiji bosanskog srednjovjekovnog društva. U različitim vremenima imala je i različito značenje, no može se reći da su, nakon kralja i hercega, velike vojvode bili najmoćniji bosanski velikaši. Titula je bila nasljednog karaktera, unutar jedne vlasteoske porodice.[76] Titulu velikog bosanskog vojvode nosili su najmoćniji velikaši svog doba poput Vlatka Vukovića, Sandalja Hranića, Petra Pavlovića i drugih.

дворьски – Titula "dvorski" karakteristična je za srednjovjekovnu Bosnu i odnosi se na dvorskog kneza, odnosno upravnika ili starješinu vladarevog dvora. Na poveljama bosanskih vla-

[67] Ћирковић 1964b, 343-370; Lovrenović 2006, 631 passim. Krunisanje kralja Tvrtka jedna je od najkontroverznijih tema u historiografiji o srednjovjekovnoj Bosni. Mnogi autori su davali vlastite poglede na okolnosti pod kojima se ono desilo, no nedostatak izvora doveo je do različitih teorija. Glavne rasprave vođene su oko prirode (jednokratno s dvije krune ili dvokratno) i mjesta krunisanja (Mileševo ili Mile) te osobe koronatora (djed Crkve bosanske, franjevački vikar ili pravoslavni mitropolit). Danas preovlađujuća teorija u bosanskohercegovačkoj historiografiji, razvijena je u radovima D. Lovrenovića: Lovenović 1999, 227-287; 2012b, 109-148, koji zagovara krunisanje u Milima od strane djeda Crkve bosanske.

[68] Lovrenović 2006, 460.

[69] Соловјев 1933, 85-86; Благојевић 2011, 190-195.

[70] Ћирковић 1962a, 8-10; Ćošković 2007, 87.

[71] Kantorowicz 1957, 314-382; Lovrenović 2006, 425-450; Марјановић-Душанић 2007, 17-84.

[72] Jackson 1986, 256-259.

[73] Ovakav princip nasljeđivanja postojao je i drugdje u Evropi, ali većinom u ranosrednjovjekovnom dobu, u vrijeme izrazito opasnih ratnih sukoba, Sedlar 1994, 31.

[74] Soloviev 1949, 263-279; Lovrenović 2012a, 15-35.

[75] Babić 1972, 405-412; Smiljanić 2011, 61-66. Iako je orijentiran isključivo na primjere iz srednjovjekovne Srbije, vrijedi pogledati i prilog o ovoj tituli ponuđen u: Михаљчић 2001, 77-87.

[76] Kurtović 2007, 243-261; Михаљчић 2001, 125-156.

dara kao dvorski se spominju: Vukosav Stefković (1378), Gojak Radosalić (1380), Mirko Radojević (1382), Gojak Dragoslavić (1392), Stipoje Ostojić (1392), Stanac Prekušić (1392), Ostojica Obrinović (1394), Stipan Hlapić (1398), Stipan Ostojić (1409), Nikola Kuklatović (1417), Vukac Vukotić (1419), Tvrtko Borovinić (1426), Ivaniš Biohanić (1433), Vladislav Klšić (1436), Stipan Vlatković (1444, 1446), Vladislav Vuković (1451), Marko Dragišić (1459), Radoje Vladimirić (1461). Ova titula se pojavljuje i na dvorovima vlastele Pavlovića i Kosača.[77]

кнєзь – Titula kneza zastupljena je na kompletnom južnoslavenskom prostoru. U srednjovjekovnoj Bosni ona se pojavljuje u nekoliko različitih oblika. Kod bosanske vlastele knežević su bili rangirani ispod vojvoda kao vlastela s drugostepenom titulom. Zasvjedočene su izvjesne distinkcije u značaju titule kneza u XIV i XV stoljeću. Dok u ranijem periodu ovu titulu nose neki od najistaknutijih vlastelina poput Pavla Radinovića, u XV stoljeću se javlja veliki broj vlastelićića sa zvanjem kneza. Paralelno s povećanjem broja vojvoda, u XV stoljeću dolazi do opadanja značaja ове titule. Pored bosanske vlastele, kao nosioci titule kneza javljaju se uticajne i bogate ličnosti iz bosanskih gradova koji su nazivani gradskim knezovima. Ovu titulu su nosili i istaknuti pripadnici vlaške populacije, koji se pojavljuju kao njihovi predstavnici u srednjovjekovnoj Bosni, no u kasnijem periodu u odnosu na nastanak ove povelje.[78]

ставилць – Stavilac je dvorska titula koja se javlja u srednjovjekovnoj Bosni i Srbiji. Izvorno porijeklo ovog dostojanstva dijagnosticirano je u bizantskim titulama domestika stolnika i stolnika, tako da u Bosnu također dolazi s promjenama koje je uveo kralj Tvrtko I. Njihova dužnost na vladarevom dvoru bila je briga oko trpeze. Iako se po bizantskom dostojanstvu titula stolnika nalazi na dvadesetom mjestu te se u bosanskim poveljama spominje nakon svih ostalih titula, stavilac je zbog opisa posla bio veoma blizak vladaru. Pored stavioca Tvrtka Vlađevića poznat je i Ivan Radivojević, stavilac kralja Ostoje.[79]

логоѳєть – Logofet je bizantska titula koja je posredstvom povezanosti tradicije susjedne Srbije s bizantskim naslijeđem nakon krunisanja Tvrtka I Kotromanića prenesena i na prostor srednjovjekovne Bosne, zamijenivši titulu nadvornog dijaka. Ovu titulu u bizantskim i srpskim okvirima nosio je starješina vladarske kancelarije. U opis njegovih dužnosti spadali su svi poslovi oko pisanja i izdavanja isprava, odnosno državnih dokumenata.[80]

доχодькь сръбьски – Srpski dohodak ili svetodimitarski dohodak je daća koji su Dubrovčani plaćali raškim vladarima u iznosu od dvije hiljade perpera za slobodu trgovanja po njihovim zemljama. Dohodak je isplaćivan od 1268. godine za vrijeme Uroša I na Miholjdan (29. septembar), dok je za vrijeme kralja Dragutina rok isplate prenesen na Mitrovdan (8. novembar). Nakon raspada srpske države u XIV stoljeću Dubrovčani su isticali kako je dohodak vezan za srpsko posjedovanje Konavala, Dračevice i Trebinja, da bi ga po Tvrtkovom osvajanju ovih regija nastavili plaćati bosanskim vladarima. Dohodak je isplaćivan sve do pada srednjovjekovne bosanske države 1463. godine.[81]

дмитровє днєвє – Dmitrove dneve ili Dmitrovdan, odnosno Mitrovdan, pravoslavni je praznik posvećen Dimitriju Solunskom, a slavi se 26. oktobra.[82] U ovoj povelji je spomenut u kontekstu isplaćivanja srpskog dohotka od strane Dubrovčana koji je po datumu isplaćivanja nazivan i svetodimitarski dohodak u iznosu od 2000 perpera.

комора – Komora je u srednjovjekovnoj Bosni označavala državnu blagajnu u koju su pohranjivani svi državni prihodi. Iz državne blagajne finansirani su brojni poduhvati poput izgradnje odbrambenih objekata, državnih misija, održavanja vladarevog dvora te između ostalog, kako se i u ovoj povelji navodi, naknade štete pričinjene stranim trgovcima koje je vladar stavio pod svoju zaštitu. Uprava nad državnom blagajnom povjeravana je vladarevom protovestijaru. Poznati su protovestijari bosanskih kraljeva Žore Bokšić i Tripe Buća.[83]

[77] Рудић 2004, 224-225.

[78] Rački 1893, 15-229; Ковачевић-Којић 1978, 234, 238, 245-246, 248, 251-252, 254, 257; Михаљчић 2001, 88-103.

[79] Новаковић 1908, 253-254; Михаљчић 1976, 5-21.

[80] Новаковић 1908, 258-260; Станојевић 1923, 82-93; Благојевић 1999, 369-371.

[81] Динић 2003, 727-739.

[82] Sv. Dimitrije Solunski jedan je od najpopularnijih svetaca u Slavenskom svijetu, jedan od "vojnih svetaca" i zaštitnik Soluna. Po njemu su ime dobila naselja poput Kosovske ili Sremske Mitrovice, Russell 2010; Lovrenović 2012d, 204.

[83] Kovačević 1963, 289-309; Tošić 1974, 25-39.

вѣра – Termin "vjera" u kontekstu u kojem je naveden u ovoj povelji označava lojalnost, čvrstinu zadane riječi, slično zakletvi. U srednjovjekovnoj Bosni "vjera gospodska" predstavljala je pravnu sintagmu i kompletan sistem na kojem je počivao odnos vladara prema vlastelinu.[84]

Законъ – Zakon u srednjovjekovnoj Bosni ne predstavlja odredbe pravnog kodeksa, nego ustaljene norme i običaje na kojima su počivali međusobni odnosi dviju strana.

повелѥ, ѕвѣт, законъ, трьговьчькѥ свободѥ – Srednjovjekovne povelje su dokumenti ili akti kojima se obznanjuju odluke vladara ili vlastelina. U povelji koju obrađujemo ovim izrazom definisane su ranije povelje prethodnih bosanskih i raških vladara izdate Dubrovčanima. U njima su još karakterizirani uvjeti i zakoni koje su Dubrovčani dobijali u vidu trgovačkih sloboda. Kralj Tvrtko I je tako obznanio kako Dubrovčani nastavljaju s istom praksom, kreću se i trguju po njegovim zemljama po istim uslovima koje su imali od ranijih vladara, s iznimkom što će dohodak koji su isplaćivali srpskim vladarima od tog momenta isplaćivati njemu. Trgovačke povlastice ustupljene Dubrovčanima od strane bosanskih vladara definisane su kroz povelju Kulina bana iz 1189. godine.

7. Topografska analiza

Дѫбровникъ – Dubrovnik se razvio kao lučka stanica na antičkom plovnom putu. Propašću Epidaura preuzeo je ulogu lokalnog središta na južnom dijelu jadranske obale. Strukturu političke vlasti Dubrovačke republike činio je knez (Rector) s Vijećem umoljenih (Consilium Rogatorum), Malim (Consilium Minus) i Velikim vijećem (Consilium Maius). Vijeća su se sastojala od plemića (nobiles) koji se prvi put spominju 1203. godine. Ulazak stranih doseljenika u dubrovačka vijeća završen je dekretom 12. maja 1332. godine. Pravni poredak i odnosi na prostoru Dubrovačke republike regulirani su Dubrovačkim statutom (Liber Statutorum) iz 1272. godine. Prvobitni dubrovački teritorij prostirao se od Kantafiga do Višnjice, obuhvatajući južne padine Srđa i susjednih brda iznad tog obalnog pojasa, te poluotok Lapad i otok Lokrum. Širenje teritorija odvijalo se u tri velike faze. U prvoj fazi (prije sredine X stoljeća) dubrovački se posjed proširio na Astareju i Elafite. U drugoj fazi (XIII–XIV stoljeće) stečeni su otoci Lastovo i Mljet, a u trećoj (XIV–XV stoljeće) veliki ruralni kopneni posjedi: Stonski rat (Pelješac), brdski dijelovi Astareje, Dubrovačko primorje (Terrae novae) i Konavle. Mlečani su preuzeli vrhovnu vlast nad Dubrovnikom 1205. godine, međutim, Zadarskim mirom 1358. godine izgubili su sve otoke i gradove na istočnoj obali Jadranskog mora od Kvarnera do Drača. Odnosi između Dubrovnika i Ludovika I Anžuvinskog regulirani su Višegradskim ugovorom od 27. maja 1358. godine po čijim odredbama su Dubrovčani ugarskoj kruni plaćali 500 dukata poreza.[85]

Трѣбиньѥ – Travunija pripada prvim poznatim teritorijalno-političkim okvirima formiranim po doseljavanju Slavena, a obuhvatala je južnu Dalmaciju i dio istočne Hercegovine. Trebinje je bilo najznačajnije od pet utvrđenih mjesta Travunije. Zajedno s Travunijom, Trebinje je u srednjem vijeku više puta mijenjalo patrona; prvobitno se nalazilo pod Bizantom, zatim je od IX stoljeća bilo pod vlašću raških vladara, u XI stoljeću pod patronatom Duklje, da bi pod srpske vladare došlo 1185. godine. Od 1377. godine Trebinje je pod bosanskom vlašću te je dijelom srednjovjekovne bosanske države ostalo do njenog pada pod osmansku vlast. Dok je bilo u sastavu Bosne, Trebinje se nalazilo pod upravom bosanskih vlastelina vojvode Sandalja Hranića, hercega Stjepana Kosače te vojvode Radoslava Pavlovića. Koristeći povoljan geografski položaj u dubrovačkom zaleđu, Trebinje je tokom razvijenog srednjeg vijeka izraslo u jedan od najznačajnih gradova u ovom dijelu Bosne.[86]

Конавли – Konavle se pružaju od sjeverozapada prema jugoistoku, od Plata u Župskom zaljevu do Oštrog rta u vanjskoj Boki. Sa sjevera su ograničene pojasom hercegovačkog krša, a sa sjeveroistoka ih Grapski jarak rastavlja od Orjena. Konavle se dijele na primorski greben, polje i viši vapnenički pojas. Polje je u jednom dijelu bilo redovito plavljeno, a po kanalima iskopanim radi odvodnjavanja i cijeli je kraj dobio ime Konavle. Naime, prema legendi, Konavle su ime dobile po

[84] Ћирковић 1962b, 318-335.

[85] Foretić 1980, 17-166; Vekarić 2011, 15-50, 205-250; Kapetanić 2011, 11-41; Pešorda-Vardić 2012, 15-96.

[86] Тошић 1998, 13-149; Јанковић / Јанковић 2009, 35-50.

kanalu za vodu koji je od izvora Vodovalje do Epidaura prokopao tamošnji vojvoda, kako bi na taj način osvojio ruku djevojke Captislave. Župa Konavle bila je sastavni dio Travunije. U sklopu Travunije Konavle su do XV stoljeća promijenile više vladara, od prvobitne bizantske, preko raške, dukljanske i srpske vlasti, te krajem XIV stoljeća postaju sastavni dio srednjovjekovne bosanske države. Vlast nad ovim teritorijem imala je bosanska vlasteoska porodica Sankovića, a nakon njih su vlasnici Sandalj Hranić i Radoslav Pavlović, koji su Konavle prodali Dubrovačkoj republici, i to jednu polovinu 1419, a drugu 1426. godine. Upravo je prodaja dijela Konavala koji je posjedovao Radoslav Pavlović dovela do Konavoskog rata 1430–1433. godine. Dvije decenije kasnije, u periodu između 1451. i 1454. godine, nasljednik Sandalja Hranića herceg Stjepan Vukčić Kosača bezuspješno je započeo rat protiv Dubrovčana u nastojanju da zaposjedne Konavle.[87]

Драчевица – Dračevica je starija župa koja je najprije ulazila u sastav Porfirogenetove Travunije, a u kasnom srednjem vijeku Trebinjske oblasti. Uz Trebinje i Konavle predstavljala je pravnu osnovu na koju je isplaćivan tzv. "srpski dohodak". Nakon raspada Srpskog carstva, Dračevicom gospodare srpski župani Vojislav Vojinović i Nikola Altomanović, a poslije njih zetski gospodari Balšići. Početkom 1377. godine župa Dračevica ušla je u sastav srednjovjekovne bosanske države čiji je integralni dio bila do sloma ove države 1463. godine. Tokom XV stoljeća ovom oblašću upravljala je vlasteoska porodica Kosača. Centar župe Dračevice bio je grad Novi koji je 1382. godine podigao kralj Tvrtko I.[88]

Жрьновнице – Župa Žrnovnice spominje se u sastavu Travunije u spisu *De administrando imperio*. Poput Dračevice, i Žrnovnice su u kasnom srednjem vijeku postale integralni dio Trebinjske oblasti. Dubrovčani su je postepeno asimilirali u okvir svoje republike, pod nazivom Župa dubrovačka, dok je latinizirani naziv Breno.[89]

Трьстивница – Trstivnica je za vrijeme srednjovjekovne bosanske države bila jedna od župa u centralnoj Bosni. Granice ove župe u grubljim konturama podudaraju se s granicama današnje općine Kakanj. U sastav ove župe ulazila su dva vladarska sjedišta: utvrđeni grad Bobovac i dvorac u Kraljevoj Sutjesci. Spomen rezidencijalnog dvora u Trstivnici obično se odnosi na onaj u Kraljevoj Sutjesci.[90]

8. Prosopografska analiza

Бан Стєфан – Bosanski ban Stjepan II Kotromanić (1322–1353), sin bana Stjepana Kotromana i Elizabete, kćerke kralja Stefana Dragutina. Za svoje je vladavine proširio granice srednjovjekovne Bosne na prostor od Save do mora i od Cetine do Neretve. Priznavanjem njegove vlasti od vlasteoske porodice Stjepanića-Hrvatinića, u sastav Bosne ušli su Donji Kraji te je do 1326. godine uspio da osvoji i prostor između Neretve i Cetine, triju kraških polja – Livanjskog, Duvanjskog i Glamočkog. Tokom 1326. godine od vlastele Branivojevića ban Stjepan II je preoteo Hum. Proširenjem državnog teritorija te stvaranjem mirnijeg ambijenta, Stjepan II je stekao potrebne uslove za privredno-ekonomsko jačanje zemlje. U Bosni je za njegove vladavine počela eksploatacija ruda, razvoj gradova i gradskih naselja, a trgovina s Dubrovčanima donosila je velike dohotke državnoj blagajni. Uticaj i moć koje je Stjepan II izgradio za vrijeme svoje vladavine demonstriran je i kroz udaju njegove kćerke Elizabete za ugarskog kralja Ludovika I Velikog 1353. godine. Ban Стjepan II je iznenada preminuo upravo prilikom priprema za put na to vjenčanje.[91]

Госпожм кꙋра Єлєнѡмь – Bosanska kraljica Jelena, žena kneza Vladislava, brata bana Stjepana II, od 1338. godine i majka Tvrtka I Kotromanića. Bila je kćerka Jurja II iz plemićke porodice Šubića te unuka hrvatskog bana Pavla I Šubića Bribirskog i njegove supruge Urse. Nakon smrti kneza Vladislava, a početkom vladavine mladog bana Tvrtka, Jelena je vladala zajedno sa svojim sinom. Godine 1354. putovala je na dvor ugarskog kralja Ludovika Velikog da bi nakon povratka iz Ugarske u Milima prisustvovala stanku "sve

[87] Грујић 1926, 1-121; Riđanović 1962, 299-300; Вукмановић 1980, 3-6, 64-78; Kapetanić 2011, 11-41.
[88] Hrabak 1978, 7-31; Тошић 1998, 14, 85-87.
[89] Тошић 1998, 14, 46, 63-64.
[90] Anđelić 1973, 16-17, 151-152; Lovrenović 2012b, 109-149.
[91] Ћирковић 1964a, 81-121; Rabić 2010, 165-186. Postoji velika historiografska praznina kada su u pitanju radovi posvećeni ovom, jednom od dvojice najznačajnijih bosanskih vladara. Razloga tome svakako je više, od nepopularnosti proučavanja vladajućeg sloja u vremenu nakon Drugog svjetskog rata, do nemogućnosti pronalaska novih izvora za vrijeme njegove vladavine.

Bosne, Donjih Krajeva, Zagorja i humske zemlje". Iz rada tog sabora poznato je samo da su potvrđivane vlasteoske plemenštine i da je novi ban s majkom zadavao vlasteli "vjeru gospodsku". Kraljicu Jelenu srećemo i u maju 1355. godine kada je sa sinom i bosanskom vojskom došla u Duvno, odakle su Tvrtko i Jelena obavljali pregovore s cetinskim knezom Ivanišem Nelipčićem posredstvom banovca u Kninu.[92]

Госпожмь кралицѧмь кѵра Дороѳѣѩмь – Bosanska kraljica Doroteja Bugarska bila je kći bugarskog vidinskog cara Ivana Stracimira i Ane, kćerke vlaškog kneza Nikole. Rođena je oko 1355. godine u Vidinu. Nakon što je kompletna porodica Ivana Stracimira odvedena u tamnicu Humnik u Slavoniji gdje su proveli četiri godine, 1370. godine bugarski car je vraćen na prijestolje, međutim, Doroteja je ostala na ugarskom dvoru kao garancija vjernosti i odanosti njenog oca ugarskom kralju Ludoviku. Doroteja je na ugarskom dvoru po Orbiniju postala neka vrsta dvorske dame (tal. *damigella*) ugarske kraljice Elizabete starije. S obzirom na to da je Doroteja bila na ugarskom dvoru u isto vrijeme kada i Elizabeta Kotromanić, nije isključena mogućnost da je ugarska kraljica posredovala kod kralja Ludovika da se Doroteja pusti te da postane žena bosanskog bana Tvrtka. Ugarski kralj Ludovik I ugovorio je da Doroteja ode u Bosnu i da se tamo 1374. godine uda za bosanskog bana Tvrtka. U bosanskim poveljama ona se javlja 1375. i 1378. godine. Bosanska kraljica Doroteja umrla je 1390. godine.[93]

жѫпан Бранко Прибиниќь – Navodi se s titulom župana kao svjedok u poveljama bana i kralja Tvrtka u periodu 1353–1392. godine. Kao Tvrtkova osoba od povjerenja u ulozi svjedoka naveden je u poveljama iz 1353, 1357, 1366, 1373, 1380. i 1392. godine. Njegovo ime se javlja i u varijanti Brajko. Sinovi su mu Vukota i Radoslav Pribinić, koji se također javljaju u ovoj povelji.[94]

дворски Влькосавь Стѣфковиќь – Prvi i jedini put se spominje u ovoj povelji 1378. godine s titulom dvorskog.

Добрашинь Стѣфановиќь – Vlastelin kralja Tvrtka I Kotromanića, zabilježen je samo u ovoj povelji, i to bez titule.

воєвода Влатко Вльковиќь – Istaknuti vojskovođa i utemeljitelj moći vlasteoske porodice Kosača, sin velikog vojvode Vuka, imao je brata Hranu. Za svoga života proširio je posjede porodice Kosača na prostor Huma, šire Trebinjske oblasti i polovine Konavala. Proslavio se pobjedom nad osmanskim trupama kod Bileće 1388. godine, dok je iduće 1389. godine predvodio ratnike koje je Tvrtko I poslao na Kosovo u pomoć knezu Lazaru, gdje je bio na čelu lijevog krila antiosmanskih snaga. Javlja se i u ulozi Tvrtkova pregovarača u delikatnim situacijama s Dubrovčanima i predstavnicima drugih dalmatinskih gradova. Titulu vojvode nosio je do smrti 1392. godine. Kako nije imao muških potomaka, naslijedio ga je sposobni sinovac Sandalj Hranić Kosača.[95]

кнєзь Влькашинь Милатовиќь – Prvi put se u izvorima javlja u ovoj povelji s titulom kneza. S istom titulom spominje se i dvije godine kasnije u Tvrtkovoj povelji Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću. U dvije povelje kralja Ostoje, obje iz 1399. godine, Vukašin Milatović je naveden kao svjedok s titulom vojvode.[96] Teško je definisati pobliže kada je dobio novu titulu, osim činjenice da se to desilo u vremenskom rasponu između 1380. i 1399. godine. Vukašin Milatković iz ove povelje nije istovijetna ličnost s Vukašinom Milatkovićem koji se spominje kao svjedok u povelji kralja Ostoje iz 1409. godine, jer se ovaj Milatković javlja s titulom kneza.[97]

кнєз Прибоѥ Мьстновиќь – Sin Mastna Bubanjića vjerovatno je bio knez Priboje Masnović, koji se kao svjedok spominje između 1378. i 1399. godine. Bio je član vlasteoske porodice Masnovića iz Visokog. Njegov brat Sladić Masnović spominje se 1390. godine s titulom peharnika. Pretpostavlja se da je njegov sin knez Radosav Pribojević, vlastelin kralja Tvrtka II, koji se javlja kao svjedok na povelji iz 1405. godine. Priboje

[92] Ћирковић 1964a, 122-123; Lučić 1979, 536; Ћоровић 1940, 257-258; Мргић-Радојичић 2005, 108.

[93] Ћирковић 1964a, 138; Dardagan 2014, 164-167; Fermendžin 1892, 40.

[94] Стојановић 1929, 80; Thallóczy 1914, 22, 25; Анђелић 1975/76, 39; Михаљчић 2002, 123.

[95] Јиречек 1978², 324,329; Ћоровић 1925b, 83-86; Ћоровић 1940, 323,325,330, 341-342; Ћирковић 1964a, 158-159, 172, 178, 181; Тошић 2000, 243-260.

[96] Vjerovatno se na ovu osobu odnosi i spomen vojvode Vukašina, bez navođenja prezimena, iz 1398, no ne možemo biti posve sigurni u tu teoriju. Стојановић 1929, 420.

[97] Miklosich 1858, 273; Стојановић 1929, 80, 422, 426, 439; Михаљчић 2002, 124.

Masnović je pored spomena u ovoj povelji titulu kneza nosio i u povelji kralja Tvrtka I iz 1380. godine upućenoj Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću. Služio je i kralja Ostoju. Pojavljuje se u njegovim dvjema poveljama iz 1399. godine kao svjedok. U Ostojinoj povelji Dubrovčanima o ustupanju sela od Kurila do Stona uredno je zabilježen s titulom kneza, međutim, u drugoj povelji iz iste godine, kojom je Ostoja potvrdio raniju Tvrtkovu povelju iz 1378. godine, Priboje Masnović je zabilježen bez titule. Čini se kako se ovdje radi o pisarevoj grešci jer je samo nekoliko dana ranije zasvjedočen sa svojom titulom kneza.[98]

жѹпан Бѣлиꙗкъ Сьнковићь – Bjeljak Sanković prvi put u izvorima izričito se spominje 1363. godine, iako se smatra da je ženidba Sankovog sina iz 1358. godine bila upravo ženidba Bjeljaka. Poslije smrti oca Sanka Miltenovića, Bjeljak preuzima upravljanje porodičnim posjedima. Prihvatio je politiku poslušnosti bosanskom vladaru Tvrtku. Pored spomena u ovoj povelji, Bjeljak je naveden i u Tvrtkovoj povelji o određivanju granice Splita iz 2. juna 1390. godine. Gajio je prijateljske odnose s Dubrovačkom republikom s kojom je bio i susjed, držeći posjede od Nevesinja do mora, odnosno prostor župa Nevesinja, Dabra, Popova i Primorja. Najznačajniji događaj vezan za njegovo ime je prodaja Konavala i Vitaljine s gradom Sokolom Dubrovčanima 1391. godine zajedno s bratom Radičem. Ovaj akt Sankovića izazvao je žestoke reakcije kralja Dabiše i bosanske vlastele. Kao mandatari kralja pojavljuju se bosanske vojvode Vlatko Vuković i Pavao Radinović koji u decembru 1391. godine zaposjedaju Konavle. Međutim, kako niti za vrijeme napada na Konavle, niti iz kasnijeg perioda nema podataka o županu Bjeljaku, čini se kako je on umro prije nego se desio ovaj napad.[99]

ставилаць Тврткo Влагквикь – Nakon spomena u ovoj povelji u kojoj je naveden s titulom stavilca, Tvrtko Vlađević se spominje u službi bosanskog kralja i u nekoliko odluka dubrovačkih vijeća tokom 1379. i 1380. godine. Novembra 1379. godine Vlađević je dolazio u Dubrovnik, gdje je obavio važnu posjetu u ime bosanskog kralja Tvrtka I, prilikom koje je preuzeo dvije hiljade perpera na ime svetodimitarskog dohotka koji su Dubrovčani plaćali bosanskoj kruni.[100] Februara 1380. godine Tvrtko Vlađević se nalazio u Konavlima te je Vijeće umoljenih glasalo o slanju jednog plemića i sluge koji su se trebali susresti s njim.[101] Samo nekoliko dana kasnije ovaj bosanski vlastelin izmirivao je novčane naknade u ime kralja Tvrtka I.[102]

Вькць Владиславикь – Pored ove povelje, u kojoj je zabilježen kao vlastelin bez titule, Vukac Vladisalić se pojavljuje kao svjedok s titulom pristava od dvora u povelji kralja Dabiše upućenoj kćeri Stani.[103]

Маринь Меньчетићь (ser Marino de Mençe, ser Marinus de Menze) – Marin Menčetić je bio dubrovački vlastelin, trgovac i diplomata. Tokom svoje političke karijere uspio je da zauzme ugledan položaj te postane jedan od najznačajnijih vlastelina svoje generacije. Od 1345. godine bio je konstantni član Vijeća umoljenih. Prvi put se spominje 1349. godine kada je postavljen kao *officialis super cecham*. Izabran je za jednog od *sapientesa* koji su bili zaduženi da rješavaju finansijska pitanja i probleme u vezi s gradnjom jednog hospiciuma. Već od 1348. godine pripadao je relativno malom krugu uticajnih ličnosti kojima je redovno svake druge godine povjeravana dužnos *iudexa*. U međuvremenu je radio kao *advocatus maioris curiae*, *advocatus communis* i *passator extra civit*. Bio je i član komisije koja je imala zadatak da izmijeni dubrovačke statute prema novoj političkoj situaciji. U julu 1358. godine dobio je položaj kneza, te je spadao u vlastelu koja je u njegovo vrijeme najviše bila u zvanju kneza. Godine 1358. izabran je na doživotnu dužnost *thesaurariusa*. Narednih godina putovao je kao dubrovački poslanik kralju Ugarske. Razvio je znatnu djelatnost u svom trgovačkom poslovanju. U svim tim raznim poslovima ispoljavale su se njegove trgovačke sposobnosti, kao i veliko bogatstvo. Osim ribarskih čamaca, Marin je imao i veće trgovačke brodove. Svoje bogatstvo zasnovao je između ostalog i na trgovini solju i olovom. Imovinu je umnožavao trgujući bosan-

[98] Miklosich 1858, 276; Стојановић 1929, 80; Михаљчић 2002, 123; Рудић 2003, 78; Anđelić 1980, 183-247; Anđelić 1982, 79-89.

[99] Мијушковић 1961, 17-45; Ћирковић 1964a, 172; Смиљанић 2009, 43-44.

[100] Gelcich 1986, 237.

[101] Динић 1951, 16.

[102] Динић 1951, 19. Više o Tvrku Vlađeviću: Рудић 2005, 76-77; Мргић-Радојчић 2005, 110-111.

[103] Miklosich 1858, 225; Рудић 2005, 188.

skim olovom. Trgovinom su se bavili i njegovi nasljednici, sinovi Give i Blasius.[104]

Михаиль Бобалквикь (Michaelis Vol. de Babailo) – Mihaila Bobaljevića izvori opisuju kao dubrovačkog vlastelina, poklisara, vojnog zapovjednika i trgovca. Pretpostavlja se da je bio sin Vučete Bobaljevića. U izvorima se spominje između 1348. i 1400. godine. Zabilježena su njegova tri braka iz kojih je imao sedmero djece. Uz brata Vlaha bio je najistaknutiji predstavnik svog roda u drugoj polovini XIV stoljeća. Od sredine šezdesetih godina pojavljuje se na visokim položajima: bio je član vijeća, sudija, knez Stona, a bio je upućivan u poslanstva u Italiju i kod slavenskih vladara. Boravio je u Veneciji 1360–1361. godine, vodio pregovore sa županom Sankom 1362, prisustvovao dočeku bosanskog bana Tvrtka u Dubrovniku 1366, putovao na ugarski dvor, išao u misiju kralju Vukašinu 1367. i konačno boravio kao poslanik u Bosni 1378. godine. Manje je poznato Bobaljevićevo finansijsko poslovanje. Zajedno s bratom Vlahom te s Paskojem i Marojem Gučetićem trgovao je solju i izvozio stoku u Veneciju. Njegov sin Vukša Mišetić bio je carinik u Despotovini početkom XV stoljeća.[105]

Добрє Калићквикь (Chalich de Dobrius) – Dobre Kaličijević (Kalić) je bio dubrovački vlastelin, poklisar i vijećnik. Šturi podaci o čini se kontraverznom životu ovog vlastelina odnose se na period 1357–1410. godine. Bio je sin Junija Kalića, dubrovačkog vlastelina i zakupnika bosanskih carina. Imao je braću Grgoja i Marina. Izabiran je u diplomatske misije na bosanski i ugarski dvor te je bio član vijeća umoljenih. Nakon što je počinio nepoznatu nevjeru, osuđen je teškom kaznom iskopavanjem oka. Bosanski kralj Tvrtko I Kotromanić tražio je od dubrovačke vlade pomilovanje za Dobru. Pošto je izdržao šestomjesečnu kaznu zatvora, pušten je i ponovo biran u Vijeće umoljenih.[106]

Маѳєѡ Жѳрьговикь (Matheus Vite de Georgio) – Iako postoji mnogo članova dubrovačke plemićke obitelji de Georgio (slavenizirano: Žurgović), ipak, zbog hronologije i važnosti u društvu, imamo hrabrosti povući crtu jednakosti između ove dvije ličnosti: Madeo Žurgović koji se spominje u Tvrtkovoj povelji identičan je sa slavnim zapovjednikom dubrovačkih galija u mletačko-đenovljanskom ratu 1378. godine. Spomenut je i u hronici *Annales Ragusini Anonymi* iz XVI stoljeća. Poznat je i pod nadimkom Gramarci. Iza sebe je ostavio devetero djece koja su predstavljala najsnažniju granu porodice de Georgio u narednim stoljećima.[107]

Жѳнь Градикь (Johannes Mathei de Grede) – Dubrovački ekspert za komplikovane međudržavne pravne odnose Žun Gradić živio je u periodu 1335–1402. godine. Regulisao je veoma osjetljiv proces dubrovačkog priznavanja vrhovne vlasti ugarskog kralja Ludovika I 1358. godine. Više puta je biran za *iudexa* i kneza Dubrovačke republike, bio je poslanik na ugarskom dvoru i u Ankoni, stonski knez i sastavljač uputa za dubrovačke poslanike.[108]

Никола Гѳньдѳликь (Nicola Niffici de Gondola) – Dubrovački plemić Nikola Gundulić (1345–1411) bio je stručnjak za pravna pitanja, specijalist za formulisanje pravno-obaveznih dokumenata. Često se nalazio na čelu delegacije koja je dočekivala nekog uvaženog gosta. Obavljao je funkcije poklisara ugarskom kralju u Zadru 1374, bio je kapetan ratne galije 1379. godine i izaslanik kod dalmatinskog bana te kneza Lazara i Vuka Brankovića. Od 1380. do 1409. godine deset puta je biran za dubrovačkog kneza.[109]

воєвода Влькьц Хрьватиникь – najmlađi sin kneza Hrvatina Stjepanića. U izvorima se javlja u dugom vremenskom periodu, od 1330. pa do 1380, i to kao svjedok te nosilac titula ručnika, pristava i kneza. Imao je posjede u Donjim Krajima, župe Plivu, Tribavu i Vrbanju, a pri kraju života je nosio i titulu velikog vojvode bosanskog.[110]

кнєзь Влькота Прибиник – pripadnik velikaške porodice Pribinića s područja župe Lepenice. U izvorima se s titulom kneza javlja u periodu 1367–1395.[111]

кнєзь Хєгєнь Драгослалиқь – kneza Hegena Dragoslalića pratimo samo preko ove Tvrtkove povelje. Jedini očuvani podatak o nekom njego-

[104] Манкен 1960, 337-342; Kurtović 2014, 105, 267; Vekarić 2012, 38.

[105] Манкен 1960, 118-120; Vekarić 2012, 18; Kurtović 2014, 240.

[106] Miklosich 1858, 187, 189, 259, 261, 276, 440; Стојановић 1929, 77, 82, 266, 428, 441, 496; Манкен 1960, 170-171; Михаљчић 2009, 139; Vekarić 2012, 330; Kurtović 2014, 244.

[107] Манкен 1960, 218-225.

[108] Манкен 1960, 279-280; Vekarić 2012, 279-280.

[109] Манкен 1960, 273; Vekarić 2012, 305.

[110] Мргић 2003, 177.

[111] Анђелић 1975/76, 39; Рудић 2006а, 167-168.

vom prezimenjaku ukazuje na Petka Dragoslalića koji je 1385. godine u Bosni prodao jednog roba Žori Bokšiću, ali nema nikakavog dokaza o njihovoj eventualnoj rodbinskoj povezanosti.[112]

Влатко Вокводикь – Spominje se samo u ovoj povelji bez detaljnije identifikacije.

жѫпань Влькьць Чрьнѫговикь – Ova povelja je jedini dokaz o života župana Vukca Črnugovića. Prema nekim promišljanjima, njegov otac je župan Crnug, koji se javlja u povelji bana Tvrtka iz 1366. godine, a čiji su posjedi u "zemlji" Bosni.[113]

Радославь Прибиникь – kao i knez Vukota, i Radosav je bio pripadnik gornjolepeničkih Pribinića. U izvorima se javlja kao svjedok u četiri navrata, a smatra se da je on bio otac velikog kneza Radoja Radosalića.[114]

Влькьмирь Сѣмьковикь – pripadnik zapadnohumske velikaške porodice Semkovića. Jedna od značajnijih ličnosti u političkom životu Bosne za vrijeme vladavine kraljeva Dabiše i Ostoje. Spominje se i u povelji Sigismunda Luksemburškog iz 1394. koji mu obećava potvrđivanje starih prava ukoliko podrži njegovu kandidaturu za kralja Bosne poslije Dabišine smrti.[115]

Храня Вльковикь – Bio je brat velikog vojvode Vlatka Vukovića i otac velikog vojvode Sandalja Hranića Kosače. Od savremenih izvora zabilježen je samo u ovoj povelji. U jednom znatno kasnijem dokumentu mletačke provenijencije iz 1424. godine spomenuto je da je nosio titulu velikog kneza bosanskog. Pored Sandalja, imao je još dvojicu sinova, Vuka i Vukca.[116]

Пѫрьѣга Хрьватиникь – član gornjovrbaske velikaške porodice Hrvatinića. Javlja se u nekoliko povelja iz 14. stoljeća, i to kao nosilac titula ručnika, pristava i vojvode. Smatra se da je bio sin Hrvatina Stefanića.[117]

Бѣлица Ижесаликь – spominje se samo u ovoj povelji u svojstvu svjedoka.

жѫпань Диницѣ – rodonačelnik porodice Dinjičić-Kovačević, čija se moć uzdigla nakon istrebljenja Zlatonosovića. Boravili su uglavnom u dolini rijeke Jadar, a nakon osmanskog osvojenja Bosne, na njihovom bivšem području formirana je teritorijalno-administrativna jedinica "vilajet Kovač". Pored neimenovanog brata, znamo da je imao i četiri sina: Kovača (kasnijeg vojvodu Bosanskog kraljevstva), Dragišu (direktni sudionik atentata na Pavla Radenovića 1415. godine u Parenoj Poljani) kneza Vladislava (svjedok na povelji Tvrtka II iz 1405) i Pavla.[118]

логотет Владє – pisar Vladoje kojeg je Tvrtko poveo sa sobom u Bosnu, nakon posjete Srbiji. Vladoje je bio prvoklasan pisar, koji je primjenjivao savršenu diplomatsku minuskulu okomitog tipa. Na dvoru je formirao pisarsku školu iz koje su proizašli njegovi nasljednici na mjestu kraljevskog kancelara, kao što su Tomaš Lužac ili drugi imenom nepoznati pisari. Bio je izvršilac Tvrtkove zamisli o reformi vladarske ideologije i prenošenju izvornih bizantskih kancelarijskih i dvorskih običaja u Bosnu.[119]

9. Zaključak

Svečana povelja kralja Tvrtka I Kotromanića pisana na dvoru u Trstivnici 17. juna 1378. godine jedan je od najznačajnijih dokumenata iz diplomatičkog korpusa srednjovjekovne Bosne. Prva je to kraljevska povelja koja sadrži rijetke i dragocjene podatke o godinu dana ranije obavljenom činu krunisanja bana Tvrtka i uzdizanju Bosne u rang kraljevstva. Osim te dimenzije, ova je povelja značajna i za izučavanje drugih aspekata bosanskog srednjovjekovlja. Iz njenog sadržaja saznajemo o promjenama u praksi vladarske kancelarije koje je uveo logofet Vladoje; o početku bizantinizacije titula na bosanskom dvoru, uslijed ulaska uticaja iz Srbije; o institucijama sugubog vijenca, prijestola praroditelja itd.; neke od ličnosti su u ovoj povelji prvi i posljednji put spomenute te ona tako predstavlja jedini dokaz njihove egzistencije i postignuća. Osim toga, saznajemo i informacije o ekonomsko-političkim odnosima Bosanskog kraljevstva i Dubrovnika te o funkcioniranju isplate tributa među ove dvije organizacije političke vlasti. Povelja svakako predstavlja prvorazredni izvor koji svjedoči o snazi bosanske srednjovjekovne države te o njenom očitom suverenitetu i samostalnosti.

[112] Динић 1967, 44-45.
[113] Мргић 2003, 179.
[114] Анђелић 1975/76, 39; Рудић 2007, 178.
[115] Рудић 2006a, 166; Рибар 2009, 131-133.
[116] Thallóczy 1914, 181; Kurtović 2009, 42-43.
[117] Рудић 2003, 77.
[118] Динић 2003², 494-496; Рудић 2006b, 173.
[119] Čremošnik 1950, 119-120.

Summary

The Royal Charter of king Tvrtko I Kotromanić issued to the Ragusan commune (Žrnovnice, 10th April 1378 – Trstivnica, 17th June 1378)

The coronation of Bosnian ban Tvrtko I Kotromanić as the King of "the Serbs and Bosnia and Pomorje and Western parts" in 1377 was one of the most significant events of Bosnian medieval history. With this act the Bosnian state elevated in the rank of kingdoms and its ruling dynasty, the Kotromanićs entered in the narrow circle of the noblest families of Medieval Europe. Contemporary sources about his event, unfortunately, are scarce and very rare. Most of the information related to ideological apprehension of Tvrtko's coronation are inside the so called "Ceremonial charter" issued to the Republic of Dubrovnik on 10th April 1378 in Žrnovnice, and repeted on 17th June in Trstivnica by the two queens. According to its content, paleographical, and diplomatic features, this charter represents a real milestone in the development of Bosnian courtly office. Even with these facts, and several publications in various collections of sources, this charter still didn't get its complete diplomatic analysis, nor has it been translated into modern languages, which resulted with numerous and completely different interpretations of its content. With this paper we will try to correct this perceived shortage, we will offer first complete translation, along with complete diplomatic analysis, covering all topographic, prosopographic and conceptual details. Also, we will analyze different historiographical theories, in order to detect influence of ruling ideologies on the interpretation of this charter. Finally, with overview of broader historical context of the time of its issue, we will have a brand new dimension of understanding and apprehension of the charter from 1378, and its significance for the study of coronation of Tvrtko I.

Objavljeni izvori

Bogišić, B. 1872, Pisani zakoni na slovenskom jugu, JAZU, Zagreb 1872.

Brković, M. 2011, Diplomatički zbornik srednjovjekovnih humskih i bosanskih isprava Dubrovniku, Biblioteka "Crkve na kamenu", knj. 121, Mostar 2011.

Čremošnik, G. 1950, Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka II, Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija, sv. IV-V, Sarajevo 1950.

Динић, М. 1951, Одлуке већа Дубровачке републике, Књ. I, Српска академија наука, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Треће одељење, Књ. XV, Београд 1951.

Динић, М. 1967, Из дубровачког архива III, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, III одељење, књ. XXII, Београд 1967.

Fermendžin, E. 1892, Acta Bosna potissium ecclesiastica, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, vol. XXIII, Zagreb 1892.

Gelcich, J. 1986, Monumenta Ragusina – Libri reformationum, Tomus IV (1364–1396), Zagrabiae 1986.

Јечменица, Д. 2015, Повеља краља Стефана Тврткa I Дубровнику, Стари српски архив 14, Београд 2015, 115-142.

Карано Твртковић, П. 1840, Србски споменици или старе рисовуље, дипломе, повеље и сношенија босански, српски, херцеговањски, далматински, дубровачки краљева, царева, деспота, кнезова, војвода и властелина, Београд 1840.

Lučić, I. 1979, Povijesna svjedočanstva o Trogiru I, Split 1979.

Михаљчић, Р. 2002, Повеља краља Стефана Тврткa I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу (1380, март 12), Стари српски архив, књ. 1, Филозофски факултет Београд – Филозофски факултет Бања Лука, Београд – Бања Лука 2002, 117-129.

Михаљчић, Р. 2009, Исправа о примању краља Стефана Остоје за дубровачког властелина (1399, фебруар 5), Грађа о прошлости Босне, св. 2, АНУРС, Бања Лука 2009, 125-149.

Miklosich, F. 1858, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii, Viennae 1858.

Мргић, Ј. 2003, Повеља бана Тврткa кнезу Вукцу Хрватинићу (1366, август 13, Прозор у Рами), Стари српски архив, књ. 2, Филозофски факултет Београд – Филозофски факултет Бања Лука, Београд – Бања Лука 2003, 167-184.

Мргић-Радојчић, Ј. 2005, Повеља бана Тврткa Котроманића којом потврђује баштинске поседе кнезу Влатку Вукославићу (Суха на Прозрачици, 1353. године), Стари Српски архив, књ. 4, Београд – Бања Лука – Ваљево 2005, 99-114.

Nakaš, L. 2011, Konkordacijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Posebna izdanja knj. X, Rječnici sv. 1, Sarajevo 2011.

Новаковић, С. 1912, Законски споменици српских држава средњега века, СКА, Београд 1912.

Рудић, С. 2003, Повеља бана Тврткa Котроманића кнезу Влатку Вукославићу (1354), Стари

Српски архив, књ. II, Филозофски факултет Београд – Филозофски факултет Бања Лука, Београд – Бања Лука 2003, 69-83.
Рудић, С. 2005, Повеља краља Стефана Дабише кћерци Стани (1395, април 26), Стари српски архив књ. 4, Филозофски факултет Београд – Филозофски факултет Бања Лука, Београд – Бања Лука 2005, 173-192.
Рудић, С. 2006a, Повеља краља Стефана Дабише браћи Семковић (1395. 17. мај), Стари српски архив књ. 5, Филозофски факултет у Београду – Филозофски факултет у Бањој Луци, Лакташи 2006, 157-171.
Рудић, С. 2007, Повеља краља Стефана Дабише Дубровнику (17. јул 1392), Стари српски архив, књ. 6, Филозофски факултет у Београду – Филозофски факултет у Бањој Луци, Ужице 2007, 167-182.
Смиљанић, А. 2009, Писмо жупана Санка Милтеновића Дубровчанима (1359–1361), Грађа о прошлости Босне 2, АНУРС, Бања Лука 2009, 43-44.
Соловјев, А. 1926, Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века), Београд 1926.
Стојановић, Љ. 1929, Старе српске повеље и писма I/1, Београд – Сремски Карловци 1929.
Tautu, A. L. 1980, Acta Martini pp. V (1417–1431) e regestis Vaticanis aliisque fontibus collegit, Pontifica Commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis, FONTES, Series III, vol. XIV, Vatican 1980.
Turbić-Hadžagić, A. 2011, Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni, Gradačac 2011.

Literatura

Anđelić, P. 1973, Bobovac i Kraljeva Sutjeska. Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću, Veselin Masleša, Sarajevo 1973.
Анђелић, П. 1975/76, Barones regni и државно вијеће средњовјековне Босне, Прилози Института за историју XI-XII, Сарајево 1975–1976, 29-48.
Anđelić, P. 1980, Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog, Glasnik Zemaljskog muzeja XXXIV, Sarajevo 1980, 183-247.
Anđelić, P. 1982, Mesnovići, Masnovići, Bubanjići, humska i bosanska vlastela, Hercegovina 2, 79-89.
Anđelić, T. 1983, Dijaci u srednjovjekovnoj Bosni i Humu, Tribunia 7, Zavičajni muzej Trebinje, Trebinje 1983, 81-100.
Babić, A. 1972, O funkciji župana u srednjovjekovnoj Bosni, Zbornik radova posvećenih uspomeni Salke Nazečića, (ur.) Midhat Begić, Filozofski fakultet, Sarajevo 1972, 405-412.
Bartlett, R. 1993, The Making of Europe. Conquest, Colonisation and Cultural Change 950–1350, Penguin Books, London 1993.
Базлер, Ђ. 1975/76, Проглашење Босне краљевином 1377. године, Прилози 11-12, Институт за историју, Сарајево 1975/1976, 49-61.
Благојевић, М. 1999, Логотет, у: Ћирковић, С. / Михаљчић, Р. (ур.), Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 369-371.
Благојевић, М. 2011, Српска државност у средњем веку, Српска књижевна задруга, Коло CIII, Књ. 692, Београд 2011.
Brković, T. 2016 (ur.), Bosanski ban Tvrtko "pod Prozorom u Rami", Prozor – Sarajevo – Zagreb 2016.
Ћирковић, С. 1962a, О "Ђаковачког уговору", Историјски гласник 1-4, Београд 1962, 1-10.
Ћирковић, С. 1962b, Верна служба и вјера господска, Зборник Филозофског факултета VI/2, Београд 1962, 95-111.
Ћирковић, С. 1964a, Историја средњовековне босанске државе, Српска књижевна задруга, Београд 1964.
Ћирковић, С. 1964b, Сугуби венац (прилог историји краљевства у Босни), Зборник Филозофског факултета VIII, Београд 1964, 343-370.
Ћирковић, С. 1997, **Сьборь**. Прилог историји сталешких скупина код Јужних Словена, у: Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Equilibrium, Београд 1997, 336-340.
Ћоровић, В. 1925a, Краљ Твртко I Котроманић, Српска краљевска академија, Београд 1925.
Ћоровић, В. 1925b, Влатко Вуковић, војвода босански, Календар-алманах Просвета 1925, 83-86.
Ћоровић, В. 1940, Хисторија Босне, Српска краљевска академија Књ. CXXIX, Друштвени и историски списи књ. 53, Београд 1940.
Ćošković, P. 2007, Fridrih II Celjski kao pretendent na bosansko prijestolje, Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a, ANUBiH, Sarajevo 2007, 85-99.
Dardagan, A. 2014, O bugarskim princezama na bosanskom dvoru sa posebnim osvrtom na bosansku kraljicu Doroteju, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, XVII/3, Sarajevo 2014, 159-168.
Dautović, Dž. 2014, Bosansko-ugarski odnosi kroz prizmu braka Ludovika I Velikog i Elizabete, kćerke Stjepana II Kotromanića, Radovi Filozofskog fakulteta, knjiga XVII/3 (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), Sarajevo 2014, 141-156.
Динић, М. 1932a, О Николи Алтомановићу, Српска краљевска академија, Посебна издања, књига

XC, Друштвени и историјски списи, књига 40, Београд 1932.
Динић, М. 1932b, О крунисању Тврткa I за краља, Глас Српске краљевске академије CXLVII, Београд 1932, 135-145.
Динић, М. 1935, Дубровачки трибути, Глас СКА, бр. CLXVIII, Београд 1935, 203-257.
Динић, М. 2003[2], За историју рударства у средњовековној Србији и Босни, у: Из српске историје средњега века, Equilibrium, Београд 2003, 456-668.
Engel, P. 2001, The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526, I. B. Tauris, London – New York 2001.
Foretić, V. 1980, Povijest Dubrovnika do 1808 (Prvi dio: Od osnutka do 1526), Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb 1980.
Grafenauer, B. / Perović, D. / Šidak, J. 1953, Historija naroda Jugoslavije I, Školska knjiga, Zagreb 1953.
Грујић, Р. 1926, Конавли под разним господарима од XII до XV века, Споменик Српске краљевске академије 66, Београд – Земун 1926, 1-121.
Hrabak, B. 1978, Herceg-Novi u doba bosanskohercegovačke vlasti (1382–1482), Boka 10, Herceg-Novi 1978, 7-31.
Jackson, R. A. 1996, Kingship, ritual of coronation, Dictionary of the Middle Ages, vol. 7, 256-259.
Јанковић М. / Јанковић, Ђ. 2009, Требиње од 7 до 12 столећа, Трибуниа 12, Trebinje 2009, 35-50.
Јиречек, К. 1978[2], Историја Срба. Политичка историја до 1537. год. Књига 1, Слово Љубве 1978.
Kantorowicz, E. H. 1957, The King's Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology, Princeton University Press, Princeton 1957.
Kapetanić, N. 2011, Konavle u XV stoljeću, Matica hrvatska Konavle, Grude 2011.
Kovačević, D. 1963, Žore Bokšić dubrovački trgovac i protovestijar bosanskog kralja Tvrtka, Godišnjak Društva istoričara BiH 13, Sarajevo 1963, 289-309.
Ковачевић-Којић, Д. 1978, Градска насеља средњовјековне босанске државе, ИП Веселин Маслеша, Сарајево 1978.
Kurtović, E. 2007, Dileme oko titule vojvode u srednjovjekovnoj Bosni, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja ANUBiH, knj. XXXVI, Sarajevo 2007, 243-261.
Kurtović, E. 2009, Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača, Institut za istoriju, Historijske monografije, knj. 4, Sarajevo 2009.
Kurtović, E. 2014, Konj u srednjovjekovnoj Bosni, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2014.
Lovrenović, D. 1999, Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377. (pokušaj revalorizacije), Forum Bosnae 3-4, Sarajevo 1999, 227-287.
Lovrenović, D. 2006, Na klizištu povijesti (Sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387–1463, Synopsis, Zagreb – Sarajevo 2006.
Lovrenović, D. 2012a, Sv. Grgur Čudotvorac: zaštitnik Kotromanića i srednjovjekovne Bosne, Bosanska kvadratura kruga, Dobra knjiga – Synopsis, Sarajevo – Zagreb 2012, 15-35.
Lovrenović, D. 2012b, Slavni dvor kraljevstva u Trstivnici (Ponovo o proglašenju Bosne kraljevstvom 1377.), Bosanska kvadratura kruga, Dobra knjiga – Synopsis, Sarajevo – Zagreb 2012, 109-149.
Lovrenović, D. 2012c, Kralj Tvrtko I Kotromanić (1353–1391): vladar u europskim okvirima – spomenik jednoj mogućnosti, Bosanska kvadratura kruga, Dobra knjiga – Synopsis, Sarajevo – Zagreb 2012, 329-368.
Lovrenović, D. 2012d, Bosansko srednjovjekovlje u svjetlu političke teologije (kancelarijska "liturgija" u bosanskim ćirilskim ispravama), Bosanska kvadratura kruga, Dobra knjiga – Synopsis, Sarajevo – Zagreb 2012, 150-212.
Манкен, И. 1960, Дубровачки патрицијат у XIV веку, САНУ, Посебна издања књ. CCCXL, Одељење друштвених наука књ. 36, Београд 1960.
Марјановић-Душанић, С. 2007, Свети краљ. Култ Стефана Дечанског, САНУ – Clio, Посебна издања 97, Београд 2007.
Михаљчић, Р. 1976, "Ставилац", Историјски часопис 23, Историјски институт, Београд 1976, 5-21.
Михаљчић, Р. 1981, Маричка битка, у: Ћирковић, С. (ур.), Историја српског народа, I књига, Од најстаријих времена до Маричке битке (1371.), Српска књижевна задруга, Београд 1981, 593-602.
Михаљчић, Р. 2001, Владарске титуле обласних господара. Прилог владарској идеологији у старијој српској прошлости, Српска школска књига и Knowledge, Београд 2001.
Мијушковић, Ј. 1961, Хумска властеоска породица Санковићи, Историјски часопис 11, Београд 1961, 17-45.
Новаковић, С. 1886, Служба логотета (или великог логотета) у старој српској држави, Београд 1886.
Новаковић, С. 1908, Византијски чинови и титуле, Глас СКА, Београд 1908, 253-254.
Pešorda-Vardić, Z. 2012, U predvorju vlasti. Dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku – Hrvatski institut za povijest, Dubrovnik – Zagreb 2012.
Rabić, N. 2010, Odnosi Bosne i Srbije u vrijeme Stjepana II Kotromanića, Historijska traganja 5, Sarajevo 2010, 165-186.

Rački, F. 1893, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, Rad JAZU, knj. CXVI, Zagreb 1893, 15-229.

Рибар, Т. 2009, Западне стране у средњовјековној босанској држави, Свет књиге, Београд 2009.

Riđanović, J. 1962, "Konavli", Enciklopedija Jugoslavije Vol. 5 (Jugos-Mak), (ur. Miroslav Krleža), Zagreb 1962, 299-300.

Рудић, С. 2004, Босанска властела у XV веку, рукопис докторске дисертације, Беорад 2004.

Рудић, С. 2006b, Властела Илирског грбовника, Историјски институт, Посебна издања, књ. 52, Београд 2006.

Russell, E. 2010, St Demetrius of Thessalonica. Cult and Devotion in the Middle Ages, Byzantine and Neohellenic Studies, Peter Lang, Bern 2010.

Sedlar, J. 1994, East-Central Europe in the Middle Ages, 1000–1500, University of Eashington Press, Seattle – London 1994.

Smiljanić, A. 2011, Prilog poznavanju sličnosti i razlika između Bosne i Srbije u srednjem vijeku, Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske III/3, Banja Luka 2011, 61-66.

Станојевић, С. 1923, Студије о српској дипломатици. Дијак, граматик, нотар, канцелар, номик, логотет, Глас САНУ 106, Београд 1923, 82-93.

Соловјев, А. 1933, Појам државе у средњовековној Србији, Годишњица Николе Ћупића књ. XLII, Београд 1933, 64-92.

Solovjev, A. 1949, Saint Grégoire, patron de Bosna, Byzantion 19, Bruxelles 1949, 263-279.

Шуица, М. 1999, Потписи, у: Ћирковић, С. / Михаљчић, Р. (ур.), Лексикон српског средњег вијека, Београд 1999, 565-566.

Šunjić, M. 1996, Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.), Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo 1996.

Thallóczy, L. 1914, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München 1914.

Tošić, Đ. 1974, Tripe Buća dubrovački trgovac i protovestijar bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića, Godišnjak Društva istoričara BiH, God. XX, Sarajevo 1974, 25-39.

Тошић, Ђ. 1998, Требињска област у средњем вијеку, Историјски институт САНУ, Посебна издања 30, Београд 1998.

Тошић, Ђ. 2000, Родоначелник племена Косача – војвода Влатко Вуковић, Косаче – оснивачи Херцеговине, Гацко 2000, 243-260.

Ullman, W. 2005, A Short History of Papacy in the Middle Ages, Routledge, London – New York 2005.

Vekarić, N. 2011, Vlastela grada Dubrovnika, sv. 1: Korijeni, struktura i razvoj dubrovačkog plemstva, Odsjek za povijesne znanosti HAZU, Zagreb – Dubrovnik 2011.

Vekarić, N. 2012, Vlastela grada Dubrovnika, sv. 2, Vlasteoski rodovi (A-L), Zagreb – Dubrovnik 2012.

Вукмановић, Ј. 1980, Конавли – Антропогеографска и етнолошка испитивања, САНУ, Посебна издања књ. 527, Одељење друштвених наука књ. 85, Београд 1980, 3-6, 64-78.

Godišnjak/Jahrbuch 2016,45:247-265
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-45.80

Istraživanje srednjovjekovnog groblja na lokalitetu Mašeti u Fazlićima, općina Travnik

Lidija Fekeža-Martinović
Sarajevo

Abstract: Fazlići village is placed in the narrow area which was very populated in the Middle Ages. That is proved by many medieval cemeteries. However we don't find this settlement in late medieval or in the early Ottoman historical sources. In southeastern part of the village at one of the hills in the site of Mašeta there is a cemetery with stećci about 140 meters long and 20 meters wide. About this cemetery scientific literature brought different information regarding their destruction and abandonment. There are 23 stećci on this site today. It can be presumed that even more tombstones were here considering its size. Remained monuments at the cemetery are partly destroyed, but the number of 14 big ridge tombstones shows that population of this area was capable to erect these monuments. By the documenting of stećci 7 graves and three burials in the stone coffins were revealed in the wide area between stećci. Their placement and burial rite are typical for late medieval cemeteries.

Key words: stećaks, graves, river valley of Bila and Jasenica, Middle Ages, Turkish inventories.

Uvod

Na inicijativu Muzeja u Travniku tokom 2009. godine obišli smo nekoliko zanimljivih lokaliteta na kojima su, uglavnom u seoskim grobljima, i groblja sa stećcima u sjevernom dijelu srednjeg toka rijeke Bile i južnog toka Jasenice, i to u Brajkovićima, Grahovčićima, Gučoj Gori, Han Bili, Čuklama i Fazlićima. Svi obiđeni lokaliteti poznati su iz stručne literature. Naročito je bio interesantan lokalitet Mašeta u Fazlićima na kojem se prostiralo vjerovatno jedno od većih srednjovjekovnih groblja koje je tokom vremena opustošeno. Uslijed zbunjujućih prethodnih saznanja, kao i položaja i veličine lokaliteta, odlučeno je da se u okviru finansijskih mogućnosti ovaj lokalitet istraži, tj. da se prvenstveno valoriziraju stećci. Iskopavanje grobova bilo je sekundarno.[1]

Prethodna saznanja o lokalitetu

Najstariji opis spomenika ovog kraja daje polovinom 19. stoljeća fra Jako Baltić, koji je bio na službi u samostanu u Gučoj Gori. Već su u to doba bila razorena mnoga groblja u obližnjim naseljima u Podovima, Čuklama, Malinama i današnjoj Han Bili.[2] Za veliko groblje u Fazlićima fra Baltić piše "da je šumom poraslo. Sada je ovo groblje većinom porušeno. Na groblju ima mnogo odveć velikih stećaka na kojima su grobovi lijepo urezani a najviše sa polumjesecom i zvijezdom." Prema tadašnjoj priči, jedan mještanin iz Čukla našao je u grobnici lijepu sablju koju je bosanski vezir uzeo sebi, što je prema Baltiću bio povod da se ovo groblje prekopa.[3] Prvi je A. Hoffer u arheološku literaturu uveo Fazliće 1893. g. objavivši nalaz dijela antičke nadgrobne ploče iz 3. stoljeća na lokalitetu Brca koje je u blizini lokaliteta Mašeti. Nekropolu nije spomenuo jer se bavio isključivo antičkim spomenicima. Isti au-

[1] Istraživanje lokaliteta ostvarilo se zahvaljujući kolektivu Muzeja u Travniku, posebno direktorice Fatime Maslić i njenih saradnica, mr. Ajle Sejfuli, arheologa, i dipl. ing. arh. Sabine Maslić kao dokumentariste.

[2] Evans 1965, 174 – Podovi; Mandić 1928, 55-56 – Čukle; Korošec 1952, 398 – Maline; Čremošnik 1952, 111-120; Fekeža-Martinović 2016, 276-287 – Han Bila.

[3] Baltić 1991, 194-195.

tor je u okolnim naseljima Poljanicama, Postinju i Čuklama otkrio ostatke iz rimskog doba.[4]

Š. Bešlagić je 1967. g. pod br. 1 napisao da je na lokalitetu na brijegu ispod sela, nedaleko od ceste, nekropola s 24 stećka u obliku sanduka, ali nije siguran u navedeni podatak. Obrada je osrednja, spomenici su utonuli u zemlju. Ukrašen je jedan sljemenjak s arkadom na užoj strani, a na sredini vrha arkade je polukružni dodatak. Ne piše ni ime lokaliteta. Sve zajedno izgleda da autor nije bio na lokalitetu i da je podatak odnekuda preuzet. Pod br. 2. za lokalitet Mašeti navodi broj od 27 spomenika, tj. 23 sanduka i 4 sljemenjaka. Obrada je osrednja, spomenici su utonuli, prevaljeni i oštećeni. Orijentacija je zapad – istok. Sljemenjaci na čeonim stranama imaju udubljenja veoma slična arkadama.

Pod 3 je zabilježio da u usjeku željezničke pruge vire 2 ovalna sarkofaga s poklopcima.[5] Nekoliko godina kasnije, 1971. g., ispravlja neke navode za nekropole br. 2 (lokalitet Mašeti) i br. 3. (Usjek od željezničke pruge) i navodi: "Kad se krene putem koji vodi od sela prvo se dolazi do lokaliteta Mašeti. Broj stećaka je nepromijenjen."[6]

Br. 1. Za lokalitet u Trnovači navodi da je oko 300 m zapadnije bezimeni lokalitet s 24 stećka u obliku sanduka. Ovaj navod o nekropoli u Trnovači ostaje bez promjena, osim što je pobliže naveo razdaljinu od lokaliteta Mašeti.

Br. 3. Na dnu oko 200 m ispod nekropole u Trnovači je usjek spomenute željezničke pruge u kojem leže dva dobro obrađena stećka u obliku sljemenjaka.[7]

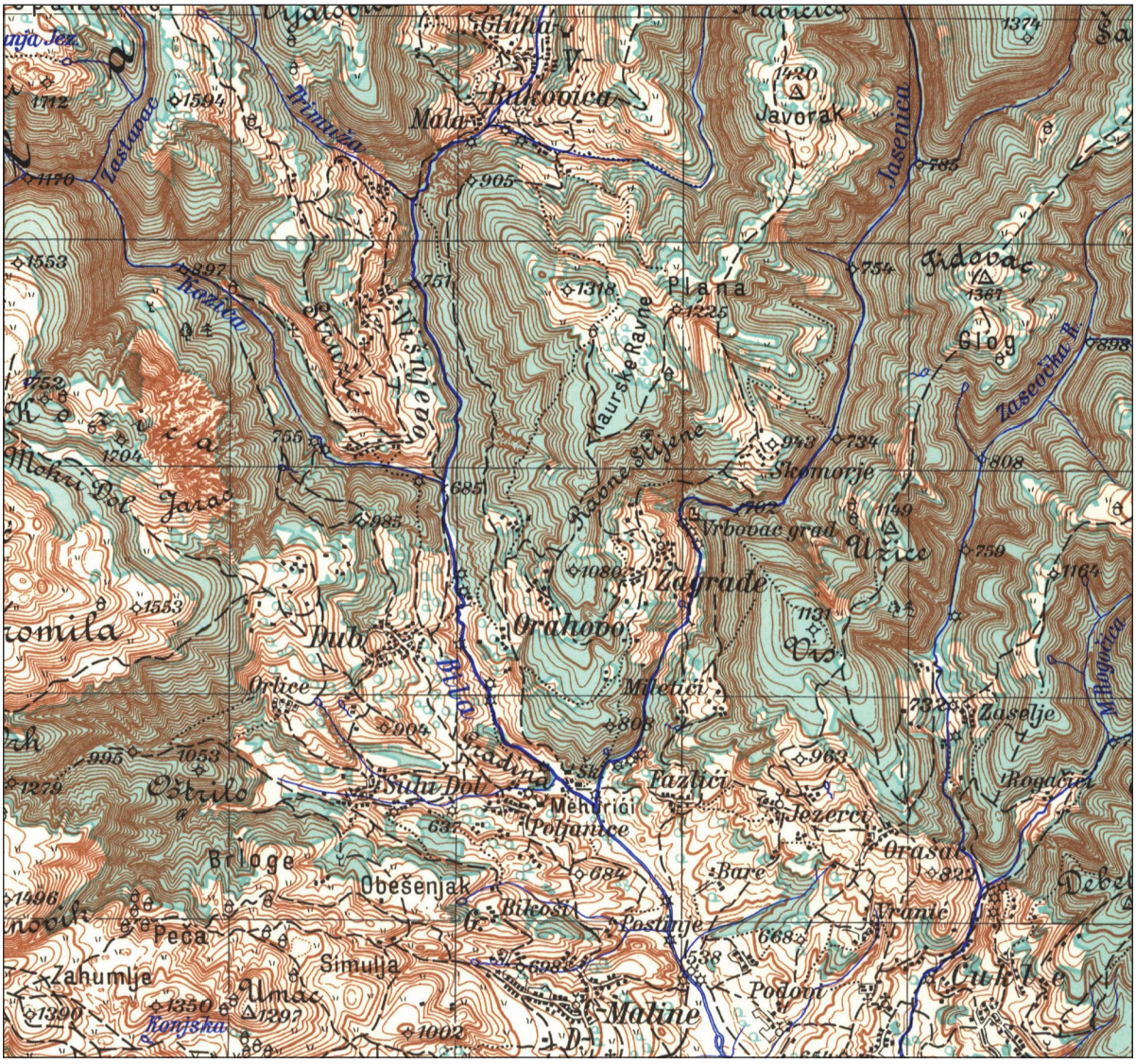
Tokom 1989. g. Muhamed Kreševljaković je obišao lokalitet Mašeti o kojem piše da je uništen jer je na njemu raspoznao 1 ploču, 8-10 sanduka i 4 sljemenjaka. Pregledao je i ostatke manje nekropole u ataru naselja Trnovača i doslovno piše: "koja se nalazi u takvom stanju da se o njoj ne može ništa reći". Također je obišao lokalitet Lug, na kojem je po predanju bila "rimljanska crkva", ali na njemu nije našao nikakve tragove.[8] Obilazeći lokalitet Mašeti 2009. g., a kasnije i lokalitet Trnovaču, imali smo skoro iste utiske kao M. Kreševljaković.

Položaj i opis lokaliteta

Naselje Fazlići je planinsko i župno selo na geografskoj dužini 44° 16' 14,59" N i geografskoj širini 17° 44' 40,03" E. Nalazi se na pobrđu nadmorske visine od oko 650 m, blizu lijeve obale rijeke Jasenice (gledajući nizvodno), tj. na izlazu rijeke iz kanjona. Jasenica utiče u rijeku Bilu u obližnjem novonastalom naselju Mehurići. Naselja od Suhog Dola preko Fazlića, Jezeraca, Orašca, Vranića i Čukla u sjevernom dijelu srednjeg toka rijeke Bile i južnog toka Jasenice leže na krečnjacima iz perioda krede. Uz krečnjake, tlo sadrži i laporovite krečnjake, laporce, pješčare i glinu.[9] U kanjonu Jasenice na jednoj strateškoj stjenovitoj okuci su ostaci srednjovjekovnog grada Vrbenca, koji je kao odbrambena tačka na sjeveroistočnom području srednjovjekovne župe Lašve. Ovaj kraj usko je povezan s okolnim naseljima s južnog ruba sjevernog toka Bile, koja su smještena u udolinama iznad kanjona. To su naselja od Gluhe Bukovice na sjeveru do Suhog Dola, kao i obližnja naselja uz njen srednji tok sve do Han Bile i Brajkovića.[10] (Sl. 1)

Srednjovjekovno groblje na lokalitetu Mašeta u Fazlićima je oko 1250 m udaljeno od skretanja u Mehurićima u dolinu Jasenice. Nalazi se na jugoistočnom kraju naselja na jugoistočnoj kosini brda koje je s obje strane okruženo udolinama. Kosina se proteže u osnovnom smjeru S – J s otklonom od oko 350 u pravcu SI – JZ. S lokaliteta se vidi i Crkvina na Glavici u Han Biloj, udaljena oko 5,5 km jugozapadno od Fazlića. (Sl. 2) Stećci se protežu na 5 parcela u ukupnoj dužini od SI do JZ kraja 140 m i u širini oko 20 m. Najviša tačka na terenu je na SI 643 n/m, a najniža 628 n/m na JZ. Prema tome, teren na kojem se nalazi groblje pada od SI do JZ ruba 15 m. (Sl. 3 i Sl. 4) Na toj velikoj površini nađeno je 23 spomenika ili njihova ostatka, od kojih su mnogi razbijeni i prevaljeni.[11] (Sl. 5) Livada na kojoj se prostire groblje se kosi. Humusni sloj ne prelazi debljinu od 0,20 do 0,30 m, a ispod njega je na mnogim mjestima zdravica od gline i stjenovito tlo od glinenih laporaca. U iskopu rovova bilo je i smeđe zemlje miješane

[4] Hoffer 1893, 321-323; 1895, 59.
[5] Bešlagić 1967, 62.
[6] Bešlagić 1971, 141.
[7] Bešlagić 1971, 141-142; Kreševljaković, list 85 Fazlići; list 86 Trnovača; list 87 Crkvina.
[8] Kreševljaković, list 85 Fazlići; list 86 Trnovača; list 87 Crkvina.
[9] Papić 1975, 47.
[10] Fekeža-Martinović 2005, 268-270.
[11] Pretpostavlja se da je ploča br. 21 bila postolje za stećak br. 23 (koji je strovaljen nizbrdo udaljen oko 9 m od spomenute ploče).

Sl. 1. *Karta područja od Gluhe Bukovice na sjeveru do Čukla na jugoistoku i užeg područja oko Fazlića*

s kamenjem, ali je to uglavnom posljedica prekopavanja terena ili upada od grobova.

Tok i metoda iskopavanja

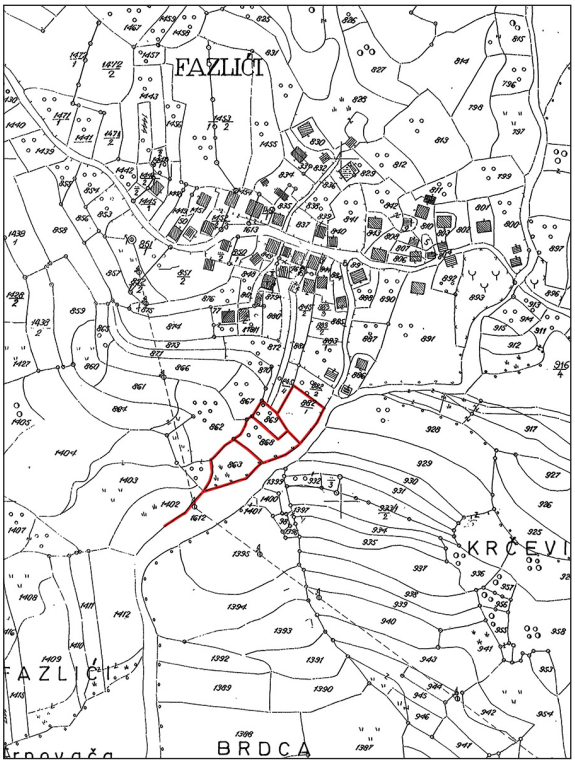
Tek poslije čišćenja terena uvidjelo se koliko je ovo groblje zapušteno i uništeno. Nakon toga prvo su identificirani svi stećci, koji su u većini slučajeva uništeni, obijeni, prevaljeni, a ima i dislociranih. Zatim su postavljene sonde, čije je pozicioniranje zavisilo od rasporeda stećaka na terenu. Na sjevernom dijelu padine kopalo se u sondama br. 1-3, i to do dubine zdravice od 1 m. Nekada je i južni dio groblja bio skoro približne visine kao i sjeverni dio, ali je pri radovima na proširenju lokalnog puta taj dio snižen. Zato su u sondama br. 4-7 ukopi u zdravici bili plitki, odmah ispod tankog nataloženog sloja humusa.

Opis stećaka

Br. 1. Monolitni sljemenjak s postoljem, dimenzija: postolje dužine 2,10, širine 1,25, visine 0,20 m. Sanduk ima ukošene uže strane i sa sljemenom je visok 1,15 m (sanduk 0,90, a sljeme 0,20 m). Dužina sanduka je 1,75 m, a širina 0,90 m. Cjelokupna visina sljemenjaka je 1,55 m. Na jednoj užoj strani nazire se reljefni polumjesec(?). Obrada srednja, krečnjak. Na pojedinim mjestima vidljivi su tragovi dotjerivanja površine širim

Sl. 2. *Područje lokaliteta Mašeti, preuzeto s Googla*

Sl. 3. *Katastarska karta s lokalitetom Mašeti i područjima Trnovače i Brdca*

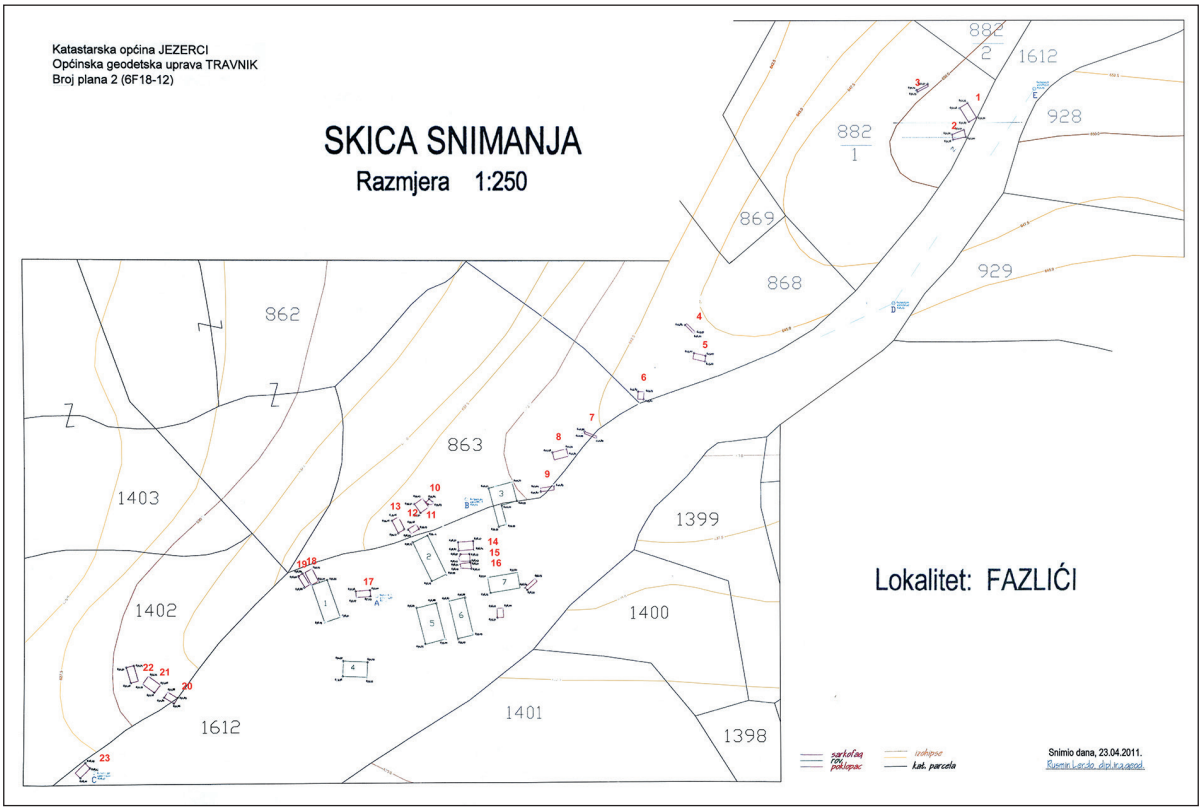
dlijetom. Sljeme oštećeno. Sljemenjak je postavljen na travnatom uzvišenju u uglu dvorišta seoskog domaćinstva. Stiče se dojam da je pomjeran i da mu prijeti opasnost bilo od ljudskih djelatnosti bilo od neadekvatnog mjesta. Orijentacija: SZ – JI, s otklonom od oko 35° prema SZ. (Sl. 6)

Br. 2. Monolitni sljemenjak s postoljem, dimenzija: postolje 1,75 x 1,25 x 0,40 m; sanduk sa sljemenom visine 0,70, od toga sanduk 0,50 m i sljeme 0,20 m. Dimenzije sanduka: dužina 1,50, širina 0,60 m. Na jednoj užoj strani ima plitku petougaonu nišu koja zauzima cijelu plohu. Djelimično oštećen dio sljemena. Obrada dobra, krečnjak. Osnovna orijentacija zapad – istok s otklonom 14° na jug. Nalazi se južno od stećka br. 1. Sljemenjaci br. 1 i 2 različito su orijentirani. (Sl. 7)

Br. 3. Ploča dimenzija: 1,60 x 0,25 x 0,76 m (viri iz zemlje jer je položena vertikalno). Obrada dobra. Sklonjena je s prvobitnog mjesta.[12]

Br. 4. Monolitni sljemenjak s postoljem, dimenzija: postolje 1,80 x 0,90 x 0,20-0,30 m; sanduk 1,50 x 0,60 x 0,42 m i visina sljemena 0,20 m. Cjelokupna visina stećka je 0,82 m. Prevaljen na dužu bočnu stranu. Zapadna strana postolja je uništena. Sljeme je nisko, a sanduk je prema dnu neznatno sužen. Obijene su jedna podužna i uža strana postolja. Na zapadnoj užoj strani, vjerovatno uzglavnoj, niša je s kružnim završetkom

[12] Stećci od br. 1 do 3 nalaze se na parceli 882/1, vlasnika porodice Jašarević iz Fazlića.

Sl. 4. *Geodetski snimak lokaliteta Mašeti*

Sl 5. *Centralni dio lokaliteta 2009. g., na kojem su 2011. g. vršena sondažna iskopavanja*

Sl. 6. *Stećak br. 1*

Sl. 8. *Stećak br. 4*

Sl. 7. *Stećak br. 2*

Sl. 9. *Stećak br. 5*

na vrhu. Obrada osrednja. Orijentacija SZ – JI s otklonom od 50° na zapad. (Sl. 8)

Br. 5. Monolitni sljemenjak s postoljem, dimenzija postolja 1,70 x 0,65 x 0,21 m, a sanduka 1,45 x 0,50 x 0,47 m. Visina sljemena je 0,13 m. Cjelokupna visina stećka je 0,81 m. Na zapadnoj strani je uklesana niša koja ispod vrha sljemena završava ravnim dijelom. Sljeme je vrlo plitko i skoro neizrazito. Obrada osrednja, krečnjak. Orijentacija Z – I s otklonom od 75° na zapad. Stećak br. 5 nalazi se uz nedavno prosječen put koji je presjekao nekropolu. U profilu puta na dubini od 0,75 m nedaleko od stećka ostavljene su kosti glave okrenute ka JI. Ne može se ustanoviti da li ostatak skeleta pripada ovom stećku, tj. da li je stećak pomjeran. (Sl. 9)

Br. 6. Dio, otprilike istočne polovine, monolitnog nadsvedenog sljemenjaka s postoljem, dimenzija: postolje oko 1,50 x 0,90 x 0,40 m; sanduk 1,30 x 0,82 x 0,67 m. Cjelokupna visina sljemenjaka oko 1,32 m. Postolje ima poseban oblik, ukošenih ploha debljine od 0,40 m uz sanduk, a na rubovima 0,20 m. Nadzemni dio se od sanduka spušta ukoso u dužini 0,2-0,26 m. Na južnoj podužnoj strani sanduka ostao je dio udubljene niše sa zaobljenim gornjim uglovima. Na sjevernoj podužnoj strani nema ostataka niše. Na istočnoj užoj strani je niša čiji luk završava dodatkom u obliku kružnog udubljenja ispod nadsvedenog sljemena, a na nju se nastavlja mala dodatna kružna niša promjera 0,14 m isklesana na dnu sljemena. Druga uža strana je uništena. Po materijalu – mekanom kamenu laporovitom krečnjaku svijetlosmeđe boje – i preciznom oblikovanju, ovaj se stećak izdvaja od ostalih spomenika. Iako se stećak po položaju nalazi u nizu ostalih spomenika, nije sigurno da nije pomjeran s prvobitnog mjesta. Orijentacija I – Z, uz neznatno pomjeranje od 5° na SI.[13] (Sl. 10)

Br. 7. Monolitni sljemenjak s postoljem. Kako izgleda, uz njega je naraslo drvo i oštetilo ga. Veći dio postolja je uništen, kao i istočni dio sljeme-

[13] Stećci br. 4-6 nalaze se na parceli 868, vlasnika Šaćira Alage Čelama, Fazlići.

Sl. 10. *Stećak br. 6*

Sl. 11. *Stećak br. 7*

njaka. Dimenzije: postolje 2,13 x 0,87 x 0,25 m. Sanduk se prema dnu neznatno sužava, dimenzija 1,54 x 0,69 x 0,15 m sljeme. Cjelokupna visina spomenika je 0,92 m. Na obje uže strane uklesane su polukružne niše. Obrada dobra. Orijentacija je SZ – JI s otklonom od 67° na Z. (Sl. 11)

Br. 8. Monolitni sljemenjak s postoljem. Oštećen je cijeli gornji dio stećka, kao i dio postolja. Dimenzije postolja 1,72 x 0,96 x 0,20 m, sanduka 1,45 x 0,70 x 0,41 m (najveća očuvana visina). Nije poznato koliko je bilo visoko sljeme. Ostaci niša su na južnoj podužnoj strani, kao i na obje

Sl. 12. *Stećak br. 8*

Sl. 13. *Stećak br. 9*

uže strane. Bez obzira na pomanjkanje gornjeg dijela spomenika, prema preostalim dijelovima koji određuju njegov gabarit, vjerovatno su to ostaci sljemenjaka. Obrada dobra. Osnovna orijentacija Z – I s otklonom od 78° na SZ. (Sl. 12)

Br. 9. Monolitni sljemenjak s postoljem, dimenzija postolja 1,80 x 0,80 x 0,28 m, ostataka sanduka 1,34 x 0,55 x 0,35 m, plus 0,10 m visoko sljeme. Cjelokupna visina sljemenjaka 0,73 m. Sljeme je slabo izraženo, jedva se nazire, tako da se dobija utisak zaobljenog vrha stećka. Obrada gruba, krečnjak. Osnovna orijentacija Z – I s blagim otklonom JZ – SI, kao posljedica blagog nagiba terena i iskliznuća. (Sl. 13)

Br. 10. Amorfni ostatak stećka u dužini od 0,95, širini 0,70 i visini 0,40 m. Krečnjak. Obrada i oblik se ne mogu opisati. Prislonjen je uz stećak br. 11. Vjerovatno je izmješten.

Br. 11. Veliki obijeni sanduk skoro kvadratnog oblika s masivnim postoljem. Dimenzije postolja 1,40 x 1,20 x 0,37 m. Sanduk je istih dimenzija. Visina sanduka je 0,61 m. Obrada osrednja. Orijentacija SZ – JI s otklonom od 66° na SZ. (Sl. 14)

Sl. 14. *Stećci br. 10 i br. 11*

Sl. 16. *Grupa stećaka od broja 14 do 16*

Sl. 15. *Stećci br. 12 i br. 13*

Sl. 17. *Stećak br. 17*

Br. 12. Sljemenjak koji je djelomično nedoklesan. Dimenzije postolja 1,10 x 0,75 x 0,17 m, sanduk visine 0,45 m i sljeme 0,08 m. Cjelokupna visina stećka 0,53 m. Orijentacija Z – I s otklonom od 57° na SZ. (Sl. 15)

Br. 13. Sljemenjak s odvojenim postoljem. Dimenzije ostatka postolja 1,38 x 0,75 x 0,28 m, sanduka 1,25 m zatečena dužine x 0,57 x 0,53 m, a sljeme je visoko svega 0,08 m. Cjelokupna visina stećka 0,70 m. Postolje je skoro uništeno, obijeno naročito na sjevernoj polovini. Sljemenjak je obijen na južnom dijelu. Na sjevernoj užoj strani i na istočnoj podužnoj strani su udubljene niše. Na sjevernoj strani je polukružna niša 0,30 m i 0,35 m visine. Na istočnoj podužnoj strani niša sa zaobljenim uglovima proteže se po dužini stranice. Obje niše su po 0,15 m udaljene od ruba stranica. Sljeme je nisko i nije mnogo izraženo. Krečnjak, izrada osrednja. Orijentacija S – J, s otklonom od 13° na SZ.[14]

Br. 14. Monolitni stećak s postoljem. Od spomenika ostalo postolje i donji dio sanduka. Dimenzije postolja 1,60 x 1,18 x 0,25 m, sanduka 1,08 x 0,72 x 0,47 m (najveća očuvana visina). Prema sačuvanom dijelu bridova, sanduk se sužava prema dnu. Sudeći po ostacima spomenika, vjerovatno je bio sljemenjak. Obrada dobra, Orijentacija I – Z. (Sl. 16)

Br. 15. Nepoznat oblik monolitnog stećka s postoljem. Leži paralelno između stećaka br. 14 i 16. Od stećka se nazire na dvije podužne strane dio postolja visine 0,17 m, koje je šire od stećka na svakoj strani po 0,17 m. Od stećka je ostao donji dio u visini od 0,08 m. Cjelokupne dimenzije ostatka stećka su 1,45 x 0,90 x 0,25 m. Izrada prema malim neobijenim ostacima je osrednja. Orijentacija I – Z.

Br. 16. Sljemenjak sa stranicama ukošenim prema dnu. Dimenzije sanduka 1,40 x 0,40 m. Sljeme je visoko 0,28 m. Cjelokupna visina sljemenjaka je 0,85 m. Izrada osrednja. Orijentacija Z – I.

Br. 17. Sanduk, prevaljen, Dimenzija 1,80 x 0,65 x 0,80-0,60 m. Obrada gruba. Orijentacija

[14] Stećci br. 7-13 su na parceli kč. br. 863, vlasnika Ibrahima Reufa Čelama, Fazlići.

Sl. 18. *Stećci br. 18 i br. 19*

Sl. 20. *Ploča-postament br. 21*

Sl. 19. *Stećak br. 20*

Sl. 21. *Ploča-postament br. 22*

Z – I. Još 2009. godine ovaj je stećak bio na prvobitnom mjestu na postolju (ploči br. 22) u nizu tri stećka br. 20, ploče-postamenta br. 21 i ploče br. 22. (Sl. 17)

Br. 18. Prevaljen i obijen sljemenjak s postoljem. Iako je gornji dio sljemena obijen, naziru se njegove konture. Dimenzije postolja 1,85 x 0,55 x 0,20 m; ostatak obijenog sanduka sa suženim stranicama na dnu 1,10 x 0,55 x 0,23 m. Sljeme je nadsvedeno i zajedno s nadsvedenim dijelom visoko 0,25 m. Cjelokupna visina stećka s postoljem 0,68 m. Obrada na pojedinim dijelovima dobra, a na pojedinim osrednja. Orijentacija S – J s otklonom od 31° na SZ. (Sl. 18)

Br. 19. Uništen monolitni stećak od kojeg je ostalo samo skoro uništeno postolje i dio stećka do visine od 0,20 m. Preostale mjere postolja 1,70 x 0,80 x 0,17 m. Preostale mjere spomenika: 1,50 x 0,60 x 0,35 m.[15]

Br. 20. Uzak i visok monolitni sljemenjak s postoljem. Južna uža strana djelomično nedovršena ili oštećena. Dimenzije postolja 1,50 x 0,90 x 0,30 m, sanduka 1,20 x 0,60 x 0,65 m. Sljeme visine 0,15 m. Ukupna visina stećka 1,10 m. Oblikovanje asimetrično, izrada dobra. Orijentacija S – J s otklonom od 56° na SZ. (Sl. 19)

Br. 21. Ploča, dimenzija 1,90 x 1,40 x 0,50 m. U sredini na gornjoj površini ploče vidi se ulegnuće za spomenik ili s namjerom da se na nju postavi. Izrada grublja. Orijentacija S – J s otklonom od 62° na SZ. Po svemu sudeći, to je postolje od prevaljenog stećka br. 23. (Sl. 20)

Br. 22. Ploča razbijena u nekoliko komada. Dimenzije 2,00 x 0,95 x 0,20 m. Obrada grublja, krečnjak. Orijentacija S – J s otklonom od 14° na SZ. Postolje stećka br 17.[16] (Sl. 21)

Br. 23. Nadsvedeni sljemenjak prevaljen i zakotrljan niz padinu. Pretpostavlja se da je ležao na ploči br. 21 koja gabaritima, debljinom po-

[15] Stećci br. 14-19 su na parceli br. 1612, državna svojina, javni put.

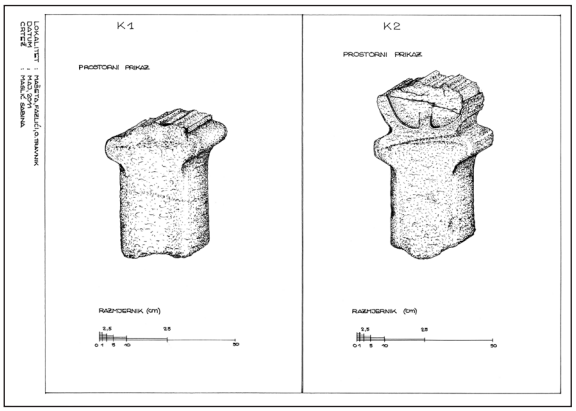
[16] Stećci br. 20-23 su na parceli br. 1402, vlasnika Lutve Hrustana Malanovića, Orahovo.

Sl. 22. *Stećak br. 23.*

Sl. 23. *Odlomci 2 križa*

Sl. 23a. *Križ 1 i 2, crtež*

stolja i udubljenom središnjem dijelu odgovara njegovoj veličini i dobroj obradi. Dimenzije sanduka 1,77 x 0,70. Sljeme je nadsvedeno nad sanduk i visoko 0,30 m. Ukupna visina sljemenjaka je 1,00 m.[17] Niše s polukružnim gornjim dijelom su na užim stranama. Na obje podužne strane su također niše. To je jedini sljemenjak na kojem su niše na četiri strane. (Sl. 22)

Ostaci dva polomljena spomenika u obliku križa ili krstače, varijante s jednim ispupčenjem (ramenom) ispod gornjeg dijela križa u obliku kruga, tzv. glave. Nađeni su na oko 100 m udaljenosti, između lokaliteta Mašeta i Rovlja.[18] Lokalitet Rovlje nalazi se poviše novog rezervoara u Fazlićima i udaljen je oko 200 m istočno od lokaliteta Mašeta. Po predanju, na Rovlju je bila crkva. Danas se na livadici u šumarku ne vide tragovi bilo kakve građevine. Nalaz polomljenih kamenih križeva na podjednakoj udaljenosti od oba lokaliteta indikativan je ako nisu odneseni s lokaliteta Mašeta. Takvi križevi su u grobljima obližnjih naselja u Gučoj Gori, Brajkovićima i Grahovčićima, Konjevićima i Viništu i Malinama. (Sl. 23 i 23a)

Križ br. 1. Ostaci stuba križa u visini od 36 cm, širine 25 i debljine 11 cm. Na vrhu su s obje strane po jedan ispupčen dio širine 5 cm i visine 13 cm (ramena). Glava križa je odlomljena. Cjelokupna visina ostatka križa je 49 cm.

Križ br. 2. Ostaci donjeg dijela glave križa i stuba. Ostatak stuba visine 34 cm, širine 25 cm, debljine 7 cm. Iznad su dva jača ispupčenja širine 5 cm, a visine 10 cm. Iznad njih je donji dio glave križa na kojem se jasno vidi istaknuti dio tankog plastičnog obruba glave i donji krak plastičnog upisanog križa. Širina glave kod gornjeg loma je 35 cm, što je prečnik glave. Cjelokupna visina ostaka križa je 65 cm.

Kao materijal za izradu spomenika najvećim dijelom je upotrijebljen laporovit krečnjak. Izvana je na većini spomenika siva boja, ali u prelomu se dobro razaznaje svijetlosmeđa do žuta boja kamena, kojim ovaj kraj obiluje.[19]

Opis sondi i pripadajućih grobova

Grobovi su istraživani u sondama koje su postavljene na mjestima na kojima nije bilo stećaka.[20] Otvoreno je 7 sondi, čije su pozicije uslovljene stanjem na terenu. Kako teren pada od sjevera ka jugu za oko 4-9 m, u južnim djelovima terena ukopi u sondama vrlo su plitki, dok se u sonda-

[17] Sada se nalazi na parceli 1612.

[18] Korošec 1952, 402-403; Bešlagić 1967, 60.

[19] Vidi napomenu 9.

[20] Na fotografijama i crtežima su terenske oznake sondi koje su na terenu obilježavane kao rovovi: npr. R1/1 je oznaka za rov, a iza kose crte je broj groba u dotičnom rovu – sondi.

ma na gornjem sjevernom dijelu terena kopalo do 1 m dubine, tj. do zdravice. Pri radovima proširenja puta koji vodi uz groblje do usjeka nekadašnje uskotračne pruge, uništen je jugozapadni dio lokaliteta, tako da je poklopac sarkofaga u sondi br. 7 nađen in situ na površini tla.[21] Zbog situacije na terenu, 3 groba koja su se nalazila uz profile nisu u cijelosti otkopavana (u sondi br. 3 grob br. 3, u sondi br. 6 grobovi br. 1 i 2).

Sonda br. 1, dimenzija dužine 5 m, širine 2 m, osnovne orijentacije S – J s otklonom od 26° prema SZ. Postavljena je na padini, tako da je sjeverni dio bio za jedan metar viši od južnog dijela sonde. Ispod humusnog sloja na mnogim mjestima pojavilo se stjenovito tlo, laporovito, naročito u istočnom podužnom profilu sonde, a između su upadi smeđe zemlje pomiješane s kamenjem. U sjevernom profilu između stijene i miješane zemlje kroz čitavu dubinu iskopa bila je žuta glina – zdravica. Na dnu sonde u sloju zdravice na 4 mjesta nađeni su krajnji skeletni ostaci. Dio lubanje uz istočni profil na kamenitom tlu i na dubini od 0,70 m. Na tri mjesta u sloju miješane zemlje nađeni su sitni polomljeni ostaci kostiju nogu na dubini od oko 0,90 m u miješanoj zemlji. Po svemu sudeći, ovaj teren je prekopan. Lubanja uz istočni profil okrenuta je prema JI kao kod svih ukopa, mada nije sigurno da pri prekopavanju nije ovdje odbačena.

Sonda br. 2, dimenzija dužine 5 m, širine 2 m, osnovne orijentacije S – J, s otklonom od 24° prema SZ. Sloj humusa je bio tanak, svega 0,10 m. Ispod humusa u profilima je stjenovito tlo, a između stijena su upadi smeđe miješane zemlje s kamenjem. U sondi su nađene dvije oštećene lubanje, jedna u sjevernom dijelu na dubini od 0,30 m, a druga u južnom dijelu sonde 0,10 m od vrha profila. Iskop u sondi zavisi od pojave stjenovitog dna i zdravice i varirao je od 0,58 do 0,0 m. Očito je prema nalazu položaja dvije uništene lubanje i debelog sloja miješane zemlje i ovaj dio terena prekopan.

Sonda br. 3, dimenzija dužine 2 m i širine 3 m, osnovne orijentacije S – J s otklonom od 14° prema SZ. U sjevernom dijelu sonde pojavila su se tri groba, s četiri skeleta. Stoga je zapadni dio sonde produžen za 3 m i proširen za 1 m. Orijentacija S – J s otklonom od 23° prema SZ. U sjevernom dijelu sonde dimenzija 2 x 3 m ispod humusa debelog od 0,10 do 0,20 m je sloj žute zemlje pomiješan sa sitnijim kamenjem debeo 0,40 m, a ispod njega je djelomično stjenovito dno. Na njemu su ležala 4 skeleta u ostacima plitkih zemljanih raka ukopanih u zdravici na dubini od oko 0,90 m. Orijentirani su u pravcu SZ – JI. Grob br. 1 je u raki dužine oko 2 m i širine oko 0,60 m. Pokojnik je položen nauznak s rukama blago savijenim u laktovima i položenim na karlici te ispruženim nogama. Kosti glave su polomljene, a kosti karlice i stopala nedostaju. U grobu br. 2 je dvojni ukop u raki širokoj oko 1 m. Skelet odrasle osobe u grobu položen je nauznak s ispruženom desnom i blago u laktu savijenom lijevom rukom položenom na karlici i ispruženih nogu. Glava je smrskana. Uz njegovu zapadnu stranu u visini lakta je ostatak dječijeg skeleta starog između 9 i 11 godina, s polomljenom glavom i nekoliko kičmenih pršljenova. Spol skeleta dvije odrasle osobe nije se mogao ustanoviti jer nedostaju kosti karlice, a ostale su kosti jako trošne od kiselog i tvrdog tla.

Od skeleta u grobu br. 3 iz istočnog profila vire kosti ispruženih nogu, a u donjem dijelu rake oko stopala nađeni su ostaci gara i daske. Orijentacija svih ukopa je SZ – JI.

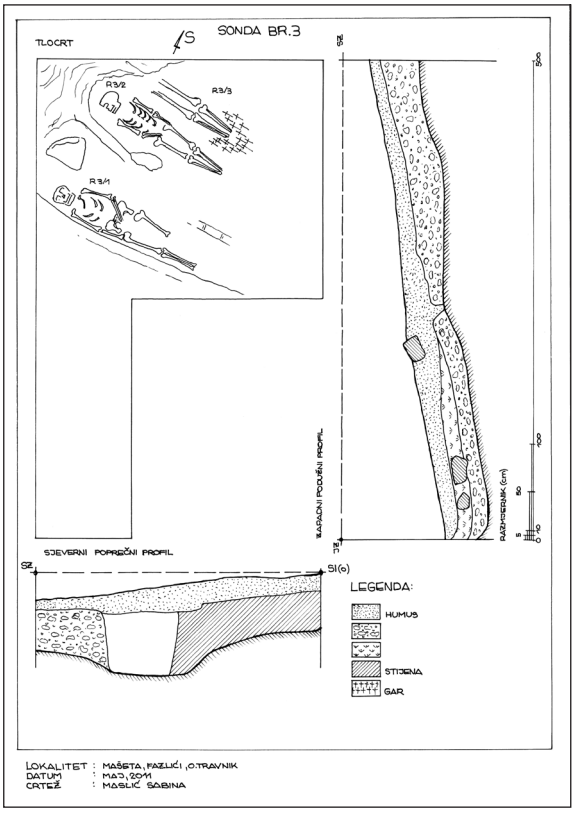
U južnom produžetku, u kojem je ispod humusa na većem dijelu profila bila žuta zemlja, kopano je do dubine od 0,50 m na sjeveru do 0,35 na jugu, koji je niži za 0,90 m od sjevernog dijela. Tu su na tri mjesta u sjevernom dijelu nađeni sitni ostaci ljudskih kostiju i ubačeno kamenje. U južnom dijelu sonde u profilima se također pojavilo kamenje, očit dokaz da je južni produžetak u ovoj sondi prekopan. Uz istočni profil stijena se pojavila odmah ispod sloja humusa. (Sl. 24 i 24a)

Sonda br. 4, dimenzija dužine 2 m i širine 3 m, orijentacije Z – I. Nalazi se na krajnjem jugu, na dijelu terena koji je poremećen proširenjem puta. Nedaleko od ovog iskopa nađena su dva dijela masivnog, grubo klesanog i djelomično uništenog kamenog poklopca koji je pripadao prelomljenom kamenom sanduku otkrivenom u ovoj sondi. Sanduk je u obliku korita dužine 2,20 m, širine kod ramena 0,90 m, a na donožnoj strani je sužen do 0,60 m. Dubina untrašnjosti sanduka je 0,22 m. Na donjoj polovini dna je rupa promjera 0,06 m. Poklopac je iznutra izdubljen u visini od 0,22 m, što odgovara relativno plitkoj unutrašnjosti sarkofaga. Dužina poklopca

[21] Vidi sliku br. 5. Dio poklopca nalazi se u desnom uglu pri dnu slike.

Sl. 24. *Ukopi na redove u sondi br. 3. Pogled s jugoistoka*

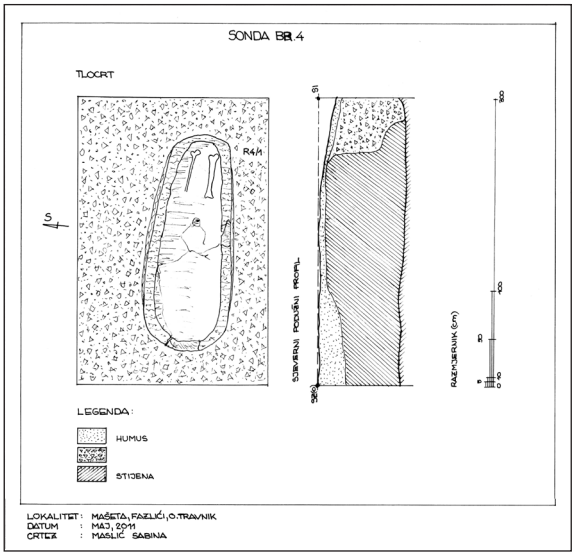

Sl. 24a *Sonda broj 3, crtež*

je 2,25 m, širina 0,98 m kod uzglavlja, a na donožnoj strani 0,60 m. Cjelokupna visina sarko-

Sl. 25. *Kameni sanduk s poklopcem u sondi br. 4*

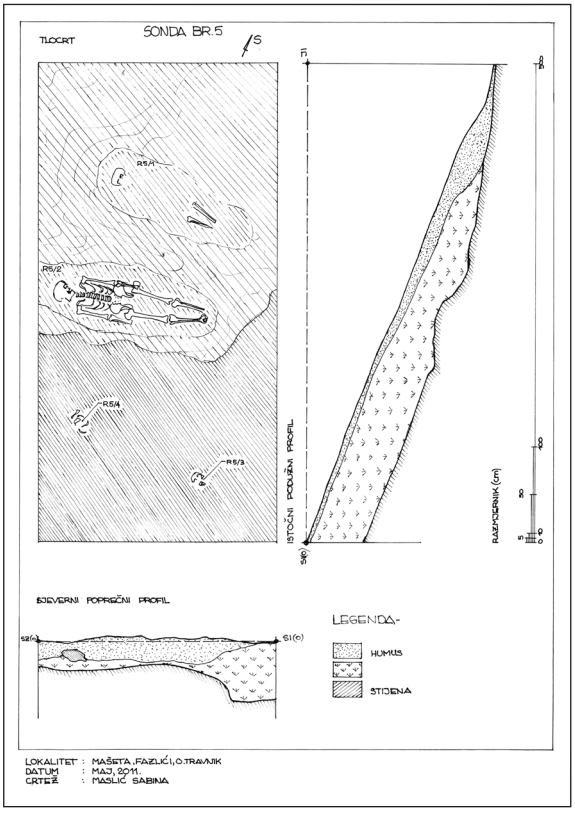

Sl. 25a *Sonda br. 4, kameni sanduk s poklopcem, crtež*

faga s poklopcem je 0,84 m. Materijal iz kojeg je sarkofag isklesan je laporasti krečnjak, kao i kod stećaka. Poklopac je potamnio uslijed dugotrajne izloženosti atmosferilijama. Grublja obrada. Orijentacija Z – I. U istočnom dijelu sanduka ostale su kosti donjih dijelova nogu odrasle osobe. (Sl. 25 i 25a)

Sonda br. 5, dimenzija dužine 4,50 m i širine 3 m, osnovne orijentacije S – J s otklonom od 15° prema SZ. Postavljena je na južnom dijelu padine. U sjevernom dijelu sonde otkrivena su dva groba u zemljanim rakama okruženim stijenama. U grobu br. 1 ostale su kosti smrskane glave i ostaci nogu osobe stare oko 40 godina. Prema ostacima mandibule, pretpostavlja se da pripadaju muškoj osobi. U grobu br. 2 sahranjena je muška osoba stara između 40 i 50 godina. S obzirom na položaj stijene orijentiran je Z – I s

Sl. 26. *Mjesto ukopa među stijenama u sondi br. 5*

Sl. 26a. *Sonda br. 5*

otklonom od 15° prema SZ. U oba groba pokojnici su položeni nauznak. U grobu broj 2 ruke

Sl. 27. *U petmetarskoj sondi br. 6 dva ukopa na međusobnoj udaljenosti 25 m*

pokojnika ispružene su uz tijelo. U JZ dijelu sonde su sitni ostaci skeleta, a u JI dijelu su ostaci smrskane lubanje okrenute ka JI. (Sl. 26 i 26a)

Sonda br. 6, dimenzija dužine 5 m i širine 2 m, osnovne orijentacije S – J s otklonom od 13° prema SZ. Paralelna je sa sondom br. 5. U sondi su otkrivena 2 skeleta međusobno udaljena oko 2,50 m. Grob br 1 je uz zapadni profil na dubini od 0,40 m, a br. 2 uz istočni profil ispod humusa. Oba pokojnika su položena nauznak s rukama ispruženim uz tijelo. Osnovna orijentacija Z – I s otklonom od 13°. U grobu br. 2 je sahranjen muškarac star oko 60 godina. Osobi sahranjenoj u grobu br. 1 nedostaju glava i karlica te je ostavljen na terenu. (Sl. 27)

Sonda br. 7, dimenzija dužine 2 m i širine 4 m, osnovne orijentacije I – Z s otklonom od 11° prema SI. Od sarkofaga br. 2 na površini je ležao poklopac, ispod kojeg je otkriven veliki masivni sanduk u obliku korita, dužine 1,95 m, sa stranicama širokim 0,12-0,13 m. Dno s rupom je malo zaobljeno. Dubina korita je 0,18 m. Poklopac je s unutrašnje strane udubljen 0,18 m, a s vanjske strane zaobljen. Cjelokupna visina sarkofaga je 0,68 m. Grublja obrada. Orijentacija Z – I. Glava je dislocirana, kao i dijelovi ruku, iz čijeg se položaja moglo ustanoviti da su bile položene na karlici. Noge ispružene. Spol sahranjene osobe nije se mogao utvrditi, kao ni okvirna starost odrasle osobe, jer nedostaje relevantnih dijelova skeleta. (Sl. 28 i 29 i 29a)

Sarkofag br. 3, dimenzija 2 x 3 m. Uz sjeveroistočni ugao velikog sarkofaga položen je mali sarkofag skoro četverokutnog oblika sa zaobljenim krajevima, dužine 1 m, širine kod uzglavlja

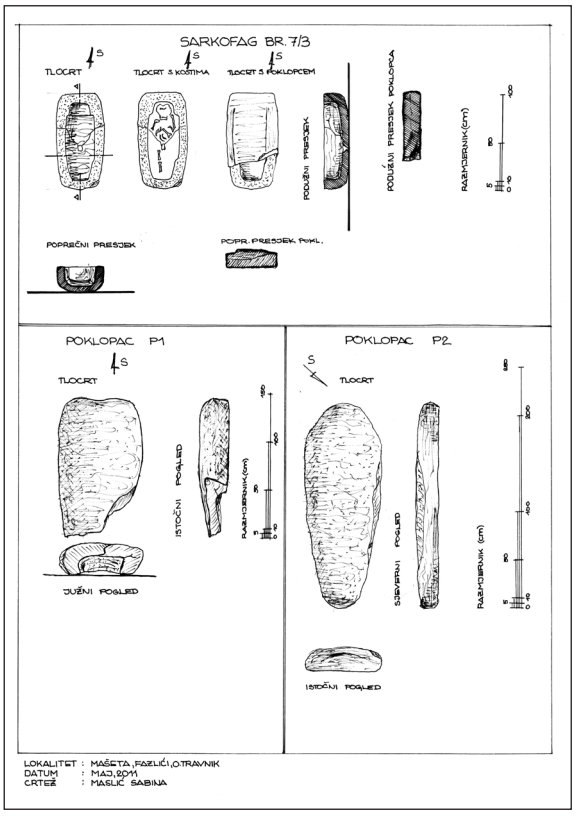

Sl. 28. *Ukop u velikom sarkofag u sondi br. 7*

Sl. 30. *Mali sarkofag u sondi br. 7*

Sl. 29. *Veliki sarkofag u sondi br. 7*

Sl. 29a i 30a. *Sonda br. 7*

0,50 m i 0,34 m na donožnoj strani. Unutrašnjost sarkofaga izdubljena je u obliku ljudskog tijela i duboka 0,18 m. Poklopac je u obliku ravne ploče, debljine oko 0,16 m, tako da je cjelokupna visina sarkofaga s dnom tankim 0,05 m i poklopcem – 0,35 m. Ukopan oko 0,40 m pliće od sarkofaga br. 2. Grublja obrada, orijentacija S – J. Sarkofag je nasilno otvaran, pokrovna ploča je djelomično slomljena, a sanduk napukao. Kosti pokojnika su poremećene, a mnoge i nedostaju, tako da se nije mogao odrediti spol djeteta starog oko 15 godina. (Sl. 30 i 30a)

Historijski podaci

Naselje Fazlići u arheološku literaturu uveo je A. Hoffer početkom 20 stoljeća tragajući za antičkim ostacima u sjevernom dijelu srednjeg toka rijeke Bile i južnog toka njene pritoke Jasenice.[22] Do sada je poznato nekoliko tragova iz prahistorijskog i antičkog perioda koji potvrđuju ranu naseljenost ovog kraja. Iz srednjeg vijeka, pored starog grada Vrbenca, poznata su samo srednjovjekovna groblja i nazivi naselja, čija imena nisu mijenjana ni u osmanskom periodu, kao svjedoci naseljenosti. U Defteru iz 1468/69. godine spominju se naselja Bukovica, Suhi Dol, Dub, Orahovo, Višnjevo, Miletići, Jezerca, Orlice, Zaselje i Čukle.[23] Ova mjesta su u to doba bila hasovi Isa-bega, mirilive Bosne, a to znači da su u srednjem vijeku bili posjedi bosanskih banova i kraljeva. Jedan od dokaza je i povelja bana Tvrtka iz 1370. godine kojom Stjepanu Rajkoviću i bratu mu Vukcu, između ostalih posjeda, poklanja i selo Čukle.[24]

Međutim, Fazlići se ne spominju u defterima do druge polovine 16 stoljeća. Nema ih ni u Popisu bosanskih spahija iz 1711. godine u kojem su zapisani timari u naseljima ovog kraja u Dubu, Orahovu, Čuklama i u Jezercima koji se u popisu javljaju nekoliko puta.[25] U prvom popisu nakon dolaska austrougarske vlasti 1886. g. Fazlići su pripadali seoskoj općini Jezerce. Danas Fazlići pripadaju katastarskoj općini Jezerci. Naselje Jezerci udaljeno je oko 770 m istočno od Fazlića. Spominju se u defterima od 1468/9. do 1565. godine.[26] Nespominjanje Fazlića kao naseljenog mjesta navodi nas na pomisao da su na srednjovjekovnom groblju Mašeta sahranjivani stanovnici iz okoline. Uz put koji vodi ka jugu pored kojeg je lokalitet Mašeti, još su na tri mjesta krajnji ostaci srednjovjekovih groblja na već spomenutoj Trnovači. Oko 200 m južnije od Trnovače, uz drugu stranu puta, ostala su još 2 usamljena stećka i na kraju, u usjeku uskotračne pruge, 2 stećka koja spominje Bešlagić. Ovi spomenici, makar u tragovima, daju sliku naseljenosti okoline i prirode tla pogodnog za naseljavanje.

[22] Vidi napomenu br. 4.
[23] Aličić 2008, 46-47; Husić 2003, 63-64.
[24] Šidak 1955, 37-48.
[25] Skarić 1930, 1-99.
[26] Husić 2003, 62-66.

Razmatranja

Već polovinom 19. stoljeća ovo groblje je bilo zapušteno i uništeno. Mnogi od stećaka nisu zatečeni na prvobitnim mjestima, a mnogi su uništeni. Posljedica toga je mali broj stećaka na velikoj površini i mali broj otkrivenih ukopa i razorenih grobova ili razbacanih dijelova skeleta. Dokazi uništavanja grobova očigledni su u profilima sondi na kojima se vide tragovi ukopa i prekopavanja. Iz navedenih razloga, kao i položaja groblja na kosini te iskopa malog broja grobova na kojima nisu bili stećci, očito je da se na lokalitetu nije mogla ustanoviti stratigrafija, pa čak ni dubina ukopa, jer se i površina zemljišta mijenjala. Bez obzira na zatečeno stanje, na lokalitetu su se mogle donekle sagledati karakteristike ovog srednjovjekovnog groblja.

Jedno od pravila je da se za groblja u srednjem vijeku odabire uzvišeno mjesto s kojeg se pruža lijep pogled na okolinu. Drugo pravilo je da se groblja nalaze na neplodnoj zemlji na kojoj se ne mogu uzgajati biljke za ishranu ili je njihov urod nedovoljan. Oba pravila važe i za groblje Mašeta, koje je smješteno na južnoj kosi uzvisine s koje se pruža prostrani pogled ka jugu, i na površini s relativno neplodnim kiselim zemljištem koje je glinenog i laporovitog sastava koje se brzo po kopanju stvrdne. Zato su i ostaci skeleta jako nagrizeni. Zemlja je ujedno pomiješana s mnogo kamenja, a ispod humusa različite debljine, od 0,10 do 0,25 cm, izvire sloj žute gline i laporovitog stijenja. Sada su tu livade, a po sjevernom rubu ostaci šume. Na mnogim srednjovjekovnim grobljima ukopavale su se generacije i generacije ljudi, često potiskujući stare grobove. Kasnija konfesionalna groblja nastajala su u blizini srednjovjekovnih, a mnoga (u ovom kraju najviše katolička) i na srednjovjekovnim grobljima. Svega toga iz nepoznatog razloga u Fazlićima nema.

Prema zatečenom rasporedu stećaka i njihovim ostacima, kao i malom broju otkivenih grobova, svim bez priloga, vrlo je teško ustanoviti po kojem se principu formiralo groblje. Skoro svi sljemenjaci nalaze se na sjevernom dijelu lokaliteta međusobno raspoređeni na različitim udaljenostima od 3, 5, 10 i do 18 m. Orijentirani su SZ – JI, s različitim otklonima, ali najbrojnija je orijentacija prilagođena terenu.

Svega 4 stećka, br. 6, 8, 9 i 12, orijentirana su Z – I, te grupa od 3 stećka br. 14-16, koji su

sistematski uništeni. Ova se grupa nalazi negdje na sredini terena i vjerovatno je nekada djelovala kompaktno. Isto tako je na sjeverozapadnom kraju groblja zapaženo grupisanje tri stećka na postoljima – br. 20, br. 17 i br. 23. Od njih je samo stećak br. 21 ostao nedovršen, ali je skladno oblikovan.

Na krajnjem jugu u sondama br. 4 i 7 otkriveni su ukopi u kamenim sanducima, a između njih u sondama br. 5 i 6 su ukopi u zemljanim rakama, te se ni po tim podacima ne mogu grupisati mjesta tipova ukopa, barem ne na ovom stepenu istraženosti.

Od 23 spomenika ili njihova ostatka na lokalitetu su uništena 4 spomenika – br. 10, 14, 15 i 19 – te se nije moglo ustanoviti da li su bili sljemenjaci ili sanduci. Tome treba dodati i tri ploče, od kojih je ploča br. 3 izmještena, i dva postamenta, br. 21 i 22 (uslovno u obliku ploča), za koja je dokazano da su na njima stajali stećci br. 23 i 17. Još 2009. godine stećak br. 17 stajao je na ploči br. 22. Kada je otkotrljan stećak br. 23, nije poznato, ali 2009. godine već je bio zabačen u susjednom grmlju.

Za razliku od prethodnih izvještaja o broju različitih tipova stećaka, istraživanjima tokom 2011. g. ustanovljeno je nešto drugačije brojno stanje. U obliku sljemenjaka je 14 stećaka, što je najbrojniji zastupljeni oblik na ovom lokalitetu.[27] Od toga je 11 sljemenjaka s monolitnim postoljima, a ostala 3 su s odvojenim. U oba slučaja postolja su masivna, visoka oko 0,25 m, osim stećka br. 2 s postoljem visokim 0,40 m. Na spomenicima na kojima je to bilo moguće ustanoviti, dna postolja su prema sredini bila obla, vjerovatno radi bolje stabilnosti. Izgleda da se nije mnogo štedjelo na kamenu i klesanju jer su postolja šira od dna stećaka najmanje za 0,20 do 0,40 cm ispod sve 4 strane.

Stećci br. 6, 18 i 23 imaju nadsveden krov i niše na barem jednoj užoj i podužnoj strani. Od ostalih monolitnih sljemenjaka, br. 1, 2, 4, 5, 7, 8, 9, 12, 13, 16, 20, spomenici br. 4, 7, 8 i 13 imaju niše na podužnoj ili užoj strani, najčešće na jednoj, a spomenik br. 7 i na dvije uže strane. Niše na užim stranama stećaka na vrhu su zaobljene ispod linije ili na samoj liniji sljemena. Neke na početku sljemena imaju još polukružni ili kružni dodatak. Spomenici br. 11 i 17 su u obliku sanduka. Br. 11 je monolitan, a br. 17 je prevrnut, a bio je masivni sanduk na masivnom postolju (ploča br. 22).

Od ukrasa je zastupljen samo jedan arhitektonski ornament, tj. niše, koje su zastupljene u tri varijante:

1. niše s polukružnim vrhom ispod sljemena (br. 7, 13);
2. niše s manjim polukružnim završetkom na vrhu (br. 5);
3. niše s kružnim dubljim završetkom na vrhu, promjera oko 1 dm.

Kružić je povezan s vrhom niše koji se nalazi na nadsvedenom dijelu krova spomenika br. 6 i 23. Ova dva sljemenjaka na podužnim stranama imaju niše s polukružnim uglovima, koje dosežu do nadsvedenog ruba krova. Pošto su na bočnoj i čeonoj strani ostaci niša na stećku br. 8, pretpostavlja se da je to ostatak monolitnog sljemenjaka. Sve su niše precizno postavljene u odnosu na sredinu bočnih i čeonih stranica. Kod 1. varijante jednostavnih niša, vrh niše je na donjem rubu sljemena ili ispod njega. Kod 2. varijante niša, gornji polukružni dodatak zalazi i na čeonu stranu sljemena. Kod 3. varijante, kružni vrh je izdubljen u nadsvedenoj gredi sljemena. Poredeći niše "u obliku gotičkih prozora" u kombinaciji s nadsvedenim krovom na Batalovom spomeniku, kako ih je opisala, P. Korošec smatra da se spomenici s nadsvedenim krovom i 3. varijantom niša mogu datirati u kraj 14. stoljeća.[28] Spomenici istog oblika nalaze se u obližnjim grobljima – Bogduši u Brajkovićima i u Konjevičkom groblju u Vinišću.[29] Njima se mogu dodati još dva lokaliteta u ovom području – u Podovima i u Fazlićima.[30] Varijante niša 2 i 3 Š. Bešlagić svrstava u podvarijantu specifičnih travničko-zeničkih arkada.[31] Niša na užoj strani stećka br. 2 ustvari je obrub plohe s istaknutim neukrašenim okvirom. Istu pojavu P. Korošec je uočila na nadgrobniku Tepčije Batala, samo što spomenik br. 2 nema nadsvedeni stećak. Ujedno, ovakva "niša" u obliku peterokuta jedini je primjerak na lokalitetu Mašeti pa nam ne daje čvršću odrednicu za dataciju groblja.[32] Od ukrasa s polumjesecom i zvijezdama koje je na stećcima vidio J. Baltić, možda je

[27] Spomenici br. 1, 2, 4, 5, 7, 8, 9, 12, 13, 16, 18, 20, 23.

[28] Batalo je umro 1400. g.

[29] Korošec 1952, 391.

[30] Evans 1961, 174.

[31] Bešlagić 1982, 360-362.

[32] Vidi napomenu br. 26.

jedan ostao na stećku br. 1, ali se teško razanaje.[33] Nalaz 2 polomljena križa nije nešto posebno za ovaj kraj. Prema obliku se ne razlikuju od ostalih križeva varijante s okruglim gornjim dijelom, "glavom", ukrašenom tankim plastičnim krugom na rubovima i upisanim plastičnim križom u sredini. Na još uvijek aktivnim grobljima u ovom kraju postoje veliki križevi ove varijante. Razlika je samo u dimenzijama. Ovo su mali križevi kakvi su do sada konstatirani jedino na groblju u obližnjim Malinama. Visina križeva je nepoznata jer su utonuli, a promjer glave je 0,30-0,40 m, kao što je i na križu br. 2 u Fazlićima.[34]

Karakteristike ukopa

Na toj velikoj površini otkopano je svega 63 m2 na kojima je otkriveno 10 donekle sačuvanih ukopa u zemljanim grobnim rakama i 3 ukopa u kamenim sanducima. Sve sonde u kojima smo otkrili grobove zatekli smo već prekopane. Položaj većine stećaka koji su ostali na prvobitnom položaju i istraženih grobova usklađen je s pozicijom tla. Grobovi s ukopom u zemljanim rakama orijentirani su u osnovnom pravcu SZ – JI s manjim otklonima u odnosu na sjever, kao i sonde. Ista situacija je i s dva ukopa u kamenim sanducuma u sondi br. 4 i velikim sandukom u sondi br 7. Jedino je dječiji ukop u sanduku orijentiran u osnovnom pravcu S – J, i to upravno na veliki sanduk. Ipak, i pored malog broja istraženih grobova, sigurno je da je ovdje vršeno ukopavanje na redove. To se najbolje vidi po položaju skeleta u sondama br. 3, 5 i 6, bez obzira na malobrojnost relevantnih nalaza. Skoro svi pokojnici imali su ruke položene na karlici ili uz tijelo. Na skeletima kod kojih su kosti uništene nije se mogao odrediti spol, što je bilo naročito za dvojni ukop odrasle i mlađe osobe u sondi 3, grob br. 2. Ukopi među stjenovitim tlom, kao što je to u sondi br. 5, ponekad se nalaze na kasnosrednjovjekovnim grobljima, što je vrlo racionalna upotreba snage, sredstava i prostora. Istraženi grobovi u zemljanim rakama evidentirani su na raznim dubinama, od 0,40 do 0,70 m. Zbog pada terena i promjene situacije na terenu od kasnog srednjeg vijeka do radova izvedenih 2012. g., stratigrafski podaci nisu relevantni. Primjeri za to su dubine ukopa skeleta u sondama br. 3, 5 i 6, u kojima su otkriveni relativno očuvani skeletni ostaci. U sondi br. 3 tri skeleta leže na dubini od 0,70 m, u sondi br. 5 skeleti su ukopani na dubini od oko 0,50 m u stjenovitom terenu. U sondi br. 6 su dva skeleta: sjeverni je na dubini od 0,40 m, a južni ispod humusa. Ovi primjeri su dokaz da stratigrafija ukopa ne odgovara standardima ukopavanja u srednjem vijeku. Kako nije kopano ispod stećaka, ne može se govoriti ni o vertikalnoj stratigrafiji.

Zaključak

Kraj u kojem se nalazi naselje Fazlići pun je srednjovjekovnih groblja. To je kraj u kome tokovi rijeke Bile i njene pritoke Jasenice izlaze iz dubokih kanjona i vrlo je pogodan za naseljavanje. U kraju u većini naselja još i danas postoje srednjovjekovna groblja na kojima je sahranjivanje nastavljeno i u kasnijim periodima. Problem je što su ta groblja, osim popisanih i opisanih stećaka i križeva, arheološki neistražena. Jedno od njih, možda i najteže za istraživanje, jest groblje na lokalitetu Mašeta u Fazlićima. Na velikoj površini, koja se proteže 140 m od sjeveroistoka do jugozapada, evidentirano je svega 21 ili 23 spomenika, od toga 1 ploča i dva postamenta koja su pri obilascima prethodnika ubrajana u ploče, 2 sanduka, 14 sljemenjaka i 4 uništena spomenika. S obzirom na devastiranost groblja, raspored stećaka nije bio od pomoći pri stvaranju određenih zaključaka. Broj od 14 sljemenjaka, od kojih je 9 ukrašeno nišama, navodi na imućnije stanovništvo. Među njima su 4 stećka s nadsvedenim krovom i nišama na užim i podužnim stranama. Skoro su svi stećci na neki način poredani u jednoj liniji od SI ka JZ na gornjoj liniji terena. Uglavnom su orijentirani SZ – JI. Samo je mala kompaktna grupa skoro potpuno uništenih stećaka od broja 14 do 16 orijentirana u osnovnom pravcu Z – I. Problem je što stećci koji su razvučeni po lokalitetu nisu u izrazitijim grupama koje bi možda otkrile svrstavanje u neke porodične ili rodovske grupe. Sigurno je jedino da je na ovom groblju bilo mnogo više stećaka. Centralni dio ostao je prazan. Pretpostavlja se da su stećci uništeni. Pri iskopu grobova, u sondama se nailazilo na mnogo većih kamenova na kojima su očiti tragovi razbijanja. Na sjevernom rubu lokaliteta ta-

[33] Vidi napomenu br. 3.
[34] Korošec 1952, 397.

kođer su se nalazili razbijeni dijelovi stećaka. Još jedan dokaz uništavanja su i razbijeni poklopci sanduka. Centralni prostor je tako očišćen i služi kao livada. Na njemu su istraživani grobovi koji su ipak nađeni makar u malom broju, vjerovatno je tu bilo i stećaka. Otvoreno je 7 sondi, u kojima je nađeno 7 ukopa u zemljanim rakama i 3 ukopa u kamenim sanducima koji su otkriveni na južnom dijelu lokaliteta na kojem nije bilo stećaka. Dokaz da je stećaka bilo više su i nalazi sahrana u kamenim sanducima. U obližnjim Podovima, Han Bili i Čuklama na livadama su nađeni grobovi s ukopima u kamenim sanducima, a stećci su netragom nestali. U neposrednoj blizini nalaza kamenih sanduka otkriveni su i ukopi u zemljanim rakama (sonde br. 5 i 6). Na ovom nivou istraženosti nije bilo moguće utvrditi odnos između ta dva načina sahrane.

Pri iskopu u sondama površine 10 m2 ustanovljeno je da su sve bile prekopane jer je u njima nađeno po 2 skeleta i grupice kostiju. Položaj skeleta je pokazao da se sahranjivalo u groblju na redove, a upadi miješane zemlje u profilima su jedini dokaz da je ovdje bilo više grobova.

U blizini lokaliteta nađeni su mali dijelovi dva križa. Na jednom od njih ustanovljena je veličina glave promjera 0,35 m i dio donjeg kraka križa na njoj. Da li su križevi pripadali ovom groblju ili obližnjem lokalitetu Rovne, za koje se priča da je tu bila crkva, na terenu se zasada ne može ustanoviti. Natpisa na stećcima nema, a i sami Fazlići se ne javljaju u ranim ni kasnijim osmanskim dokumentima. Kako se u austrijskim i današnjim katastarskim dokumentima nalaze u katastarskoj općini Jezerci, obližnjem naselju udaljenom oko 700 m od Fazlića, koje se javlja u ranim i kasnijim osmanskim izvorima, pretpostavlja se da bi groblje na lokalitetu Mašeta moglo pripadati stanovnicima iz bliže okoline. Prema veličini lokaliteta, moglo je biti groblje jedne seoske općine, koja je prema obradi stećaka i broju sljemenjaka i ukopa u kamenim sanducima bila prilično prosperitetna. Iako Fazlića nema na srednjovjekovnoj mapi ovoga kraja, početno arheološko istraživanje lokaliteta Mašeti prikupilo je osnovne podatke o jednom velikom srednjovjekovnom, do sada malo poznatom groblju, koje je nastalo po svim onovremenskim običajima i obredima posmrtnog kulta. Nađeni spomenici, stećci s ukrasima arkada ili niša, uobičajenim motivom u ovom kraju, i odlomljeni križevi o kojima još nema dovoljno saznanja u arheološkoj nauci, po svim se elementima uklapaju naročito u bliže okruženje kojim smo se bavili u ovom radu, kao i u širi srednjovjekovni kontekst. Možda će se na budućim arheološkim istraživanjima ovog i drugih neistraženih lokaliteta moći odgovoriti na osnovna pitanja: kako je došlo do formiranja ovog groblja, kojoj je zajednici pripadalo, kada je i iz kojeg razloga napušteno. Ista se pitanja mogu postaviti i na grobljima u kojima su otkriveni ukopi u kamenim sanducima u obližnjim naseljima u Podovima i Čuklama, na kojima više nema stećaka, kao što ih je nestalo i na Glavici u Han Bili.

Summary

Survey of the medieval cemetery at Mašeta in Fazlići, Travnik

A lot of medieval cemeteries were discovered in the area of Fazlići village. This is the region where river Bila and its confluent Jasenica leave their deep canyons. This area is very eligible for population. In many settlements of this area medieval cemeteries still exist and in some of them burials continued in the later periods. Many of these cemeteries except the listed ones are not archaeologically investigated. The one of these, maybe the hardest for the excavation is the cemetery at the site of Mašeta in Fazlići. In wide area 140 meters long from northeast to southwest was registered 21 or 23 tombstones, 1 slab and 2 postaments which are attributed as slabs, two chests, 14 ridge and 4 destroyed tombstones. In regard of the devastation of the cemetery the distribution of the stećci was not so helpful for making conclusions.

Number of 14 ridge tombstones among which 9 decorated with niche indicates to the rich population. Four of them have roof and niches on narrow and elongated sides. Almost all of the stećci are placed in one line from North-East to South-West on the upper side of the terrain. Almost all of them are oriented NW-SE. Only small compact group of completely ruined stećci (nr. 14-16) oriented in the main direction W-E. The outstretched stećci at the site are not concentrated in the groups that may reveal family or ancestral groups.

It can be aserted that this cemetery had more stećci. Central part of the cemetery is empty now. During

the excavation of the graves in the sections there have been discovered many big stones that are obvious traces of the breaking the stećci. In the northern edge of the site there were broken parts of stećci. Another proof of the stećci destruction are broken lids of coffins. That is how the central area was cleaned and now it serves as a lawn. The excavated graves found at that area confirms the earlier existence of stećci.

Seven sections were opened and discovered seven burials in earth burrow and three burials in stone coffins which are discovered in southern part of the site where there were no stećci. Another proof for stećci are remains of the burials in stone coffins. In Podovi, Han Bila and Čukle were discovered graves with burials in stone coffins but the stećci were disappeared. In the vicinity of the stone coffins burials in the earth burrows were discovered (sections nr. 5 i 6). In this stage of exploration there were not possible to ascertain relation between these two types of funeral.

In the sections of the 10 m2 it is established that they were dug up earlier since it was discovered only two skeletons and groups of bones. The placement of sceletons showed that burials were in rows, and interruptions of mixed soil in the profiles are the only proof that more graves were here before.

Small parts of two crosses were discovered close to the site. In one of them was discovered size of the head 0.35 m in diameter and part of the lower arm of the cross. So far it can not be confirmed whether these crosses belonged to this cemetery or to the site Rovne where church existed, according to the stories. There are no inscriptions on stećci. Fazlići are not mentioned in early nor in late ottoman documents. In Austrian and present cadastral documents they belong to the municipality of Jezerci, village about 700 m from Fazliću, which is mentioned in early and late Ottoman sources. It can be presumed that cemetery at Mašeta site could belong to the population from the closest region. According to the size of the site, this could be cemetery of one village community, which was quite prosperous regarding the number of the ridge tombstones, workup of the monuments, and number of the burials in stone coffins. Although Fazlići are missing from the medieval map of this area, initial archeological excavation of the site Mašeti have collected main information about one large medieval and so far unknown cemetery which have all rites and burial practices of that time.

Found monuments, stećci with ornaments of arcades or niche, which is common motive in this area and broken crosses with all elements fit into close surroundings of this area in late medieval context. Future archaeological excavation of this and other unexplored sites would be able to answer to the main questions, how this cemetery was founded and to which community it belonged, and when and why it is abandoned. The same questions can be raised for the cemeteries where stone coffin burials are discovered in Podovi and Čukle without existence of stećci, like in Glavica in Han Bila.

Literatura

Aličić, A. 2008, Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69, Islamski kulturni centar, Mostar 2008.

Baltić, J. 1991, Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni, Sarajevo 1991.

Bešlagić, Š. 1967, Stećci Centralne Bosne. Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine. Ed. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici 9, Sarajevo 1967.

Bešlagić, Š. 1971, Stećci, kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971.

Evans, A. 1961, Kroz Bosnu i Hercegovinu pješke tokom pobune augusta i septembra 1875, Sarajevo 1961.

Fekeža-Martinović, L. 2015, Arheološka iskopavanja srednjovjekovnog groblja na Glavici u Han Bili kod Travnika, Godišnjak, Centar za Balkanološka ispitivanja, knjiga 44, Sarajevo 2015, 267-287.

Hoffer, A. 1895, Nalazišta rimskih starina u travničkom kotaru, Glasnik Zemaljskog muzeja 13, Sarajevo 1895, 43-61.

Husić, A. 2004, Nahija Lašva od 1463. do kraja 16. vijeka, neobjavljeni magistarski rad, Sarajevo 2004.

Korošec, P. 1952, Srednjovjekovne nekropole okoline Travnika, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1952, 375-407.

Kreševljaković, M. 1989, Evidencija nepokretnih spomenika kulture i prirodnih znamenitosti i rijetkosti, Zavod za zaštitu spomenika Bosne i Hercegovine, Travnik – Sarajevo 1989.

Papić, K. 1975, Travnik grad i regija (Prilog poznavanju srednjobosanskog prostora), Travnik 1975.

Skarić, V. 1930, Popis bosanskih spahija 1123. (1711) godine, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 42, sv. 2, Historija i etnografija, Sarajevo 1930, 1-100.

Šidak, J. 1954, O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću, Zbornik Filozofskog fakulteta u Zagrebu 2, Zagreb 1954, 37-48.

Godišnjak/Jahrbuch 2016,45:267-278
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-45.81

Keramika iz Iznika s Dobora

Aleksandar Jašarević
Doboj

Abstract: Faience represent the most famous kind of ceramics that was produced in the Ottoman Empire. During the period of Ottoman rule in Bosnia, faience or porcelain, along with other luxury items for household equipment, found their place in the inventory of the rich beys and merchant families. Findings from Iznik ceramics testify the intensive trade or, rather, ramified retail networks of the 16th century in the Balkans. Of the total ceramic inventory that was found at the site, five vessels belong to the findings of oriental ceramic workshops. Typologically, among the findings of ceramics from Iznik, occur jars, lids and bowls. Although some of the material could come as a gift, diversity in style tells us a lot about the needs, tastes and aesthetic criteria of several generations of the wealthy family from Dobor.

Key words: ceramics, Iznik, Dobor, Dubrovnik, Baba Nakkaş style, blue-and-white style, polychrome style

Uvod

Studije o postsrednjovjekovnoj materijalnoj kulturi u Bosni i Hercegovini nisu brojne, a broj istraživača koji se bavio ovom temom je mali. Odnos prema osmanskom naslijeđu u arheološkim krugovima kroz čitavu istoriju discipline uglavnom je bio marginalizovan. Materijal iz osmanskog perioda posmatran je kao dio post-srednjovjekovnog civilizacijskog kruga koji nikad nije budio posebnu pažnju kod istraživača,[1] pa stoga i ne iznenađuje činjenica da danas nemamo posebne studije ni rasprave koje se bave arheološkim materijalom iz osmanskog perioda na području BiH. Kulturni slojevi nikad nisu publikovani kao zasebne arheološke cjeline, kao ni materijal koji je pronađen u njima. Metodološki je njihovo istraživanje na prostorima srednjovjekovnih gradova i tvrđava dosta upitno, posebno ako se radi o višeslojnim lokalitetima gdje su pažnju istraživača po pravilu privlačili stariji kulturni slojevi. Uprkos tome, osmanska kultura, pa i ona materijalna kulturna baština, ostavila je neizbrisiv trag i postala dio kolektivnog kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine.

Direktno svjedočanstvo o upotrebi orijentalne keramike u Bosni potvrđeno je tokom arheoloških iskopavanja doborske tvrđave. Riječ je o luksuznoj glaziranoj osmanskoj keramici iz Iznika. Ulomci keramike iz Iznika pronađeni su u nasipnim slojevima velike kule C[2], dok je jedan fragment zdjele pronađen prilikom probnih arheoloških istraživanja 1961. u centralnom dvorištu glavnog tvrđavskog jezgra.[3] Prvobitni nalazi iz kule C pogrešno su pripisani majolici plavog stila i datovani u pozni srednji vijek[4].

Srednjovjekovni Dobor, poznat još i kao Dobor-kula i Gradina-Dobor, uzdiže se na blagoj, ali dominantnoj kosi iznad lijeve obale Bosne kod Modriče. Zauzima jedan od najpovoljnijih

[1] Osmanska arheologija nije se razvila kao posebna disciplina jer nije posmatrana kroz prizmu tzv. nacionalne srednjovjekovne arheologije ili arheologije naroda na prostoru Jugoslavije, već se prema materijalnim ostacima iz ovoga perioda odnosilo isključivo u kontekstu etnologije ili stvari koje pripadaju periodu okupacije ili, u najboljem slučaju, stvari koje su poznate kroz brojne pisane izvore pa nije bilo potrebe da se problematizuju i kroz arheološki kontekst.

[2] Bojanovski 1981, 16; Јашаревић 2015, 38.

[3] Rezultati arheoloških istraživanja nisu publikovani.

[4] Najobimnija arheološka istraživanja na Doboru vršio je I. Bojanovski u periodu 1969–1973. (Bojanovski 1981, 16). Stratigrafija i arheološki kontekst ovih nalaza nisu poznati. Arheološki materijal nije izdvajan po kulturnim slojevima ili cjelinama, a jedini način datovanja je putem stilsko-tipološke klasifikacije.

položaja od svih srednjovjekovnih bosanskih gradova i kao takav često je bio poprište važnih istorijskih događaja. Ono u čemu leži značaj Dobora jest njegova jedinstvena arhitektura kroz koju je očuvan karakterističan izgled srednjovjekovnog utvrđenja 14-15. vijeka. Zahvaljujući činjenici da su nakon osmanskih osvajanja ovaj grad mimoišli krupniji ratni događaji i što nije korišten, Dobor nije bio znatnije pregrađivan pa je tako izbjegao sudbinu drugih tvrđava koje su pretvorene u jake artiljerijske utvrde. Grad je napušten 1716. tokom austrijsko-turskog rata.[5] O osmanskoj upravi na Doboru sačuvano je malo pisanih izvora, ali s arheoloških istraživanja potiče veliki broj materijala 16-17. vijeka koji govori o aktivnom i dinamičnom životu na tvrđavi. Poslije pada bosanskog kraljevstva Dobor je dijelio sudbinu ostalih gradova koje je kralj Matija Korvin organizovao u Srebreničku banovinu. Kao posljednje hrišćansko uporište u Bosni, Dobor je 1536. osvojio Husrev-beg, a već naredne godine spominje se stalna osmanska posada.[6]

Porijeklo i stil izničke keramike

Iznička keramika pripada tradicionalnoj islamskoj keramičkoj produkciji. Iako su svi aspekti njezine izrade prisutni u islamskom svijetu puno prije 15. vijeka, iznička keramika tehnološki se razlikuje od srodne islamske keramike[7]. Iznik je grad koji se nalazi na istoimenom jezeru, stotinjak kilometara jugoistočno od Istanbula, na glavnim trgovačkim pravcima unutar Anatolije. Njegova pozicija zasigurno je uticala na razvoj i širenje keramičarske proizvodnje. Grad također baštini bogatu antičku i vizantijsku tradiciju kao trgovački i zanatski grad. Od 1331. grad postaje dio Osmanske države. U početku je zadržao tradiciju trgovačke sredine, ali već početkom 15. vijeka tu ulogu preuzima obližnji grad Bursa.[8] Tokom istog perioda počinje da igra važnu ulogu u keramičarskoj produkciji. Rana iznička produkcija još uvijek nije dovoljno poznata, ali najvjerovatnije počinje pod uticajem i patronstvom sultana Mehmeda II i to isključivo za dvorske potrebe. Dotok kineskog porcelana bio je ograničen s obzirom na to da je glavna trgovačka ruta išla preko Indijskog okeana i Egipta, koji je predstavljao glavno ishodište kineske robe. U tom periodu u Egiptu su na vlasti Memluci, tako da se Mehmed II morao okrenuti angažovanju lokalnih majstora za proizvodnju porcelanskih pločica. Keramika proizvedena u Izniku za Mehmeda II nije bila samo kopija kineskog plavo-bijelog porcelana, ona je bila kobaltno bojena na bijeloj pozadini, ali je njen glavni dizajn zasnovan na dizajnu koji se koristio na predmetima od srebra na otomanskom dvoru, kao što ih je pratio i njihov oblik.[9]

Kad je riječ o kvalitetu materijala od kojih je izrađena, keramika iz Iznika svakako nadmašuje onu iz drugih keramičarskih centara na Orijentu u tom periodu. Osnovu izničke produkcije predstavlja upotreba vještačkih primjesa zvanih *fritware*.[10] Kvarcno tijelo je fine teksture, ima manje željeza i bijelo je nakon pečenja. Vrlo fina tekstura, nizak udio željeza i kvarcne glinene mješavine upotrijebljene za engobu, stvorili su odličnu podlogu za slikanu dekoraciju. Dekoracija je rađena u svijetlim pigmentima apliciranim ispod transparentne olovno-alkalne glazure.[11] Bilo je ekonomičnije napraviti takav premaz negoli cijelo keramičko tijelo. Uprkos visokom nivou kvarca, prateći nizak udio željeza davao je keramičkom tijelu smeđu boju. Da bi se stvorila bijela pozadina za bojenje, keramičko tijelo bilo je prekrivano tankim slojem engobe, koja se također, kao i keramičko tijelo, sastojala od bijele gline, stakla i kvarca, s tim da su iz sastojaka uklonjene željezne nečistoće. Tako je stvorena glatka bijela površina koja je bila dobra podloga za glazuru. Keramika iz Iznika slavna je po omeđenom crtanju i briljantnim bojama na bijelom premazu ispod glazure. Pojavljuju se sljedeće boje: kobaltnoplava, tirkizna, sivkasta, smaragdnozelena, ljubičasta, crna i reljefna crvena. Najvažnija iznička boja bila je plava, koja se dobivala iz kobaltnog oksida. Manganov oksid upotrebljavao se za izničku ljubičastu boju, koja je bila u upotrebi samo

[5] Bojanovski 1981, 11; Truhelka 1904, 74; Kreševljaković 1953, 21; Јашаревић 2015, 33-34.
[6] Šabanović 1982, 58, 179; Јашаревић 2015, 49.
[7] Milošević / Topić 2010, 151.
[8] Stanley 2011, 123; Carswell 2006, 28-30;
[9] Atasoy / Raby 1994, 121; Stanley 2011, 124-125; Carswell 2006, 33, 41. Na stvaranje jedinstvena stila keramike iz Iznika umnogome je utjecala i proizvodnja kineskog porcelana. Može se reći da su keramički proizvodi iz doba dinastija Yuan (1260–1368) i Ming (1368–1644) predstavljali najbitniju osnovu keramičarske proizvodnje u Izniku (Carswell 2006, 21, 29).
[10] Stanley 2011, 124.
[11] Paynter / Okyar / Wolf / Tite 2004, 421.

dvadesetak godina. Reljefna crvena boja bila je i vizantijska tradicija na bijelom posuđu. Upotreba matrica na izničkoj keramici je neosporna, jer postoje tanjiri i bokali koji imaju istu dekoraciju. Nakon nanošenja pigmenata, posude su bile prekrivane prozirnom, bezbojnom glazurom, nakon čega je keramika bila spremna za pečenje na temperaturama od 850°C do 900°C.[12]

Vladavina Sulejmana I označila je i procvat izničke keramike – masivno patronstvo keramičkim radionicama i umjetnicima označilo je i enorman rast ovog tipa proizvoda i njegovu potražnju. Pojedini tipovi rane izničke keramike predstavljaju prototipove kineskog porcelana, što se najbolje očituje u dizajnu i motivima.[13] Već oko 1520. dolazi do značajnih promjena u proizvodnji keramike iz Iznika. U pogledu tehničke i estetske inovacije dolazi do uvođenja tirkiznoplave boje. Samo po sebi ovo ne izgleda toliko bitno, ali je to bio trend koji je oslobodio keramičare od dotadašnje monohromne šeme i dizajna *Baba Nakkaş* stila.[14] Novi stil nazvan je *Tuğrakeş stil*, čiji su motivi preuzeti sa svitaka i rukopisa na kojima se koristio kao ukras sultanskih monograma.[15] Za ovaj stil koristi se i naziv *Golden Horn ware* stil.[16] Slijedi tirkizno-plavi stil ili *Potter's Style* koji nastaje prema sredini 16. vijeka, kada keramičari iz Iznika, nastavljajući proizvodnju već poznate vrste plavo-bijelog posuđa, dodaju svijetlu i sjajnu tirkiznu boju. Ovaj je dodatak bio popraćen i stilskim promjenama, tako da cvjetovi poput tulipana, zumbula, karanfila i tratinčica ulaze u dekorativni repertoar, prvi put na plavom i tirkiznom posuđu, pa se ovaj stil smatra prethodnikom floralnog, polihromnog naturalizma druge polovine 16. vijeka.[17]

Damaški stil pojavljuje se 1540-ih, kada iznički majstori svojoj paleti dodaju zelenu boju. Rubne linije motiva izvode se crnozelenom, koja je postala crnom u drugoj polovini vijeka. U ovom se razdoblju pojavljuju sićušne oblačne spone koje vežu lišće ili stabljike te vrlo stilizovano lišće i procvalo cvijeće, kao i lišće s rubovima poput pera. Dekorativni repertoar proširio se uvođenjem ružinih pupoljaka i cvjetova, artičoka koje su često prikazane kao stabla, narova, rozeta, vaza, kotlova i motiva riblje krljušti.[18]

Engobirani stil (*slipware*) predstavlja skupinu višebojnih keramičkih posuda iz druge polovine 16. vijeka na kojima je upotrijebljena engobna tehnika i posebno prikazuje naturalističke cvjetove. U ovoj tehnici osnova je bila premazana obojenom engobom, često u tonovima crvene ili ljubičaste, te prekrivena prozirnom bezbojnom glazurom. U najranijoj fazi ovog stila, tj. od 1540-ih do 1550-ih, posuđe je izrađeno u monohromnoj tehnici s bijelom engobom na bijeloj podlozi, dok se plava ponekad koristila kao obris. Do sredine 1570-ih ova je tehnika prošla svoje najbolje razdoblje. U posljednjoj četvrtini 16. vijeka lončari se vraćaju monohromnoj podlozi, ali s detaljima kobaltnoplave.[19]

Reljefno crveni stil ili polihromni stil javlja se od sredine 16. vijeka do kraja 17. vijeka, a predstavlja najveću i najuspješniju skupinu predmeta proizvedenih u Izniku. Najznačajnija promjena iz 1550-ih je uvođenje reljefne crvene boje za pločice Sulejmanove džamije. Najraniji predmet ukrašen tom bojom je svjetiljka iz 1557.[20] Dekorativni repertoar uključuje rascvjetale grane šljive, često predstavljene na velikim dekorativnim površinama, te prirodne cvjetove: nara, karanfila, tulipana. Susreću se motivi lišća nalik na perje ili nazubljenih krajeva, lišće zakrivljeno poput bodeža te veliki geometrijski motivi, zmajevi i harpije, motivi u obliku krljušti riba. Prikazi ptica i životinja također su popularni, dok galije i ostali jedrenjaci ulaze u repertoar krajem vijeka.[21]

[12] Milošević / Topić 2010, 151.
[13] Carswell 2006, 51-52.
[14] Atasoy / Raby 1994, 76. Za prvu fazu karakteristična je upotreba kobaltnoplave boje na bijeloj podlozi. Keramika je monohromno ukrašena. Karakteristični oblici ove faze su veliki tanjiri, zdjele na nozi, viseće lampe, bokali i svijećnjaci. Ukrasi su uglavnom gusti vegetabilni motivi koji se prepleću tvoreći bogatu arabesku.
[15] Pešić 2009, 339; Milošević / Topić 2010, 152.
[16] Carswell 2006, 50. Ime *Golden horn ware* potiče iz činjenice da je najveća količina fragmenata ovoga tipa keramika iskopana na lokalitetu Sirkeci na južnoj obali Zlatnog roga početkom 20. vijeka. Iako nisu tu proizvedeni, naziv je ostao.
[17] Milošević / Topić 2010, 154; Atasoy / Raby 1994, 108, 176, 182.
[18] Atasoy / Raby 1994, 129; Milošević / Topić 2010, 155.
[19] Milošević / Topić 2010, 155.
[20] Carswell 2007, 76.
[21] Atasoy / Raby 1994; 233, 236; Milošević / Topić 2010, 156.

Keramika iz Iznika s Dobora

U brojnoj keramici osmanskog perioda koja govori o dinamičnom životu na Doboru posebno se ističu bogato dekorisani nalazi keramike iz Iznika. Najbolje očuvan primjerak je mali bokal s bogatom ornamentikom. Ukupno 6 fragmenata pripadaju dijelovima stope s trbuhom, trbuhu i prelazu iz trbuha u vrat bokala (Tab. I, sl. 1, 3-7). Slikanje je izvedeno u plavim i tirkiznim bojama na čistoj bijeloj pozadini. Iznad stope je izvedena posebna traka izvijenih linija, uobičajena na bokalima ovoga tipa. Trbuh je bogato ornamentisan spiralama grančica, pupoljcima i posebno naglašenim listovima i cvjetovima radića. Dijelovi uzane trake na dnu vrata s ornamentom riblje kosti odvajaju po horizontali ukras vrata od ukrasa trbuha. Iako gusto islikana, kompozicija je skladna i dinamična, a boje izvedene precizno.

Ornamentika na bokalima ovoga tipa nastaje već tokom *Golden Horn ware* stila, dok se s upotrebom tirkizne boje masovnije koristi tokom tirkizno-plavog stila ili *The Potter's Style*. Prema stilsko-tipološkim karakteristikama bokal s Dobora može se datovati između 1535. i 1545. Najbliže analogije nalazimo s bokalom s Beogradske tvrđave. S prostora Unutrašnjeg utvrđenja Gornjeg grada u otpadnoj jami pronađen je bokal sličnih stilskih karakteristika datovan u period *Golden Horn ware* stil.[22] Na prostoru Mađarske, uglavnom sporadično i fragmentovano, javljaju se nalazi ovoga stila. Fragmenti iz Decs-Ete i Váca datovani su između 1520. i 1540.[23] Bokal iz Britanskog muzeja najbolje ilustruje kompoziciju i kolorit ovoga perioda. Datovan je također između 1535. i 1545.[24] Osim na bokalima, motivi se, češće, javljaju na tanjirima i zdjelama,[25] kao direktna posljedica imitacije ili kopiranja dekorativnog koncepta s kineskog porcelana. Istom periodu i stilu pripada i fragment poklopca s motivom tulipana (Tab. I, sl. 10). Slikanje je izvedeno u tirkiznoj i plavoj boji. Identičan primjerak fragmentu poklopca s Dobora jest poklopac s Beogradske tvrđave iz Unutrašnjeg utvrđenja Gornjeg grada, koji dopušta i cjelokupnu rekonstrukciju. Simetrično okolo dugmetaste drške, precizno i fino su iscrtani stilizovani tulipani povijeni u istom smjeru.[26] Poklopac je slikan u plavo-bijelom koloritu s dodatkom tirkizne boje.

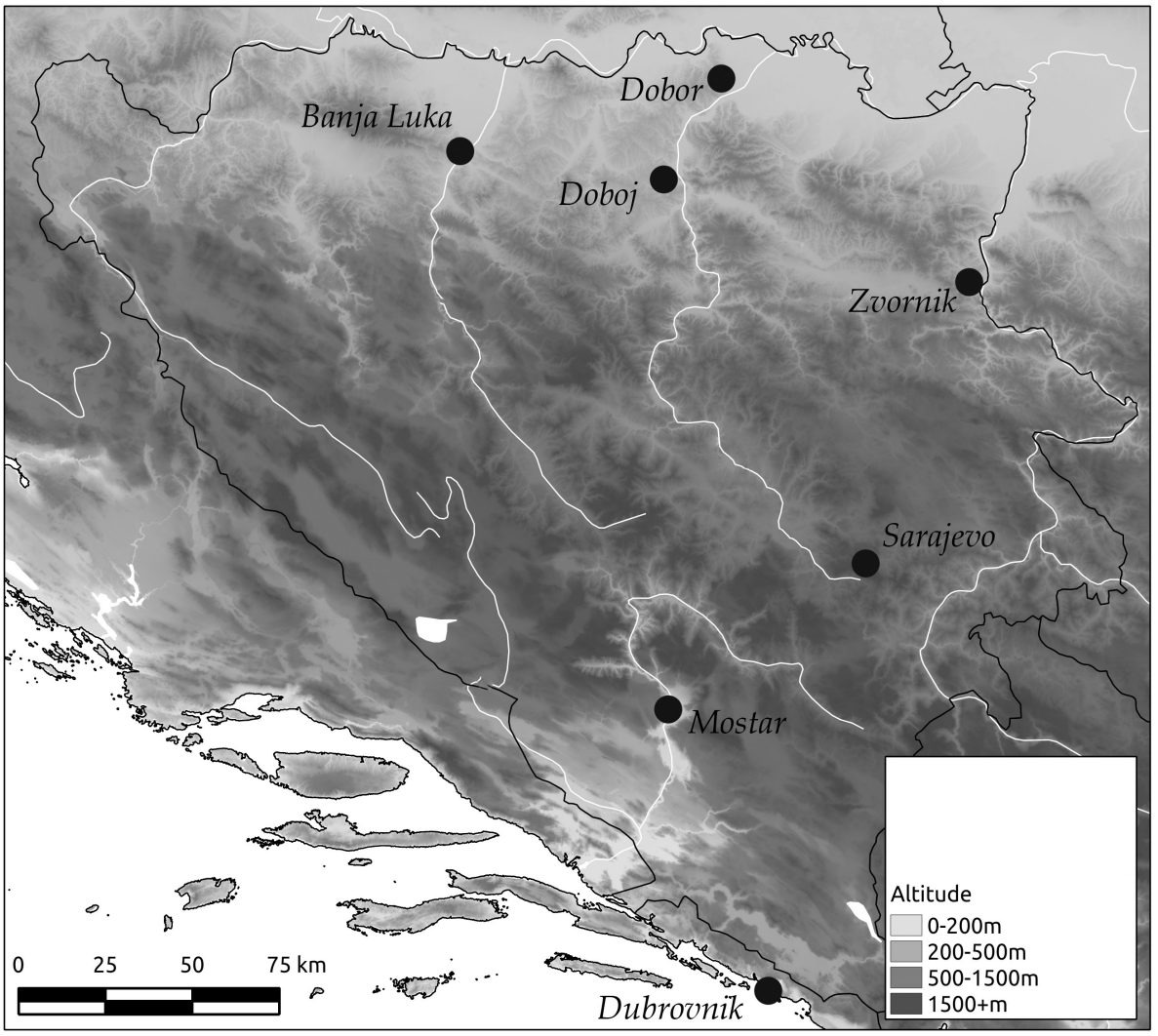
Najvjerovatnije se tirkizno-plavom stilu može pripisati i jako sitan fragment od zdjele ili bokala s Dobora (Tab. I, sl. 2). Od kompozicije je očuvan dio bijelog cvijeta s tirkiznim kružićem rađen na tamnoplavoj pozadini.

Stilski najinteresantniji fragment keramike iz Iznika pripada polihromnom bokalu (Tab. I, sl. 8). Očuvan je samo fragment trbuha bokala s dijelom kompozicije. Centralni motiv najvjerovatnije, ako je suditi prema fragmentu, zauzimaju stilizovani cvjetovi nara s listovima. Floralna kompozicija uklopljena je u pozadinu koja podsjeća na krljušti ribe. Razgranata paleta boja, od ljubičaste, preko svijetloplave, do kaduljastozelene, upravo je karakteristika ovog stila. Na osnovu analogija u stilu fragment se može datovati između 1560. i 1580. Par ulomaka ovoga stila pronađen je u Dubrovniku i datuju se između 1575. i 1580.[27]

Posljednji ulomak pripada trbušastoj posudi na nakošenoj niskoj nozi (Tab. I, sl. 9). Najvjerovatnije se radi o manjoj zdjeli. Fragment je nađen na prostoru centralnog dvorišta glavnog tvrđavskog jezgra, prilikom prvih arheoloških istraživanja 1961. Iznad stope izvedena je posebna traka izvijenih tamnozelenih linija. Pojedini autori ovu ornamentiku nazivaju i motivom povezanih naopakih slova "R".[28] Iznad ove trake javljaju se motivi cvjetova ili plavih plodova šljive, očuvani samo u detaljima. Kolorit i motiv upućuje na datovanje oko sredine 16 vijeka. Sličan fragment pronađen je na lokalitetu Ružica-grad u Slavoniji, datovan između 1540. i 1560.[29]

Iako postoje različite vrste keramičkog importa s Orijenta, za sada je ovo prvi nalaz ove vrste.[30] Međutim, ovo nije rezultat izolovanosti ovog dijela Osmanskog carstva, već standardne

[22] Бајаловић Хаџи-Пешић 1984, 315-316, sl. 2.
[23] Kovács 2005, 74-75.
[24] Atasoy / Raby 1994.
[25] Carswell 2006, 53-54.
[26] Бајаловић Хаџи-Пешић 1984, 316-317, sl. 4.
[27] Milošević / Topić 2010, 156-157.
[28] Radić 2015, 62.
[29] Radić 2015, 62; Radić / Bojčić 2004, 215.
[30] Pored izničke produkcije i grad Kutahya također se može pohvaliti izuzetnom proizvodnjom fajansa. U pojedinim radovima spominju se nalazi keramike iz Iznika, bez fotografije ili crteža. Tako se prilikom arheoloških iskopavanja Atik džamije u Bijeljini spominje nalaz keramike iz Iznika (Бабић 2004, 63). Međutim, uvidom u materijal pokazalo se da se radi o dosta poznijoj keramici 18-19. vijeka. Isti autor navodi i nalaz keramike iz Iznika sa Zvorničke tvrđave (Бабић 2003, 122).

Sl. 1 *Lokacije spomenute u tekstu*

prakse nepublikovanja i nepoznavanja keramičkog materijala osmanskog perioda na prostoru Bosne. Razgranata trgovačka mreža zapadnog Balkana sama je nastavak već dobro poznate trase srednjovjekovne trgovine. Neki trgovački putevi su obnovljeni, ali su stvoreni i novi koji su išli ka novim ekonomskim i političkim centrima, poput Sarajeva ili Banja Luke, u 16. vijeku.[31] Shodno tome, može se i očekivati da najveća koncentracija importa bude u ovim gradovima, koji upravo u tim periodima doživljavaju svoj procvat.

Distribucija izničke keramike

Najbrojnija grupa izničke keramike na centralnom Balkanu pronađena je prilikom istraživanja Beogradske tvrđave. Iako se u najvećem broju radi o fragmentovanim nalazima, oni se po svojim osobinama razlikuju od ostalog importovanog posuđa tog doba.[32] Najstariji fragment pripada *Baba Nakkaş* stilu i potiče iz zapadnog po-

[31] U prilog ovome idu otkriveni ostaci karavan-saraja iz 16. vijeka s lokaliteta Hanište u Banja Luci, u čijoj je blizini između ostalog pronađena i ostava novca s monetama španskih vladara Filipa II (1556–1598), Filipa III (1598–1621), dubrovačkim dinarićima, osmanskim akčama Mustafe I (1617–1618), Murata IV (1623–1640), poljskim groševima kralja Wladislava VII (1490–1516), zatim monetama Sigismunda II, Sigismunda III, Stefana Batorija i Matije II (1612–1619). Raznovrsnost novca pokazuje razgranatu trgovačku mrežu i protok robe, ljudi i ideja tokom 16-17. vijeka na zapadnom Balkanu (Graljuk 1985, 185-186).

[32] Бајаловић Хаџи-Пешић 1984, 313; Бикић 2003, 13; Поповић, Бикић 2004, 142.

dgrađa Beogradske tvrđave.[33] Primjerak je mogao biti importovan i tokom posljednje decenije Ugarske uprave nad Beogradom. Pojava izničke keramike *Baba Nakkaş* stila na tvrđavama Bač[34] ili Fetisalam[35] govori o jako brzom širenju ove vrste keramike neposredno poslije turskih osvajanja. Osim toga, kao i slučaju Dobora, riječ je o strateški značajnim vojnim mjestima prema Ugarskoj koja poslije svojih osvajanja dobijaju novu osmansku vojnu i civilnu upravu koja već ima formirane svoje estetske navike prema orijentalnim modelima, pa tako i keramika iz Iznika postaje dio tih navika. Nije neočekivano da su i utvrđenja s vojnim garnizonima, pored velikih gradskih centara, ulazila u mrežu trgovine orijentalnom keramikom.[36] Upotreba fajansa nastavila se i tokom sljedećih generacija pa, shodno tome, najveći broj nalaza pripada *Golden Horn ware* stilu, tirkizno-plavom stilu, a rjeđe damaškom ili polihromnom stilu.[37]

Najveći broj podataka o uvozu orijentalne keramike na Balkanu u 16. i 17. vijeku potiče iz Dubrovačkog arhiva, u serijama *Diversa Cancellariae*, *Diversa Notariae* i *Testamenta Notariae*. Podaci se javljaju u popisu inventara dubrovačkih domova i trgovina, kao rezultat široko razvijene trgovine Republike s Osmanskim carstvom.[38]

Predmeti uvezeni iz Carigrada svakako su se svojom fakturom, oblikom i načinom ukrašavanja razlikovali od ostalih posuda u jednom dubrovačkom domaćinstvu.[39] Trgujući po osmanskoj teritoriji, Dubrovčani su kupovali i donosili u Dubrovnik proizvode osmanskog zanatstva. Članovi dubrovačkih kolonija, boraveći duže vrijeme u osmanskim gradovima, prihvatali su običaje lokalnog stanovništa, a inventar svojih kuća bogatili predmetima osmanskog zanatstva. Pojedini predmeti osmanske provenijencije po smrti vlasnika preneseni su u Dubrovnik. Također, i osmanske birokrate darivale su dubrovačke trgovce i diplomate proizvodima visoke zanatske i umjetničke vrijednosti. Pored standardne robe za prodaju, Dubrovčani su donosili i lične predmete u vidu odjeće, nakita, namještaja, pokrivača. Taj neprekidan kontakt s osmanskim i orijentalnim predmetima mogao je da učestvuje i u kreiranju ličnih ukusa ili da utiče na lokalne zanatlije.[40] Sitna roba s Bliskog istoka i osmanskog Balkana za potrebe dubrovačke kuće javlja se gotovo bez zastoja, tj. od perioda 16. vijeka do 1667. kada, poslije obnove grada od velikog potresa, u širokom zamahu počinje period baroka, a ukus i potrebe građana za orijentalnim predmetima su u opadanju.[41]

Prema inventaru iz 1565, u kome su popisane stvari iz dućana i kuće dubrovačkog trgovca Sumičića, koji je poslovao i u Budimu, vidi se da je u njegovom pokućstvu korišteno i tursko posuđe od majolike (*vn bucale di maiolica Turchesco, dua piatti di Maiolica alla Turchesca*).[42] Kultura stanovanja u Dubrovniku 16. i 17. vijeka imala je kosmopolitski karakter. Dubrovnik je u to vrijeme vršio ulogu trgovačkog posrednika između Istoka i Zapada i veliki broj predmeta stranog porijekla koji se javljaju u dubrovačkim kućama odraz je tog poslovanja.[43] Upravo taj kosmopolitski karakter Republike potvrđen je i arheološkim iskopavanjima u gradu. Direktno svjedočanstvo o upotrebi orijentalne keramike u Dubrovniku potvrđeno je tokom arheoloških iskopavanja benediktinskog samostana sv. Marije od Kaštela i lokaliteta kula Gornji ugao. Ulomci keramike iz Iznika pronađeni su u nasipnim slojevima na lokalitetu kula Gornji ugao, dok oni iz Benediktinskog samostana sv. Marije od Kaštela potiču iz nekoliko nasipnih i zemljanih slojeva iz sondi u zapadnom i južnom vrtu samostanskog kompleksa.[44]

Ulomci ove luksuzne keramike pronađeni na oba lokaliteta govore o vrlo visokoj kupovnoj moći Dubrovčana u 16. vijeku te o njihovim izvrsnim trgovačkim vezama s Italijom, Španijom i Osmanskim carstvom. Republika doživljava procvat u 16. vijeku kada se uspostavljaju šire trgovačke veze s Osmanskim carstvom. Dubrovčani već imaju uspješne trgovačke kontakte i u

[33] Бајаловић Хаџи-Пешић 1984, 314.
[34] Нађ 1961, 95.
[35] Бајаловић Хаџи-Пешић 1984, 315.
[36] Isto, 321.
[37] Бајаловић Хаџи-Пешић 1984, 315; Bikić 2007, 518.
[38] Бајаловић Хаџи-Пешић 1984, 312.
[39] Isto, 313.
[40] Ovo potvrđuju pisani izvori, tj. podaci o inventaru dubrovačkih domova gdje se, pored predmeta orijentalnog porijekla, spominju i predmeti rađeni na orijentalni način.
[41] Han 1956/1957, 116.
[42] Han 1956/1957, 123.
[43] Han 1956/1957, 134; Filipović 1951, 58.
[44] Milošević / Topić 2010, 148.

balkanskom zaleđu, s kojim su povezani brojnim karavanskim putevima.[45]

Također, nalazi tovara potopljenog broda s lokaliteta Pličina sv. Pavao kod ostrva Mljet najbolji su indikator trgovačkih veza orijentalnog istoka i Dubrovačke republike – sve ono što smo znali iz pisanih izvora, sad je potvrđeno i konkretnim nalazima. Bogatstvo tovara nije u njegovom kvantitetu, već u izboru robe, koja nesumnjivo pokazuje porijeklo tovara, i očuvanosti robe, jer je jedan djelić istorije zaustavljen, prekinut katastrofalnom nesrećom i ta nesreća nam je pokazala dio svakodnevnih trgovačkih veza s Orijentom. Od ukupnog keramičarskog inventara koji je pronađen na lokalitetu, 21 posuda pripada orijentalnim keramičarskim radionicama, od kojih njih 14 pripada izničkoj radionici. Tipološki su među nalazima keramike iz Iznika najzastupljeniji tanjiri, zdjele i vrčevi.[46]

Teško je reći kakav je utisak orijentalna keramika ostavljala na hrišćansku populaciju Evrope, posebno u regijama koje su se našle na granici moćnog carstva. Ako je suditi prema nalazima iz Mađarske, orijentalni import došao je prije osmanskih osvajanja. Najraniji primjerci pripadaju keramici iz Iznika 1520–1530. i, kako ističe G. Kovács, rezultat su uskih političkih i komercijalnih veza kralja Jovana Zapolje s osmanskim dvorom.[47] Najznačajnija kolekcija izničke keramike potiče s Budima. Budim nije bio samo sjedište Budimskog vilajeta već centar cijele mađarske teritorije pod osmanskom upravom. Osmanska vojska 1541. osvojila je Budim i u narednim godinama postaće najznačajniji trgovački centar u ovom dijelu carstva. Arheološka iskopavanja na prostoru kraljevskog dvora na Budimu počela su 1940. i traju do današnjih dana. Nalazi izničke keramike s ranih iskopavanja pripadaju *Golden Horn ware*, damaškom i rodos stilu.[48] Novija iskopavanja u posljednjih par decenija otkrila su i veliku količinu keramike koja može biti klasifikovana u takozvani plavo-bijeli stil ili *Budakalász* grupu.[49]

U ostalim dijelovima carstva iznička keramika se ne javlja u tako velikom broju kao na Budimu.[50] Nalazi s Budima pokazuju najširi hronološki dijapazon keramičkih tipova koji su upotrebljavani.

Početkom 17. vijeka upotreba keramike iz Iznika opada.[51] Jedina novina je da među orijentalnim materijalom s početka 17. vijeka počinje pojava importovanog kineskog porcelana i njegove kvalitetne persijske imitacije.[52] Ako je suditi prema pisanim izvorima, lokalna hrišćanska populacija nije koristila proizvode izničkih radionica. Mađarsko plemstvo ipak je radije pratilo evropske modne trendove druge polovine 16. vijeka. Upotreba keramike, iz Iznika prema pisanim izvorima i arheološkim dokazima, pronalažena je isključivo u kućama ugledne osmanske vlastele.[53]

I na prostoru Rumunije orijentalna keramika samo je djelimično publikovana.[54] Pored keramike iz Iznika, primjećuje se nešto veći import keramike iz Kutahye, posebno malih šoljica za kafu.[55] Iskopavanja u istorijskom jezgru Temišvara otkrila su brojne objekte koji odražavaju svakodnevne navike muslimana koji su živjeli u periodu osmanske uprave.[56] Pored proizvoda osmanskih radionica, i kineski proizvodi bili su poznati i traženi. Raznolikost osmanskog keramičkog materijala i kineskog porcelana pokazatelj je sklonosti i visokih materijalnih mogućnosti imućnih porodica daleko na sjeveru. Pored toga, orijentalni import mijenjao je navike i prilagođavao se novim običajima, poput ispijanja kafe.[57] U 18. vijeku islamske radionice iz Iznika, Damaska, Shiraza, Kirmana i Isfahana našle su novog jakog konkurenta u kineskim radionicama. Iz tog su se razloga radionice na teritoriji Osmanskog carstva fokusirale i na druge socijalne grupe osim plemstva kao potencijalne klijente, nudeći imitacije kineskog porcelana. Persijske radionice rade vrijedne imitacije porcelana koji je postao jako konkurentna roba na prostoru osmanskog Balkana i sjevernije.[58]

[45] Milošević / Topić 2010, 149; Pešić 2009, 348.
[46] Pešić 2009, 338.
[47] Kovács 2010, 781; Gerelyes 2008, 68; Kovács 2005, 70, 83. U prilog ovome idu i nalazi keramike *Baba Nakkaş* stila iz Višegrada (Kovács 2005, 81).
[48] Kovács 2005, 69; Bencze, Papp 2004, 40.
[49] Katalin 2007, 242; Katalin 2013, 191.
[50] Kovács 2005, 73-74.
[51] Gerelyes 2008, 68.
[52] Katalin 2012, 156.
[53] Gerelyes 2008, 67.
[54] Tănase / Dinu 2015, 72; Dinu 2011, 140-144.
[55] Dinu 2009, 324.
[56] Tănase / Dinu 2015, 87.
[57] Dinu 2009, 330.
[58] Tănase / Dinu 2015, 87.

Osim osmanskih imućnih porodica u gradskim centrima i tvrđavama, orijentalna keramika našla je svoje mjesto i u okviru manastirskih kompleksa na Balkanu. Upravo su manastiri u 16. vijeku nastavili srednjovjekovnu tradiciju uvoza majolike i konzumiranja pića i hrane iz luksuznih trpeznih setova. Ovoj grupi se sada mogu pripisati i nalazi iz orijentalnih radionica. Svojom raskošnom formom ističe se nalaz bogato dekorisanog izničkog bokala iz manastira Studenice Hvostanske. S obzirom na to da je očuvan u cijelosti, po svojoj dekoraciji hronološki pripada periodu između 1590. i 1600.[59] Drugoj polovini 16. vijeka pripada fragment zdjelice zaobljenih zidova pronađen prilikom arheoloških iskopavanja manastira Tronoša kod Loznice,[60] dok M. Bajalović Hadži-Pešić spominje i fragment keramike iz Iznika i iz manastira Kastaljan.[61] Muzej u Osijeku posjeduje manju kolekciju keramike iz Iznika koja potiče s iskopavanja starog franjevačkog samostana – svi primjerci pripadaju poznijem razdoblju izničke produkcije poslije 1560.[62] Također, ovoj grupi pripadaju i nalazi s već spomenute lokacije benediktinskog samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku.[63]

Zaključna razmatranja

Osmanlije su imale strast za luksuzne stvari, predmete ukrašene s prefinjenošću, koji su ukazivali na prosperitet i ugled u društvu. Posebno mjesto u definisanju tog prestiža pripada luksuznim importovanim predmetima. Ti su se predmeti po svom kvalitetu i načinu izrade razlikovali od lokalnih predmeta. Keramika iz Iznika, zbog svoje izuzetne dekorativnosti i kvaliteta, bila je simbol prosperiteta, prestiža, trgovačkih veza, ali je prije svega bila odraz duha prestonice i pripadnici vodećih staleža trudili su se da imitiraju život velikih gradova. Ova keramika ne samo da pomaže u arheološkoj hronologiji već može biti korisna i u definisanju socijalnog identiteta onih koji je koriste. Može se pretpostaviti da su domovi u kojima je nađena ova vrsta keramike pripadali istaknutim ličnostima lokalne osmanske društvene hijerarhije.

Nakon osmanskih osvajanja došlo je do transformacije srednjovjekovnog grada u nove urbane centre prilagođene tekovinama islamske civilizacije.[64] Osobenost tih gradova bila je planska gradnja, s monumentalnim islamskim građevinama, vodovodima, velikim čaršijama, obrazovnim i privrednim institucijama i hanovima.[65] Pored osnivanja novih orijentalnih gradova, život je nastavljan i na srednjovjekovnim tvrđavama, posebno onim koje su se našle na granici carstva i važnim trgovačkim čvorištima. Dobor nije predstavljao tipičnu tvrđavu s isključivo vojnom posadom. Brojni nalazi nakita, raznovrsne keramike, alata i koštanih predmeta govore o aktivnom i dinamičnom životu različitih socijalnih skupina u tvrđavi, ali i u neposrednoj okolini.

Za nalaze s Dobora teško je reći da li su odraz trgovine preko Dubrovnika, Sarajeva ili s istočnim centrima poput Beograda, ili pak možemo govoriti o nekom obliku diplomatskog darivanja. Tokom 15–16. vijeka praksa darivanja diplomatskih darova bila je ustaljena i već poznata praksa osmanskog dvora.[66] Naročit značaj u procesu darivanja imao je odnos porta-vojska, posebno u ratnim vremenima. Krajem 16. vijeka za vrijeme Dugog rata (1593–1606), iz beogradske riznice za Istanbul je upućena pošiljka od preko pedeset različitih predmeta koju je trebalo razdijeliti vojsci poslije pohoda. Između ostalog, u popisu stvari javlja se i porcelan (*fağfûrî kavanos*).[67]

[59] Бајаловић Хаџи-Пешић 1976, 77-78.
[60] Бајаловић Хаџи-Пешић 1984, 322.
[61] Isto, 325.
[62] Horvat / Biondić 2007, 15.
[63] Milošević / Topić 2010, 148.

[64] Zlatar 2013, 135.
[65] Isto.
[66] Reindl Kiel 2015, 96-97. Posebno su brojni podaci o darivanju Husrev-bega za vrijeme stolovanja u Bosni. Husrev-beg je 1531. darovao sekretaru Mletačke republike Danielu de Lodoviciju konja s opremom, dva korištena tepiha, buzdovan i kožnu pljosku. Kapetan Zadra Vicenzo Zantani darivan je sličnim darovima: konj, luk sa strijelama i tepih. Darivanja Husrev-bega imala su tradiciju i prije ovoga – već 1525. Husrev-beg je slao izaslanstvo Mletačkom vijeću desetorice s "varvarskim ili turskim konjima" *(cavallo barbaro overo turco)*. U oktobru 1528. izaslanici Husrev-bega darovali su psa i srebrnu kutiju s amblemom pape Klementa VII s ostacima svetog raspeća. Zauzvrat je *Signoria* investirala 500 dukata u dijamantima kao odgovor svojim susjedima u Bosnu. Po dolasku na dužnost, guverneri pograničnih provincija slali su darove svojim susjedima. U decembru 1527. izaslanstvo hercegovačkog paše poslalo je za Veneciju dva raskošna konja, dva jastreba, dva luka, dva buzdovana i četiri nova turska tepiha (Reindl Kiel 2015, 101-102).
[67] Катић, Амедоски 2016. 135, 141.

Međutim, opticaj ove keramike kroz skoro pola vijeka dokaz je o značaju Dobora u kontekstu regionalne trgovine ne samo keramike već i ostalih zanatskih i privrednih dobara. Odmah po osvajanju Husrev-beg je u tvrđavu smjestio posadu od 40 čuvara koji su ovamo došli iz Šapca. Prvi poznati dizdar Dobora bio je Muhjudin aga do 1587. Naslijedio ga je njegov sin Jusuf-aga, koji je tu dužnost vršio do 1610. Njega je naslijedio njegov sin Aga Dede, učen čovjek koji se rodio u Doboru i ostavio njegov opis. U njegovom djelu koje je nastalo 1622–1623. navedena su imena svih dizdara od 1536. do 1623. godine.[68] Ovo su samo neki od oskudnih istorijskih podataka koji govore o Doboru u ranim godinama osmanske uprave i mogućim osobama koje su koristile ovu vrstu keramike.

Summary

Iznik pottery from Dobor

The Ottoman Empire was one of the most powerful and longest imperial system in history. During its long existence it comprised territories in the Middle East, North Africa, South East Europe and the Balkans. Our stady will focus on the finds of luxurious Iznik pottery from Dobor fortess in northern Bosnia. During the 15th and the 16th century Dobor was one of the most important fortress in defense system of Bosnian and Hungarian kingdom, and one of the last Christian stronghold in the northern Balkan. After the Turkish conquest (1536) it became a part of Sanjak of Bosnia and important place in the new trading with the Mediterranean south and Balkans. The finds of Iznik pottery is the most explicit example of cultural contacts in the archaeological context. The earliest traces of imported Iznik pottery belong to blue-and-white style. The forms included footed bowls, jars and covers. Most of these fragments are found in tower and likely belong to part of household inventory of military commander, Dobor bey. Imported Iznik pottery comes as part of standard caravan trade, probably over Dubrovnik, as well-known intermediary. These fragments represent the only known finds of this type pottery from Bosnia and Herzegovina.

[68] Kreševljaković 1953, 21; Bojanovski 1981, 28.

Bibliografija

Atasoy, N. / Raby, J. 1994, Iznik: The pottery of Ottoman Turkey, London 1994.

Бабић, М. 2004, Резултати археолошких истраживања Атик џамије у Бијељини, Гласник УМРС 2004, 48-70.

Бабић, М. 2003, Резултати првих археолошких ископавања на Зворничкој тврђави 1998. Гласник УМРС 2003, 109-130.

Бајаловић Хаџи-Пешић, М. 1976, Керамика, у: Кораћ, В. (ур.), Студеница Хвостанска, Београд 1976, 69-80.

Бајаловић Хаџи-Пешић, *М.* 1984, Налази турске керамике из Изника у Србији, у: u: Самарџић, Р. / Хан, В. (ур.), Градска култура на Балкану (XV–XIX век), Зборник радова, САНУ, Балканолошки институт, Посебна изданја, књ. 20, Београд 1984, 311-329.

Bencze, Z. / Papp, A. 2004, Török kerámia egy dísz téri Sziklagödör Feltárásából, Budapest Régiségei XXXVIII 2004, 35-41.

Bikić, V. 2007, The early Turkish stratum on the Belgrade Fortress, in: Uysal, A. O. / Witte-Orr, J. (ed.), Çanak. Late antique and medieval pottery and tiles, Byzas 7, 2007, 515-522.

Бикић, В. 2003, Градска керамика Београда (16–17. век), Археолошки институт, Посебна издања књ. 39, Београд 2003.

Bojanovski, I. 1981, Dobor u Usori (Rezultati arheoloških istraživanja 1969–1973), Naše starine XIV-XV, Sarajevo 1981, 11-38.

Carswell, J. 2006, Iznik pottery, British museum press, London 2006.

Truhelka, Ć. 1904, Naši gradovi. Opis najljepših srednjovječnih gradova Bosne i Hercegovine, Bosanska Pošta, Sarajevo 1904.

Dinu, N. 2011, Ceramica otomana descoperita in Bucureşti (2007–2009), u: Mănucu Adameşteanu, Gh. (ed.), O jumătate de veac în slujba istoriei Bucureştilor, Bucureşti 2011, 140-159.

Dinu, N. 2009, Ceramică otomană descoperită în Dobrogea, Pontica 42, Constantza 2009, 323-345.

Filipović, N. 1951, Nekoliko dokumenata o trgovini za vrijeme turske vladavine u našim zemljama, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, Sarajevo 1951, 57-81.

Gerelyes, I. 2008, Types of oriental pottery in archaeological finds from the 16th and 17th centuries in Hungary, Acta Orientalia Academiae Scientinarium Hungaricae, Budapest 2008, 65-76.

Graljuk, B. 1985, Banja Luka / Hanište. Ranoturski karavan saraj, Arheološki pregled, Beograd 1985, 185-186.

Han, V. 1956/57, Orijentalni predmeti u renesansnom Dubrovniku, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom VI–VII, Sarajevo 1956/57, 115–137.
Horvat, I. / Biondić, R. 2007, Keramika i staklo 17. i 18. stoljeća iz starog Franjevačkog samostana, Muzej Slavonije, Osijek 2007.
Јашаревић, А. 2015, Тврђаве на Босни, Музеј у Добоју, Добој 2015.
Катић, Т. / Амедоски, Д. 2016, Дарови за османску војску: прилог историји материјалне културе Београда у 16. веку, Гласник Етнографског института LXIV, Београд 2016, 133-149.
Katalin, É. 2013, Törökkori díszkerámiák Budapest-Víziváros területéről, Budapest Régiségei XLVI, Budapest 2013, 187-195.
Katalin, É. 2012, Újabb török kori díszkerámiák Budapest-Víziváros területéről, Budapest Régiségei XLV, Budapest 2012, 151-159.
Katalin, É. 2007, Török kori fajanszok a Víziváros területéről, Budapest Régiségei XLI, Budapest 2007, 239-247.
Kreševljaković, H. 1953, Stari bosanski gradovi, Naše starine, Sarajevo 1953, 7-45.
Kovács, G. 2010, A magyarországi oszmán-török régészet új eredményei: áttekintés a Dráva menti kutatások kapcsán, u: Benkő, E. / Kovács, G. (ur.), A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon, Budapest 2010, 757-782.
Kovács, G. 2005, Iznik Pottery in Hungarian Archaeological Research, u: Gerelyes, I. (ed.), Turkish Flowers-Studies on Ottoman Art in Hungary, Hungarian National Museum, Budapest 2005, 69-86.
Kovács, G. 2003, Jegyzetek a kanizsai vár 16-17. századi kerámialeleteihez, Zalai Múzeum, Zalaegerszeg 2003, 155-166.
Milošević, B. / Topić, N. 2010, Dubrovački nalazi keramike iz Iznika, Starohrvatska prosvjeta, Split 2010, 147-170.
Нађ, Ш. 1961, Тврђава Бач – Резултати археолошких истраживања 1958. и 1959. године, Рад Војвођанских музеја 10, 1961, 89-115.
Paynter, S. / Okyar, F. / Wolf, S. / Tite, M. S. 2004, The production technology of Iznik pottery – A reassessment, Archaeometry, University of Oxford 2004, 421-437.
Pešić, M. 2009, Keramički materijal iz Iznika i ostalih orijentalnih radionica sa lokaliteta Pličina sv. Pavao pored otoka Mljeta, u: Bekić, L. (ur.), Jurišićev zbornik, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb 2009, 338-349.
Popović, M. / Bikić, V. 2004, Kompleks srednjovekovne mitropolije u Beogradu, Arheološki institut, Posebna izdanja, knj. 41. Beograd 2004.
Radić, M. 2015, Osijek i šira okolica u osmanskom periodu, Muzej Slavonije, Osijek 2015.
Radić, M. / Bojčić, Z. 2004, Srednjovjekovni grad Ružica, Muzej Slavonije, Osijek 2004.
Reindl Kiel, H. 2015, Ottoman Diplomatic Gifts to the Christian West, in: Born, R. / Dziewulski, M. (ed.), The Ottoman Orientin Renaissance Culture, Kraków 2015, 95-118.
Stanley, T. 2011, Iznik ceramics between Asia and Europe, 1470s – 1550s, Arts of Asia Vol. 41, Wan Chai 2011, 123-133.
Šabanović, H. 1982, Bosanski pašaluk, Svjetlost, Sarajevo 1982.
Tănase, D. / Dinu, N. 2015, Faianţă şi porţelan din epoca otomană descoperite în Timişoara, străzile Lucian Blaga, Enrico Caruso şi Radu Negru (campania 2014), Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie 66, Bucharest 2011, 69-96.
Zlatar, B. 2013, Balkanski grad u osmanskom periodu (XV i XVI stoljeće), Godišnjak CBI 42, Sarajevo 2013, 135-140.

Katalog

Ulomak trbušastog bokala na nakošenoj niskoj nozi. Presjek prljavobijel, iznutra bjeličasta caklina. Dno trbuha oslikano tamnoplavom trakom ispunjeno motivom povezanih naopakih slova "R". Iznad bogato oslikani motivi cvjetova i listova radića u plavim i tirkiznim tonovima. Tab. I, sl. 1.
Dimenzije: širina 10 cm, visina 10 cm.

Ulomak posude nepoznatog oblika. Očuvan samo fragment, najvjerovatnije trbuha, s motivom bijelog cvijeta s tirkiznim kružićem u sredini, rađeno na tamnoplavoj pozadini. Tab. I, sl. 2.
Dimenzije: dužina 2,3 cm.

Ulomak od istog bokala s motivima cvjetova i listova radića u plavim i tirkiznim tonovima. Očuvani dio pripada prelazu iz trbuha u vrat bokala. Tab. I, sl. 3.
Dimenzije: širina 4,2 cm, visina 3,7 cm.

Ulomak od istog bokala s motivima cvjetova i listova radića u plavim i tirkiznim tonovima. Očuvani dio pripada prelazu iz trbuha u vrat bokala. Tab. I, sl. 4.
Dimenzije: širina 6,5 cm, visina 4,5 cm.

Ulomak od istog bokala s motivima cvjetova i listova radića u plavim i tirkiznim tonovima. Očuvani dio pripada prelazu iz trbuha u vrat bokala. Tab. I, sl. 5.
Dimenzije: širina 4,6 cm, visina 4 cm.

Ulomak od trbuha istog bokala s motivima cvjetova radića u plavim tonovima. Tab. I, sl. 6.
Dimenzije: širina 5,2 cm, visina 2 cm.

Ulomak stope bokala s motivom povezanih naopakih slova "R". Tab. I, sl. 7.
Dimenzije: širina 4,7 cm, visina 1,7 cm.

Ulomak trbuha od polihromnog bokala. Centralni motiv zauzima stilizovani cvijet nara s listovima. Floralna kompozicija uklopljena je u pozadinu koja podsjeća na krljušti ribe. Razgranata paleta boja od ljubičaste, preko svijetloplave, do kaduljastozelene upravo je karakteristika ovog polihromnog stila. Tab. I, sl. 8.
Dimenzije: širina 4 cm, visina 5,5 cm.

Ulomak trbušastog bokala na nakošenoj niskoj nozi s motivom povezanih naopakih slova "R". U malom očuvanom dijelu trbuha vidljiva kompozicija okruglih plavih cvjetova. Tab. I, sl. 9.
Dimenzije: širina 6 cm, visina 2 cm.

Ulomak kružnog poklopca s motivima povijenih tulipana. Slikanje izvedeno u plavim i tirkiznim tonovima. Tab. I, sl. 10.
Dimenzije: širina 2,6 cm, visina 1,5 cm.

Tab. 1.

Godišnjak/Jahrbuch 2015,279-280
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-45.82

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja u 2016. godini

Tokom 2016. godine aktivnosti Centra za balkanološka ispitivanja najvećim dijelom su bile posvećene redovnom izdavanju Godišnjaka/Jahrbucha. U prvom dijelu godine završeno je publiciranje i distribucija Godišnjaka/Jahrbucha br. 44 za 2015. godinu, dok se u drugom dijelu godine radilo na prikupljanju i obradi radova za Godišnjak/Jahrbuch br. 45. Aktuelni broj časopisa u pripremi sadržava većinom radove naučnika iz Bosne i Hercegovine (Sarajevo, Mostar, Doboj), kao i radove iz Slovenije i Njemačke. Priprema časopisa bila je otežana jer je izostala očekivana podrška Rimsko – germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta. Ipak, zahvaljujući potpori Fondacije za izdavaštvo Sarajevo, te dodatnim sredstvima Ministarstva obrazovanja i nauke Kantona Sarajevo uspjeli smo pripremiti i ovaj broj i održati konrinuitet izdavanja Godišnjaka/Jahrbucha.

Centar i Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine su i tokom 2016. godine nastojali osigurati neophodna sredstva za publikovanje djela "Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne br.1 (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Duborvniku)" prof.dr. Esada Kurtovića, člana Centra za balkanološka ispitivanja. Ova građa obuhvata vremenski raspon od 1365. do 1521. godine i u njoj se nalaze vrlo značajne informacije za proučavanje historije srednjovjekovne Bosne. Osim popunjavanja praznina, publikacija omogućuje nova istraživanja i proučavanja podataka neobjavljene građe Državnog arhiva u Dubrovniku. Građa je recenzirana i u potpunosti pripremljena za štampu u dva toma. Dio finansija u visini od 3.000,00 KM osiguran je putem konkursa kod Fondacije za izdavaštvo Sarajevo u 2015. godini. Centar je tokom godine pokušavao obezbijediti neophodna sredstva prijavljujući se na konkurse Ministarstva kulture i sporta Kantona Sarajevo, Ministarstva civilnih poslova Bosne i Hercegovine, te Federalnog ministarstva kulture i sporta. Direktor Centra, akademik Dževad Juzbašić ulaže sve napore da knjiga bude odštampana u 2017. godini.

U izvještajnoj godini akademik Juzbašić je radio na osmišljavanju nastavka projekta izdavanja građe "Lične zabilješke generala Oskara Potioreka" koja se odnosi na drugi dio godine. S obzirom na to da je prvi dio građe uspješno publikovan tokom 2015. godine u okviru serije Građa Centra za balkanološka ispitivanja, dogovoreno je da se u saradnji sa prof. dr. Zijadom Šehićem pripremi i drugi tom koji će nositi naslov. "General Oskar Potiorek, o vojnim i političkim pitanjima od sarajevskog atentata do kraja 1914. godine".

U toku 2016. godine održan je jedan sastanak sarajevskih članova Centra za balkanološka ispitivanja i Redakcije Godišnjaka/Jahrbucha. Sastanak je održan 13.4.2016. godine uz prisustvo domaćeg člana ANUBiH i urednika časopisa prof.dr. Blagoja Govedarice, prof. dr. Adnana Busuladžića, prof.dr. Esada Kurtovića, prof. dr. Dubravka Lovrenovića i stručne saradnice mr. sci. Melise Forić Plasto. Na sastanku je razmatran plan rada Centra za 2016. godinu sa naglaskom na kontinuirano izdavanje Godišnjaka/Jahrbucha, usvojen je prijedlog izmjene u Pravilniku o izdavanju Godišnjaka/Jahrbucha, razmatrana je saradnja u Godšinjaku/Jahrbuchu. Na spomenutom sastanku aktuelizirana je ranija inicijativa za vraćanje arheološkog materijala iz Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, koji pripada Centru za balkanološka ispitivanja. S obzirom na to da su tokom ljeta 2016. godine, Centru za balkanološka ispitivanja vraćene prostorije u ANUBiH, koje je koristio prije rata, materijali iz Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, koji su svojina Akademija nauka i umjetnosti BiH, odnosno njenog Centra, mogu se smjestiti i dalje obrađivati u ovim prostorijama.

Aktuelizirane su aktivnosti na nastavku projekta *Digitalizacija kartoteke grobova prastanovnika zapadnog Balkana*. Posebno kreirana baza u koju su učitani podaci sa kartona koje je Centar za balkanološka ispitivanja čuvao od 1964. godine je nizom okolnosti tokom 2015/16. bila potpuno izgubljena sa servera ANUBiH. Uz pomoć stručnjaka sa Ekonomskog fakulteta u Sarajevu riješen je problem pristupa navedenoj bazi podataka na serveru ANUBiH. U planu je da se u narednom periodu započne sa realizacijom treće faze projekta koja podrazumijeva

sređivanje i uvezivanje podataka radi bolje pretraživosti, sistematizacija i web prezentacija, za šta je neophodno pronaći odgovarajuća finansijska sredstva.

Centar je u 2016. godini ostao bez svog uglednog člana prof. dr. Živka Mikića. Prof. Mikić je jedan od prvih istraživača na polju fizičke antropologije u bivšoj Jugoslaviji, a svojim radom je znatno doprinio razvoju našeg Centra za balkanološka ispitivanja u kome je djelovao od 1972 – 1985. godine. Brojnim autorskim prilozima u velikoj mjeri je doprinio kvalitetu i čitanosti Centrovih izdanja.

Sabina Vejzagić

Godišnjak/Jahrbuch 2016,45:281
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-45.83

In memoriam

Živko Mikić
(1946–2016)

U petak 25. marta 2016. godine iznenada je preminuo Živko Mikić, jedan od utemeljivača istorijske fizičke antropologije u bivšoj Jugoslaviji, redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i dugogodišnji član Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Živko Mikić je rođen u Banatskom Aranđelovu 28. maja 1946. godine, gdje je stekao osnovno obrazovanje. Gimmaziju je završio u Kikindi i Novom Sadu. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na Odjeljenju za arheologiju, 1970. godine. Međutim, već kao student opredijelio se za fizičku antropologiju, pokazujući veliki interes za sve vrste osteoloških istraživanja. Pošto kod nas u to vrijeme praktično nije bilo specijalista iz te oblasti, Mikić je antropologiju učio „u hodu", stičući znanja kod vodećih fizičkih antropologa toga vremena, kao što su Ilse Schweditzky i János Nemeskéri, koji su upravo u to doba učestvovali u terenskim i studijskim istraživanjima na Lepenskom Viru i na Vlascu.

Vrlo brzo je učio i izrastao u vrsnog stručnjaka. To nije ostalo nezapaženo, pa je već 1972. godine dobio zaposlenje u Centru za balkanološka ispitivanja ANUBiH koji je tada bio jedna od najperspektivnijih institucija na polju arheologije i balkanologije. Mikićevo djelovanje je bilo značajno proširenje interdisciplinarnosti u arheologiji, što se veoma pozitivno odrazilo na rad Centra, ali isto tako i na cjelokupnu arheološku djelatnost u Bosni i Hercegovini i na širem prostoru tadašnje Jugoslavije. Ubrzo po zaposlenju u Centru Živko Mikić je svoje antropološke kvalitete potvrdio i magistarskim radom „Afrički varijeteti diluvijalnih ljudi" koji je odbranio 1974. godine. Svoje usavršavanje u domenu fizičke antropologije nastavio je i tokom višekratnih studija na Guttenbergovom univerzitetu u Mainzu, gdje je boravio i kao stipendista uvažene fondacije „Alexander von Humboldt". Nakon toga je uslijedio doktorat s temom „Antropološki problemi praistorijskih populacija centralnog Balkana od neolita do kraja latenske epohe" koji je odbranjen na Univerzitetu u Beogradu 1979. godine i koji je potvrđen još jednom disertacijom „Beitrag zur Antropologie spätrömischer bis zum spätmittelalterlicher Bevölkerungen Jugoslawiens", naknadno odbranjenom na univerzitetu u Mainzu.

Nakon 14 godina plodnog rada u Sarajevu Živko Mikić prelazi na Filozofski fakultet Beogradskog univerziteta, gdje od 1985. godine djeluje kao vanredni, a od 1991. godine kao redovni profesor. U toku svoje bogate istraživačke djelatnosti učestvovao je na brojnim iskopavanjima na prostoru bivše Jugoslavije, kao i na brojnim stručnim skupovima širom Evrope. Rezultat toga je veliki broj naučnih radova koje je Mikić objavio u referentnim časopisima i monografijama u zemlji i inostranstvu. Ništa manje nije značajna ni njegova pedagoška djelatnost na univerzitetu, o čemu svjedoče generacije studenata koje su imale priliku da uče od ovog vrsnog naučnika.

Živka Mikića poznajem od studentskih dana u kojima smo se družili, kako na studentskim terenima, tako i u fakultetskim učionicama. Zajedno smo proveli desetak godina radeći u Centru za balkanološka ispitivanja. Naša saradnja nije prestala njegovim odlaskom iz Sarajeva, već je dobila novi kvalitet. Pored obaveza na fakultetu Živko Mikić je i dalje djelovao u našem Centru kao aktivan član i agilan saradnik. Njegovim odlaskom izgubili smo ne samo svestranog i vrsnog naučnika, nego i prijatelja i kolegu. No, ostalo je njegovo obimno djelo, kao neizbrisiv spomenik i velika potpora sadašnjim i budućim generacijama fizičkih antropologa i arheologa.

Blagoje Govedarica

Adrese autora / Autorenadressen

Doc. dr. Martina Blečić Kavur
Univerza na Primorskem
Fakulteta za humanistične študije
Titov trg 4
SI - 6 000 Koper
e-mail: martinabkavur@gmail.com

Prof. dr. Adnan Busuladžić
Katedra za arheologiju
Filozofski fakultet u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo

Dženan Dautović, MA
Šehida 17
BA – 72 720 Travnik
e-mail: dzenandautovic@gmail.com

Enes Dedić, MA
Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju
Adresa: Alipašina 9
BA – 71 000 Sarajevo
e-mail: enesdedich@gmail.com

Mr. sci. Lidija Fekeža-Martinović
Đoke Mazalića 1
BA - 71 000 Sarajevo
e-mail: fekezalidija@bih.net.ba

Prof. dr. habil. Blagoje Govedarica
Deutsches Archäologisches Institut
Eurasien – Abteilung
Im dol 2-6, Haus II
D – 14195 Berlin
e-mail: blagoje@govedarica.de

Zijad Halilović
Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH
Obala Kulina bana 1/IV
BA – 71 000 Sarajevo
e-mail: zijad.halilovic@kons.gov.ba

Aleksandar Jašarević, MA
Muzej u Doboju
Vidovdanska 4
BA – 74 000 Doboj
e-mail: Aleksandar.jas@gmail.com

Doc. dr. Adnan Kaljanac
Katedra za arheologiju
Filozifski fakultet u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA-71 000 Sarajevo
e-mail: akaljanac2@gmail.com

Almir Marić, MA
Odsjek za historiju
Faklutet humanističkih nauka
Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru
USRC Midhat Hujdur Hujka, Sjeverni logor bb
BA – 88 000 Mostar
e-mail: almir.maric@unmo.ba

Prof. dr. Salmedin Mesihović
Odsjek nza historiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
e-mail: salmedin10@hotmail.com

Almir Mutapčić, MA
Sladna, Ahmići bb
BA-75350 Srebrenik
e-mail: almir.mutapcic@outlook.com

Maja Soldo, MA
Vinogradska 32
BA – 88220 Široki Brijeg
e-mail: majasoldo@gmail.com

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH

Forma priloga

Tekst (na njemačkom, engleskom, srpskom, hrvatskom, bosanskom jeziku...) uključuje apstrakt s ključnim riječima na engleskom jeziku, kao i obuhvatan rezime na stranim jezicima, ilustracije, napomene i potpunu bibliografiju.

Tekst predati u digitalnom obliku uz primjerak odštampanog teksta u formatu "Din-A4" sa marginom od 2,5 cm. Molimo vas da tekst bude u programu Microsoft Word ili Corel Word Perfect. Nemojte unositi paginaciju, zaglavlje ili na drugi način formatirati tekst. Poželjno je da tekst bude u fontu Times New Roman, Courier ili Arial veličine 12 pt kao i proreda od 1,5.

Ilustracije bi također trebalo da budu predate u digitalnom obliku, ili dobrog kvaliteta pogodne za skeniranje.

Veličina ca. 19 x 13cm ili "Din-B5" format. Prihvatamo slijedeće formate *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif ili *.bmp.

Strane izraze navesti u kurzivu (italic).

Tekst ne hifenirati.

Napomene i citiranje

Napomene bi trebalo navoditi kao "fus note" u formi kratkog citata, prema važećim bibliografskim pravilima. Detaljno alfabetsko navođenje literature na kraju priloga treba da sadrži sve relevantne bibliografske podatke.

U tekstu, u fusnotama i u literaturi kod članaka na našem jeziku table se navode skraćenicom Tab. (a ne T.). Kod tekstova na njemačkom jeziku Taf.). Rimski brojevi se u principu ne upotrebljavaju, nego se u cjelini sve citirane numeracije pišu arapskim brojevima.

Redoslijed navođenja citata

Pri navođenju citata preporučuje se pridržavanje sljedećeg redoslijeda: 1) ime autora, 2) godina izdanja, 3) br. strane, 4) navedena ilustracija, 5) br. table sa brojem ilustracije.

Primjer:
Childe 1926, 120-122.
Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; 14, 3. 5. 7.
Renfrew 1974 Tab. 4, 2-6.
Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Kod citiranja radova istog autora koji su objavljeni u jednoj godini, pored godine se unosi slovo.

Primjer:
Lüning 1996a, 12-56. Lüning 1996b, 45 f.
Molimo Vas da šaljete samo kompletirani materijal.

Znaci interpunkcije kod citiranja

Kod navedenih primjera obratiti posebnu pažnju na to gdje dolaze znaci interpunkcije, a gdje ne (između slovnih i brojčanih navoda nema interpunkcije- autor/godina; slika/broj i sl.

Primjer:
Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7 Tab. 19, 1. 7. 8; i sl.
Zarez dolazi iza godine kao i između broja pojedinačne slike i broja ilustracije na toj slici: Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; itd.
Brojevi ilustracija se međutim razdvajaju tačkom: Sl. 14, 3. 5. 7.
Navođenje odvojenih stranica takođe se razdvaja tačkom: Naumann 1968, 12.34.
Ukoliko se radi o dva autora imena se razdvajaju kosom linijom "/". Kod više od dva autora navodi se samo prvi autor, a na ostale se ukazuje sa "i dr.".

Primjer:
Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov i dr. 1990, 48 f.
Pojedinačni citati u okviru jedne fus note mogu se razdvajati tačka-zarezom (semikolon) ";".

Primjer:
Nehaev 1992, 76; Hančar 1937, 251, 333.

Literatura

Kod monografija navodi se kompletan naslov bez skraćivanja. Navodi se takođe i podnaslov.

Ukoliko je knjiga izdata u okviru serije navesti i naziv serije kao i broj sveske-izdanja. Između imena autora i naslova citiranog rada navesti godinu izdanja. Broj sveske izdanja se navodi neposredno poslije naslova.

Primjer:
Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Naslov časopisa se u principu ne skraćuje. Godina izdavanja se navodi između broja časopisa i broja stranice, od kojih je odvojena zarezima.

Primjer:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ukoliko se radi o zborniku radova (spomenica, akti kongresa, katalog i sl.) navedeni rad se navodi u neskraćenom obliku. Prije naslova citiranog zbornika treba da stoji "u:". Ime izdavača koje slijedi treba odvojiti sa "ed." i staviti ga prije naslova zbornika.

Primjer:
Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Ukoliko se navode dva ili više autora imena se odvajaju sa "/".

Primjer:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.
Ako imate dodatnih pitanja molimo Vas da konsultujete redakciju.

Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrums für Balkanforschungen der AWBH

Form der Vorlage

Der Text (deutsch, englisch, serbisch, kroatisch, bosnisch...) sollte ein Abstrakt mit Schlüsselwörter in englisch, sowie eine Zusammenfassung in Fremdsprachen, Abbildungen, Anmerkungen und vollständiger Literaturliste umfassen.

Text bitte in digitaler Form (als Textdatei) und als Din A4-Ausdruck mit 2,5 cm umlaufenden Seitenrand einsenden. Bitte verwenden Sie möglichst ein gängiges Textverarbeitungsprogramm, wie Microsoft Word oder Corel Word Perfect. Fügen Sie keine Seitenzahlen, Kopf- oder Fußzeilen ein und verwenden Sie ausschließlich die Schriftarten Times New Roman, Courier oder Arial der Größe 12pt sowie einen Zeilabstand von 1,5 Zeilen. Ungewöhnliche Sonderzeichen (Č,č,Ć,ć,Š,š,Ž,ž usw.) unbedingt im Probeausdruck speziell markieren!

Auch die gewünschten Abbildungen möglichst in digitaler Form oder als scanfähige Druckvorlage einsenden. Folgende Dateiformate sollten ausschließlich Verwendung finden:*.GIF, *.JPG, *.TIF oder *.BMP (Größe ca. 19 x 13 cm oder Din A5).

Fremdsprachliche Begriffe durch Kursivdruck hervorzuheben (signifier).

Der Text sollte fortlaufend, d.h. ohne Silbertrennung, und ohne Einzüge verfasst sein. Bitte nur das komplette Druckmaterial abgeben.

Anmerkungen und Zitierrichtlinien

Anmerkungen sind grundsätzlich als Fußnoten in Form von Kurzzitaten in das Dokument einzufügen.
Ein ausführliches alphabetisches Literaturverzeichnis am Ende des Dokuments enthält alle wesentlichen bibliographischen Angaben (s. u.).

Gliederung innerhalb der Fußnoten

Folgende Reihenfolge innerhalb der Kurzzitate ist generell einzuhalten: 1. Autorname, 2. Erscheinungsjahr, 3. Seitenzahlen, 4. Abbildungsverweis und 5. Tafelnummer mit Abbildungsziffer.

Bsp.:
Childe 1926, 120-122.
Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2; 14, 3. 5. 7.
Renfrew 1974, Taf. 4, 2-6.
Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Abb. 7, Taf. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Bei gleich lautenden Kurzzitaten wird an das Erscheinungsjahr ein Buchstab angehängt.

Bsp.:
Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

Interpunktion beim Zitieren

Keine Interpunktion zwischen Buchstaben und Nummern (Autorenname und Jahr: Nauman 1968; Abbildung und Nummer: Abb. 7 Taf. 19).

Das Komma erscheint nach dem Jahr und zwischen der Abbildungsnummer und Einzelnbildnummer.

Bsp.
Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2.
Nummerierung der Einzelnbildern innerhalb einer Abbildung wird mit einem Punkt getrennt: Abb. 14, 3. 5. 7.
Zitieren der Einzelnseiten wird ebenso mit einem Punkt getrennt: Naumann 1968, 12.34.

Sind zwei Verfasser beteiligt, werden die Namen im Kurzzitat der Fußnote durch Schrägstrich "/" getrennt. Bei mehr als zwei Autoren wird lediglich der erstgenannte Autor aufgeführt und auf die übrigen mit "u. a." verwiesen.

Bsp.:
Marinov/Yordanov 1978, 60-67; Agapov u.a. 1990, 48 f.
Einzelne Zitate innerhalb einer Fußnote können durch das Semikolon ";" getrennt werden.

Bsp.:
Nechaev 1992, 76; Hancar 1937, 251.333.

Literaturverzeichnis

Bei Monographien Katalogen, Festschriften u. ä wird der Titel vollständig und ohne Abkürzungen aufgeführt. Der Untertitel, Herausgeber und Verlag ist ebenfalls mit aufzuführen. Ist das Buch innerhalb einer Publikationsserie erschienen, ist der Serientitel anzugeben sowie die Serien- und Bandzahlen. In Klammern steht das Erscheinungsjahr, dem zitierten Titel vorangestellt wird.

Bsp.:
Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Zeitschriftentitel sind generell nicht abzukürzen. Die Jahrgangszahl wird dabei in Kommata eingeschlossen.

Bsp.:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.
In einem Sammelband (Festschrift, Kongressbericht, Katalog o.ä.) erschienene Arbeiten werden mit dessen ungekürztem Titel zitiert. Vor dem Titel des zitierten Aufsatzes steht "In:". Der darauf folgende Name des Herausgebers wird durch "(Hrsg.)" oder "(ed.)" gekennzeichnet und steht vor dem Titel des Sammelwerkes.

Bsp.:
Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Wenn zwei oder mehrere Autoren zitiert sind wird mit "/" getrennt.

Bsp.:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.
Bitte wenden Sie sich bei offenen Fragen an die Redaktion.

Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH

Form of article

Text (in German, English, Serbian, Croatian, Bosnian ...) should contain an abstract with key words in english with a comprehensive summary in foreign language, illustrations, references and bibliography.

Text should be given in a digital form accompanied printed version format both "Din- A4" with margins 2,5 cm each. You are kindly asked to send text in a Microsoft Word Program or in Corel Word Perfect. Do not insert paging, headers or different kinds of text formatting. It is recommended that you use fonts: Times New Roman, Courier or Arial, size 12 pt, and the line spacing 1,5. Special characters and symbols ((Č,č,Ć,ć,Š,š,Ž,ž etc.) have to be marked in a print version.

Illustrations should be prepared also in a digital form or with a good scanning quality - size cca. 19 x 13 cm or "Din-B5" format. We accept following formats: *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif or *.bmp. Foreign expressions should be cited in italic Text should not be hyphenated.

Notes and citations

Notes should be in form of footnotes as short quotes according the bibliographic rules.

Detail alphabetic list of bibliography in the end of the article should contain all relevant bibliographical data. In text, footnotes and bibliography in Bosnian and English, Tables are given with a short Tab. (not T.). In German text (Taf.). Roman numbers are basically not in use, all numbering is principally in Arabic numerals.

Citation order

Citation is recommended by the following order: 1) Name of author, 2) Year of publication 3) Page number, 4) Quoted illustration 5) Table number with a number of illustrations.

Example:
Childe 1926, 120-122.
Milojčić 1949, 267 f.; Fig. 8, 2; 14, 3. 5. 7.
Renfrew 1974, Tab. 4, 2-6.
Naumann 1968, 12. 34; 50-72 Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Citation of the same author's articles published in the one year has to have letter mark following the year of publication.

Example:
Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

We kindly ask you to send only the completed material.

Punctuation marks in quoting

In following examples see where the punctuation marks are (between letter and number characters in quote there are no punctuation marks, author/year; illustration / number and picture number).

Example:
Naumann 1968, 12.34; 50-72, Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8;

Comma comes after year, as between the number of a single picture or the number of the illustration in that picture (table) :

Example:
Milojčić 1949, 267f.; Sl. 8, 2; itd.

Numbers of illustrations are separated by periods: Fig. 14, 3. 5. 7.
Different pages quoting should also be separated by period mark: Naumann 1968, 12.34.

If there are two authors their names are separated by slash line "/". In case of more authors only the name of the first one is quoted and other are just mentioned as "et al.".

Example:
Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov et al. 1990, 48 f.
Individual quotations in one footnote can be separated by semicolon ";"

Example:
Nehaev 1992, 76; Hancar 1937, 251, 333.

Bibliography

Monographs, catalogues, proceedings and other special publications are given with whole title without abbreviation. Subtitles, editor and publisher should also be included. If the book is published in a serial publication, serial number and number of the volume should be introduced as well. A year of publication should be given between the name of the author and the title of the quoted article or the book, there. Number of the volume should be right after the title.

Example:
Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Principally title of the journal should not be reduced. Year of publication should be given¸ between the number of the journal's volume and page numbers, separated by comma.

Example:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

In case of a proceedings (commemorative volume, congress articles, catalogue), whole title should be given, without abbreviation. It should be introduced "in" before the title of quoted Proceedings. Name of the editor that follows should be also separated with "ed.", and given before the title of the Proceedings.

Example:
Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands during the Uruk Era. In: Stein, G. / Rothman, M. S. (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

In a case of two or more authors, their names are separated with "/ ".

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

For any further questions please contact the editorial board.

Godišnjak izlazi od 1957. godine. Prva (I) i druga sveska (II-1961) štampane su u izdanju Balkanološkog instituta Naučnog društva BiH, a od 1965. (III/1) izdavač časopisa je Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Počev od sveske XXXIX/37 numeracija je svedena na prvu cifru koja se izražava arapskim brojem. Objavljeni radovi su vrednovani od strane međunarodne redakcije i recenzenata.

Das Jahrbuch erscheint seit dem Jahr 1957. Der erste (I) und zweite Band (II-1961) wurden in dem Balkanologischen Institut der wissenschaftlichen Gesellschaft B-H herausgegeben. Seit Band III/1, 1965 erscheint die Zeitschrift im Zentrum für Balkanforschungen der AWK B-H.
Ab Band XXXIX/37 wird die Nummerierung auf die erste, folglich arabisch ausgedrückter Zahl, zurückgezogen. Die veröffentlichten Artikel wurden von der internationalen Redaktion und Rezensenten begutachtet.

* * *

Naslovna strana / Titelblatt
Dževad Hozo

Ilustracija na naslovnoj strani / Illustration am Titelblatt
Violinski idol iz Štoja, Albanija / Violin-Idol aus Shtoj, Albanien

Adresa redakcije / Redaktionsadresse
cbi-anubih@anubih.ba

Web izdanje / Web-Ausgabe
www.anubih.ba/godisnjak

Sekretarka redakcije / Sekretär der Redaktion
Sabina Vejzagić

Lektura / Lektorin
Zenaida Karavdić

Prevod na engleski jezik / Ubersetzung auf Englisch
Melisa Forić

Tehnička urednica / Technische Redakteurin
Ružica Riorović

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž / Aufläge
500

Štampa / Druck
Dobra knjiga, Sarajevo

Časopis je indeksiran u / Zeitschrift verzeichnet in
C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library)
Ebsco Publishing
Ulrich Periodicals
ZENON DAI (Journals Database of German Archaeological Institute)
Cross Ref